T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

SA‘LEBÎ’NİN EL-KEŞF VE’L-BEYÂN FÎ TEFSÎRİ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA YÖNTEMİ

(DOKTORA TEZİ)

Flamur KASAMI

BURSA-2022

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

SA‘LEBÎ’NİN EL-KEŞF VE’L-BEYÂN FÎ TEFSÎRİ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA YÖNTEMİ

(DOKTORA TEZİ)

Flamur KASAMI
Orcid: 0000-0003-4599-5710

Danışman:
Prof. Dr. Celil KİRAZ

BURSA-2022

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Flamur KASAMI
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Doktora
Sayfa Sayısı	: III +
Mezuniyet Tarihi	: …. / …. / 20……..
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Celil KİRAZ

SA‘LEBÎ’NİN EL-KEŞF VE’L-BEYÂN FÎ TEFSÎRİ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA YÖNTEMİ

Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa‘lebî en-Neysâbûrî eş-Şâfiî, hicrî IV. asrın sonu ile V. asrın başında yaşamış meşhur müfessirlerden birisidir. Müfessir Sa‘lebî’nin doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmadığı, ancak kaynakların çoğunda İran’daki İslâm hilâfetinde önemli rol oynamış olan Horasan bölgesinin Nişâbûr şehrinde dünyaya geldiği zikredilmiştir. Müfessir, h. 427 (m. 1035) yılının Muharrem (Kasım/Aralık) ayında yine bu şehirde vefat etmiştir. Tefsirin mukaddime bölümünde de onlarca hocadan ilim tahsil ettiğini ifade eden müfessir; kendisinden sonra ün kazanmış ve aynı zamanda talebesi olan başta *el-Vahidî* olmak üzere birçok âlim de ondan ilim tahsilinde bulunmuşlardır. Zamanın önde geleni, mütedeyyin, sâdık, eşsiz sağlam nakli ile güvenilir gibi sıfatlarla tanımlanmış olan müfessir; başta tefsir, Kur’ân ilmi, lugat, kırâat, edebiyat, tarih vb. ilimlerde büyük şöhret kazanmıştır. Özellikle tefsir ilmine dair te’lif etmiş olduğu *el-Keşf ve’l-Beyân fî (an) Tefsîri’l-Kur’ân* adlı eseri, rivâyet tefsirleri arasında önemli bir konumda olup, daha sonraki dönemlerde tefsir kitapları yazanlar için müracaat kaynağı olmuştur. Bunun dışında birçok esere sahip olan yazarın bilinen en önemli eserlerinden biri de *Kitâbul-Arâisi’l-Mecâlis fî Kısası’l-Enbiyâ*’dır.

Bu çalışmamızda Sa‘lebî’nin tefsirindeki Kur’ân-ı yorumlama yöntemi esas alınmıştır. Çalışmamızın ilk bölümünde müfessirimizin yaşadığı asır, hayatı, ilmî kişiliği, hocaları, öğrencileri ve ilim dallarına göre yazmış olduğu eserleri hakkında bilgi verdik. İkinci bölümde müfessirin tefsirinde rivayet ve dirayet yönünü her açıdan incelemeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise *“Ulûmu’l-Kur’ân”* yönünden değerlendirdik. Bu bölümleri yazarken belirlemiş olduğumuz konulara göre âyetleri seçmiş ve hakkındaki müfessirin görüşlerini aktararak zaman zaman uygun gördüğümüz yerlerde ise kendi görüşümüzü de ortaya koymaya gayret gösterdik. Bununla beraber başka kaynaklardan da faydalanmayı ihmal etmedik.

Anahtar Sözcükler: Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, Kur’ân, Tefsîr, Yöntem.

ABSTRACT

Name and Surname	: Flamur KASAMI
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Basic Islamic Science
Branch	: Tafseer
Degree Awarded	: PhD
Page Number	: III +
Degree Date	: …. / …. / 20……..
Supervisor (s)	: Prof. Dr. Celil KİRAZ

THA'LABI'S METHOD OF INTERPRETING THE QUR'AN IN HIS BOOK AL-KASHF VA'L-BAYÂN FI TAFSÎR AL-QUR'ÂN

Abû Ishâk Ahmed b. Mohammed b. Ibrâhîm ath-Tha'labî an-Neysâbûrî ash-Shâfi'î, is one of the most famous commentators of the Qur'ân, who lived between the end of the 4th c. and the beginning of the 5th c. (Hijri). According to the statements, there are no exact informations about the birth date of the commentator, but in most of the sources, he was born in the city of Nishabur in Khorasan region, which played an important role in the Islamic caliphate of Iran. Still, one thing is true that the mufessir (commentator) Tha'labî , died on Moharram (November/December) 427 (1035) in the city of Nishabur. Commentator, who stated that he learned science from dozens of teachers in the field of tafseer; gained fame after many of his students whom later became scholars, leraned science from him. In this regard, we can mention one of his well-known students called *al-Wahidî*. Tha'labî being famous in the sciences of the Qur'ân, lugat (lexicon), kıraât (recitation), literature, history etc. gained great reputation also "*as the prominent of the time"* for reliability and unique transmission of the hadith, mutedeyyin and so on. His work titled *al-Kashf va'l-Bayân fî (an) Tafsîri'l-Qur'ân*, which he wrote specifically on the science of tafseer, has an important place among the interpretations of narration, and became a reference for those who written tafsir books in later periods. Among many of the works writen by the author is also the book named *Kitâbul-'Arâisi'l-Mejâlis fî Qisasi'l-Anbiyâ*.

The main aim of this study is interpretation of the Qur'ân by the method of Tha'lebi. Moreover, in the first part of our study, we tried to give information about the life in which our commentator lived, his scientific personality, his teachers, students and his works written according to the branches of the particular science. In the second part of this work, we tried to examine the narration and acumen of the commentary by every angle of the scientific methods. In the third part, we evaluated it in terms of *'Ulûm al-Qur'ân*". While writing these chapters, we have chosen the verses according to the subjects we have determined, and we have tried to express our own opinions from time to time by conveying the opinions of the commentators about them. Notwithstanding, we have not neglected also to benefit from the other sources possible.

Keywords: Tha'labî , al-Kashf va'l-Bayân, Qur'ân, Method, Interpretion.

ÖNSÖZ

Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'i insanlara rehber olarak yaşam tarzlarını bir düzen üzerine kurmaları için indirmiştir. Kur'ân'ı esas alarak yaşamak arzu edildiğinde öncelikle o yüce kelamı iyice anlamak gerekir. Şüphesiz, Allah Te'âlâ'nın kelamı olan Kur'ân'ın anlamını en güzel şekilde anlayan ve açıklamasını yapan, bu kelamı ilk nakleden Hz. Peygamber ve onunla beraber aynı havayı teneffüs eden Ashab-ı Kirâm idi. Şu bir gerçek ki ashab dahi, anadili Arapça olduğu halde, bazı âyetleri anlamadıklarında Hz. Peygamber'e sorar ve böylece anlamını öğrenirlerdi. Fakat Kur'ân'ın açıklanması sadece o zamanla sınırlı kalmamıştır. Daha sonraki dönemlerde de İslâm âlimleri, Kur'ân'ın manasını açıklamayı gaye edinmişlerdir. Bu kimseler; Kur'an'dan çok farklı bir mana çıkarmaktan ziyade, insanlara bu yüce kelamı daha basit ve açıklayıcı bir üslupla sunabilme çabası içerisindeydiler. Onlardan bazıları, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarının tek bir manaya değil, muhtelif manalara gelebileceğini düşünmüşlerdir. Bu düşünceyle gecesini gündüzüne katan âlimler öncelikle nakle, bazen de akla dayanarak çeşitli tefsirler te'lif etmeye başlamışlardır. Tefsir ilminde temayüz etmiş olan bu âlimlerden birisi de Nîşâburlu Ebû İshâk es-Sa'lebî'dir.

Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eserinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi başlıklı bu tez; önsöz ve girişten sonra üç bölüm ve sonuçla birlikte bibliyografyadan oluşmaktadır. Girişte konumuzun amacı ve kaynakları hakkında bilgiler verilmektedir. Tezimizin birinci bölümünde, üzerinde çalıştığımız tefsirin yazarı Sa'lebî'nin yaşadığı asır, hayatı, ilmî şahsiyeti, hocaları, meşhur âlimlerin müellif hakkındaki metihleri ve tenkitleri, talebeleri, eserleri; tefsirinin kaynakları, genel özellikleri ve yöntemi, müellifin mukaddimedeki müfessirleri sınıflandırması ve tefsirini yazma sebepleri anlatılmakta ve tefsir hakkında yapılan farklı akademik çalışmalara değinilmektedir. İkinci bölüm, Sa'lebî'nin tefsirinin rivâyet ve dirâyet yönünden incelemesini konu almaktadır. *el-Keşf ve'l-Beyân* tefsirinin rivâyet yönünü ele alırken, rivâyet tefsirinin mahiyeti hakkında kısa bilgiler verdikten sonra *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın rivâyet yönü üzerinde durulmaktadır. Yine bu bölümde, "Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri", "Kur'ân'ın sünnet ile tefsiri" ve "Kur'ân'ın sahâbe ve tâbiîn kavli ile tefsiri" alt başlıklarıyla tefsirinden seçtiğimiz örnekler üzerinde geniş açıklamalar

yapılarak Sa‘lebî’nin bazı konular arasındaki tercihi de zikredilmektedir. Tefsirinin dirâyet yönünü incelerken, dirâyet tefsirinin mahiyetinden başlayarak Sa‘lebî’nin diğer ilimlerle münasebeti ve *el-Keşf ve’l-Beyân*’ın dirâyet yönü hakkında bilgi verilmektedir. Sonrasında fıkıh, kelam, Arap Dili ve belağatı açısından değerlendirmelere yer verilerek müfessirin, âyetleri meânî bilginlerinin sözü ile tefsir edişi anlatılmaktadır. Aynı zamanda hocalarından gelen rivâyet ve sözler ile tefsir ediş tarzına, bazı âyetler hakkındaki mutasavvıf görüşleri ile yaptığı açıklama ve değerlendirmeler zikredilmektedir. Tecvid ilmi ile ilgili bazı kurallara yer vermesi ve tefsirinde zaman zaman kullandığı soru-cevap yöntemi hakkında da bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu bölümün sonunda müfessirin isrâiliyyâta olan yaklaşımı ve tefsirindeki isrâiliyyât konusu ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, *el-Keşf ve’l-Beyân’*ın ‘Ulûmu’l-Kur’ân açısından incelemesi yapılmaktadır. ‘Ulûmu’l-Kur’ân ile ilgili özet bilgi verildikten sonra Sa‘lebî’nin Ulûmu’l-Kur’ân’a bakışı ve tefsirinde yer alan bu ilimlerden bazıları, kısa başlıklar altında ve örnekler eşliğinde değerlendirmeler yapılarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Sonuçta tezimizin konusuyla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu çalışmamız esnasında gerek tez konusunun belirlenmesinde gerek tezin hazırlanmasında çok değerli zamanlarını ayıran ve yardımlarını esirgemeyip her türlü sıkıntılarımıza katlanan başta muhterem danışman hocam Prof. Dr. Celil KİRAZ olmak üzere tez inceleme komisyon üyeleri Prof. Dr. Remzi KAYA ve Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI’ya; Arapça’dan Türkçe’ye çeviri konusunda değerli hoca arkadaşlarıma; anlamakta zorluk çektiğim bazı fıkhî konularda danıştığım Öğr. Gör. Zeki ABALI hocama; tezimizin teknik incelikleri konusunda destek sağlayan Arş. Gör. Yasin BOSTAN hocama; tezimizin bazı bölümlerini gözden geçirerek tashih eden Dr. Öğr. Üyesi Mursel ETHEM ile Arş. Gör. Ayşenur Tuba ULUDOĞAN hocalarıma saygı ve şükranlarımı arz ederim.

Son olarak şu ana kadar akademik çalışmalarımı yaptığım İslam Araştırmaları Merkezi’ne (İSAM), Türkiye Diyanet Vakfı’na ve bu süreçte dualarını eksik etmeyen bütün sevdiklerime teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Flamur KASAMI

Bursa-2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... İİ

YEMİN METNİ ..... İİİ

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... İV

ÖZET V

ABSTRACT ..... Vİ

ÖNSÖZ ..... Vİİ

İÇİNDEKİLER ..... İX

KISALTMALAR ..... XVİ

GİRİŞ 1

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI 1

BİRİNCİ BÖLÜM

SA‘LEBÎ’NİN YAŞADIĞI ASIR, HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ, HOCALARI, TALEBELERİ VE ESERLERİ

1. SA‘LEBÎ’NİN YETİŞTİĞİ BÖLGE: HORASAN 7

2. SA‘LEBÎ’NİN YAŞADIĞI ŞEHİR: NÎŞÂBÛR 8

3. SA‘LEBÎ’NİN YAŞADIĞI ASRA GENEL BİR BAKIŞ 9

3.1. Siyasî ve İçtimâî Durum 9

3.2. İlmî ve İktisâdî Durum 15

4. SA‘LEBÎ’NİN HAYATI 20

4.1. Doğumu 20

4.2. İlmî Kişiliği ve Tefsir İlmindeki Yeri 24

4.3. Mezhebi 25

4.4. Vefatı 26

4.5. Meşhur Âlimlerin Sa‘lebî Hakkındaki Medih ve Tenkitleri 27

5. HOCALARI VE TALEBELERİ 30

5.1. Hocaları 31

5.2. Talebeleri 36
6. ESERLERİ 40
7. SA'LEBÎ'NİN EL-KEŞF VE'L BEYÂN ADLI ESERİ 46
7.1. Tefsirin Genel Özellikleri ve Eserdeki Genel Yöntemi 47
7.2. Tefsirin Kaynakları 50
7.2.1. Sahabî ve Tâbiîn Müfessirler, Arapça Kaynaklar 50
7.2.2. Tefsir Eserleri 51
7.2.3. Meâni'l-Kur'ân Eserleri 54
7.2.4. Garîbu'l-Kur'ân Eserleri 54
7.2.5. Müşkilü'l-Kur'ân Eserleri 55
7.2.6. Kırâat Eserleri 55
7.2.7. Tasavvufî/İşârî Tefsirler 56
7.2.8. Meğâzî-Siyer ve Târih Eserleri 56
7.3. Sa'lebî'nin Mukaddimede Müfessirleri Kategorilendirmesi ve Tefsirini Yazma Sebepleri 57
7.3.1. Sa'lebî'nin Mukaddimede Müfessirleri Kategorilendirmesi 57
7.3.2. Tefsirini Yazma Sebepleri 59
8. SA'LEBÎ TEFSİRİ ÜZERİNE YAPILAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR .. 60
8.1. Türkiye'de Yapılan Yüksek Lisans Tezleri 60
8.2. Yurtdışında Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri 61
8.3. Sa'lebî ile İlgili Yapılan Diğer Çalışmalar (Kitap, Makale) 63

İKİNCİ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN TEFSİRİNİN RİVÂYET VE DİRÂYET YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

1. EL-KEŞF VE'L-BEYÂN TEFSİRİNİN RİVÂYET YÖNÜ 65
1.1. KUR'ÂN'IN KUR'ÂN'LA TEFSİRİ 68
1.1.1. Mücmelin Tebyîni 71
1.1.2. Mübhem Hususların Açıklanması 75
1.1.3. Mutlakın Takyidi 76
1.1.4. Garîb Kelimelerin Beyânı 76

1.1.5. Müşkilin Tavzihi 77
1.1.6. Hükmün Açıklanması 77
1.1.7. Bir Âyetin Başka Bir Âyetle Tefsir Edilmesi ile İlgili Diğer Örnekler 78
1.1.8. Âyette Geçen Lafzın Başka Bir Âyetteki Benzeriyle Açıklanması 80
1.2. KUR'ÂN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ 84
1.2.1. Sa'lebî'nin Sünnet-i Nebeviyye'ye Olan İhtimamı 86
1.2.2. Âyetlerde Geçen Mananın Sünnetle Desteklenmesi 88
1.2.2.1. Âmm'n Tahsisi 88
1.2.2.2. Müşkilin Tavzihi 89
1.2.2.3. Mübhemin Tafsili 90
1.2.2.4. Mutlakın Takyidi 92
1.2.3. Âyetin Manasını Tek Bir Hadis ile Açıklaması 93
1.2.4. Konuyla İlgili Diğer Örnekler 94
1.3. KUR'ÂN'IN SAHÂBE SÖZLERİ İLE TEFSİRİ 96
1.4. KUR'ÂN'IN TÂBİÎN SÖZLERİ İLE TEFSİRİ 112
1.5. TABİÎNDEN SONRAKİ MÜFESSİRLERİN SÖZLERİ İLE TEFSİR ETMESİ 125
1.5.1. Kelbî'nin Görüşleri ile Tefsir Etmesi 126
1.5.2. Süfyân es-Sevrî'nin Görüşleri ile Tefsir Etmesi 127
1.5.3. Mukâtil'in Görüşleri ile Tefsir Etmesi 127
1.5.4. Taberî'nin Görüşleri ile Tefsir Etmesi 128
1.5.5. Ferrâ'nın Görüşleri ile Tefsir Etmesi 130
1.6. HOCALARINDAN GELEN RİVAYET VEYA SÖZLER İLE TEFSİR ETMESİ 131
1.6.1. Hocalarından Haber veya Yorum Aktarırken Kullandığı Tabirler 132
1.7. SA'LEBÎ'NİN BAZI KONULAR HAKKINDA TERCİH YAPARAK GÖRÜŞ BEYAN ETMESİ 136
1.8. İSRÂİLİYYÂT 139
2. EL-KEŞF VE'L-BEYÂN TEFSİRİNİN DİRÂYET YÖNÜ 145
2.1. FIKIH AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 147

2.1.1. Fıkıh İlmindeki Yeri **147**
2.1.2. Fıkıh Meselelerini Açıklarken Kullandığı İbareler **148**
2.1.3. Hiçbir Mezhep Belirtmeden Doğrudan Kendisinin Hüküm Çıkarması **148**
2.1.4. Fıkhî Meseleleri Tafsilatlı Olarak Zikrettikten Sonra Yorumda Bulunması **150**
2.1.5. Fukahânın Görüşlerini Verdikten Sonra Tercihte Bulunması **152**
2.1.6. Tercihte Bulunmaksızın Âlimlerin Görüşlerini Zikretmekle Yetinmesi **153**
2.1.7. Fıkhî Meselelerde İmâm Şâfiî'nin Görüşünü Benimsemesi **154**
2.1.11. Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Yöntemi **158**
2.1.11.1. İbadât ***158***
2.1.11.1.1. Abdest ***159***
2.1.11.1.2. Namaz ***162***
2.1.11.1.3. Oruç ***163***
2.1.11.1.4. Zekât ***164***
2.1.11.1.5. Hac ***166***
2.1.12.1. Muâmelât ***168***
2.1.12.1.1. Şahıs Hukuku ***168***
2.1.12.1.2. Aile Hukuku ***169***
2.1.13.1. Ukûbât ***173***
2.2. KELAM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 176
2.2.1. Kelam İlmindeki Yeri **176**
2.2.2. Kelâmî Mevzularda Ehl-i Sünnet'in Görüşüne Dayanması **176**
2.2.3. Kelâmî Konularda Nakledilen Haberleri Zikretmekle Yetinmesi **177**
2.2.4. Kelâmî Mevzuları Kısa İfadeler Kullanarak Zikretmesi **178**
2.2.5. Âyetin Kelâm Mezheplerine Karşı Delil Olarak İndiğini Söylemesi **179**
2.2.7. Âyetin Hangi İtikâda Sahip Olanları Kastettiğini Zikretmesi **180**
2.2.8. Kelâmî Görüşleri Zikrettikten Sonra Kendi Görüşünü Beyân Etmesi **180**

2.2.9. Tevhîd 181
2.2.9.1. Allah'ın İsimlerinin Tefsiri 182
2.2.9.2. Allah'ın Sıfatları 183
2.2.9.2.1. Sıfatların Çeşidini Açıklaması 183
2.2.9.3. Haberî Sıfatların Te'vîli 183
2.2.9.3.1. İstivâ 183
2.2.9.3.2. Yed 184
2.2.9.3.3. Vech 184
2.2.9.3.4. Kadem 185
2.2.9.3.5. Sâk 185
2.2.10. Nübüvvet 185
2.2.10.1. Peygamberlere İman 186
2.2.10.2. Peygamberlerin İsmeti 187
2.2.10.3. Mucizeler 188
2.2.10.3.1. Hissî Mucizeler 188
2.2.10.3.2. Haberî Mucizler 189
2.2.11. Sem'iyyât Konuları/ Gayba Îmân 190
2.2.11.1. Kıyâmet Alâmetleri 190
2.2.11.2. Kabir Hayatı 191
2.2.11.3. Ru'yetullâh/Allah'ın Görülmesi Meselesi 191
2.3. HİKMET VE FELSEFE AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 192
2.4. ARAP DİLİNDEKİ YERİ 194
2.4.1. Sarf 194
2.4.1.1. Kelimenin Tekil ve Çoğulunu Zikretmesi 195
2.4.1.2. Kelimeyi Sarf Bakımından İnceleyerek Şiirle Desteklemesi 195
2.4.1.3. Lafız ile İlgili Dil Bilginlerinin İhtilaflarını Zikretmesi 197
2.4.2. Nahiv 198
2.4.2.1. Nahiv İnceliklerini Bizzat Kendisi Zikrederek Açıklamada Bulunması 198
2.4.2.2. Lafız İle İlgili Nahiv Bilginlerinin İhtilaflarını Zikretmesi 201
2.4.3. Lugat 202
2.4.3.1. Edat, Bağlaç ve Harflerin Tefsiri 202

2.4.3.2. Âyetleri Lugat Âlimlerinin Sözleriyle Tefsir Etmesi *207*
2.4.3.3. Lugat Âlimlerin Sözlerini Aktarırken Kullandığı İbareler *208*
2.4.3.4. Tefsirinden Örnekler *208*
2.4.4. Belâğât **212**
2.4.4.1. Beyân *213*
2.4.4.1.1. Mecâz *214*
2.4.4.1.2. Kinâye *214*
2.4.4.1.3. Teşbîh *215*
2.4.4.1.4. İstiâre *217*
2.4.4.2. Meânî **218**
2.4.4.2.1. İstifhâm *218*
2.4.4.2.2. Takdîm ve Te'hîr *221*
2.4.4.2.3. İdmâr (Gizleme) *222*
2.4.4.2.4. Temennî (Bir Şeyi İstemek, Arzu Etmek) *223*
2.4.4.3. Bedî' **223**
2.4.5. Şiirle İstişhâdı **224**
2.5. TASAVVUF 227
2.6. SORU-CEVAP YÖNTEMİ 232

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'IN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. ESBÂB-I NÜZÛL / أسباب النزول **239**
1.1. Sened Zikretmeksizin Âyetin Sebeb-i Nüzûl'ünü Açıklaması 241
1.2. Âyetin Nüzûl Sebebini Müfessirlerin Sözlerini Zikrederek Açıklaması ... 242
1.3. Âyetin Kim veya Kimler Hakkında İndiğini Zikretmesi 244
1.4. Sahabe/Tabîin Sözleri ile Âyetin Sebeb-i Nüzûl'ünü Açıklaması 246
1.5. Müfessirlerin İhtilaflı Görüşleri ile Âyetin Kimler Hakkında İndiğini Zikretmesi 249
1.6. Bir Âyetin Sebeb-i Nüzûlünü Çoğunluğuna Dayanarak Açıklaması 252
1.7. Âyetin Sebeb-i Nüzûl'ünü Müfessirlerin Sözleri ile Zikretmesi 253

2. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH / المحكم و المتشابه 253

3. HURÛF-I MUKATTA'A / الحروف المقطعة 260

4. KIRÂAT / القراءة 267

5. NÂSİH VE MENSÛH / الناسخ والمنسوخ 285

6. KISASU'L-KUR'ÂN / قصص القرآن 294

7. FEDÂİLU'L-KUR'ÂN / فضائل القرآن 296

8. MÜŞKİLU'L-KUR'ÂN / مُشكِل القرآن 300

9. GARÎBU'L-KUR'ÂN / غريب القرآن 304

10. VÜCÛH VE NEZÂİR / الوجوه والنظائر 307

11. MÜBHEMÂTU'L-KUR'ÂN / المبهمات القرآن 312

12. ESMÂU'S-SUVER / أسماء السور 316

13. SÛRELERİN ÂYET SAYISI / عدد آيات السور 319

SONUÇ 320

KAYNAKLAR 325

ÖZGEÇMİŞ 337

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md.	Adı Geçen Madde
a.y.	Aynı yer
b.	İbn
bs.	Baskı
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
der.	Derleyen
D.İ.B.	Diyanet İşleri Başkanlığı
İ.F.D.	İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	Hicrî
md.	Madde
m.	Miladî
M.E.B.	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.V.Y.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Y.
İ.A.	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.Ü.S.B.E	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
(s.a.v.)	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
(r.a.)	Radiyallahu anhu
D.İ.A.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Thk.	Tahkik eden
t.y.	Basım tarihi yok
U.Ü.İ.F.D.	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vs.	Vesaire
vb.	Ve benzeri
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Hicrî 4. ve 5. asırlarda Nîşâbûr bölgesinde Sa'lebî gibi birçok müfessir yetişmiş ve pek değerli tefsirler yazılmıştır. Bu tefsirlerden biri, tezimizin ana konusunu teşkil eden Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* ismiyle bilinen eseridir. Bu eserin göze çarpan en önemli özellikleri rivâyet, dirayetin müşterek olmasıdır. Fakat bu tefsirin içerdiği bilgilerden yola çıkarak rivâyet yönünün daha ağır bastığını söylemek mümkündür. Müfessir, hemen hemen aldığı bütün âyetlerde, sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve daha sonraki bazı müfessirlerin sözlerine yer vererek değerlendirmeler yapmıştır. Tefsirinde çoğu zaman kendi görüşlerini de zikretmekten kaçınmamıştır. Tabii ki sadece bu kadarı ile yetinmemiş, tefsirini daha zengin kılabilmek için diğer ilimleri de ihmal etmemiştir. Biz de müfessirin bu eserdeki yöntemini her yönüyle değerlendirmeyi amaçladık. Belirtmek gerekir ki, *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsiriyle şöhret kazanmış olan Sa'lebî, kendinden sonra birçok müfessire kaynaklık etmiştir. Özellikle, Muhammed b. el-Velîd b. Muhammed b. Halef b. Ebû Randaka et-Turtûşî'nin (ö. 520/1126) eseri başta olmak üzere, *"Meâlimu't-Tenzîl"* adlı tefsirin müellifi Beğavî (ö. 516/1122), *"et-Tefsirü'l-Kebîr"* adlı tefsirin müellifi Fahreddin Razî (ö. 606/1210) ve *"el-Câmiʿ li-Ahkâmi'l-Kurʾân"* adlı tefsirin müellifi el-Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirler için müracaat kaynağı olmuştur. Beğavî, Kurtubî ve Fahreddin Râzî'nin tefsirlerinin, Sa'lebî'den çokça istifade edilerek yazıldığı aşikardır.

Sa'lebî tefsiri üzerine, başta Türkiye ve Arap ülkeleri olmak üzere, daha birçok ülkede çeşitli yönleriyle çalışmalar yapılmıştır.[1] Biz de zaman zaman yapılan bazı çalışmalardan istifade ederek tezimizde atıfta bulunduk. Gerekli olduğunda istifade ettiğimiz Türkiye'deki tezlerden, Emrullah Ülgen'in, *Ebû İshâk es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirinde Metodu* adlı yüksek lisans çalışması, tezimizin konusuyla alakalı bir çalışmadır. Özellikle belirtmek gerekir ki Ülgen'in çalışmasının yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış olması bakımından çok detaylı bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu konuyla ilgili eksik bulduğumuz yönlerin tamamlanması için

[1] Türkiye, Arap ve diğer ülkelerde söz konusu tefsir üzerine yapılan çalışmaları detaylı olarak tezimizin birinci bölümünün sonunda ayrı bir başlıkta zikredilmiştir.

daha geniş çaplı bir çalışmanın gerekli olduğunu düşünerek bu konuyu yeniden ele almaya karar verdik. Çalışmamızı bu tezden farklı kılan özelliklerden biri, seçilen konuların üzerinde genişçe durulmuş olmasıdır. Yine alt başlıkların çoğu, bahsedilen tezden bağımsız olarak seçilmiş olmakla birlikte, konunun tabiatı itibariyle, bazı benzerliklerin de bulunduğunu ifade etmek gerekir. Elbette ki bu ve Sa'lebî tefsiri üzerine yapılan diğer bazı çalışmalardan da istifade edilmiştir. Hatta bu çalışmaların araştırmamızı kolaylaştırdığını ve önümüzü açtığını söyleyebiliriz. Bu konuda çokça istifade ettiğimiz Faruk Görgülü'nün *Sa'lebî Tefsiri'nden Nûr Sûresi'nin Tahkîk ve Tahlili* adlı çalışmasının da tezimize katkı sağladığını belirtmemiz gerekir. Yine seneler öncesinde İsmail Cerrahoğlu tarafından yazılan *es-Sa'lebî ve Tefsiri* adlı makalesinden de yararlanılmıştır. Konumuzla ilgili doktora düzeyinde herhangi bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Fakat bu tefsirin farklı açılarını ele alan makale, kitap, yüksek lisans tezi ve doktora tezi olarak hazırlanmış olan çalışmalar bulunmaktadır. İşte bundan dolayı, *el-Keşf ve'l-Beyân* gibi zengin, çeşitli ilimleri barındıran bir eser ve müellifi hakkında, bu konudaki ihtiyacı giderecek ve eksiklikleri dolduracak şekilde, yeniden her yönüyle bir inceleme yapılması gerektiğine karar kıldık. Bunun yanı sıra tez araştırmamız devam ederken Sümeyra Öğtem'in Ebû İshâk *es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı Tefsirinde Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı*, Abdukuddus Avazbek Uulu'nun *es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ında İşârî Tefsir* ve Hasan Hüseyin Yeşil'in *Ebû İshâk es-Sa'lebî ve İşârî Tefsir* adlı hazırlanmış yüksek lisans tezlerine rastladık.

Türkiye'de bu konuda farklı açılardan tezler hazırlanmışken; Sudan'da konumuzla ilgili sadece Câmi'atu'l-Hartûm'da, Nidâ Abbâs Sâlim Abbâs tarafından hazırlanan, *Ebû İshâk es-Sa'lebî ve Menhecuhû fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Çalışmamızla benzerlikleri olsa da muhteva bakımından daha teferruatlı değildir. Bunun dışında yine Sa'lebî ve tefsiri hakkında Waled A. Saleh tarafından hazırlanan *The Formation of Classical Tafsîr Tradition, The Qur'ân Commentary of Al-Tha'labî* adlı doktora çalışması bulunmaktadır ve kitap olarak basılmıştır (Koninklijke Brill NV, Leiden, 2004). Ancak bu çalışma içerik bakımından bizim çalışmamızdan çok farklıdır. Yazar Sa'lebî tefsirini, el yazma nüshaları çerçevesinde, hermenötik, filolojik, mistik, skolastik ve siyasi yorumlar açısından incelemiştir. Çalışmanın geniş bir bölümünü tefsirin mukaddimesinin değerlendirmesine ayırmıştır. Bizim çalışmamız ise konusal olarak rivayet, dirayet yöntemleri ve Kur'an ilimleri ekseninde örneklendirme ve

değerlendirmelerle metodumuz tefsir disiplin sistematiği içlemindedir. Mezkur yazarın çalışması tefsir disiplin sistematiğinden öte felsefi bir uslubu haiz olup tefsiri rivayet, dirayet, Kur'ân ilimleri yönünden sistematik olarak ele almamıştır. Müfessirin hayatı, eserleri, hocaları, talebeleri hakkında verdiği bilgilerin bizim verdiğimiz bilgilerle çelişmediği görülmektedir. Biz gerek ele aldığımız konular gerek konulara verdiğimiz örnekler açısından daha detaylı ve tefsirin tamamını kapsayan bir incelemede bulunmuş olduk. Salt mukaddimesi gibi tefsirin bir kısmına ağırlık vermedik. Dolayısıyla bizim çalışmamız tefsiri inleme açısından daha homojen bir yapıdadır. Aynı zamanda Türkiye'de bu konuya dair tezimiz kadar kapsamlı ve sistematik bir çalışma yapılmamıştır.

Çalışmamızdaki ana gaye; kapsamlı, öz, anlaşılır ve düzenli bir şekilde müfessirin tefsirindeki her bir yönü açığa çıkarmaktır. Başta Sa'lebî'nin hayatını, yaşadığı asrı ve özellikle yüzyıllar öncesinde kaleme almış olduğu tefsirindeki Kur'ân âyetlerini ele alma biçimini ortaya koymak; tefsirinin ne tür dallardan istifade edilip inşa edildiğini ve nasıl bir yol izlendiğini anlamak önceliğimiz olmuştur.

Tezin yazım sürecinde kullanılan ve bizlere ışık tutan kaynaklara gelecek olursak şöyle özetlemek mümkündür:

Müellifin hal tercümesinden bahseden eski kaynakları inceleyerek başladık. Ancak görünen o ki hayatının temellendirilebileceği çok veri bulunmamaktadır. Genelde bu kitaplar birbirlerini tekrar edecek şekilde kısa bilgiler vermişlerdir. Bu nedenle elimizde olan mevcut kaynakların onun hayatını yeterince yansıtmadığını görmekteyiz. Mesela ailesi, eşi, çocukları, seyahatleri vs. hakkında hiçbir kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Fakat yine de müellife dair bulduğumuz en ufak verilere dahi tezimizde atıfta bulunmaya çalıştığımızı belirtmek isteriz.

Öncelikle "Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eserinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi" adıyla seçmiş olduğumuz konuyu, bu eserin, Seyyid Kesrevî Hasan'ın tahkikiyle hazırlanan (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004) 1.baskısını esas alarak çalıştık. Eserin altı cildi bulunmaktadır. Bununla birlikte zaman zaman istifade ederek karşılaştırmalar yaptığımız, en son 2015 yılında Suudi Arabistan'da 33 cilt şeklinde basılmış olan nüshadan da yararlanılmıştır.

Elimizde bulunan kaynaklara göre Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’ının basımı ilk defa Muhammed b. Âşûr tarafından tahkik edilerek 2002 yılında Beyrut’ta 10 cilt şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmamızda -yukarıda belirttiğimiz üzere- ilk olarak müellifin biyografisi hakkında yazılmış olan en eski kaynaklara başvurmaya özen gösterdik ve bu konuda kapsamlı bir şekilde bilgi vermeye çalıştık. Bu zaman içerisinde müellifin hayatına dair yazılmış olan her türlü kaynağı ve araştırmayı, başta ansiklopedi maddeleri, eserler ve yapılan diğer çalışmaların neredeyse tamamını, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi’den temin etmeye çalıştık. TDV İslam Ansiklopedisi’nde Mehmet Suat Mertoğlu ve MEB İslam Ansiklopedisi’nde Carl Brockelmann tarafından yazılmış olan *“Sa‘lebî”* maddesinden, aynı zamanda İsmail Cerrahoğlu tarafından kaleme alınmış *“es-Sa‘lebî ve Tefsiri”* adlı makalesinden de çokça istifade ederek atıflarda bulunduğumuzu söylemek isteriz. Yine çalışmamızın şekil almasına katkı sağlayan Süyûti’nin *“el-İtkân”*, Zerkeşî'nin *“el-Burhân"”*, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî’nin *“et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn”*, Ömer Nasuhi Bilmen’in, *“Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu’l-Müfessirîn”,* Cerrahoğlu’nun *“Tefsir Tarihi”* ve Ömer Çelik’in *“Tefsir Usûlü ve Tarihi*” adlı kitaplarının, detaylara ihtiyaç duyulduğu anlarda müracaat ettiğimiz temel kaynaklardan olduğunu ifade etmek isteriz. Ayrıca konumuzun genelinde Sa‘lebî tefsirindeki seçmiş olduğumuz örnekleri incelerken, Taberî’nin *“Câmiu’l-Beyân”*, Kurtubî’nin *“el-Câmiʿ li-Ahkâmi’l-Kurʾân”* adlı tefsirleri de göz önünde bulundurulmuştur. Hatta bazı şiir tercümeleri ve konuların çözümü Kurtubî’nin tefsirinden istifade edilerek yapılmıştır. Hadis tahricini ise tek cilt şeklinde basılmış olan “Kütüb-i Sitte” (4.b., Riyâd, Dâru’s-Selâm, 2008) ve Ahmed İbn Hanbel’in “*Müsned*” (1.b., Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999) adlı eserlerinden yapmaya çalıştık. “Kütüb-i Sitte” hadis kitaplarından kaynak gösterilirken, ilk önce müellifin adını, tırnak içinde kitap (bölüm) başlığını, sonra bab numarasını ve parantez içinde hadis numarasını belirtmiştik. Fakat Ahmed b. Hanbel’den ilk önce cilt, sayfa numarası ve sonunda parantez içinde hadis numarasını gösterdik. Ayrıca üzerine çalıştığımız tefsirdeki âyetleri seçerken, karışık bir şekilde değil, mushaftaki sırasına göre dizmeye özen gösterdik.

Çalışmada zikrettiğimiz âyetlerin çoğunun Arapça metin ve meâlinde, DİB *Kur’ân Meâli’*ni esas almakla birlikte, bazı âyetlerin meâlini uygun gördüğümüz şekilde düzenlemeye, bazen de kendimizce tercüme etmeye gayret gösterdik. Şiirlerin Türkçe

tercümelerinin bir kısmını kendimiz yaparken, bu konuda Kurtubî ve İbnü'l Cevzî'nin tefsirlerinin Türkçe tercümelerinden de istifade ettik.

Bir yabancı araştırmacı olmam hasebiyle, çalışmanın dili ve üslubunda, gözden kaçan veya fark edemediğimiz detayların olma ihtimali bulunmaktadır. Şimdiden yapılacak tüm tenkitleri olumlu karşılayacağımızı belirtmek isteriz. Bununla birlikte hazırlamış olduğumuz bu çalışmanın bir nebze de olsa tefsir ilmine bir katkı getirmesini temenni ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

SA‘LEBÎ’NİN YAŞADIĞI ASIR, HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ, HOCALARI, TALEBELERİ VE ESERLERİ

1. SA‘LEBÎ’NİN YETİŞTİĞİ BÖLGE: HORASAN

Sa‘lebî’nin doğup yetiştiği bölge Horasan’dır. Horasan ismi, eski Farsça’da *“güneşin doğduğu yer”, “güneş ülkesi, doğu bölgesi”* manalarına gelir. Horasan bölgesi, tarihte İran’ın doğusu ve kuzeydoğusundaki bölgeyi ifade etmektedir. Günümüzde bu bölgenin toprakları üçe ayrılmış olup; *Merv, Nesâ* ve *Serahs* Türkmenistan’da, Belh ve Herat Afganistan’da, bölgenin kalan diğer yerleri de Îran’dadır. Horasan, Türkmenlerin ve Farslıların yoğunlukla yaşadığı bölge olarak bilinmektedir.[2] Horasan’ın en meşhur şehirleri *Herat, Merv, Belh* ve *Nîşâbûr* iken *Tûs, Nesâ, Ebîverd, Serahs, Asfizâr, Bağdîs, Cürcan, Bâmiyân, Garcistan* ve *Toharistan* şehirleri de hudutları içine giriyordu.[3] Bu bölgeye ait olan sınırlar, idârî açıdan küçülüp büyümesine ilişkili olarak, tarih boyunca değişiklik göstermiştir.[4] Horasan, İslâm hilâfetinde önemli bir merkez olduğundan, ona bitişik olan daha az önemli birçok devletler de Horasan valisine bağlı idi.[5]

Horasan Osman b. Afvân (r.a.) zamanında fethedilip İslâm ülkesine dâhil olmuştur.[6]

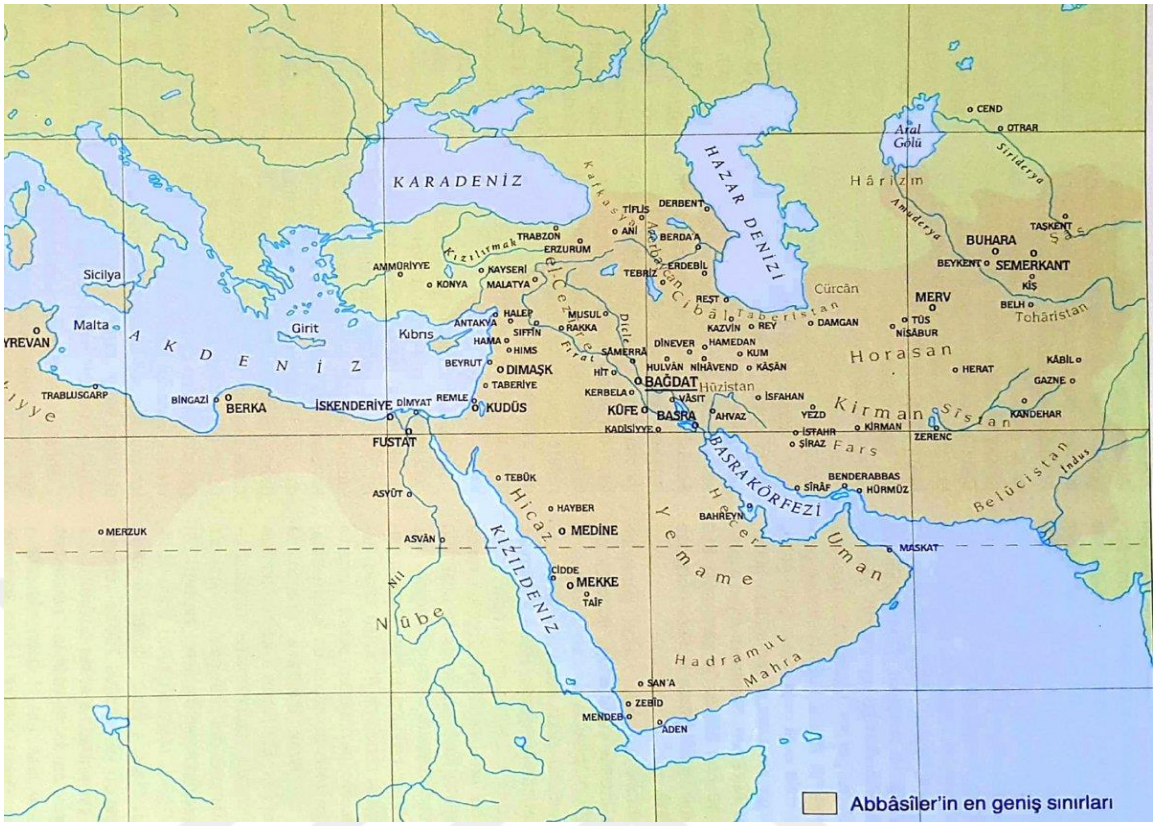
2 Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, İstanbul: 1998, C. 18, s. 234; Himmet Konur, “Horasan’ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (h. I-IV asırlar)”, İzmir, *D.E.Ü.İ.F.D.,* S. 21, (2005), s. 6.

3 C.L. Huart, “Horasan”, *İA,* İstanbul, 1987, V/I, 560; Konur, a.g.m., ss. 6-7; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, İstanbul: Sönmez Neşriyat Y., 1969, s. 33.

4 Konur, a.g.m., s. 7.

5 Ateş, a.g.e., s. 33; Konur, a.g.m., s. 7.

6 Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdulkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut: Dârü’l-Cinan, 1988, V, s. 550; Ateş, a.g.e., s. 33.

2. SA‘LEBÎ’NİN YAŞADIĞI ŞEHİR: NÎŞÂBÛR

Nîşâbûr; Sa‘lebî’nin yaşadığı şehirdir ve orijinal ismi Nişâpûr’dur. Bazı rivâyetlerde Nişâbûr ismi, Pehlevîce “nev-Şâpûr”’dan (yeni ve güzel Şâpûr) gelmektedir. Buna göre şehir, I. Şâpûr (241-272) veya II. Şâpur döneminde kurulmuştur. Fakat sonradan çeşitli isimlerle isimlendirilerek aslını kaybetmiş denilebilir. Türkçe ve Farsça: نیشابور Nîşâbûr, Arapça ise نَيْسَابُور نِيْسَابُور أو نِيسَابُور -Neysâbûr ya da Niysâbûr, bazen de Nîsâbûr olarak geçmektedir. Elimizde olan kaynaklarda Nîşâbûr, Nîsâbûr ve Neysâbûr şeklinde geçmektedir. Biz de Türkçe’deki Nîşâbûr olarak geçen ismini tercih ettik. Nîşâbûr, Horasan şehirlerinin en önemlisi ve güzeli olmakla beraber, aynı zamanda Orta Çağ’da İran’ın önemli şehirleri arasında yer almaktadır. Meşhed şehrinin civarında, Binâlûd Dağı'nın güneybatı yamaçlarında bulunur. Tarıma elverişli ve çok verimli topraklara

araziye sahip olan Nîşâbûr şehri, tarım ve ticaret kapasitesyle İran ekonomisine önemli katkılarda bulunmaktadır.[7]

Bu şehir kâh ilerleme görmüş, kâh tahrip edilmiştir. Nitekim kendine merkez edinmiş olan Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Tâhir zamanında şehir gelişmiş, dördüncü asırda, Samanîler'in idaresine geçince de medeniyetin zirvesine ulaşmış ve Horasan valisinin kararlarını verip uyguladığı yer olmuştur. Nîşâbûr, IV. asrın sonunda, Kerrâmiye hareketinin merkezi olup, aynı zamanda İslâm tasavvufunun da önemli merkezlerinden biri olarak bilinmektedir.[8]

3. SA'LEBÎ'NİN YAŞADIĞI ASRA GENEL BİR BAKIŞ

Literatürde birçok İslam âliminin hayatı ve yaşadığı döneme ait bilgilerin tamamının mevcut olmaması, eksik olması yahut günümüze kadar ulaşmaması nedeniyle aydınlatılamayan birçok husus vardır. Müfessir Sa'lebî hakkında da elimizde bulunan bilgilerin onun hayatını beklendiği kadar aydınlatmadığını görmekteyiz. Hakkında ulaşılabilen veriler pek azdır. Fakat Sa'lebî'nin hayatının hicrî dördüncü asrın sonları ile beşinci asrın başlarında geçtiğini söylemek mümkündür. Buna göre, her ne kadar Sa'lebî hakkında yaşadığı asra dair bilgilerin yetersiz ve eksik olduğu görülse de, hiç şüphesiz ki yaşadığı dönemde kendisinin yetişmesi ve düşüncelerinin geliştirilmesi açısından, siyasî, sosyal, ilmî ve iktisâdî gelişmelerin çok mühim tesirleri olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim tarihçiler de hicrî dördüncü asrın, İslam hükümdarlığının tarihinde siyâsî ve fikrî açısından tehlikeli bir dönüm noktası ve yoğun karışıklıkları dönemi olduğunu kaydederler.[9]

3.1. Siyasî ve İçtimâî Durum

Sa'lebî, Emevî hanedanından sonra başa gelerek 132/750-656/1258 yılları arasında hüküm süren ve İslam alemini yöneten Abbâsî hilâfetinin hâkim olduğu bir

---

7 Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbur", *DİA*, İstanbul: 2007, C. 33, s. 149; Ayrıca bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 550; Ateş, a.g.e., s. 33.

8 Ateş, a.g.e., s. 33.

9 Ateş, a.g.e., s. 32; Faruk Görgülü, *Sa'lebî Tefsiri'nden Nûr Sûresi'nin Tahkîk ve Tahlili*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 1.

dönemde yaşamıştır. Kaynaklarda hicrî 4. ile 5. asırlarda İslâm dünyası için önemli olayların vuku bulduğu gösterilmekte; özellikle siyâsî ve içtimâî bakımdan bu yüzyıllarda hâkimiyet sürmüş olan bazı devlet ve eyâletlerin birtakım problemlerle karşı karşıya geldiğinden bahsedilmektedir. En başta hicrî 4. asırda Abbâsî halîfelerinin hâkimiyet gücünün zayıfladığı, yaptırım sahasında zayıf kaldığı, değişik devlet ve hanedanların ortaya çıktığı bir dönemden söz edilir. Önce Pers, sonra da Türk hanedanların hâkimiyeti altında kalan Îran ve Abbâsîlere birkaç asır boyunca başkentlik yapan Bağdat'ta karışık bir dönem başlar. Bu hâkimiyetlerde vâliler, halifelerden daha çok yetkiye sahiplerdir. Diğer yandan bu eyâletler, daha bağımsız davranmaya ve zamanla ayrılıp küçük devletler haline gelmeye başlamıştır.[10] Bu bağlamda Abbâsîler hakkında şunu da belirtmekte fayda vardır ki, 500 yılı aşkın hüküm sürmüş olan Abbâsî hanedanlığı, İslam tarihinde Osmanlılardan sonra en uzun egemenlik süren hanedanlık olarak bilinmektedir. İslam medeniyeti en parlak dönemini, Harun Reşîd ile beraber bu hanedan zamanında yaşamıştır. Bu dönemde bolluk ve rahatlık zirvedeydi. Abbâsîler, İslam tarihinde uzun süre siyâsî hakimiyeti ellerinde bulundurmuşlardır. Ayrıca son yıllarına kadar hilafet ile İslam âleminin manevi liderliğini temsil etmeleri, onları dünya tarihinde de önemli bir yere konumlandırmaktadır.[11]

Muellif'in muhtemelen yaşadığı dönem içerisinde Abbâsî hilâfetinin başına, Halife Mutî'nin oğlu Tâ'î' Billah (ö. 391/1001) ile başlayıp Kâdir Billâh'ın oğlu olan Kâim'e (ö. 467/1075) kadar devam eden dönemde 4 halife gelmiştir.[12] Bu dönemlerde, İslam ülkesi eyâletlerinin bazıları Abbâsî idaresinden ayrılmış ve bu merkezlerde bağımsız devletler kurulmaya başlamıştır.[13]

---

10 Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi,* çev. Fuad Köprülü, 5. b., Ankara: DİB Y., 1963, s. 36; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 32; Mevlüt Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân,* Ankara: Elif Y., 1989, s. 1; Abdurrahman Çetin, "Ebu Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri", *Bursa, U.Ü.İ.F.D.,* Sayı 3, C. III, Yıl 2, 1991, s. 13; Görgülü, a.g.e., s. 1.

11 Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul: 1988, C. 1, s. 37; Hayati Ülkü, *İslam Tarihi*, İstanbul: Çile Y., 1979, s. 479. Ayrıca bkz. Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye,* Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1983, I, 317, 325; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Y., 1992, s. 93.

12 Yetkin, "Abbâsîler", *DİA,* C. I, s. 37; K. Ö. Zettersteen, "Abbâsîler", *İA,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978, I, s. 19; Paul Lunde, İslam Tarihi, çev. İmge Tan, İstanbul: Alfa Y., 2011, s. 87.

13 Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi***,** çev. Heyet, İstanbul: Kayıhan Y., 1985, III, 433.

Hicrî 4. ve 5. asırda kurulup hâkimiyet sürdürmüş olan başlıca bağımsız devletler şunlardır:

1. İran'ın Horasan ve civarındaki bölgede İran asıllı Sâmânîler (Sâmânoğulları) (261-390/874-999).
2. Mısır'da Türk asıllı Tulûniler (Tulunoğulları) (254-292/868-905) Akşitler veya İhşidîler'den (323-358/935-969) sonra, Mısır ve Mağrip'de Ağlebîlere son verip bir Şiî devleti kuran Arap asıllı Fâtımîler (297-567/909-1171).
3. Musul ve oraya yakın Karmatî mezhebine mensup olan Arap asıllı Hamdâniler (317-394/929-1003).
4. İran ve Irak civarında İran asıllı Şiî Büveyhîler (Büveyhoğulları) (334-447/945-1055).
5. Günümüz Doğu Türkistan ve Orta Asya'da Türk asıllı Karahanlılar (349-609/960-1212).
6. Doğu İran'da kurulup başkent Gazne olarak geniş topraklara hükmetmiş olan Türk asıllı Gazneliler (351-582/962-1186).
7. Horasan ve Doğu İran'da Türk asıllı Selçuklular (432-708/1040-1308).[14]
8. Endülüs'te ise, Emevî emiri Abdurrahman en-Nasr el-Emevî (300-350/912-961) hüküm sürmüşlerdir.[15]

Merkezî otorite bir süre Türklerin elinde olup, daha sonra da Bağdat'ta hüküm süren Büveyhoğullarının eline geçmişti. İstilâcı olan Büveyhoğulları, Şiî inancına bağlıydı ve bu yüzden Sünnî halîfelerin dayandığı hiçbir dînî temeli kabul etmiyorlardı. Hatta onlardan kalan bazı bağımsızlık fonksiyonları, özel ve hususi haklara el koyar ve kendi siyasî gayeleri için kullanarak varlıklarını sürdürürlerdi. Dolayısıyla, Bağdat hilâfetinin otoritesi zayıflamaya başlayınca, illerdeki emirler, hilâfet idaresinden ayrılıp bulundukları bölgeleri kendi adlarına idare etmeye başladılar. Bir nevi halîfelerin sadece manevî yetkileri kalmıştı. Kendi hürriyetlerini elde etme derdine düşmüşlerdi. Dolayısıyla, halîfeler kendilerini çok sıkıntılı bir durumda buldular. Böylece bu bölge,

---

[14] Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Mısır: Kalimat Arabiyye, 2013, II, s. 265; Hasan, *Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi,* III, 433; Günay Tümer, *Bîrûnî'ye göre Dinler ve İslâm Dini*, Ankara: DİB Y., 1975, s. 6; Ayrıca bkz. Görgülü, a.g.e., s. 1.

[15] Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 265; Görgülü, a.g.e., s. 1.

İslam tarihinde ilk defa Bağdat'ın merkezî kontrolünü kaybedip İranlı bir hânedânın hâkimiyeti altında kalmıştı. Bu yüzden de Büveyhoğullarının dönemi, Abbâsîler tarihinde yeni bir dönemin başladığına işaret etmektedir.[16]

Bu yüzyıllarda Batı Fars eyâletlerinde idareyi kontrol altında tutan Büveyhîlerin çeşitli kolları arasında sık sık baş gösteren anlaşmazlık, çatışmalar ve bu çatışmaların iktidarı değiştirecek seviyeye vardırılması, halifenin üzerindeki baskıları az da olsa hafifletmişti. Gerçek manada Büveyhoğulların merkezî otoritesi 366/976 ile 372/983 seneleri arasında iktidarda kalan Adudu'd-devle döneminde gerçekleşmişti. Durum böyle iken Büveyhoğulları, ne pahasına olursa olsun Abbâsî ordusunda bulunan paralı Türk asıllı askerleri ortadan kaldırmaya karar vermişti. Bunlar sünnî oldukları için, teorik olarak birçok eski idareciler halifeye bağlılığını kabul ettiği gibi aynı şekilde bunlar da, Şiî idarecilerin serbest davranışlarına karşı bir balans unsuru olduğunu ve dolayısıyla bir dereceye kadar da halife için bir koruyuculuk hizmeti görüyorlardı.[17] Bunların yanında Büveyhoğulları Şîa mezheplerine gösterdikleri taassupları ile şöhret kazanmış olsa da onların bu taassubu, zaman zaman Bağdat ve Irak'ın diğer büyük merkezlerinde Şiîler ve Sünnîler arasında şiddetli ihtilaf, isyan ve karışıkların çıkmasına sebep olmuştur.[18] Diğer önemli bir nokta ise, h. 3. asrın sonu ile h. 4. asrın başından itibaren Bağdat halifeliğine karşı yeni bir hilâfet kurulmuştu ki; bu da Mağrib'teki Fatımî devletidir. Bunların ana hedefi bilhassa Sünnî Müslümanları yöneten Bağdat'ı düşürmekti. Daha ziyade Şiî mezhebini güçlendirip Bağdat'taki halifelere karşı kendi nüfuzlarını çoğaltarak, Şiîliğin bir kolu olan İsmâiliyye mezhebini yaymakla meşgul oldular. Nitekim Şiî İsmailîlere göre, devletin başındaki halîfe (İmâm İsmâil) Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak otoritenin tamamını elinde bulundurmaktaydı. Abbâsî yönetiminden kurtulmayı başaran ilk Şiî mezhebi olan İsmaîliler bazen "Yediciler" olarak da isimlendirilmiştir. Kendileri, Hz. Fâtıma ve Hz. Ali aracılığıyla Hz. Peygamber'in soyundan olduklarını iddia etmekteydiler. Bunun doğruluğu mütekaddim ve müteahhir âlimler için tartışma konularından biri olmuştur. Fatımîlerin en büyük rakipleri Emevîler idi. Fâtımîler,

---

16 Bkz. H. U. Rahman, *İslam Tarihi Kronolojisi*, çev. Abidin Büyükköse, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1995, s. 277; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (Heyet), İstanbul: Çağ Y., 1987, V, 509; Ateş, a.g.e., s. 32. Ayrıca bkz. Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 1; Tümer, a.g.e., s. 5.

17 *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (Heyet), 2. b., İstanbul: Kitabevi Y., 1997, I, 151-152.

18 Hasan, *Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi,* III, 419. Daha geniş bilgi için bkz. Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 266-268.

Abbâsîlere karşı Kayravan'ı fethettikten sonra (297/909) kendilerini "Halîfe" olarak ilan ettiler.[19] Daha sonra Fatımîler, Mısır'ı ele geçirdiler. Bundan sonra Mısır'da sadece yönetim değişmemiş, ayrıca derin ilmî, siyâsî ve içtimâî bir dönüşüm yaşanmıştır. İdareye pek çok açık değişiklikler getirilmiştir. Dolayısıyla İslâm tarihinde merkez hilafetten ayrı olarak bağımsız bir yönetim Mısır'a hâkim olmuştur. Fatımîler, bağımsız bir yönetim olsalar da hiçbir zaman İslâm aleminin bütününe hâkim olamamışlardır.[20] Zaman içerisinde Fatımîler'in, Afrika'yı Abbâsîlerin elinden aldığını gören Endülüs Emevî hükümdarı üçüncü Abdurrahman en Nasr el-Emevî, (300-350/912-961) kendi halifeliğini ilan ederek "Emîru'l-muminîn" ünvanını almıştır.

Böylece, bu asırda İslâm dünyasında üç halife dönemi meydana gelmişti:

- Endülüs'te Emevî halifesi,
- Bağdat'ta Abbâsî halifesi,
- Mağrip ve Mısır'da Fâtımî halifesi ki bunlar o dönemde, İslâm dünyasındaki siyasî grupları temsil ediyorlardı.[21]

Bu asırlardaki siyâsî ve ictimâî olaylardan biri de; devletler arasındaki mücadele gibi mezhepler arasında da çekişmelerin bulunmasıdır. Hepsi Müslüman oldukları halde Arap, Türk, Fars ırkı fark etmeksizin aralarındaki bu mücadele sürüyordu. Bu mücadele ve çekişmelerde, mezhebe aşırı taassubla bağlılık gösteren sâliklerin tesiri büyüktür. Böylece sürekli etraftaki eyâletleri hâkimiyet altına alma yarışı içerisindeydiler. Meydana gelen bu çekişmeler bazen bir savaşın başlamasına sebep olmuştur. Şiîlerle Ehl-i Sünnet taraftarları arasında vuku bulan bu mücadelelerin neticesinde birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Özellikle de başkent Bağdat'ta şiddetli çatışmalara rastlanır.[22] Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki çekişmelerin yanı sıra Şâfiîler, Hanbelîler ve Kerrâmîler arasında

---

19 Bkz. Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 82; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 1; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 32; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 37; Çetin, a.g.m., s. 13; Nuri Ünlü, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İ. F. V. Y., 1984, s. 114; Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, İstanbul: 1995, C. 12, 228, 230, 233; Lunde, *İslam Tarihi*, s. 95; Tümer, a.g.e., s. 7; Görgülü, a.g.e., s. 3.

20 Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 230.

21 Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 37; Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 82; Tümer, a.g.e., s. 7; Güngör, a.g.e., s. 1; Ateş, a.g.e., s. 32; Çetin, a.g.m., s.13; Ünlü, a.g.e., s. 114; Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 228, 230, 233.

22 İbrahim Ağah Çubukçu, "Hicrî 5. Miladı 11. yüzyılda İslâmda Siyasî ve Dinî Durum", *Ankara, A.Ü.İ.F.D.*, 1965, s. 41. Ayrıca bkz. Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 15; Hasan, a.g.e., III, 476; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 2; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, 276-277.

da yoğun çekişmelere rastlanır.[23] Aynı şekilde Arap Asıllı Hamdânîler'in Bağdat'taki Fars asıllı Büveyhîlere zaman zaman baskın yaptıklarını ve aynı şekilde Türk asıllı olan Gazneliler'le Fars asıllı olan Samânîler arasındaki savaşların senelerce devam ettiğini görüyoruz.[24] 356/967 senesinde, Rey taraflarında bulunan Mansur b. Nuh ile Rüknü'd-devle b. Büveyh arasında savaş çıktı. Nitekim Sâmânîler ile Büveyhîler arasındaki düşmanlık 361/971 senesinde Rüknü'd-devle'nin oğlu olan Adudu'd-devle arasında uzlaşma yapılarak sona erdi.[25] Bütün bunlara rağmen Sâmânîler, Büveyhîler ve Karahanlılar arasında sıkışıp kalmış ve bölgelerinde oturan Türklerin askerî gücünden istifade etmekteydiler.[26]

Sâmânîler devletinin çöküşü II. Nuh b. Nasr'ın ölmesiyle yerine II. Nuh b. Mansûr tahta geçince başlar. Mansûr'un saltanatı ancak 1 yıl 7 ay sürmüştü. Sâmânî devletinin işlerinin iyice karıştığını gören Gazneliler'in en önemli hükümdarı Gazneli Mahmud (ö. 421/1030), bu fırsattan istifade ederek Nişâbûr ve Buhârâ'yı ele geçirmeyi başardı. Mâverâu'n-nehr bölgesi ise Buhâra'yı ele geçirmek isteyen Karahanlı Buğrâ Han'ın eline geçti. Böylece, Sâmânî devleti, Horasan'da Gazneli Mahmud, Mâverâu'n-nehr'de ise Buğrâ Han tarafından kaldırılmış oldu. Sâmânî devleti, Gazneliler ve Türk hükümdarları tarafından yıkıldı ve bunun üzerine Gazneli Mahmud, Sâmânî devletinin çökmesiyle, tam anlamıyla bağımsız bir (sultan) hükümdar niteliğine kavuştu.[27] Abbâsî halifesi Kâdir Billah, kendisine hükümdarlık yetkisini tanımış ve bir müddet sonra ona "Yemînu'd-Devle" ve Emînu'l-Mille" unvanlarını vermiştir.[28]

Yine siyâsî bakımından bu yüzyıllarda en önemli olaylardan birisi; İslâm ülkelerine yöneltilen Haçlı seferleri, Selçukluların başarıları ve Mısır'daki Fatımîler Devleti tarafından desteklenen Bâtınîlerin faaliyetleridir.[29]

Gazneli Mahmud'un tahtına geçen oğlu I. Mes'ûd zamanında bazı karışıklıklar cereyan eder. Mes'ûd, Horasan eyâletinde karşı çıkan ve hâkimiyet mücadelesi veren iki büyük devletle karşılaşır. Bunlar Oğuzlar ve Selçuklardır.

---

23 Çubukçu, a.g.m., s. 41.
24 Güngör, a.g.e., s. 2;
25 Hasan, *Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi,* III, 451.
26 Tümer, a.g.e., s. 7.
27 Hasan, a.g.e., III, 452-453, 454, 463; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, 231.
28 Hasan, a.g.e., III, 463; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, 231.
29 Çubukçu, a.g.m., s. 39; Çetin, a.g.m., s. 14.

Selçuklar, 422/1031 yılında Herat'ı istîla etmişler ve 425/1034'den itibaren de Horasan üzerine düzenli bir şekilde saldırılar düzenlemişlerdir. Bir süre Selçuklular ile Gaznelîler barış anlaşması imzalamışlardır. Fakat hicrî 429/1038 yılında bunların arasında yeniden anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Böylece bu yılda Merv, Nîşâbûr, Serahs başta olmak üzere, Horasan eyâletinin birçok bölgesini ele geçirmiş oldular. Mes'ûd, bizzat Selçuklarla savaşmaktan başka çare bulamadı ve Selçuk hükümdarı olan Tuğrul Bey'i mağlup ederek Horasan'ı tekrar geri almaya başardı ise de, Selçuklar çok geçmeden 431/1040 yılında Dandanakan'da Mes'ûd'a karşı büyük bir zafer kazandılar. Selçuklular, Îran ve Bereketli Hilâlin doğusunda durmayıp Suriye'ye doğru hızla ilerlemeye başladılar. 463/1071'de Kudüs'ü, 468 (1076)'de Şam'ı aldılar ve Haçlı Seferleri ile karşı karşıya geldiler. 463/1071 Van gölünün kuzeybatısında bulunan Malazgirt'te büyük bir Bizans ordusunu yendiler ve böylece Anadolu'nun ta içlerine girdiler. Haçlı Seferleri, başta Fatımîleri, Bizanslıları ve en çok Selçukluları etkilemiştir.[30] Fakat buna rağmen Selçuklular, İslâm dünyasına hâkim olmuş, yayılmış ve Müslümanların İslâm Medeniyeti tarihinde yeni bir dönem açmış; İslâm'ı yücelterek dokuz asır boyunca İslâm dünyasına liderlik etmişlerdir.[31]

Kısaca siyâsî ve içtimâî konuları toparlayacak olursak, esas itibariyle bu yüzyıllarda özellikle de Sa'lebî'nin yaşamış olduğu dönemden bilgiler aktarmaya çalıştık. Bu dönemlerde de Abbâsî hilafetinin hâkimiyet sürdüğü ve olaylarla birlikte farklı aşamalardan geçtiği, diğer devletler ile münasebetlerini ve mücadelelerini de anlatmaya çalıştık.

3.2. İlmî ve İktisâdî Durum

Abbâsî hilafetinin otoritesinin zayıflaması, siyâsî açıdan meydana gelen bölünmeler ve çatışmalara rağmen, İslâm dünyasındaki fikir akımını durduramamıştır.

---

[30] Hasan, a.g.e., III, 476; *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (Heyet), I, 157-158. Ayrıca bkz. İslam Araştırmaları Komisyonu, *İslâm Tarihi*, çev. Ayhan Çakıroğlu, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2010, I, 355.

[31] Ünlü, a.g.e., s. 159.

Bilakis bu ayrılış ilmî hayatın önemini daha da çok artmıştır.[32] Dolayısıyla, İslâmî ilimler, ilk önce Kûfe ve Basra'da, sonrasında da Bağdat'ta gelişmeye başlamıştır.[33]

Hicrî IV. asır ilim ve medeniyetinin önemli bir yere sahip olduğunu da söylemek yerindedir. İslâm Medeniyetinin altın çağı olarak da bilinir. Bu dönemde Arap Dili ve Edebiyatı sahasında önemli bazı gelişmeler için bir başlangıç noktası olmuş ve sadece tek bir alanda değil, Kur'ân, Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi ilim dallarında hem büyük âlim yetişmiş, hem de değerli eserler meydana getirilmiştir.[34] Örneğin ilk sistemci ve büyük filozof olan Fârâbî, İhvân-ı Safâ grubu üyeleri ve İbn Cinnî, Ebû Alî Fârisî, Zeccâc gibi dil âlimleri bu asırda yaşamış, değerli eserler kaleme almışlardır.[35] Diğer taraftan astronomi, coğrafya ve tıp alanlarında da önemli çalışmalar meydana getirilmiştir.[36] Dolayısıyla Hicrî IV. asırda ilmî hayat, önceki asra göre çok daha parlak ve eşi görülmemiş bir seviyeye yükselmiş durumdaydı. Halifelerin çoğalması, emirlerin bağımsızlık ilan etmeleri, İslâm devletleri arasındaki bütün perdeleri kaldırmış, geçilmeyecek hudut kalmamıştır. Âdeta tek bir devlet haline gelmişlerdir. Böylece gerek ilim adamları, gerek ilim tahsil eden müslümanlar, İslam devletinin neresine gitmek isterse rahatlıkla gidebilirdi. Mâverâu'n-nehr, Horasan, Fars ve Irak'taki hocalardan ilim tahsilini alabilecekleri gibi; Mısır, Şam ve Endülüs'te de alabilirlerdi. Mesela; Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1208) *Mu'cemu'l-Buldân* ve es-Sem'ânî'nin *el-Ensâb* adlı meşhur eserleri, bunun açık bir göstergesidir.[37] Mâverâu'n-nehr'den tâ Endülüs'e kadar uzanan geniş topraklar İslâm memleketi idi. Müslümanlar bu topraklar üzerinde rahat ve serbestçe dolaşabiliyorlardı.[38] Yine bu asrın sonlarına doğru Sünnî dünyada siyasî alanda bir canlanma görülmektedir. İlmî alanda bu canlanmanın en önemli temsilcisi Bâkıllânî'dir.[39] İlmî çalışmaları bu dönemde çok verimli geçtiği gibi, V. asır da bu anlamda bunun bir devamı olmuştur denilebilir.

---

32 Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 33.
33 Ünlü, a.g.e., s. 145-146.
34 Nevzat Aşık, "Hicrî IV. Asırdan Sonra Makâmât Yazanlar", *İzmir, D.E.Ü.İ.F.D.,* (1985), s. 55; Hasan, a.g.e., III, 433-434; Ünlü, a.g.e., s. 146; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 3.
35 Tuncay Başoğlu, "Hicrî Beşinci Asırda Fıkıh", İstanbul, *İLAM Araştırma Dergisi,* C. III, S. 2, (1998), s. 114.
36 Ünlü, a.g.e., s. 146.
37 Emin, *Zuhru'l-İslâm*, I, 259, II, 265-266; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, s. 33;
37 Aşık, a.g.m., s. 55; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 4; Görgülü, a.g.e., s. 9.
38 Görgülü, a.g.e., s. 9.
39 Başoğlu, a.g.m., s. 115.

Bu dönemde yaşamış diğer meşhur İslâm âlimlerinden bazıları şunlardır: Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933),[40] İmâm Eş'arî (ö. 324/935-36),[41] Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944),[42] Fârâbî (ö. 339/950),[43] Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (346/956),[44] el-Mütenebbî (ö. 354/965),[45] Ebu'l-Kâsım et-Taberânî (ö. 360/970),[46] İbn Hâleveyh (ö. 370/980),[47] el-Cessâs (ö. 370/980),[48] el-Ezherî (ö. 370/980),[49] Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983),[50] el-Makdisî (ö. 375/985),[51] Ebû Bekir el-Hârizmî (ö. 383/993),[52] İbn Nedîm (ö. 385/995),[53] İbn Cinnî (392/1001),[54] Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1004),[55] el-Cevherî (ö. 398/1007),[56]Bedîüzzaman el-Hemedânî (ö. 398/1007),[57] Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014),[58]Ebu'l-Kâsım en-Nîsâbûrî, (ö. 406/1015),[59] Ebû Bekr el-Bâkıllânî (ö. 403/1012),[60] İbn Fûrek (ö. 406/1015),[61] Ebû Abdurrahman es-Sulemî (ö. 412/1021),[62] El-Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1024),[63] Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ebî Bekr el Kudûrî (ö. 418/1037),[64] İbn Miskeveyh (ö. 421/1030),[65] İbn Sînâ (ö. 428/1037),[66] Ebû Mansûr es-

---

40 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtu'l-Müfessirîn***,** İstanbul: Samerkand Y., 2014, I, 463.

41 Bkz. Bilmen, a.g.e., I, 465; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 443.

42 Bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 443.

43 Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, I, 523; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 32; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 489.

44 Zeydân, I, 624.

45 Zeydân, I, 555.

46 Bilmen, a.g.e., I, 477.

47 Zeydân, I, 611.

48 Bilmen, a.g.e., I, 484.

49 Zeydân, I, 618; Bilmen, a.g.e., I, 482.

50 Bilmen, a.g.e., I, 486.

51 Zeydân, I, 638.

52 Zeydân, I, 582; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 424.

53 Zeydân, I, 626.

54 Zeydân, I, 612.

55 Zeydân, I, 594; Bilmen, a.g.e., I, 493; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 420.

56 Zeydân, I, 620.

57 Zeydân, I, 585; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 424.

58 Zeydân, I, 644; Bilmen, a.g.e., I, 493; Abdurrahman Çetin, *Ebû Amr ed-Dânî ve Kırâat İlmindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Y., 2015, s. 52.

59 Bilmen, a.g.e., I, 497.

60 Zeydân, I, 640; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 443.

61 Bilmen, a.g.e., I, 496.

62 Bilmen, a.g.e., I, 499; Çetin, *Ebû Amr ed-Dânî ve Kırâat İlmindeki Yeri,* 52.

63 Çetin, a.g.e., s. 52.

64 Çetin, a.g.e., s. 52.

65 Zeydân, I, 627; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 491; Çetin, a.g.e., s. 52.

66 Zeydân, I, 646; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 52; Bilmen, a.g.e., I, 504; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 492; Çetin, a.g.e., s. 52.

Seâlibî (ö. 429/1037),[67] İbn Heysem (ö. 430/1038),[68] Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1046),[69] Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045),[70] el-Birûnî (ö. 440/1048),[71] Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1052),[72] el-Mâverdî (ö. 450/1058),[73] İbn Hazm ez-Zâhirî (ö. 456/1063),[74] el-Beyhakî (ö. 458/1065),[75] Ebu'l-Kâsım Saîd b. Ahmed el-Endelüsî et-Tuleytılî (ö. 462/1070),[76] Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072),[77] el-Cürcânî (ö. 471/1045),[78] Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (478/1085),[79] Fahru'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089),[80] İbnu's-Sem'ânî (ö. 489/1096).[81]

Bu ismini zikrettiğimiz âlimlerin her biri ilmî manada pek çok eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmış durumdadır. Ayrıca o dönemlerdeki muhtelif devlet reisleri, ilim adamlarını ve edebiyatçıları kendi himayelerine alıp rahatça çalışabilmeleri için her türlü maddî mânevî imkânı sağlarlardı. Gerek ilme gerek âlime değer verip, saygı gösteriyorlar ve onlarla iftihar ediyorlardı.[82] Dolayısıyla İslâm medeniyetinin ilerlemesinde, Abbâsî halifesinin gücünün kaybolması neticesinde ortaya çıkan bu devletler büyük rol oynamış, aynı şekilde ilim adamları açısından da bir avantaj olmuştur. Önceden İslâm kültür ve medeniyetinin öncelikli merkezi Bağdat iken, diğer devletlerle birlikte Kurtuba, Kahire ve Buhâra gibi şehirler de ilim, kültür ve medeniyette Abbâsîlerin başşehrine rakip olarak ortaya çıkmıştır. Kurulmuş olan bu devletler İslâm medeniyetinin karakterini değiştirmemiş; aksine bu medeniyete büyük faydalar getirmiştir.[83]

---

67 Zeydân, I, 586; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 424.
68 *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 492.
69 Zeydân, I, 598; Bilmen, a.g.e., I, 509.
70 Zeydân, I, 643; Çetin, a.g.e., s. 52.
71 Zeydân, I, 653; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 52; Çetin, a.g.e., s. 52.
72 Çetin, a.g.e., s. 52.
73 Zeydân, I, 642.
74 Çetin, a.g.e., s. 52.
75 Zeydân, I, 644; Çetin, a.g.e., s. 52.
76 Çetin, a.g.e., s. 52.
77 Bilmen, a.g.e., I, 519; Çetin, a.g.e., s. 52.
78 Zeydân, II, 44; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 426.
79 Bilmen, a.g.e., I, 527.
80 Bilmen, a.g.e., I, 532.
81 Bu asırlarda yaşamış olan bu ve diğer âlimlerin hayatı ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bilmen, a.g.e., I, 451-533; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 30-60; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 424-492; Mehmet Mahfuz Ata, *Kevâşî ve Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, İstanbul: Emre Y., 2002, s. 29-35. Bu kitapların dışında muhtelif biyografik eserlere de başvurulabilir.
82 Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 265.
83 Hasan, a.g.e., III, 433-434.

İktisâdî duruma geçecek olursak, söz konusu dönemde toplumdaki çatışma ve kargaşaların durulmamasının, aynı zamanda iktisâdî durumu da etkilediğini görüyoruz. İktisâdî durumun pek iyi bir seviyede olduğu söylenememektedir.[84]

334/945'de Bağdat'ta böyle bir krizde hayat pahalılaşmış, insanlar yiyecek ekmek bile bulamaz olmuşlardır. Ölü insan eti, ot, ölmüş hayvan eti ve leşi yemek zorunda kalmışlardır. Tarihçilerin bu kıtlıkla ilgili bilgi verdikleri benzer korkunç durumlar arasında da, bir kadının açlıktan yavrusunu kızartıp yediği, diğer taraftan merkezde hükümdar ve devletin ileri gelenleri lüks ve bolluk içinde yaşadığı, gelen elçilere özel ihtimam gösterip büyük masraflarla törenlerin düzenlendiği kaydedilir. Toplanılan servet devlet adamları ve onlara yakın kişiler tarafından paylaşılıyordu. Halk ise, imparatorluğun merkezi olan Bağdat'ta bile o büyük kıtlık ve sıkıntılar içinde hayatını zar zor sürdürebiliyordu. Hatta âlimlerin çoğu da bunun etkisinde kalmıştı. [85]

İnsanların yaşadığı bu kötü durumları anlatan müstakil eserler kaleme alınmıştır. Mesela, bu dönemde yazılmış olan eserlerden biri Şehâbu'd-Dîn Ahmed b. Ali ed-Dulecî'nin (ö. 834/1435) *"el-Felâkeh ve'l-Meflûkûn"* isimli eseridir. Bu eser, o dönemdeki yaşanan fakirliği ve fukaraların durumlarını anlatmaktadır.[86]

İktisâdî durumun kötü olmasından dolayı toplumda iki zıt takım ortaya çıktı:

Birincisi: Tasavvuf. İnsanların çoğu, istediklerini elde edemeyince, isteklerini azaltıp tasavvufa meylettiler. Bu şekilde zühd ve vera' içinde yaşamaya kendilerini alıştırmaya çalıştılar.

İkincisi: Bu asırda Bağdat ve çevresinde hırsızlık olaylarının çoğalmasıdır. İnsanların yollarını kesip malını gasp eden hırsızlar ortaya çıkmıştı.[87]

Ortaya çıkan bu hırsızlık vakalarında zenginlerin evleri soyuldu. Yollarının kapatılmasına rağmen insanlar Bağdat'ı terkederek korkudan her tarafa kaçmaya başladılar. Nitekim bu zamanda hayat pahalılığı çok büyük artış gösterince, insanların bir kısmı açlıktan öldü.[88] Bütün bu karşılaşılan durumlar neticesinde toplumda ahlâkî çözülmeler başladı.[89]

---

84 Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 269.
85 Güngör, a.g.e., s. 3; Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 266.
86 Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 270.
87 Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 272.
88 Hasan, a.g.e., III, 380.
89 Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 275.

Buraya kadar, Sa‘lebî’nin hayatı konusuna girmeden önce onun içinde yaşamış olduğu hicrî IV-V. asrın siyâsî, ictimâî, ilmî ve iktisâdî hayatına ana hatlarıyla temas ettik. Bundan sonraki hayat sürecini bu çerçevede ayrıntılı bir biçimde ortaya koyabiliriz.

4. SA‘LEBÎ’NİN HAYATI

İslâm ulemâsının hayatı hakkında bilgi veren tabakât kitaplarına bakıldığında, kronolojik sıralamada müfessir Ebû İshâk es-Sa‘lebî de yer almaktadır. Ancak hayatının temellendirilebileceği çok veri yoktur. Genelde bu kitaplar birbirlerini tekrar edecek şekilde kısa bilgiler vermişlerdir. Bu nedenle elimizde olan mevcut kaynakların, onun hayatını yeterince aktarmadığını görmekteyiz. Kesin olarak doğum tarihi, ailesi, çocuklarının olup olmadığı, ilim tahsili için seyahatte bulunup bulunmadığı gibi hususların, Sa‘lebî’yi daha iyi tanımak ve tanıtmak açısından hayatını anlatan üzerine çalışılmış kapsamlı bir kitaba veya akademik çalışmalara ulaşmamızın neredeyse imkânsız olduğunu söylemek mümkündür. Yalnız şunu belirtmek gerekir ki Sa‘lebî, döneminin ileri gelen meşhur müfessir ve lügatçılarından biridir. Hocası İbn Habîb ve öğrencisi müfessir el-Vâhidî ile birlikte, sadece Nîşâbûr tefsir ekolünün en önemli temsilcileri değil, belki de yaşadığı yüzyılın en önde gelen müfessirleri ve âlimleri arasında yer almaktadır.[90]

4.1. Doğumu

Müfessir Sa‘lebî’nin doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynakların çoğunda İran’daki İslâm hilâfetinde önemli yeri olan Horasan bölgesinin Nîşâbûr şehrinde dünyaya geldiği zikredilmektedir. Bundan dolayı da İslam âleminde Sa‘lebî’nin, Nîşâbûr şehrine nispetle daha çok Nîsâbûrî veya Neysâbûrî ismiyle anıldığı bilinmektedir. Bu isim Arapça tabakat kitaplarında ve diğer kaynaklarda bu şekilde zikredilmektedir.[91]

---

[90] Waled A. Saleh, *The Formation of Classical Tafsîr Tradition, (The Qur’ân Commentary of Al-Tha‘labî),* Leiden: Koninklijke Brill NV, 2004, s. 49; Mehmet Suat Mertoğlu, “Sa‘lebî”, *DİA*, İstanbul: 2009, C. 36, s. 28.

[91] Bkz. Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh, *Mu’cemu’l-Udebâ*, Beyrut: Müessesetü’l-Meârif, 1999, II, 198; İbnu’l-Esîr, Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Lubâb fî*

İslâm âlimi ve tarihçi olarak bilinen İbn Hallikân, Sem'ânî'nin[92] *"el-Ensâb"* adlı eserinde diğer tarih ve tabakat kitaplarından farklı olarak Sa'lebî'ye nispet edilen "Nîşâbûr" kelimesini şu şekilde aktarmaktadır: 'Nûn' harfinin harekesi fetha, 'Yâ' harfinin harekesi sâkin, 'Se' harfinin harekesi uzatmalı fetha ile, 'Be' harfinin harekesi üstünlü (mazmûm-dammeli) yapılarak "*Neysâbûr"* şeklinde okunması gerektiğini zikreder. Yani, Arapça'da şu şekildedir: نَيْسَابُوْر.[93]

Eski tarih ve tabakât kitaplarında belirtildiğine göre, isnad zincirinde yer alan müfessir ve diğer İslam âlimlerinden hareketle, tefsir âlimi Sa'lebî'nin, hicrî IV. yüzyılın sonları ile V. yüzyılın başlarında yaşamış olabileceği düşünülmektedir.[94] Keza İsmail

---

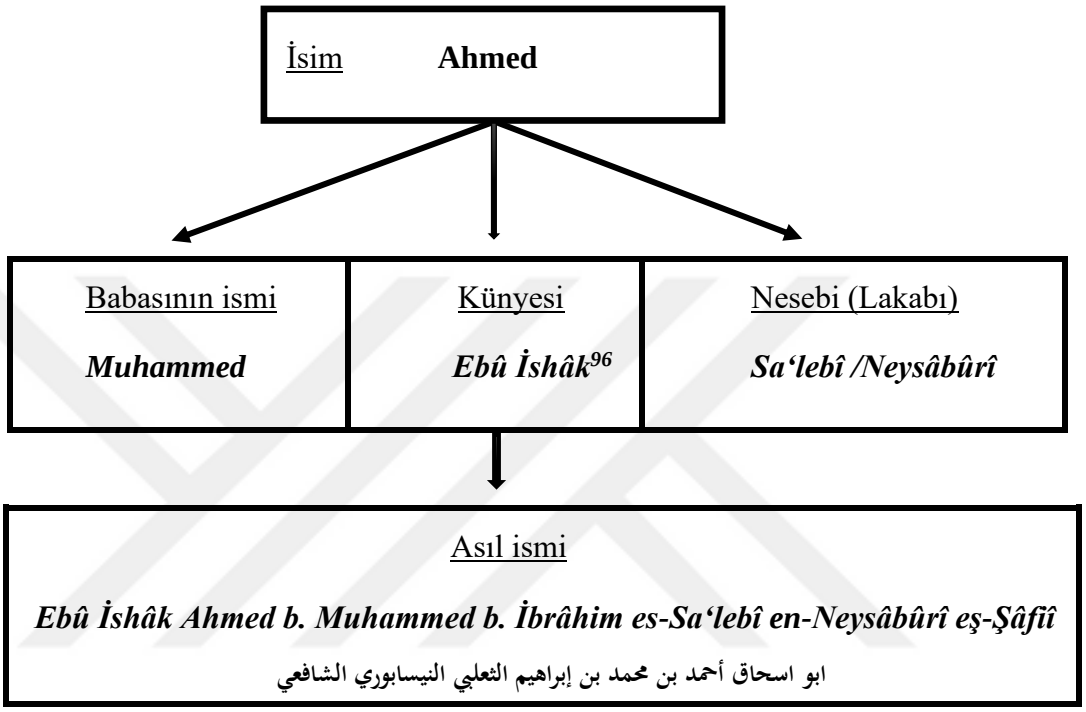
Tehzîbi'l-Ensâb, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y., I, 238; İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsir,* thk. Adnan Zerzur, 2. b., Şam: y.y., 1972, s. 76; Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* thk. Şuayb el-Arnaûtî, Muhammed Naim Araksûsî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983, XVII, 436; a.mlf., *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm,* thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut: Dârü'l-Kütüb'l-Arabî, 1993, XXVIII, 185; Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman İbn Ebî Bekr, *Tabakâtu'l-Müfessirîn,* thk. Ali Muhammed U'mer, Mektebetu Vehbe, 1976, s. 28; a.mlf., *Buğyetu'l-Vuât,* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979, I, 356; İbnu'l-'İmâd, Ebu'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb,* thk. Şuayb el-Arnaûtî, Mahmûd el-Arnaûtî, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1989, V, 127; Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye,* I, 632; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mucemu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye,* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986, s. 60; a.mlf., *Mucemu'l-Müellifîn,* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, s. 238; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetu Vehbe, t.y., I, 163.

92 *İslâm'ın bekçisi, tefsîr, târih ve hadîs hâfızı meşhur âlimlerinden birisi olan, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî h. 506 (m. 1113) yılında Horasan'ın Merv şehrin'de dünyaya geldi. Neseb ilmine dair 8 ciltlik "el-Ensâb" adlı eseri ile şöhret kazanmıştır. Sem'ânî h. 562 (m. 1166) senesinde Merv'de vefât etti.* Daha fazla bilgi içi bkz. Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye,* II, 72; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî", *DİA*, İstanbul: 2009, C. 36, s. 461.

93 Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 550; Ayrıca bkz. İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs ŞemSüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân***,** thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru Sadır, t.y., I, 80.

94 Fârisî, Ebu'l-Hasan Abdulgâfir b. İsmail Abdulgâfir, *el-Muntehab mine's-Siyâk,* thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İ'lmiyye, 1989, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr (el-Muntehab min kitâbi's-siyâk),* thk. Muhammed Ahmed Abdul'azîz, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989, s. 109; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb,* I, 238; Kureşî, Muhammed b. Abdurrahman el-Osmânî ed-Dımaşkî, *Tabakâtü'l-Fukahâi'l-Kubrâ,* thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2013, I, 439; Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf*, İnbâhu'r-Ruvât,* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire: 1950, I, 119; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân,* I, 79-80; İbn Teymiyye, *Mukaddime,* s. 76; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 437; Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Wiesbaden, 1979, VII, 307-308; el-İsnevî, Cemâleddîn Abdurrahîm, *Tabakâtu'ş-Şafiiyye*, thk. Abdullah Muhammed el-Cüburi, Riyad: Dârü'l-Ulûm, 1981, I, 329; Subkî, Ebû Nasr Taceddin Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Kâhire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1966, IV, 267; İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslâm Tarihi)***,** çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Y., XII, 125**;** İbn Kâdî Şuhbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed, *Tabakatü'ş-Şafi'iyye,* (tsh. Hafız Abdülhalim Han), Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1987, I, 203; İbnu'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, (neşr. Gotthelf Bergstraesser), 3. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1982, I, 100; Suyûtî,

Cerrahoğlu, seneler öncesinde kaleme almış olduğu *"es-Sa'lebî ve Tefsiri"* adlı makalesinde onun V. yüzyılın başında yaşadığını belirtmektedir.[95] Bununla birlikte, ulaştığımız bilgiler ışığında Sa'lebî'nin hayatı ile ilgili açıklık getirmeye çalışacağız. İlk önce şahsi bilgilerden başlayalım. Zihinlerimizde daha kalıcı kalması açısından Sa'lebî'nin şahsi bilgilerini şu tablo üzerinde anlatmayı uygun gördük.

Tabakâtu'l-Müfessirîn, s. 28; a.mlf., *Buğyetu'l-Vuât*, I, 356; Dâvûdî, Şemsu'd-dîn Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1972, I, 65; Katib Çelebi, Mustafa b. Abdillah Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, II, 1142; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 127; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden: 1937, I, 592; a.mlf., "Sa'lebî", *İA,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1980, C. 10, s. 125; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 503; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm (Kamus't-Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi'l-Musta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn),* 10. b., Beyrut: Dâru'l-İ'lmiyyeti li'l-Melâyin, 1992, I, 205; Kehhâle, *Mu'cemu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, s. 60; a.mlf., *Mu'cemu'l-Müellifîn,* s. 238; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 163; Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâzır,* Beyrut: Muessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, 1983, I, 62; Ednevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn,* thk. Süleymân b. Sâlih el-Hazzî, Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997, s. 334; Abdussettâr Fâzıl, "Sa'lebî", *Mevsû'atu A'lami'l-Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Arabi ve'l-Muslimîn*, el-Munazzamatu'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 2005, IV, 825; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* 4. b., Ankara: Fecr Y., 2009, s. 558; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul: Damla Y., 2007, s. 59; Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA,* C. 36, s. 29.

95 Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "es-Sa'lebî ve Tefsiri", *Ankara, A.Ü.İ.F.D.,* İslam İlimleri Enstitüsü Y., S. 4 (1980), s. 55.

96 Müellif hakkında bilgi veren kitapların ekseriyetinde Sa'lebî'nin künyesi Ebû İshâk şeklindedir. Hatta öğrencisi olan el-Vâhidî de hocasını kitaplarında bu künyeyle anmıştır. Bkz. Sa'lebî, Ebû İshâk, *Katle'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', Riyâd: Mektebetu'l-Ubeykân, 2008, s. 21.

Nîşâbur'un önde gelen meşhur müfessir âlimlerinden ve kıymetli zâtlarından biri olan Sa'lebî'ye nesep ile ilgili hem "*Sa'lebî"* hem de "*Seâlibî"* denilmiştir. Hatta bu lakapla meşhur olmuştur. İbnu's-Sem'ânî, âlimlerin bazılarının ona *Sa'lebî* veya *Se'âlibî* dediğini kaydetmiştir. Ancak bu ismin bir lâkap olduğu nesep ile alakalı olmadığı zikredilmektedir.[97] Sa'lebî veya Se'âlibî denilmesinin sebebi de, genelde bir kabile mensupları veya tilki derilerini döven zanaatkârları niteleyen bir isim olmasıdır. Muhtemelen Ebû İshâk es-Sa'lebî de zamanında böyle bir zanaatla uğraştığı için bu lakap ile anılmıştır.[98]

Sa'lebî'nin "Neysâbûrî" nisbesiyle anılmasının sebebi, daha önce de söylediğimiz gibi, kesin olmamakla beraber, onun bu şehirde doğmuş ve hayatını bu şehirde geçirmiş olmasıdır. Fakat birçok âlim gibi o da zaman zaman Horasan'ın başka şehirlerine ilim tahsili için gitmiştir. Hocalarının Hemedanlı, Isfahanlı olmasından ziyade birçoğu Nîşâburlu olduğundan, tahsilini burada tamamlamış ve hayatını talebe yetiştirmekle geçirmiştir. Meşhur müfessirlerden el-Vâhidî, Sa'lebî'nin meclisine gelip tefsir derslerine iştirak ederek talebesi olmuştur.[99]

Netice olarak Sa'lebî'nin, âlimlerden ilim tahsilini h. 380 senesinden sonra almaya başladığını ve doğum tarihi de muhtemelen h. 370'in öncesi, h. 360'ın sonrasında olduğunu söylemek yanlış olmaz diye düşünüyoruz. Çünkü onun Ebû Bekr b. Mihrân el-Mukri' (ö. 295-908/81-991), Ebû Muhammed 'Abdullah b. Hamîd el-Isfahânî (ö. 389/999) gibi nakillerde bulunduğu birçok hocasından nakil tarihi h. 380 senesinden

---

97 Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 506; Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I, 238; Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât,* I, 120; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân***,** I, 79-80; Subkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* IV, 267; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, VII, 307-308; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslâm Tarihi),* XII, 125; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 163; Görgülü, a.g.e., s. 18. Ayrıca bkz. İbnu'l-İ'mâd, *Şezerâtu'z-Zeheb***,** V, 127; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I, 503; Abdullah b. Avvâd, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (En'âm Sûresi, Dirâsât, Tahkîk, Tahrîc ve Ta'lîk)*, (Yüksek Lisans Tezi), Suudi Arabistan: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, 2009. s. 4.

98 Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 505; Bilmen**,** a.g.e.**,** I, 503; Ayrıca bkz. Emrullah Ülgen, *Ebû İshâk es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirinde Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Dıyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 2; Cemalettin Oruç, *Sa'lebî'nin el-Keşfü ve'l-Beyân Adlı Tefsirinde Hz. Musâ ile İlgili İsrâilî Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 6.

99 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 492, II, 198.

sonraya tekabül etmektedir.[100] Bu tarihten önce olmasına da ihtimal vardır. Dolayısıyla Sa'lebî'nin veladet tarihini belirlemek zordur. Bunun dışında eserinin bazı yerlerinde bir haber, rivayet, yorum naklettiğinde, bazen kendi evinde[101] bazen de hocalarının bulunduğu meclis[102] veya evlerinde[103] onlardan işittiğini ifade etmektedir.

4.2. İlmî Kişiliği ve Tefsir İlmindeki Yeri

Sa'lebî'nin hayatı hakkında bilgi veren en eski iki kaynağın mevcut olduğunu söyleyebiliriz. el-Vâhidî'nin *"el-Basît"*[104] adlı tefsirinin mukaddimesi,[105] diğeri de Sa'lebî'nin vefatından takribi 100 yıl sonra en erken yazılan ilk biyografi kitaplarından Abdulgâfir b. İsmail el-Fârisî'nin *"el-Muntehab mine's-Siyâk"* adlı eseridir. Bu eser *"el-Muntehab"* olarak da bilinir.[106] Tek ana kaynak olmasa da, diğer biyografi yazarlarına öncülük ettiği söylenebilir. Fârisî, bu kitapta, kimlerin Sa'lebî ile görüştüğünü ve ondan kimlerin ders dinlediğini ve hatta Sa'lebî'nin talebesi olan el-Vâhidî'nin kim olduğunu anlatmaktadır.[107] Fârisî aynı zamanda el-Vâhidî'nin talebesidir.

Sonraki yıllarda kaleme alınan tabakat ve tarih kitapları, Sa'lebî'nin hayatını tanıtırken çeşitli ünvanlar vermişlerdir. Kur'ân ilimlerinde, tefsir, kırâat ve özellikle lügatta, edebiyatta ve tarihte eşsiz biri olarak tanımlamaktadırlar. Aynı zamanda tasavvufta üstün mertebeye ulaşmıştır. Söz konusu kaynaklar, yukarıda zikrettiğimiz nisbelerine ilâveten, bu ve diğer ilimlerle uğraştığı için ona *"el-Mukri'", "el-Müfessir", "el-Vâ'iz", "el-Edîb", "es-Sika", "el-Hâfız"*, *"el-Mutasavvıf*" vb. ünvanlarını da zikretmektedirler.[108] Bununla birlikte el-Fârisî, değerli eserinde Sa'lebî'yi överek, onun

---

100 Bkz. Sa'lebî, Ebû İshâk, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Hasen Kesrevî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İ'lmiyye, 2004, I, 13, V, 53, 363, VI, 532.

101 Sa'lebî, a.g.e, I, 6, IV, 263, 366, 372, 383, 433.

102 Sa'lebî, a.g.e, I, 14-15, VI, 43.

103 Sa'lebî, a.g.e, I, 12.

104 *el-Basît* tefsiri *Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*'de on beş doktora öğrencisi tarafından tahkik edilmiş ve yirmi beş cilt halinde yayımlanmıştır (Riyad: 1430/2009). Bkz. Hadiye Ünsal, "Ebü'l-Hasen el-Vahidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13 (1), s. 149.

105 Mehmet Akif Koç, *Tefsir'de Bir Kaynak İncelemesi (es-Sa'lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivâyetleri)*, Ankara: Kitabiyat Y., 2005, s. 15.

106 Walid Saleh, a.g.e., s. 32; Akif Koç, a.g.e., s. 15.

107 Walid Saleh, a.g.e., s. 32. Ayrıca bkz. Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91.

108 Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr*, s. 109; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, II, 198; Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I, 238; Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 119; İbn Hallikân,

doğru kişilerden sahih rivâyetlerde bulunduğunu ve onun güvenilir bir müfessir olduğunu söylemiştir. Fârisî, Sa'lebî'nin kaleme almış olduğu tefsirin pek çok faydalı yönlerinin bulunduğunu ve önemli manalara işaret ettiğini ve aynı zamanda kırâat ve i'rab vecihlerin izâhını da yaptığını belirtmiştir.[109] Kuşkusuz ki bu manada Sa'lebî'yi en açık şekilde öven âlimlerin arasında, aynı zamanda öğrencisi olarak bilinen el-Vâhidî vardır. Bizzat kendisinden özellikle tefsir ve kırâat gibi ilimlerden istifade ettiğini kaydeden Vâhidî hocasını överek şu sözleriyle tanımlamaktadır: "O (Sa'lebî), âlimlerin bahrı ve en hayırlısı, fâzılların parlayan yıldızı, imamların gururu ve baştâcı, ümmetin göğsü" gibi tabirlerle vasıflandırdığını ve *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirinin o güne kadar kaleme alınmış olan tefsirlerin en iyisi, hatta kim ki ona yetiştiyse, onun benzeri bile yazılmamış tefsirlerden olduğunu anlamıştır, ama kim ki yetişmediyse onun nasıl âdeta dibi görünmeyen bir deniz olduğu gerçeğini görüp delillendirsin diye söylemektedir.[110] Vâhidî ayrıca hocasından isnad ile rivâyette bulunduğunu ve hadiste güçlü ve güvenilir biri olduğunu söylemektedir. Vâhidî'ye göre hocası, kendisinden rivâyet ettiği kişiyi güvenilir ve doğru buluyor ise, o rivâyetini hemen öğrenir ve bu kişi için de "akıllı âlim" der. Eğer bir kişi için vehme düşer ise, bu sefer de o kişi için "yalancı" derdi.[111] Nitekim Sa'lebî'yi diğer meşhur âlimler de pek çok yönden övmüş, bazıları da onun hakkında tenkitlerde bulunmuşlardır. Onu en çok tenkit eden İbnu'l-Cevzî, İbn Teymiyye, Kettânî ve çağdaş âlimlerden Muhammed Hüseyin Zehebî'dir.

4.3. Mezhebi

Cemâleddîn Abdurrahîm el-İsnevî (ö. 772/1370), "*Tabakâtu'ş-Şafiiyye*" adlı eserinde, Sa'lebî'nin Şâfiî fukahâsından olduğunu zikretmiştir.[112] Bunun için bir Şâfiî âlimi olan Sa'lebî'ye, fıkıhta Şafi'î mezhebine mensup olduğu için "eş-Şafi'î"

Vefeyâtu'l-A'yân, I, 79-80; İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 76; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 437; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 28; a.mlf, *Buğyetu'l-Vuât,* I, 356; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1142; İbnu'l-İ'mâd, *Şezerâtu'z-Zeheb,* V, 127; Ziriklî, *el-A'lâm,* I, 206; Kehhâle, *Mu'cemu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyya,* s. 60; a.mlf., *Mu'cemu'l-Muellifîn,* s. 238; Nuveyhid, *Mu'cemü'l-Mufessirin*, I, 62; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 163.

109 Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr*, s. 109.

110 Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî, *et-Tefsîru'l-Basît,* thk. Muhammed b. Sâlih b. Abdullah el-Fevzân, Riyad: Silsiletu'r-Resâili'l-Câmia, 2009, I, 424-425; Ayrıca bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 497.

111 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, II, 199.

112 Bkz. İsnevî, *Tabakâtu'ş-Şafiiyye*, I, 329.

denilmiştir.[113] Aynı şekilde Subkî[114] ve İbn Kâdî Şuhbe,[115] Sa'lebî'nin Şafi'î âlimlerin tabakasından olduğunu zikretmişlerdir. Günay Tümer de *DİA*'nın "Arâisu'l-Mecâlis" maddesinde, Sa'lebî'nin Şâfiî mezhebine bağlı olup meşhur bir akâid âlimi ve müfessir olduğunu belirtmiştir.[116]

Sa'lebî'nin kendisi de bu mezhebe bağlı olduğunu tasrih eder. Hatta tefsirinde bazı meseleleri açıklarken *"Bazı arkadaşlarımız dedi ki", "Arkadaşlarımız dedi ki", "Arkadaşlarımızın çoğuna göre", "Arkadaşlarımızın bazıları şunu da ekledi", "Mezhebimizde şöyledir", "Mezhebimizde en doğrusu şöyledir"* gibi ibareleri kullanmış ve bütün bu ibareler ile kendisinin Şafi'î mezhebine bağlı kaldığını ortaya koymuştur.[117]

4.4. Vefatı

Müfessir Sa'lebî'den bahseden eserlerin tümü, onun Muharrem (Kasım/Aralık) ayının h. 427 (m. 1035) senesinde vefat ettiğini kaydetmektedirler.[118] Ancak İbn

---

113 Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur,* I, 592; Ayrıca bkz. William M. Brinner, "al-Tha'labi", *Encyclopedia of Arabic Literature*, Routledge, London and Newyork: 1999, C. II, s. 766; Sa'lebî, *Katle'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', s. 22.

114 İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakatü'ş-Şafi'iyye,* I, 203.

115 Subkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* IV, 267;

116 Bkz. Günay Tümer, "Arâisu'l-Mecâlis", *DİA*, İstanbul: 1991, C. 3, s. 265.

117 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 101, 294-295, II, 237, V, 391, VI, 596; Ayrıca bkz. Hâlid b. Avni el-'İneziy, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (Kitabın Başından el-Bakara Sûresi'nin 176. Âyetine Kadar),* (Doktora Tezi), Suudi Arabistan: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, 2000, s. 53.

118 Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr***,** s. 109; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, II, 198; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I, 238; Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 119; İbn Teymiyye, *Mukaddime***,** s. 76; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 437; a.mlf, *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm,* XXVIII, 185; a.mlf., *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlul, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985, II, 255; *el-İ'lâm bi Vefeyât-il-A'lâm,* Dârü'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut, 1991, s. 178; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, VII, 308; Subkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* IV, 267; İsnevî, *Tabakâtu'ş-Şafiiyye*, I, 329; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi),* XII, 125; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakatü'ş-Şafi'iyye,* I, 203; İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire,* Kâhire: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1929, IV, 283; Yâfiî, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani, *Mir'âtu'l-Cenân ve İbretu'l-Yakzân fî Ma'rifeti ma Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, III, 36; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 28; a.mlf., *Buğyetu'l-Vuât,* I, 356; a.mlf., *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Sakip Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik, İstanbul: Madve yay., II, 583; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 66; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1142; İbnu'l-İ'mâd, *Şezerâtu'z-Zeheb***,** V, 127; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur,* I, 592; Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye***,** I, 632; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I, 503; Ziriklî, *el-A'lâm,* I, 205; Kehhâle, *Mu'cemu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyya,* s. 60; a.mlf., *Mu'cemu'l-Müellifîn,* s. 238; Ednevî, a.g.e, s. 106; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* I, 163; W. Brinner, "al-Tha'labi", C. II, s. 766; Kureşî, *Tabakâtü'l-Fukahâi'l-Kubra,* I, 439; 558; Nuveyhid, *Mu'cemü'l-Mufessirin***,** I, 62; Walid Saleh, a.g.e., s. 33;

Hallikân, *"Vefeyâtu'l-A'yân"* adlı değerli eserinde bazılarının ise, Sa'lebî'nin h. 437 (m. 1045) yılında vefat etmiş olabileceği yönünde görüşler öne sürdüklerini zikretmektedir.[119]

4.5. Meşhur Âlimlerin Sa'lebî Hakkındaki Medih ve Tenkitleri

Kaynakların verdiği bilgilere göre büyük âlimlerin çoğunun Sa'lebî hakkındaki görüşleri pek olumludur. Onun yüksek vasıflara sahip olduğunu söylemektedirler. Âlimlerden pek azı ise tenkit etmiştir.

Ebu'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076) hocasını överek şu sözleriyle tanımlamaktadır: "O (Sa'lebî), âlimlerin bahrı ve en hayırlısı, fâzılların parlayan yıldızı, imamların gururu ve baştâcı, ümmetin göğsü" gibi tabirlerle vasıflandırdığını ve *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirinin o güne kadar kaleme alınmış olan tefsirlerin en iyisi, hatta kim ki ona yetiştiyse, onun benzeri bile yazılmamış tefsirlerden olduğunu anlamıştır, ama kim ki yetişmediyse onun nasıl âdeta dibi görünmeyen bir deniz olduğu gerçeğini görüp delillendirsin diye söylemektedir.[120]

Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) şu rüyası, Sa'lebî'nin salih bir kişiliğe sahip olduğunu daha da fazla ortaya koymaktadır. İmâm Kuşeyrî şunu anlatmıştır: "Bir gece uykuda Yüce Allah'ın bana hitap ettiğini gördüm. Ben de Allah'ın hitabına karşılık verdim. Bu esnada Allah Te'âlâ dedi ki: "Sâlih kul geldi." Birden dönüp baktım ki Ahmed Sa'lebî geliyor.[121]

Abdülğâfir el-Fârisî (ö. 529/1134), *"el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr"* adlı eserinde, Sa'lebî'yi överek onun "*el-Mukrî', "el-Müfessir", "el-Vâ'iz", "el-Edîb", "es-Sika", "el-Hâfız"* vb. ifadelerini kullanarak ayrıca doğru kişiliğiyle ve sahih rivâyetler naklettiğine onu kesîru'ş-şuyûh ve kesîru'l-hadîs ünvanlarıyla anıldığını da söylemektedir.[122]

---

119 Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân***,** I, 80.

120 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, I, 424-425; Ayrıca bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 497.

121 Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr*, s. 109. Ayrıca bkz. Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 66; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974, s. 95-96.

122 Fârisî *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr,* s. 109.

Hâfız Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) Sa'lebî'yi özellikle sûrelerin başında kuşku uyandıran zayıf ve mevzû hadislerini tefsirinde vermesinden dolayı tenkit etmiştir.[123]

Ebu'l-Hasen el-Kıftî (ö. 646/1248) el-Fârisî gibi Sa'lebî'yi *"el-Mukrî'", "el-Müfessir", "el-Vâ'iz", "el-Edîb", "es-Sika", "el-Hâfız"* sıfatlarıyla tanımlarken onun i'rab ve kırâat vecihlerine vâkıf olan âlimlerden biri olduğunu söyler.[124]

İbn Hallikân (ö. 681/1282) ve Sübkî'nin (ö. 771/1370) ifadelerine göre Sa'lebî'nin, Kur'ân ilminde ve tefsirde döneminin büyük müfessirlerinden biri ve eşsiz sağlam nakli ile güvenilir bir âlim olduğu kaydedilir.[125]

Şeyh İmâm İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ise, Sa'lebî hakkında şöyle söylemiştir: "Sa'lebî'nin kendisi, karakterli, dindar ve iyi bir insandı. Ancak o sanki Hâtıbu'l-Leyl (geceleyin odun toplayan) biridir. Yani, tefsirinde ne bulduysa (sahîh, zayıf ve mevzû) rivâyetleri nakletmiştir."[126]

İmâm ez-Zehebî (ö. 748/1348) eserlerinde Sa'lebî'nin şahsiyetini överek şunları söyler: "O bir imâm, allâme, şeyhu't-tefsîr, hâfizu'l-Kur'ân, kurrâ, mütedeyyin, sâdık ve güvenilir, etkili ve açıklayıcı bir vâiz, Arap dili ve edebiyatında meşhur bir âlimdi."[127]

Yâfiî (ö. 768/1366), *"Mir'âtu'l-Cenân"* adlı eserinde Sa'lebî'nin kişiliği hakkında olumlu düşüncelerini aktarıp şöyle demiştir: "Sa'lebî, meşhur müfessirlerden olmanın yanında, ayrıca hâfız, vâiz ve sapasağlam bir imana sahipti. Tefsir ve Arapça'da önde gelenlerdendi. Kendisinin yazmış olduğu büyük tefsiriyle diğer tefsirlerin önüne geçmiştir."[128]

Zerkeşî (ö. 794/1392), Sa'lebî'nin mevzû hadisleri kullanmakla hata etse de isnat zincirlerini zikrettiği için çok fazla kınanmayacağını ifade etmiştir.[129]

---

123 İbn Tagrîberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, IV, 283; Ayrıca bkz. Brockelmann, "Sa'lebî", *İA,* C. 10, s. 125.
124 Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât,* I, 119.
125 Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr,* s. 109; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân***,** I, 79; Subkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* IV, 267. Ayrıca bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu,* s. 95.
126 İbn Teymiyye, *Mukaddime***,** s. 76.
127 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* XVII, 435-437; a.mlf., *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, II, 256.
128 Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cenân,* III, 36.
129 Zerkeşî, İmam Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 3. b., Kâhire: Daru't-Turâs, 1984, I, 432.

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), *"Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ"* adlı eserinde Sa'lebî'yi överek onu yetenekli ve meşhur bir imam olarak nitelendirmiştir.[130]

Suyûtî (ö. 911/1505), Sa'lebî'yi; "Zamanın parlayan âlimlerinden olan Sa'lebî, Kur'ân ilmine ve Arapçaya hâkim, hâfiz ve güvenilir biri" şeklindeki sözleriyle tanımlamıştır.[131]

el-Mûsevî (ö. 1313/1895), Sa'lebî'nin tefsir ilminde zamanının eşsiz ve meşhur müfessirlerinden ve insanlara hadis naklinde sika râvilerden biri olduğunu ifadelerini kullanmıştır.[132]

Kettânî (ö. 1345/1927), *"er-Risâletül-Mustatrafe"* adlı eserinde, müfessir el-Vâhidî'den bahsederken onu ve Sa'lebî'yi sert bir uslüpla eleştirmekte ve şunları söylemektedir: "Kendisinin ve hocası olan Sa'lebî'nin hadis ilminde herhangi bir otoritesi yoktur. Onlar tefsirlerinde, özellikle Sa'lebî tefsirinde bâtıl kıssalar ve mevzû' hadisler barındırmaktadır.[133]

Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971), *"Tabakâtu'l-Müfessirîn"* adlı eserinde ise Sa'lebî'nin, Kur'ân ilminde ve tefsir alanında büyük şöhret kazandığını ve zamanın birincisi olarak sayıldığını; özellikle de lügatte, edebiyatta ve tarihte iyi bir üstat olduğunu kaydetmiştir.[134]

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin (ö. 1397/1977), *"et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn"* adlı eserinde, Sa'lebî'yi sert bir üslupla tenkit ettiği görülür. ez-Zehebî onun hakkındaki düşüncelerini şu şekilde aktarmaktadır: "Sa'lebî, selefin tefsirlerinden nakletmiş olduğu rivâyetlerin sıhhatini iyice incelememiştir. Suyûtî'nin söylediği gibi, bizim de farkettiğimiz gibi Sa'lebî tefsirinde, Süddî Sağîr, Kelbî ve Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbâs'tan birçok rivâyette bulunmuştur.[135] Gerçekte Sa'lebî, hadis ilminde pek derinleşmemiştir. Hatta o, mevzû' (uydurma) olan hadisleri ile mevzû' (uydurma) olmayan hadisler arasında ayırım yapamamış desem çok zalimce bir yaklaşım olmaz.

---

130 İbnu'l-Cezerî, *"Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ"*, I, 100.
131 Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn,* s. 28; Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu,* s. 96.
132 Mûsevî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer Hansarî, *Ravzâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât,* thk. Esedullah İsmailiyyan, Tehran: 1390, I, 245.
133 Abdussettâr Fâzıl, "Sa'lebî", IV, 828.
134 Bilmen, *Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I, 503.
135 Zehebî, Muhammed Hüseyin**,** ***et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*****,** I, 167.

Üstelik tefsirinde, diğer âlimlerin nakletmekten korundukları; Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e dair aslî olmayan Şiî rivâyetlere yer vermiştir. Ne gariptir ki, birçok müfessir gibi Sa'lebî'nin de sûre sûre Kur'ân'ın fazîletine ilişkin aslî olmayan hadislere yer verme gafletine düştüğünü görüyoruz."[136]

Lugatta, kırâatta, edebiyatta, tarihte vb. ilimlerde şöhret kazanmış olan Sa'lebî, birçok zattan çokça istifade etmiş ve bu ilimlerin yanı sıra sahih hadisler alıp rivâyette bulunmuştur. Bununla beraber en çok şöhret kazanmış olduğu tefsir ile birçok âlim tarafından mükemmel ve sahih bir tefsir olarak vasıflandırıldığı gibi tefsirinde birtakım zayıf sözler, esassız hikâyeler; Süddî Sağîr (ö. 128/745) vasıtasıyla İbn Abbâs'a dayandırılan birçok mevzû haber ve İsrailiyatın bulunması açısından aynı zamanda bazı âlimler tarafından eleştiriye uğramıştır. Nitekim Süddî-i Sağır bazı âlimler tarafından çürük sayılmaktadır.[137]

Sa'lebî her ne kadar bu eleştirilere uğramış ise de tefsir sahasında büyük bir yere sahip olmuş ve yaşadığı dönemde tefsir ilminin yanı sıra kırâat, Arapça, lugat vb. ilimlerde başarılı bir ilim adamı olarak bilinmiş ve önde gelen şahsiyetlerden biri kabul edilmiştir. Zira sadece İslam âlimleri değil müsteşrikler dahi Sa'lebî'yi saymış ve övmüşlerdir. Müsteşriklerden ünlü Alman doğu bilimci Theodor Nöldeke ve Friedrich Schwally, Salebî'yi ve eserini övmüş ve tefsir sahasında en faydalı eserlerden biri olduğunu söylemişlerdir.[138] Nöldeke, Sa'lebî hakkında ayrıca şu sözleri de ilave etmektedir: "et-Taberî'den (ö. 310/922) başka yaklaşık olarak diğer yüz kaynaktaki mevcut mâlûmâtı mâkûl bir şekilde terkîb etmiş, el-Beydâvî (ö. 685/1286) noksansız olmak hususundaki bütün gayretlerine rağmen, onu ancak iki misli aşabilmiştir."[139]

5. HOCALARI VE TALEBELERİ

Samanoğullarından itibaren Nîşâbur birçok ilim adamı çıkaran önemli bir ilim şehri olmuştur. Nîşâbur'a ve özellikle Horasan civarından çok sayıda talebe ve ilim adamları akın etmiş, ilim insanlarının biyografisini verenlerin kitaplarının müelliflerinin

136 Zehebî, Muhammed Hüseyin**,** *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn***,** I, 167.
137 Bilmen, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 503; Ayrıca bkz. Mertoğlu, "Sa'lebî", C. 36, s. 29.
138 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, a.g.e., s. 559; Brockelmann, "Sa'lebî", *İA,* C. 10, s. 125.
139 Brockelmann, a.g.md., s. 125.

önemli bir bölümü Nîşâbur'da yaşamıştır. O dönemdeki meşhur âlimlere bakıldığı zaman pek çok farklı ilim dalında çalıştıklarını ve çeşitli eserler meydana getirdiklerini görmekteyiz.

5.1. Hocaları

Önceden de işaret ettiğimiz gibi, Nîşâbur'un önde gelen yüzlerce meşhur şahsiyetleri arasında biri de Sa'lebî'dir. Elimizde olan kaynaklara baktığımızda, yaşadığı dönemde ömrünü birden fazla âlimden ilim alarak geçirmiştir. Hadis hocalarının yanında tefsir ve kırâat hocalarının olduğunu da göstermekte ve hatta bu kaynakların onun birçok hocadan ders aldığına dair "كثير الشيوخ و كثير الحديث – *kesîru'ş-şuyûh ve kesîru'l-hadîs"* ibarelerini zikretmektedirler.[140] Nitekim Sa'lebî'nin kendisi de mukaddimede onlarca hocadan ilim tahsil ettiğini ifade etmiştir.[141]

el-Fârisî, *"el-Muntehab"*da Sa'lebî'nin hadis naklettiği on zatı zikretmektedir. Söz konusu zatlar şunlardır:

Ebû Bekr b. Mihrân el-Mukri' (ö. 295-908/381-991), Ebû Tâhir Muhammed b. el-Fadl b. Hüzeyme (ö. 387/997), Hasan b. Ahmed el-Mahledî (ö. 389/998), Ebû Zekeriyyâ el-Harbî (ö. 394/1003), Ebu'l-Hasen el-Hemedânî el-Vasî (ö. 414/1023), Ebû Bekr et-Tırâzî'den (ö. 422/1030), ve ayrıca Ebu'l- Hüseyin el-Haffâf (ö. 395/1004), Ebû Bekr b. Hânî, Ebû Muhammed b. er-Rûmî ve Ebû Abdullah en-Nasrî'den hadis nakletmiştir.[142]

Tefsirde Sa'lebî iki hocadan istifade etmiştir. Birincisi Ebû Muhammed 'Abdullah b. Hamîd el-Isfahânî (ö. 389/999). İkincisi ise Ebu'l-Kâsım Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbûrî (ö. 406/1015).[143] Bunun yanında bir de Ebû Bekir et-Tırâzî'den (ö. 422/1030) kırâat dersi almıştır.[144]

---

140 Fârisî, *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr***,** s. 109; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I, 80;
141 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, 5.
142 Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; Ayrıca bkz. Walid Saleh, a.g.e., s. 33; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* XVII, 436; Bilmen, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 503.
143 Akif Koç, a.g.e., s. 16.
144 Bkz. İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 100.

Sa'lebî'nin yetiştirilmesinde katkısı olan hocaların en önemli bazılarını kronolojik sıraya koyup, ulaşabildiğimiz bilgiler ışığında kısa biyografileriyle zikredecek olursak, şöyle bir liste önümüze çıkmaktadır:

- *Ebû Bekr b. Mihrân el-Mukri' (ö. 295-908/381-991)*

Aslen Isfahanlı olup, tam ismi, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Mihrân en-Neysâbûrî el-Isfahânî'dir. Sâlih kul olarak bilinen ve kırâat ilminde zamanın âlimlerinden biri kabul edilen İbn Mihrân, Nîşâbur'da başladığı öğrenim hayatına, daha sonra Bağdat, Dımaşk, Kûfe, Buhara, Semerkant gibi şehirlere seyahat ederek devam etmiştir. Ebû Bekr en-Nakkâş, Ebu'l-Hüseyin b. Sevbân, Ebu'l-Abbâs es-Sirâc, İbn Huzeyme'den ders dinlemiştir. Kırâat ilmi üzerine *"el-Ğâye fi'l-Kırâât"*, kırâât-ı aşereye dair ilk eseri yazan İbn Mihrân'nın, Kırâat ilmi üzerine başka eserleri de bulunmaktadır. Kaynaklarda geçen diğer eserleri ise şunlardır: *Mezhebu Hamza fi'l-hemz, Kitâbü'l-İsti'âze, Tabakâtu'l-Kurrâ, Kitâbu'l-Meddât, Âyâtü'l-Ḳur'ân, Ğarâibu'l-Kur'ân, Kitâbu'ş-Şâmil el-Vaḳf ve'l-İbtidâ', Kırâ'atu Ebî 'Amr, Vukufu'l-Kur'ân, Kitâbu'l-İttifâḳ ve'l-İnfirâd, Şerhu'l-Mu'cem, Şerhu't-Tahkîk, İḫtilâfu 'adedi's-suver, Kırâ'atu 'Abdillâh b. 'Amr, Kitâbu'l-Makâtı' ve'l-Mebâdi', Ru'ûsu'l-Âyât ve Sucûdu'l-Kur'ân*'dır.[145] İbn Mihrân 27 Şevval 381/991 yılında Nîşâbur'da vefat etti.[146]

- *Ebû Tâhir Muhammed b. Fadl b. Muhammed b. İshak b. Huzeyme en-Neysâbûri (ö. 387/997)*

Dedesi ve babasının yanında ve aynı zamanda Ebu'l-'Abbâs es-Sirâc ve daha birçok kişiden rivâyette bulunmuştur.[147] Nîşâbur'un büyük muhaddislerinden olan bu zât, Nîşâbur'un muhaddisi olarak da bilinirdi. Hadis öğrenmeye ve rivâyette bulunmaya 368/978 senesinde başlamıştır.[148]

- *Ebû Muhammed el-Mahledî (ö. 389/998)*

---

[145] Bkz. Ali Eroğlu, "İbn Mihrân en-Nisâbûrî", *DİA*, İstanbul: 1999. C. 20, s. 199-200; Walid Saleh, a.g.e., s. 243.

[146] Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 156-157; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 324; Ayrıca bkz. Eroğlu, "İbn Mihrân en-Nisâbûrî", *DİA,* C. 20, s. 199; Görgülü, a.g.e., s. 20.

[147] Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 173; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 469; Görgülü, a.g.e., s. 20.

[148] Walid Saleh, a.g.e., s. 243.

Muhaddis olan el-Mahledî'nin tam ismi, Hasen b. Ahmed b. el-Hasen b. 'Ali b. Mahled b. Şeybân (Sinân) el Mahledî en-Neysâbûrî'dir. Ceddine nispetle "el-Mahled" denilmiştir. Âdil birisi olarak bilinir. Nîşâbur'un önde gelen âlimleri olan Ebu'l-Abbâs es-Sirâc, ez-Zenceveyh'ten ve bunların tabakasından olan hocalardan nakillerde bulunmuştur.[149]

- *Ebû Zekeriyâ el-Harbî en-Neysâbûrî (ö. 394/1003)*

İsmi, Yahyâ b. İsmâîl el- el-Habîb'tir. Bu zat, edebiyatta dönemin önde gelen âlimlerinden biri idi. Mekkî b. Abdân'dan ders dinlemiştir.[150] Güvenilir biri ve ileri yaşta olup isnâdın sağlam ve yüksek derecede olabileceğinden düşünerek insanlar ona başvurup rivâyette bulunurlardı.[151]

- *Ebû Muhammed b. er-Rûmî (ö. 393/1002)*

Hadis rivâyetinde bulunan İbn er-Rûmî'nin ismi Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed er-Rûmî'dir. Ebû Muhammed b. er-Rûmî ismiyle anılmıştır.[152]

- *Ebu'l-Hüseyin el-Haffâf (ö. 395/1004)*

İsmi, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ömer ez-Zâhid en-Neysâbûrî'dir. Ebu'l-'Abbâs es-Sirâc'dan hadis rivâyet eden en son zattır. El-Haffâf Rebîulevvel ayında 93 yaşında iken vefat etti.[153]

- *Ebu'l-Kâsım Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbûrî (ö. 406/1015)*

Müfessir olan İbn Habîb, tefsir ve edebiyatla meşgul olmuş. Kur'ân ilimleri ve edebiyata dair birçok eser te'lîf etmiştir. Meşhur "*Tefsîru'I-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru'n-Nîsâbûrî)"* ve *"'Ukalâu'l-Mecânîn"* adlı eserlerinin yanında başka eserler de mevcuttur. Tûs'ta Ebu'n-Nadr et-Tûsî'den ve Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kub el-Esamm'dan hadis dersleri aldı. Sa'lebî İbn Habîb'in önde gelen talebelerinden ve ondan faydalananlar arasında yer alır. Yukarıda da geçtiği gibi Sa'lebî, bu zattan Tefsir dersleri almış ve hatta

---

149 Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 176; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 477; Görgülü, a.g.e., s. 20; Walid Saleh, a.g.e., s. 244.

150 Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 186; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 502; Görgülü, a.g.e., s. 20.

151 Walid Saleh, a.g.e., s. 244.

152 Walid Saleh, a.g.e., s. 244.

153 Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 187; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 503; Görgülü, a.g.e., s. 20; Walid Saleh, a.g.e., s. 244.

tefsirinde ondan birçok nakillerde bulunmuştur.[154] İbn Habîb Zilkade veya Zilhicce ayında 406/1016 yılında vefat etti.[155]

- *Ebû Abdullah el-Fethâveyh (Fencuveyh) (ö. 414//1023)*

İsmi, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah b. Sâlih b. Fencuveyh es-Sekafî ed-Dineverî'dir. Ebû Bekr es-Sünnî, 'Îsâ b. Hâmid er-Ruhacî ve onun tabakasından birçok kişinin dersinden istifade etmiştir. Güvenilir olarak kabul edilmiştir.[156] Zehebî şöyle tarif etmektedir: "Şeyhu'l-İmâm, muhaddisu'l-müfîd, bakiyyetu'l-meşâyih, sadûk, sika/güvenilir sıfatlarıyla tanınan İbn Fencuveyh devrin büyük ve meşhur Hemedanlı muhaddislerinden hadis rivayet etmiştir. O diğerlerinden hadis naklettiği gibi, başkaları da ondan hadis nakletmiştir. Yine Zehebî, Sa'lebî'nin bu zâttan hadis naklinde bulunduğunu zikretmiştir. Birçok esere sahip olan İbn Fencuveyh 414/1023 senesinde Nîşâbur'da vefat etmiştir."[157] Sa'lebî'nin kendisi de *el-Keşf*'te hadis naklinde bulunurken bu zâtın ismini sıkça kullanıp çoğu kez künyesiyle; **أخبرني ابن فنجويه قال** *"Ahberenî İbn Fencuveyh Kale*:.."[158]:... **أخبرنا ابن فنجويه بقراءتي عليه في داري سنة ثمان وأربعمائة قال***"Ahberenâ İbn Fencuveyh…"*[159]şeklinde buna benzer diğer ibareler ile zikrettiğini görmek mümkündür.[160]

- *Ebu'l-Hasen el-Hemedânî (ö. 414/1023)*[161]

İsmi, Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah b. el-Hasen b. Cehzam el-Hemedânî'dir. Tasavvuf ilmiyle meşgul olmuştur. *"Behcetu'l-Esrâr fi't-Tasavvuf"* adlı kitabın

---

154 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 349.

155 Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 212; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 41; Ayrıca bkz. Mehmet Ali Sarı, "İbn Habîb en-Nîsâbûrî", *DİA*, İstanbul: 1999, C. 9, s. 510; Görgülü, a.g.e., s. 21.

156 Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 227; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 74; Görgülü, a.g.e., s. 21.

157 Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 383-384.

158 Sa'lebî, a.g.e., IV, 367.

159 Sa'lebî, a.g.e., I, 6.

160 Araştırdığımız kadarıyla Türkiye'de bu zâtın hayatı ve ilmi faaliyetleri hakkında hiçbir çalışma yapılmamıştır.

161 Walid Saleh, eserinde Ebu'l-Hasen el-Hamedânî'nin vefat yılını 398/1007 olarak belirtmiştir. Walid Saleh, a.g.e., s. 244.

müellifidir. Ahmed b. Osman el-Edmî, Ebû Seleme el-Kattân'dan ve birçok kişiden rivâyette bulunmuştur.[162]

- *Ebû Bekir et-Tarâzî (ö. 422/1030)*[163]

İsmi, Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî en-Neysâbûrî'dir. Edebiyat'ın dışında Hadis ilmiyle uğraştığı için *Muhaddis,* Kırâat ilimi ile meşgul olduğu için ise *Mukri'* sıfatları ile anılmıştır. Ebû Bekr el-Esamm ve Ebû Hâmid b. Hasneveyh gibi birçok kişiden hadis dersleri almıştır.[164]

- *Ebû Abdullah en-Nasrî*

Kimliği hakkında net bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte onun Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ali Nasr el-Nusayrî el Savvâf el-Neysâbûrî olduğu tahmin edilmektedir.[165]

- *Ebû Bekr b. Hânî*

Ulaşmış olduğumuz kaynaklara göre bu şahsın Sa'lebî'nin hocaları arasında yer aldığı görülmekte, fakat kimliği hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılmamıştır.[166]

Eski tabakat kitaplarında zikredilen bu isimlerin dışında, Sa'lebî'nin *Katle'l-Kur'ân* adlı eserinin tahkikini yapan Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', Sa'lebî'nin biyografisi ve hocaları hakkında bahsederken Ebû Muhammed 'Abdullah b. Hamîd el-Isfahânî (ö. 389/999), Muhammed b. Ahmed b. Abdûs Ebû Bekir el-Hayrî (ö. 396/1005), "Müstedrek" eserinin müellifi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillah Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), Muhammed b. Abdillah b. Muhammed b. Zekeriyyâ Ebû Bekir el-Cevzekî (ö. 388/998) ve "*Tabakâtu's-Sûfiyye'*'nin müellifi Ebû Abdurrahmân

---

162 Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 227; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 74; Görgülü, a.g.e., s. 21.

163 Walid Saleh, eserinde Ebû Bekir et-Tarâzî'nin vefat yılını 385/995 olarak kaydetmiştir. Bkz. Walid Saleh, a.g.e., s. 244.

164 Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 247; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 115; Görgülü, a.g.e., s. 21; Walid Saleh, a.g.e., s. 244.

165 Walid Saleh, a.g.e., s. 244.

166 Sa'lebî'nin hocaları için bkz. Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr***,** s. 109; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân***,** I, 80; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 436; a.mlf., *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm,* IX, 422; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, VII, 308; Subkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* IV, 58; İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 100; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 28; a.mlf., *Buğyetu'l-Vuât,* I, 356; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 65; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I, 503; Ziriklî, *el-A'lâm,* I, 205; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 558; Nuveyhid, *Mu'cemü'l-Mufessirin***,** I, 62; Walid Saleh, a.g.e., s. 242-244; Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 28; Görgülü, a.g.e., s. 19-21.

Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021) gibi âlimlerin de Sa‘lebî’nin hocaları arasında sayıldığını farklı olarak kaydetmiştir.[167]

5.2. Talebeleri

Kur’ân ilimleri, tefsir, kırâat, Arap dili ve edebiyat gibi ilimlerde dönemin tanınmış âlimlerinden biri olarak sayılan es-Sa‘lebî’den pek çok kişi istifade etmesi kaçınılmaz bir gerçektir. Fakat hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda, Sa‘lebî’nin talebesi olarak sadece Ebu’l- Hasen el-Vâhidî’nin ismi belirtilmektedir.[168]

Bu bölümün yazılış sürecine girildiğinde özellikle Sa‘lebî’nin hayatı hakkında yazılan bilgilerin eksik ve kısa gösterildiğini şahit ettik. Burada da aynı şekilde şimdiye kadar Sa‘lebî hakkında Türkiye’de yapılmış olan ilmî çalışmaların tümünde, Sa‘lebî’nin tek bir talebesi olduğu gösterilmektedir. Nitekim bir taraftan bu şekilde göstermelerinin doğruluk payı vardır, denilebilir; çünkü eski tarih ve tabakat kitaplarında sadece el-Vâhidî’nin ismi belirtilmektedir. Bununla birlikte Sa‘lebî’nin talebeleri arasında el-Vahîdî’den başka Abdulkerîm b. ‘Abdu’s-Samed b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Kattân Ma’şer et-Taberî ve Sa‘lebî’nin derslerine katılmamakla birlikte onun tefsirinden hocaları yoluyla rivâyette bulunmuş olan Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Numeyr el-Havarizmî, Ahmed b. Halef eş-Şîrâzî ve Ebû Saîd Muhammed b. Saîd b. Muhammed el-Furharâdî (Furhavârî) et-Tûsî gibi âlimlerin de mevcut olduğu tespit edilmiştir.[169] Nitekim bu talebeler de olmasa idi Sa‘lebî gibi diğer selef âlimleri hakkındaki bilgilerin günümüze kadar ulaşması pek zor olurdu.

Şimdi Sa‘lebî’nin talebeleri hakkında bilgi verelim:

---

167 Bkz. Sa‘lebî, *Katle’l-Kur’ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî’, s. 26.

168 Sa‘lebî’den sadece el-Vahidî’nin ders dinlediğine ve ondan rivâyetlerde bulunduğuna dair bilgi şu târihi eserlerde geçmektedir: Bkz. Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu’l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr***,** s. 109; el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, II, 198; Kıftî, *İnbâhu’r-Ruvât*, I, 120; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakatü’ş-Şafi’iyye,* I, 203; İbn Teymiyye, *Mukaddime***,** s. 76; Zehebi, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XVII, 437; a.mlf., *Tarihü’l-İslâm ve Vefeyatü’l-Meşâhir ve’l-A’lâm,* IX, 422; Safedî, *el-Vâfî bi’l-Vefeyât*, VII, 308; İbnu’l-Cezerî, *Gâyetu’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, I, 100; Suyûtî, *Tabakâtu’l-Müfessirîn*, s. 28; a.mlf., *Buğyetu’l-Vuât,* I, 356; Dâvûdî, *Tabakâtu’l-Müfessirîn*, I, 65; Subkî, *Tabakâtu’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kubrâ,* IV, 58; Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 1142; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu’l-Müfessirîn,* I, 503; Zehebî, Muhammed Hüseyin**,** *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 163.

169 el-’İneziy, s. 43-47.

- *Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali Ebu'l-Hasen el-Vâhidî en-Neysâbûrî eş-Şafi'î (ö. 468/1076)*

Vâhidî'nin tam ismi, Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Mettûyî'dir. Hayatına dair bilgilere yer veren kaynakların çoğunda Ebu'l-Hasen künyesiyle anıldığı kaydedilmektedir. Nîşâbur'da doğup büyüyen ve meşhur müfessirlerinden biri olan el-Vahidî, tefsir ilminin yanında, nahivde, i'rabda, Arap dili ve edebiyatı sahalarında yaşadığı dönemin güzide şahsiyetlerinden biriydi. Tanınmış müfessirlerin arasında yer alan el-Vâhidî, aynı zamanda dilci, fakih ve şairdir. Bazı araştırmacılara göre el-Vâhidî de hocası gibi "Nişabur Ekolü" olarak bilinen bir tefsir ekolünün temsilcilerinden sayılmaktadır. Tabakat kitaplarında Vâhidî'nin doğum tarihi hakkında bir bilgiye ulaşılamamakla beraber 468/1076 senesinde yetmişli yaşlardayken vefat ettiği bilgisine dayanarak doğum yılı h. 398 (m. 1007) olarak tahmin edilmektedir. Ebû Ömer Said b. Hibetullah el-Bistâmî (ö. 502/1108), Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed ez-Ziyâdî (ö. 410/1020), Ebû Bekr Ahmed b. Hasen el-Hîrî (ö. 421/1030), Hasen b. Muhammed el-Herevî ve Abdurrahman b. Hamdân en-Nasrûyî'den (ö. 432/1040) hadis almıştır. Sarf, nahiv, meânî, lugat, şiir ve edebiyat sahalarında ise Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kuhendizî (ö. 420/1029), Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Arûzî'den (ö. 416/1026) istifade etmiştir.[170] Ayrıca kendisinin yetişmesinde çokça emeği geçen hocası Ebû İshâk Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî'den (ö. 427/1035) tefsir ve kırâat dersi alan el-Vâhidî'nin, "*Tefsîr-i Kebîr ve* Kur'ân ilimlerine dair telif etmiş olduğu *el-Kâmil fî İlmi'l-Kur'ân*[171] adlı kitabı ve diğer kitaplarından beş yüzü aşkın bölüm okudum"[172] sözleri ile ilim tahsilinde hocasının kendisi için ne kadar önem arz ettiğini göstermektedir.

Vâhidî değişik alanlarda eser telif etmekle birlikte daha çok müfessir kimliğiyle şöhret kazanmıştır. Kaynaklarda, Vahidî'nin başta tefsir olmak üzere birçok ilim

---

170 Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 491-492; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakatü'ş-Şâfi'iyye,* I, 256-257; Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*; II, 324; Suyûti**,** *el-İtkân fî Ulûmi'l–Kur'ân,* II, 591; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 65; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 292-293; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I, 523; Ednevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 127; Kureşî, *Tabakâtü'l-Fukahâi'l-Kubrâ,* I, 479; Nuveyhid, *Mu'cemü'l-Mufessirin***,** I, 352; Görgülü, a.g.e., s. 22; Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 85; Ünsal, a.g.m., s. 137, 139, 143; Abdurrahman Çetin, "Vâhidî", *DİA*, İstanbul: 2012, C. 42, s. 438.

171 Sa'lebî'ye ait olduğunu düşünülen bu kitap muhtemelen kayıptır. Zira hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır.

172 Vâhidî, *et-Tefsiriu'l-Basît*, I, 425; Ayrıca bkz. Sa'lebî, *Katle'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', s. 28.

sahasında kaleme aldığı eserlerden bahsedilmektedir. Bu eserlerden bazıları matbu, bazıları ise el yazması olarak bulunmaktadır.[173]

Vâhidî'ye ait eserlerden bazıları şunlardır: *el-Basît (Tefsîr-i Kebîr); el-Vecîz*; *el-Vasît* (Bu kitapların üçü de tefsir ile ilgilidir). Bu kitapların üçüne tek bir isimle "el-Hâvî" denilmektedir. *el-Vasît* adlı tefsiri, *el-Basît* adlı tefsirden derlenmiştir.[174] *el-Vecîz* adlı eseri *et-Tefsîru'l-Münîr li Meâlimi't-Tenzîl* ismiyle Mısır'da 1305/1887 senesinde neşredilmiştir.[175] Faruk Görgülü yüksek lisans tezinde, bu eserlerinin üçü de yazma nüshaları olarak İstanbul'daki kütüphanelerde mevcut olduğunu kaydetmektedir.[176] Vâhidî'nin kaleme almış olduğu ve kendisinden sonra yazılan birçok kitaba kaynak teşkil eden diğer önemli ve meşhur eseri de *Esbâbu'n-Nüzûl*'dur.[177] Ayrıca Vâhidî'ye ait olan *Kitâbu Nefyi't-Tahrîf 'ani'l-Kur'âni'ş-Şerîf; Kitâbu'l-İ'râb fi'n-Nahv; vel-İ'râb a'ni'l-İ'râb (el-İğrâb fi'l-İ'râb); Kitâbu'l-Meğâzî; Kitâbu'd-Da'vât ve'l-Mahsûl; Şerhu Dîvâni'l-Mutenebbî* (basılmıştır); *et-Tahbîr fî Şerhi'l-Esmâi'l-Husnâ* ve *Kitâbu Tefsîri'n-Nebî* adlı eserleridir.[178]

- *Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Numeyr el-Havârizmî (ö. 448/1056)*

Şâfiî mezhebine mensup ve "Allâme" ismiyle anılan el-Havârizmî, Bağdat'ta önemli mezhep imamlarından biri olarak bilinmektedir. Kör olan el-Havârizmî bire bir Sa'lebî'den ders almamış ama hocası yoluyla Sa'lebî tefsirinden rivâyet ettiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca İmam Beğâvî de el-Havârizmî yoluyla "Meâlimu't-Tenzîl" adlı eserinde Sa'lebî tefsirinden rivâyetler nakletmiştir. Ebû Saîd el-Havârizmi h. 448/1056 senesinde vefat etmiştir.[179]

- *Abdulkerîm b. 'Abdu's-Samed b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Kattân eş-Şâfiî Ma'şer et-Taberî (ö. 478/1085)*

---

173 Ednevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn,* s. 128; Görgülü, a.g.e., s. 22.

174 Ednevî, a.g.e., s. 128; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirin***,** I, 352; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I, 526; Görgülü, a.g.e., s. 22.

175 Nuveyhid, a.g.e., I, 352; Ayrıca Vâhidî'nin eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ünsal, a.g.m., s. 147-155.

176 Görgülü, a.g.e., s. 22.

177 Eser ilk olarak Mısır'da basılmıştır. Söz konusu olan eser Necati Tetik ve Necdet Çağıl tarafından Esbâb-ı Nüzûl: Kur'ân-ı Kerîm'in İniş Sebepleri adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I, 526; Nuveyhid, *Mu'cemü'l-Mufessirin*, I, 352; Ünsal, a.g.m., s. 153-154.

178 Ednevî, a.g.e., s. 128; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I, 526; Görgülü, a.g.e., s. 22

179 Bkz. el-'İneziy, s. 46-47.

Ebû Ma'şer et-Taberî ismiyle meşhur olmuştur. Âlimin hayatı hakkında yeterli bir bilgiye rastlanmamakla birlikte ancak ilim tahsili için epeyce seyahat yapmış ve çeşitli hocalardan, başta es-Sa'lebî'den tefsir, Mekke'de Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Kârezînî Harran'da Ebü'l- Kasım Ali b. Muhammed ez-Zeydî, Mısır'da Ebü'l-Abbâs İbn Nefîs ve İsmail b. Amr b. Raşid el-Haddad'dan kırâat dersi, Ebû Abdullâh İbn Nazîf, Ebu't-Tayyib et-Taberî'den ise hadis dersi almıştır. Ayrıca Râgıb el-İsfahani ve Ebu'l-Fazl er-Râzî de onun kırâat hocalarından sayılır. Böylece icâzet yoluyla pek çok kırâat rivâyet etmiştir. Kaynaklarda zamanın sika bir âlim ve Mekkelilerin kırâat hocası olarak bilinen Ebû Ma'şer et-Taberî'nin ardında pek değerli eserler bıraktığını görmekteyiz. Eserlerin bazıları şunlardır: *et-Telhîs fi'l-Kırâ'âti's-Simân, Kitâbu Sevki'l-'Ârûs (Kırâate dair meşhur ve garîb rivâyetler ihtiva ettiği kaydedilmektedir). El-Câmi' fi'l-Kirââti'l-'Aşr, Muhtasar fî İrâdi Kırââti'l-Îmâm 'Amr b. el-'Ala', 'Uyûni'l-Mesâ'il, Kitâbu'd-Durer fi't-Tefsîr, er-Reşâd fî Şerhi'l-Kırâ'âti'ş-Şâzze, Tabakâtu'l-Kurrâ.*[180]

- *Ahmed b. Halef eş-Şîrâzî*

eş-Şîrâzî hocası yoluyla Sa'lebî tefsirinden rivâyette bulunmuştur. eş-Şîrâzî yoluyla ise İbnu'l-Esîr "Usdul-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe" adlı eserinde Sa'lebî tefsirinden bahsedip rivâyet ettiği zikredilmektedir.[181]

- *Ebû Saîd Muhammed b. Saîd b. Muhammed el-Ferruhrâzî (Furhurâdî) et-Tûsî*

et-Tûsî de el-Havarizmî ve eş-Şîrâzî gibi hocası Sa'lebî'nin "el-Keşf ve'l-Beyân" tefsirinden rivâyette bulunmuştur. et-Tûsî yoluyla ise bazı âlimler Sa'lebî'nin tefsirinden rivâyet etmişlerdir. Rivâyet eden âlimler, "el-Ensâb" adlı eserin müellifi Ebû Sa'd es-Sem'ânî ve Ebû Muhammed el-Abbâs b. Muhammed b. Ebî Mansûr et-Taberânî et-Tûsî'dir.[182]

---

[180] Subkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* V, 152; Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifîn,* II, 207; el-'İneziy, s. 46; Ali Turgut, "Ebû Ma'şer et-Taberî", *DİA*, İstanbul: 1994, C. 10, ss. 184-185.

[181] Bkz. el-'İneziy, s. 47-48.

[182] Bkz. el-'İneziy, s. 47.

6. ESERLERİ

Sâ'lebî'nin eserlerinin sayısının kaç olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Zira Abdülğâfır el-Fârisî de bu konuyla ilgili eserinde çok açıklayıcı ifadeler kullanmamıştır. Fakat hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında onun birçok alanda kıymetli eser te'lif ettiği anlaşılmaktadır.

Eserlerin bazıları farklı zaman dilimi içinde basılmış olup, bazıları ise yazma olarak kalmış veyahut elimize kadar ulaşmamış olsa da onun ilme vermiş olduğu önemi göstermektedir. Dolayısıyla pek çok eserinin bulunması, Sa'lebî'nin ilmî kişiliğini ve ilme ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Müfessir Sa'lebî'nin "*el-Keşf ve'l-Beyân fî/'an Tefsîri'l-Kur'ân*", "*Kitâbul-Arâisi'l-Mecâlis fî Kısası'l-Enbiyâ" ve "Katle'l-Kur'ân"* eserleri başta olmak üzere birçok eseri bulunmaktadır.

Sa'lebî'ye ait olan bu eserlerin hangisi halen mevcut bulunmakta, hangisi kayıp veya elimize ulaşmamış, bunların isimleriyle birlikte muhtevasından da kısaca bahsetmeye çalışacağız.

a) el-Keşf ve'l-Beyân fî/'an Tefsîri'l-Kur'ân (et-Tefsîru'l-Kebîr, Tefsîru's-Sa'lebî) (الكشف والبيان في (عن) تفسير القرآن)

Sa'lebî'nin te'lif etmiş olduğu en büyük eserlerindendir. Aynı zamanda bu eser, rivâyet tefsirleri arasında önemli bir konumda olup, zamanında şöhret kazanmış tefsirlerden birisidir. Eserin ismi kaynaklarda *et-Tefsîru'l-Kebîr,*[183] *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân,*[184] ve *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*[185] şeklinde kaydedilmiştir. Eser günümüze kadar birkaç defa basılmakla birlikte, birçok yazma eser nüshası dünyada

[183] Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 120; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân***,** I, 80; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* XVII, 436; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* XII, 125;

[184] Ziriklî, *el-A'lâm,* I, 206;

[185] Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifîn,* s. 238; Nuveyhid, *Mu'cemü'l-Mufessirin***,** I, 62; Abdülvehhab b. İbrâhim Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-Bahsi'l-İlmi ve mesâdirü'l-bahsi'l-İslâmiyye,* 2. b., Cidde: Dârü'ş-Şürûk, 1983, s. 179; Fâzıl, a.g.md., IV, s. 826; Brockelmann, a.g.md., s. 125; Mertoğlu, a.g.md., s. 29; Tümer, a.g.md., s. 265.

pek çok kütüphanede bulunduğu gibi, İstanbul'un da belli kütüphanelerinde bulunmaktadır.[186]

Elimizde bulunan kaynaklara göre eser ilk defa 2002 yılında 10 cilt şeklinde yayınlanmıştır. Daha sonra Seyyid Kesrevî Hasen, eseri tahkik ederek 2004 yılında 6 cilt halinde yayınlamış ve en son 2015 yılında komisyon olarak tahricini üstlenen Salah Osman, Hasan el-Ğazali, Zeyd Mehariş ve Emin Başa'nın olduğu eserinin tahkiki farklı kişiler tarafından yapılarak 33 cilt şeklinde Suudi Arabistan'da yayınlanmıştır.[187]

Sa'lebî, bu eserde takip etmiş olduğu yolu ve metodu mukaddimede belirtmektedir.[188] Ayrıca kullandığı kaynakların müelliflerinden kendisine kadarki isnâd zincirlerini zikretmektedir. Bununla birlikte Kur'ân'ı Kur'an'la, sahâbe ve tâbiîn'den rivâyetler ile tefsir etmekte; sûrelerdeki âyet, sözcük ve harf sayılarına da yer vermektedir.[189]

Tezimizin ana konusunu teşkil eden bu eser hakkında, genel kaynakları ve özellikleri kısmında ayrıntılı olarak bilgi verilecektir.

b) 'Arâ'isu'l-Mecâlis fî Kısasi'l-Kur'ân (عرائس المجالس في قصص القرآن)

Arap edebiyatının bilinen şahsiyetler arasında yer alan es-Sa'lebî'nin, yazmış olduğu en önemli eserlerinden biri de "*Kitâbu Arâ'isi'l-Mecâlis fî Kısasi'l-Kur'ân" veya "Nefâisu'l-'Arâis"*'tir.[190] Diğer ismiyle de *'Arâ'is fî Kısası'l-Enbiyâ"* olarak geçmektedir.[191]

---

[186] Süleyman Ateş, Sa'lebî'ye ait olan bu eserin yazma nüshaları hakkında şöyle söylemektedir: "*Tefsirinin İstanbul'da ve Avrupa'da yazma nüshaları mevcuttur. Kılıç Ali'de 79 numarada baş tarafı eksik birinci cildi vardır. Ayasofya 289 numaradaki eser, Abdullah ibn Mubarek'in el-Vâdıh fi Tefsîri'l-Kur'ân'ı olarak gösterilmiştir. Hâlbuki bu, el-Keşf ve'l-Beyân tefsirinin dördüncü cildinden başkası değildir. Damat Ibrahim Paşa'daki 156 numaralı nüsha, gayet güzel, hacimli ve muntazam bir nüshadır."* Bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 96.

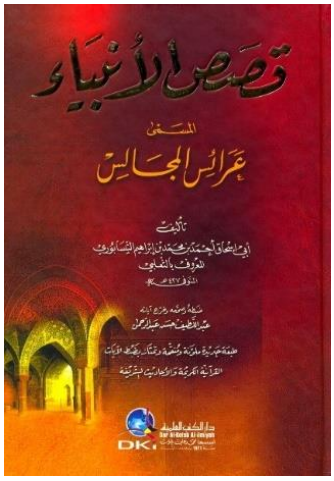
[187] Talebimiz üzerine erişimi temin edilen Sa'lebî'nin eserinin yeni baskısına İSAM kütüphanesinde ulaşmak mümkündür.

[188] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, 3-18; Ayrıca bkz. Zehebî, Muhammed Hüseyin**,** *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 163.

[189] Mertoğlu, "Sa'lebî", XXXVI, s. 29.

[190] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 558.

[191] Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm,* XXVIII, 185; Ednevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 106.

Eser, "*Kısasu'l-Enbiyâ el-Musemmâ 'Arâ'isu'l-Mecâlis"* adıyla basılmıştır.[192]

Yazma nüsha olarak "*Nefâ'isu'l-'Arâ'is ve Yevâkîtu't-Tîcân fî Kısasi'l-Kur'ân"* şeklinde bir isimle de geçmektedir. *El-Keşf ve'l-Beyân* gibi, bu eser de dünyanın değişik ülkelerinde ve İstanbul'da pek çok kütüphanede yazma nüshaları mevcuttur.[193] Eser, *"'Arâ'isu't-Tîcân"* başlığıyla Arapça dilinde birkaç defa peş peşe basılmıştır.[194]

El-Keşf ve'l-Beyân fî ('an) Tefsîri'l-Kur'ân ismiyle bilinen tefsiri Sa'lebî'nin en önemli eseri sayılmakla birlikte, *Kasasu'l-Enbiyâ* eseri İslam dünyasında daha yaygın ve meşhur olan eserlerden biri olarak bilinmektedir. Peygamberlerin kıssalarından bahseden bu eser, tefsirinden daha fazla rağbet görmüş, âdeta tefsirini tamamlayan bir eser olmuştur. Bu eser, *el-Keşf ve'l-Beyân* tefsirindeki peygamberlerle ilgili kıssaların metinleri genişletilerek yazılmıştır. Ancak bu kıssalar aktarılırken içerisine aslı olmayan, bir diğer ifade ile bazı isrâîliyyat bilgiler de ilave edilmiştir. Dolayısıyla Sa'lebî, tefsirindeki bilgilerinin çoğunu bu eserine toplamıştır. Ayrıca kıssa uyduranların (kussâs) mübalağalarından uzak kalmasına rağmen Ka'bu'l-Ahbâr (ö. 35/655), Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) gibi İsrâiliyat rivâyetleriyle tanınan kişilerin nakillerine de yer vermiştir.[195] Sa'lebî'nin bu eserindeki hikâye rivâyetlerinin, abartıdan uzak olmakla birlikte, dünyanın yaratılışı, Hz. Âdem'in uzunluğu, Hz. Yûsuf ve kardeşleri ve Hârut-Mârut hikâyelerine dair naklettiği rivâyetlerin birçoğu sağlam kaynaklara dayanmamaktadır. Eser, bunun gibi kusurları bulundurmasına rağmen şöhretini korumuş ve defalarca Kahire, Lübnan ve Bombay olmak üzere diğer ülkelerde de basılmış hatta birkaç yabancı dilde tercümesi yapılmıştır. Mesela; 'Arâ'isu'l-Mecâlis

---

192 Bkz. Tümer, "Arâisu'l-Mecâlis", *DİA*, C. 3, s. 265; Ednevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 106.

193 *Kitâbu-Arâisi'l-Mecâlis fî Kısası'l-Enbiyâ* ismiyle; Berlin, N. 1019, 1020; Leiden, N.1069; Biritish Müzesi, N. 901, 915, 494, 996; Paris, N. 1918, 1922. *Nefâ'isü'l-'Arâis ve Yevâkitû't-Tîcân fî Kısası'l-Kur'ân* ismiyle; Süleymânıye Kütüphânesi; Kılıç Ali Paşa, N. 757; Fâtih, 445/2, 4452; Yeni Câmi, N. 889; Şehid Ali Paşa, N. 1912, 1918; Köprülü Kütüphânesi, N. 1336; Topkapı Sarayı Kütüphânesi, N. 2289. *En-Nefâ'is fî Mebde'i'd-Dünya ve'l-Arâis fî Kısası'l-Enbiyâ* (Karatay, Topkapı-Arapça Yazmalar, III, 406). Bkz. W. Brinner, "al-Tha'labi", *İA,* C. II, s. 766; Görgülü, a.g.e., s. 23; Tümer, "Arâisu'l-Mecâlis", *DİA*, C. 3, s. 265.

194 el-'İneziy, s. 61.

195 Zehebî, Muhammed Hüseyin**,** *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 166; Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 558; Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29.

veya diğer ismiyle şöhretini kazanmış olan *Kısasu'l-Enbiyâ* 1903 yılında Muhammed Âmir b. Abdillah el-Yâ'kûbî Kazan Türkçesine; aynı zamanda Mehmed b. Yusuf el-Çerkezî Eski Anadolu Türkçesine (İstanbul 1282) ve William B. Brinner tarafından ise İngilizceye (Leiden 2002) tercüme edilmiştir. Diğer bazı Türk lehçelerine tercüme edildiği de bilinmektedir.[196]

Emine Yılmaz ve Nurettin Demir'in tespitine göre, söz konusu eserin Anadolu kütüphanelerinde üç tercüme nüshası bulunduğu bilgisi yer almaktadır.[197] Yazı çevrimli basım, Emine Yılmaz, Nurettin Demir ve Murat Küçük tarafından hazırlanmış, 2013 yılında *Kısas-ı Enbiya* adıyla TDK tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca eser üzerine akademik düzeyde yapılmış çalışmaların da bulunduğu görülmektedir. Eser hakkında çeşitli yönlerden yüksek lisans düzeyinde yapılmış incelemelerin yanısıra, doktora tezleri arasında, eseri İsrâiliyyat rivâyetleri açısından incelemiş olan Brian Michael Hauglid'in çalışması *Al-Tha'lab'is Qisas al-Anbiyâ: Analysis of the Text, Jewish and Christian Elements, lslamization, and Prefiguration of the Prophethood of Muhammad*, (The University of Utah, 1998)", XIV. yüzyılda yapılan Türkçe'ye tercümesini linguistik açıdan ele alan "Meriç Ökten'in *Sa'lebî'nin Kısasü'l-enbiyâ'sının XIV. Yüzyılda Türkçe Tercümesi: Metin-Sözlük*, (İÜ Yeni Türk Dili, 2000)", "Şerife Özer'in *Die nominale Wortbildung im Altosmanischen anhand von Qisas al-Anbiya': anonymes Manuskript*, (Ankara TDK 145, Hamburg Üniversitesi Felsefe Fakültesi, 2006)"[198] ve son zamanlarda Türkiye'de bu eser üzerine yapılmış olan incelemelerinden biri de "Melike Üzüm'ün *Eski Anadolu Türkçesinde epistemik kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği*, (Haceteppe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, 2017)" adlı doktora çalışması zikredilebilir.

---

196 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 558; Görgülü, a.g.e., s. 23; Brockelmann, "Sa'lebî", *İA,* C. 10, s. 125; Walid Saleh, a.g.e., s. 51-52; Tümer, "Arâisu'l-Mecâlis", *DİA*, C. 3, s. 265; Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29; *Söz konusu olan eserin İngilizce tercümesine bu web sitesinden ulaşabilirsiniz.* Bkz. http://www.brill.com/arais-al-majalis-fi-qisas-al-anbiya-or-lives-prophets, (Erişim tarihi 20.08.2017).

197 "*Bursa Ulucami Nüshası: 2474 numara ile kayıtl ı olan 459 sayfalık bu yazmanın 1a-50b sayfaları arası N. Hacı Eminoğlu tarafından kısa bir gramer çalışmasına konu edilmiştir (1961). Yozgat Maarif Nüshası: 378 numara ile kayıtlı olan bu yazma, A. Ateş'in verdiği bilgilere göre (1958:3) 15. yüzyıl Osmanlı bilginlerinden olan Ebu'l-Fazl Mûsâ tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Türk Dil Kurumu Nüshası: 954 sayfalık yazma A/145 numara ile kayıtlıdır. Mevcut çeviriler içinde en hacimli olanıdır. Aydınoğlu Mehmet Bey'in isteği ile 14. yüzyılda tercüme edilmiştir."* Detaylar için bkz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, "Bir Sa'lebî Çevirisi-Kısas-ı Enbiyâ", *TDK* nüshası, s. 2.

198 Bkz. Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29.

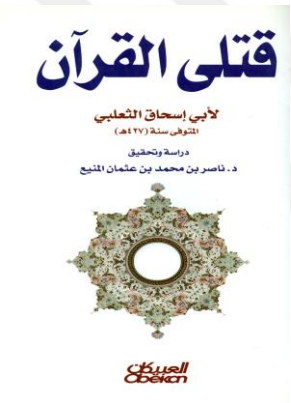
Bu eserin aynı zamanda "*Nefâ'isu'l-'Arâ'is ve Yevâkîtu't-Tîcân"* ismiyle dünyanın birçok kütüphanesinde yazma nüshaları bulunmaktadır.

c) Kasasu'l-Enbiyâ (قصص الانبياء)

Brockelman'a göre, bir önceki eser ile isim benzerliği olsa da farklı bir eserdir. Hz. Muhammed'den önceki peygamberlerden bahsetmektedir. Cezâyir'de bir nüshası bulunmaktadır.[199] Fakat büyük ihtimalle bu, önceki eserle aynıdır.

d) et-Tefsîru's-Sağîr (التفسير الصغير)

Mûsevî'nin *"Ravzâtu'l-Cennât"* adlı kitabında, kaynakların çoğunda mezkûr olan *el-Keşf ve'l-Beyân* dışında *Tefsîru Sagîr* isminde iki cilt bir eserin var olduğunu ve kendisinin bu eserin eski nüshasını bazı muasır âlimlerde gördüğünü zikretmektedir.[200]

e) Kitâbun Mubarek Yuzkeru fîhi Katle'l-Kur'âni'l-'Azîm el-lezîne Semiu'l-Kur'ân ve Mâtû Bisimâi'h
(كتاب مبارك يذكر فيه قتلى القرآن العظيم الذين سمعو القرآن و ماتوا بسماعه)

Kur'ân okuduğu ve dinlediği için katledilen insanlardan bahseden bu eser üzerine Beate Wiesmüller'in bir yüksek lisans tezi çalışması olup bu eser tahkik edilmiştir.[201]

Sa'lebî'nin eserleri hakkında bilgi edinirken bu eserin aynı zamanda Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî'i tarafından tahkik edilip kitap şeklinde yayınlandığını müşahede etmiş bulunmaktayız.[202] Ayrıca eserin Leiden ve Ayasofya'da iki el yazma nüshası bulunmaktadır.[203]

f) ed-Durretu'l-Fâhire fi'l-Emsâli's-Sâire (الدرّة الفاخرة في الأمثال السائرة)

---

199 Bkz. el-'İneziy, s. 61.
200 Bkz. Mûsevî, *Ravzâtu'l-Cennât,* I, 246.
201 "*Daha sonra bu çalışmasını eserin İstanbul ve Leiden'deki el yazma nüshalarını incelemek suretiyle genişleterek Würzburg 2002 yılında Die vom Koran Getöteten: At-Ta'labî's Qatlâ'l-Qur'ân nach der Istanbuler und den Leidener Handschriften, Edition und Kommentar ismiyle neşretmiştir."* Bkz. Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29; Akif Koç, a.g.e., s.16; Ayrıca bkz. Walid Saleh, a.g.e., s. 52; W. Brinner, "al-Tha'labi", C. II, s. 766.
202 Kitap hakıında detaylı bilgi için bkz. Ebû İshâk es-Sa'lebî, *Katle'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', Riyâd: Mektebetu'l-Ubeykân, 2008.
203 Bkz. el-'İneziy, s. 62.

Bu eserin, Sa‘lebî’ye ait olup olmadığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Ama Süleyman Ateş’in eserinde kaydedildiğine göre bu eser, Sa‘lebî’nin eserleri arasında yer almaktadır.[204] Brockelman’a göre ise böyle bir eserin müellifi belki Ebû Mansûr es-Seâlibî de olabilir gibi ifadeler kullanmıştır.[205] Ancak bilgi edindiğimize göre bu eserin Sa‘lebî’ye ait olmadığını; eserin Ebu Abdullah Hamza b. Hasan Hamza El-İsfahâni’ye ait olduğunu ve Abdülmecîd Katâmiş’in söz konusu eserin tahkikini yaparak basılmış olarak bulunduğunu söylemek mümkündür. Eserin baskısına İstanbul’daki İSAM kütüphanesinde ulaşılabilir.

g) Dîvânu’s-Sa‘lebî (ديوان الثعلبي)

İstidrâkât alâ Târîhi’t-Turasi’l-’Arabî: Kısmu’ş-şi’r ve Fıkhi’l-Luğa adlı eserinde böyle bir eserin Sa‘lebî’ye ait olduğu kaydedilmektedir. Bu eserin bir nüshası Ârif Hikmet Kütüphanesi’nde mevcut bulunmaktadır.[206]

h) Rabîu’l-Muzekkirîn (ربيع المذكرين)

Bu eserin ismi hakkında Abdülğâfir el-Fârisî, es-Suyûtî, ed-Dâvûdî ve bazıları eserlerinde atıfta bulunmuşlardır.[207] Verilen bilgiye göre eser kayıptır.[208]

i) el-Kâmil fî Ulûmi’l-Kur’ân (الكامل في علوم القرآن)

Bu eseri, Vâhidî *“el-Basît”* tefsirinin mukaddimesinde şeyhi Sa‘lebî’den okuduğunu zikretmiştir.[209] Ayrıca bu eserin Sa‘lebî’ye ait olduğunu Ednevî de belirtmiştir.[210] Bilgilere göre eser günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı bilinmemekte hatta kitabın parçaları kayıp olduğu düşünülmektedir.[211]

j) Kıssatu Şem‘ûn en-Nebî (قصة شمعون النبي–عليه السلام)

---

204 Bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 96.
205 Bkz. el-’İneziy, s. 63.
206 Bkz. Nâimî, Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed, Hamza b. Hüseyin b. Kâsım, *İstidrâkât alâ Târîhi’t-Turasi’l-’Arabî: Kısmu’ş-şi’r ve Fıkhi’l-Luğa,* Cidde: Dâru İbni’l-Cevzî, 1422/2001, VII, 228; Ayrıca bkz. Mertoğlu, “Sa‘lebî”, *DİA*, C. 36, s. 29.
207 Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; Suyûtî, *Tabakâtu’l-Müfessirîn*, s. 28; Dâvûdî, *Tabakâtu’l-Müfessirîn*, I, 65; Kehhâle, *Mu’cemu’l-Müellifîn,* s. 238; Ednevî, *Tabakâtu’l-Müfessirîn,* s. 106.
208 Bkz. el-Hamevî, a.g.e., II, 199; el-’İneziy, s. 63; Akif Koç, a.g.e., s.16; Walid Saleh, a.g.e., s. 51.
209 Vâhidî, *et-Tefsiriu’l-Basît,* I, 425.
210 Ednevî, a.g.e., s. 106.
211 Bkz. el-’İneziy, s. 63; Akif Koç, a.g.e., s.16; Mertoğlu, “Sa‘lebî”, *DİA,* C. 36, s. 29.

el-'Arâis'de geçen bir kıssadır. Müstakil eser olarak 1299/1881 yılında Mısır'da basılmıştır.[212]

k) Kıssatu Seyyidinâ Yûsuf (قصة سيدنا يوسف–عليه السلام)

Eser Hz. Yûsuf kıssası ile ilgili *el-'Arâisu'l-Mecâlis*'ten alınmış ve müstakil haline gelip 1279/1862 yılında Kahire'de basılmıştır.[213]

l) Kıssatu Seyyidinâ Mûsâ (قصة سيدنا موسى–عليه السلام)

Eser Hz. Mûsâ kıssası ile ilgili yazılmıştır. Aynı şekilde *el-'Arâisu'l-Mecâlis* eserinden alınmış, 1299/1881 ve 1312/1894 yılında Mısır'da basılmıştır.[214]

m) Fedâilu'l-Kur'ân (فضائل القرآن)

Ebû İshâk es-Sa'lebî'ye ait olan *Katle'l-Kur'ân* adlı eserinin tahkikini gerçekleştiren Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', Sa'lebî'nin hayatı hakkında bilgi verirken müellefatı kısmında *Fedâilu'l-Kur'ân* ismiyle bir kitabını da kaydetmiş olduğunu görmekteyiz.[215]

7. SA'LEBÎ'NİN EL-KEŞF VE'L BEYÂN ADLI ESERİ

Sa'lebî *el-Keşf ve'l Beyân* adlı eserini kaleme alırken eserinin oluşturduğu temel unsurlardan ve genel yönteminden bahsetmektedir. Mesela Sa'lebî eserinde kitabın genel özelikleri ve kitabının mukaddime'ye göre genel yönteminden, kitabına nasıl isimlendirme yaptığını, *el-Keşf ve'l-Beyân*'daki ilmî maddeler ve yararlanmış olduğu kaynaklardan bahsederken, sahabî, tâbiîn müfessirleri ve asrın hocalarından da bahsetmektedir. Eseri yazma süresince Meâni'l-Kur'ân, Vücûh ve Nezâir, Müşkilu'l-Kur'ân, Ğarîbu'l-Kur'ân, Kırâat, Siyer ve Tarih gibi kaynaklardan istifade ettiğini ifade etmektedir. Bunun dışında tefsirindeki müfessirleri kategorilendirmesi, kitabı te'lîf etme

---

212 Görgülü, a.g.e., s. 24.

213 Görgülü, a.g.e., s. 24.

214 Görgülü, a.g.e., s. 24; Sa'lebî'nin eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Ekolü*, s. 96; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 559; Akif Koç, a.g.e., s. 16; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 504; Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29; el-'İneziy, s. 60-63; Ülgen, a.g.e., s. 2-10.

215 Sa'lebî, *Katle'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', s. 34.

sebepleri gibi en önemli konularını içerdiği ve böyle bir kitabın meydana gelebilmesi için epey gayret ettiğini ve çeşitli başka ilim dallarına da başvurduğundan söz etmektedir.[216]

Biz de şimdi bu eserini oluşturan temel konulardan kısaca da olsa biraz bahsetmek yerinde olur diye düşünüyoruz.

7.1. Tefsirin Genel Özellikleri ve Eserdeki Genel Yöntemi

Sa'lebî, eserinin mukaddimesine tefsirin birçok özelliği ve tefsir ihtilafları hakkında bilgi verdikten sonra kendi kullanmış olduğu metottan da bahsetmektedir. Sa'lebî, bu eseri kaleme alırken yüz kadar tefsirden ve yirmi dört ilim dalından yararlanıp, yaklaşık üçyüz şeyhten rivâyet aldığını mukaddimede ifade etmektedir.[217] Ayrıca Mehmet Akif Koç'un belirttiği üzere Sa'lebî eserinde, hicri ilk dört asırda oluşan literatürün önemli bir kısmını, isnatlarıyla birlikte vermesi, eserini ve mukaddimesini, kendisinden önce telif edilmiş olan tefsirlerden daha güvenilir hale getirmektedir.[218] Sa'lebî eserinde yaklaşık on dört vecih üzerine âyetleri izah etmeye gayret gösterdiğini ve bu vecihlerin isimlendirmesini tefsirini yazma esnasında çıkarmış olduğunu ve her bir konuya olmasa da münasip gördüğü yere koyduğunu zikretmektedir. Bütün bunlardan sonra kitabına "*Kitabu'l-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*" ismini vermeye uygun gördüğünü belirtmektedir.[219]

Bu vecihler şunlardır:

1. *Kıssalar ve Nüzûl sebepleri*
2. *Vücûh*
3. *Kırâat*
4. *İlletler ve Hüccetler*
5. *Lügat*

---

216 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, 5-18.
217 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* I, 5; Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 560; Walid Saleh, a.g.e., s. 50-52; Akif Koç, a.g.e., s. 17; Oruç, a.g.e., s. 8.
218 Bkz. Akif Koç, a.g.e., s.17.
219 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* I, 5.

6. *İ'râb*
7. *Tefsîr*
8. *Te'vîl*
9. *Meânî*
10. *Gavâmiz ve Müşkilât*
11. *Ahkâm ve Fıkıh*
12. *Hüküm ve İşârât*
13. *Faziletler ve Kerâmetler*
14. *Haberler ve Müteallikât.*

Sa'lebî tefsirinde bu vecihleri[220] zikrettikten sonra takip etmiş olduğu metodundan da bahsetmektedir. Gramer tahlillerine, i'râba, kırâatler arasındaki farka değinerek farklı kırâatlara göre de muhtelif anlamlara, kıssalara, esbâb-ı nüzule v.b. pek çok şeye işaret ettiği görülmektedir. Ahkâm âyetlerine gelince, söz konusu âyetlere ilişkin fukahânın görüşlerini tek tek verir. Özellikle selefin sözleriyle Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmeye çalışmaktadır. Zaman zaman yeri geldikçe konuyla ilgili kendi görüşlerine yer verir. Ayrıca açıklamak sûretiyle dirâyet tefsirlerinden misaller vermekte, bazen de kelimelerin lügat anlamlarını, çekimlerini, gerekli gördüğü yerde de vezinlerini zikretmektedir. Kelimelerin lügat anlamlarını izah ederken, çoğu zaman o anlam daha çok güçlensin diye bir şiirle istişhâd etmeyi tercih etmektedir.[221]

Genel itibariyle Sa'lebî'nin tefsirindeki yönteminin daha iyi anlaşılabilmesi adına şöyle bir özet çıkarma uygun görülmüştür. Sa'lebî tefsirinde:

- *Kur'ân'ı Kur'an ile tefsir eder.*
- *Sahabe ve tâbiîn'den gelen rivâyetleri verir.*
- *Sûre'nin iniş sebeplerini, âyetlerinin sayısını, kelimelerini ve harflerini ve sûrelerin faziletiyle ilgili rivâyetleri verir.*
- *Sûre'nin tefsirine geçerek benzer âyeti bulur ise başka bir âyetle veya onun benzeri şöyledir diye açıklamalar yapar.*

---

220 Sa'lebî, a.g.e., I, 5; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 560; Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 96; Ayrıca bkz. Zehebî, Muhammed Hüseyin**,** *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 165; Oruç, a.g.e., s. 8.

221 Bkz. Görgülü, a.g.e., s. 46.

- *Daha sonra sahabî ve tâbiîn'den gelen rivâyetle kitabın başında isnadlarını verdiğinden bazen isnad ile bazen isnad vermeksizin sadece (قال ابن عباس وقال عكرمة) gibi müfessirlerin ibareleriyle başlayarak tefsir eder.*
- *Âyet ile ilgili başka kırâat var ise kırâat vecihlerini, bazen de şâz kırâatini zikreder.*
- *Nahvî meseleler ile ilgili kelimelerin lügavî ve usûl yönünün izahlarını yaparken Arap şiiriyle istişhad eder.*
- *Aynı zamanda fıkıh meseleleri üzerinde de durmaktadır.*
- *Kur'ân kıssalarına yönelik İsrâiliyattan çeşitli haberler zikretmektedir.*

Sa'lebî, mukaddimede bu tür konulardan ayrıntılarıyla bahsettikten sonra şu son üç bab'a da yer vermektedir:

a) *Kur'ân ehli ve Kur'ân okumanın fazileti*
b) *Kur'ân ilminin fazileti (üstünlüğü) ve onu öğrenmeye teşvik. Bununla alakalı birçok hadis senetleriyle birlikte rivâyet etmektedir.*
c) *Tefsir ve Te'vîl ifadelerinin manası ve bunlar arasındaki fark. Bu konularda da âlimlerin sözlerini senetleriyle birlikte rivâyet etmektedir.*[222]

el-Keşf ve'l-Beyân adlı tefsiriyle şöhret kazanan Sa'lebî, daha sonraki tefsir kitapları yazan müfessirler için müracaat kaynağı olmuştur. Bunlardan Muhammed b. el-Velîd b. Muhammed b. Halef b. Ebû Randaka et-Turtûşî'nin (ö. 520/1126) eseri başta olmak üzere *"Meâlimu't-Tenzîl"* adlı tefsirin müellifi Beğavî (ö. 516/1122) ve *"et-Tefsirü'l-Kebîr"* adlı tefsirin müellifi Fahreddin Razî zikredilebilir. et-Turtûşi'nin ve Beğavî'nin eserleri *el-Keşf ve'l-Beyân*'dan muhtasardır. İbn Teymiyye *"Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr"* adlı eserinde, Beğavî tefsirini Sa'lebî tefsirinin muhtasarı olarak değerlendirmiş; fakat Beğavî'nin mevzû hadisler ve bâtıl olan düşüncelerinden korunup uzak durduğunu söylemiştir.[223] İbn Teymiyye, Beğavî'nin tefsiri, Sa'lebî'nin tefsirinden özetlenmekle birlikte, Sa'lebî'nin tefsirinde yer alan bazı mevzû hadislerin ayıklandığını

[222] Sa'lebî, a.g.e., I, 16-18; Ayrıca bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 97.
[223] İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 76; Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, a.g.e., s. 559, 565; Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29.

ve buradaki bazı noktaların da terkedildiğini ifade ederek, Beğavî tefsirini bir nebze de olsa ön plana koyduğu anlaşılmaktadır.[224]

7.2. Tefsirin Kaynakları

7.2.1. Sahabî ve Tâbiîn Müfessirler, Arapça Kaynaklar

Müfessir, tefsirinde kaynak olarak *"et-tefsîr bi'l-me'sûr"* me'sûr tefsirlerini sırasıyla zikreder ve bunların kendine kadar ulaşan isnadlarını da vermektedir.[225] Bu kaynaklardan, onun tefsir ve Kur'ân ilmiyle ilgili kendisine kadar yazılmış birçok eseri gözden geçirdiği anlaşılmaktadır. Mesela bunların arasında Mukaddime'de Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsir*'ini bizzat Sülemî'den dinlediğini ifade ederek: *"Hakâiku't-Tefsirin tamamını müellifi Ebû Abdirrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'ye okudum, doğruluğunu kabul etti"* der.[226] İstifade etmiş olduğu müfessir ve tefsirlerden sırasıyla hepsinin ismi daha sonra verilecektir. Fakat burada yine de şu açıkça ifade edilmelidir ki müfessirimiz ilk olarak tefsir ilmiyle ilgili sahabilerden "İbn Abbâs (ö. 68/687)'ın tefsirdeki önemini izah ettikten sonra Ebu'l-Aliye (ö. 90/708), Mücâhid (ö. 104/722), İkrime (ö. 105/723), Hasan b. Ebi'l-Hasen el-Basrî (ö. 110/728), el-Kurâzî (ö. 118/736), Rebi' b. Enes (ö. 139/756), Kelbî (ö. 146/763), Mukâtil b. Hayyan (ö. 150/767), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Ata el-Horasânî (ö. 155/771), Süfyân (ö. 161/778), Huşeym b. Beşir (ö. 183/800), Vekî' b. Cerrah (ö. 198/813)" gibi pek çok şahsın tefsirinden faydalandığını zikreder.[227] Sa'lebî bu tefsirlerden faydalanarak sûrelerin baş kısmında Kur'ân'ın fazileti ve ehline dair bilgiler sunmaktadır. Bunun dışında tefsîr ve te'vîl kelimeleri hakkındaki sözlük ve ıstılahî anlamları ve bunların arasındaki farklılıklar hakkında gerekli bilgileri verdikten sonra, tefsir yöntemine geçer.[228] Bunun dışında Sa'lebî'nin, meânî ilmiyle ilgili çalışmalarıyla şöhret kazanan el-Ahfeş (ö. 177/706), ez-Zeccâc (ö. 179/708), el-Kisâî (ö. 189/804), el-Ferrâ (ö. 207/822)

---

224 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* a.g.e., s. 565.
225 Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 96-95; Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29.
226 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, 14; Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 96-97.
227 Sa'lebî, a.g.e., I, 5-18.
228 Sa'lebî, a.g.e., I, 16-18; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 560.

ve Ebû Ubeyd (ö. 224/838) gibi lügatçıların eserlerinden yararlandığı da görüyoruz.[229] Bu kitapların ismini mukaddimede zikretmiştir.

Muhakkik, bu eserin, müfessirimizle aynı çağda yaşamış ve muhtemelen hocası olan Sülemî'nin (ö. 412/1021) eseriyle benzer taraflarının bulunduğuna dair ifadeler kullanmaktadır. Sülemî'nin, tefsirinde mutasavvıfların ilmî gerçeklerle birebir uyuşmayan, gerçek rivâyetlere dayanmayan birçok görüşüne yer verdiğini söylemektedir. Dolayısıyla Sa'lebî tefsirinin, tamamı olmasa da rivâyetleri isnadlı ve her sûrenin faziletinin açıklamasını yaptığından dolayı, daha değerli ve rağbetli görüldüğünü söylemiştir.[230] Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Ka'bu'l-Ahbâr (ö. 35/655), Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) gibi İsrâiliyyât rivâyetleriyle tanınan kişilerin nakillerine yer vermesi ve aynı zamanda bu eserde zayıf ve mevzû rivâyetlerin bulunması, geçmişten günümüze pek çok ilim insanı tarafından eleştirilmiş ve muteber görülmemiştir. Geçmişte ve günümüzdeki bütün bu tenkitlere rağmen Sa'lebî'nin bu tefsirinde, birçok faydalı ve istifade edilebilir bilgi türlerinden bulunduğun söylememiz yanlış olmayacaktır.

Şimdi genel olarak mukaddimesinde belirtilen ve tefsirini oluşturan kaynaklarını ilim dallarına göre ve istifade etmiş olduğu âlimlerin tefsirlerinden isimleriyle birlikte kısaca vermeye çalışacağız. Zira mukaddimesinde hangi tefsirden nakillerde bulunduğunu açık bir şekilde zikretmiştir. Değerli eserine kaynak teşkil eden tefsirler şunlardır:

7.2.2. Tefsir Eserleri

Sa'lebî, mukaddimesinde tefsir kaynağı olarak ilk zikretmiş olduğu tefsirlerden *Tefsîru İbn Abbâs*, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)'ın tefsiridir. Daha sonra sırayla tâbiîn ve sonraki dönemin müfessirlerin tefsir ismini rivâyet ettiği tarîkiyle birlikte detaylı olarak vermektedir. Bunun dışında Sa'lebî'nin tefsirine kaynak olarak aldığı ama mukaddimede ismini zikretmediği müfessirlerden biri de İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/912)'dir. Mesela müfessirler hakkında mukaddimede düşüncelerini beyan ederken; Taberî'nin *"Câmi'ul-Beyân"* adlı tefsirini her ne kadar ayıplıyorsa da tefsirindeki bazı meselelerden etkilendiğini görmek mümkündür. Sa'lebî, tefsirinde Taberî'yi defalarca

[229] Sa'lebî, a.g.e., I, 15-16.
[230] Sa'lebî, (Muhakkikin Önsözü), a.g.e., I, 17; Ayrıca bkz. Oruç, a.g.e., s. 8

zikrederek, onun sahabe ve selefin sözlerine verdiği önemden ve lügat meselelerinden etkilenmiştir. Dolayısıyla Sa‘lebî, Taberî’deki rivâyetleri muttasıl sened ile birlikte zikretmektedir. Taberî tefsiri müfessirler için ilk müracaat edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. Bununla ilgili daha sonraki aşamalarda örnekler verilecektir.

Şimdi biz burada sadece Sa‘lebî’nin rivâyet etmiş olduğu tefsirleri müfessirlerin isimleriyle vermekle yetineceğiz.

- **Tefsîru ‘İkrime,** İkrimetu’l-Berberî (ö. 105/723).
- **Tefsîru’l-Vâlibî,** Ali b. Ebî Talhâ (ö. 143/760).
- **Tefsîru’l-Kelbî,** Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö. 146/763).
- **Tefsîru Mücâhid,** Mücâhid b. Cebr el-Mekkî (ö. 104/722).
- **Tefsîru’d-Dahhâk,** Dahhâk b. Muzâhim (ö. 105/723).
- **Tefsîru’l-Hasen,** Hasan b. Ebi’l-Hasen el-Basrî (ö. 110/728).
- **Tefsîru** Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/733).
- **Tefsîru Katâde,** Katâde b. Dı’âme es-Sedûsî (ö. 118/736).
- **Tefsîru** Atâ b. Dînâr (ö. 126/743).
- **Tefsîru Atâ el-Horasânî,** Atâ b. Ebî Müslim el-Horasânî (ö. 155/771).
- **Tefsîr’r-Râzî,** Abdullah b. Ebî Ca’fer er-Râzî.
- **Tefsîru Ebi’l-Âliye,** Refi’ b. Mihrân er-Riyâhî (ö. 90/708).
- **Tefsîru’r-Rebî’,** Rebî’ b. Enes (ö. 139/756).
- **Tefsîru’l-Kurazî,** Muhammed b. Ka’b el-Kurazî (ö. 118/736).
- **Tefsîru** Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767).
- **Tefsîru** Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767).
- **Tefsîru’s-Süddî el-Kebîr,** Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdurrahman es-Süddî (ö. 128/745).
- **Tefsîru’l-Vâkıdî,** Hüseyin b. Vâkıd el-Merzevî (ö. 159/776).
- **Tefsîru İbn Cüreyc,** Abdülmelik b. Cüreyc (ö. 150/767).
- **Tefsîru’s-Sevrî,** Süfyân b. Sa’îd es-Sevrî (ö. 161/778).
- **Tefsîru İbn ‘Uyeyne,** Sufyân b. ‘Uyeyne (ö. 198/813).
- **Tefsîru Vekî’,** Vekî’ b. el-Cerrâh (ö. 198/813).

- **Tefsîru Hişâm,** Hişâm b. Beşîr (ö. 183/800).
- **Tefsîru Şibl,** Şibl b. ‘Ibâd el-Mekkî (ö. 148/765).
- **Tefsîru** Zeyd b. Eslem (ö. 136/753).
- **Tefsîru** Saîd b. Mansûr (ö. 227/842).
- **Tefsîru’r-Ravh,** Ravh b. Ubâde el-Kaysî (ö. 205/820).
- **Tefsîru’l-Firyâbî,** Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî (ö. 212/827).
- **Tefsîru İbn Vehb,** Abdullah b. Vehb el-Kuraşî (ö. 198/813).
- **Tefsîru** Muhammed b. Eyyûb er-Râzî (ö. 294/906).
- **Tefsîru’l-Esam,** Abdurrahman b. Keysân, Ebû Bekr el-Esamm (ö. 200/816).
- **Tefsîru’-Simâlî,** Sâbit b. Dînar el-Kûfî, Ebû Hamza es-Semâlî (ö. 150/767).
- **Tefsîru’l-Müseyyeb,** el-Müseyyeb b. Şerîk, Ebû Sa’îd et-Temîmî.

Sa‘lebî, yukarıda belirtilen tefsirlerin dışında kendisinin yaşadığı asrın hocaları ve diğerleri tarafından tasnif edilmiş bunlara *“Musannefâtu ehli’l-’asr”* adı verilen şu tefsir ve müfessirlerden de rivâyette bulunmuştur.

- **Tefsîru Abdullah b. Hâmid,** Ebû Muhammed Abdullah b. Hâmid el-Isfahâni. Bu zâtın aynı zamanda Sa‘lebî’nin tefsir hocasıdır.
- **Tefsîru Ebî Bekr b. Abdûs,** Ebu’l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdûs (ö. 346/957).
- **Tefsîru** Ebî Amr el-Furâtî.
- **Tefsîru Ebî Bekr b. Fûrek,** Muhammed b. el-Hasen el-Isbahânî (ö. 406/1015). Sa‘lebî bu müfessirden de ders almıştır.
- **Tefsîru** Ebi’l-Kâsım b. Habîb (ö. 406/1015). Bu zât da Sa‘lebî’nin ikinci tefsir hocasıdır. Mukaddime’de ondan defalarca işittiğini belirtir.
- **Tefsîru Cibrîl.** Mukaddime’de bu kitabın tamamını okuduğunu belirtir.
- **Tefsîru’n-Nebiyy** (s.a.v.). Bu kitabın bir kısmını musanniften dinlediğini belirtir.

- **Tefsîru's-Sahâbe.** (Bu üç eserin müellifi Ebu'l-Hasen Muhammed b. El-Kâsım el-Fakîh'tir). Bu kitabın tamamını okuduğunu belirtir.
- **Kitâbu'l-Vâdih,** Ebû Muhammed Abdullah b. El-Mubârek ed-Dineverî (ö. 308/920).
- **Hakâiku't-Tefsîr 'ala Lisâni Ehli'l-İşâre,** Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hasen es-Sulemî (ö. 412/1021).

Ayrıca Sa'lebî'nin şu kitaplardan da istifade ettiğini görüyoruz.

- **Kitâbu'l-Vücûh,** Abdullah b. Abbâs, (ö. 68/687).
- **Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir,** Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767).
- **Kitâbu'n-Nezâir,** Ali b. el-Hasen b. Vâkıd el-Vâkıdî (ö. 211/826).

7.2.3. Meâni'l-Kur'ân Eserleri

- **Meâni'l-Ferrâ (Meânil-Kur'ân),** Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el- Ferrâ, (ö. 207/822).
- **Meâni'l-Kisâî, (Meâni'l-Kur'ân),** Ali b. Hamza el-Kisâî, (ö. 189/804).
- **Meâni Ubeyd, (Meâni'l-Kur'ân),** Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, (ö. 224/838).
- **Meâni'z-Zeccâc, (Meâni'l-Kur'ân),** Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serrî ez-Zeccâc, (ö. 311/923).
- **Kitâbu'n-Nazm,** Hasen b. Yahyâ b. Nadr, Ebû Alî el-Cürcânî, (ö. 263/877).

7.2.4. Garîbu'l-Kur'ân Eserleri

- **Kitâbu'l-Mecâz, (Mecâzü'l-Kur'ân),** Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, (ö. 209/822).
- **Garîbu'l-Ahfeş,** Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş, (ö. 215/830).

- **Garîbu'n-Nadr b. eş-Şumeyl,** Muhammed b. el-Hasen b. Nadr b. eş-Şümeyl el-Basri, (ö. 203/818).
- **Garîbu'l-Müerric b. Amr,** Ebû Feyd Müerric b. Amr en-Nahvî es-Sedûsî,(ö. l74/790).
- **Garîbu'l-Kuteybî, (Garîbu'l-Kur'ân),** Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, (ö. 276/889).

7.2.5. Müşkilü'l-Kur'ân Eserleri

- **Müşkilü'l-Kutrub,** Ebû Ali Muhammed b. Müstenir b. Ahmed el-Kutrub, (ö. 206/821).
- **Müşkilü'l-Kuteybî, (Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân),** Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, (ö. 276/889).

7.2.6. Kırâat Eserleri

Sa'lebî'nin, kırât eserlerine de önem verdiğini görüyoruz. Sa'lebî kıraatte Ebû Bekr b. Mihrân'ın[231] "Kitâbu'l-Ğâye" ve İbn Hâleveyh'in "el-Hucce fi'l-Kırâat" adlı eserlerini tefsirinde ana kaynak olarak saymaktadır. Diğer eserler ise şunlardır:

- **Kırâatu'l-Ensârî,** Fadl b. Abbâs b. Mihrân el-Ensârî.
- **Kırâatu Halef,** Halef b. Hişâm el-Bezzâz, (ö. 279/892).
- **Kırâatu Ebî Ubeyd,** Ebû Ubeyd el- Kâsım b. Sellâm, (ö. 224/838).
- **Kırâatu Ebî Hâtim,** Ebû Hâtim Sehlb. Muhammed es-Sicistânî, (ö. 250/863).
- **Kırâatu Ebî Muâz,** Ebû Muâz Fadl b. Hâlid b. Ebî Mu'âz en-Nahvî, (ö. 211/825).
- **Kırâatu Hârûn,** Hârûn b. Hâtim el-Mukrî, (ö. 249/862).
- **Kırâatu'l-Kutay'î,** Muhammed b. Yahyâ b. el-Kutal, (ö. 253/866).

---

231 Sa'lebî'nin kırâat hocasıdır. Hocaları ile ilgli kısımda bilgi verilmiştir.

- **Kitâbu's-Seb'a,** Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid, (ö. 324/936).
- **Kitâbu's-Seb'a,** Ebû Bekr en-Nakkâş, Muhammed b. el-Hasen el-Mevsılî, (ö. 355/965).
- **Kitâbu'l-Envâr,** Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Ya'kûb b. Muksım el-Attâr en-Nahvî, (ö. 354/964). Sa'lebî'nin hocasıdır.
- **Kitâbu'l-Ğâye,** Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Mihrân el-Mukrî, (ö. 381/991). Sa'lebî'nin hocasıdır.

7.2.7. Tasavvufî/İşârî Tefsirler

- **Hakâiku't-Tefsîr 'alâ Lisâni Ehli'l-İmâre,** Ebû Abdirrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021). Sa'lebî'nin hocasıdır.

Sülemî'nin *"Hakâiku't-Tefsir"*ini bizzat Sülemî'den dinlediğini ifade ederek: *"Hakâiku't-Tefsirin tamamını müellifi Ebû Abdirrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'ye okudum, doğruluğunu kabul etti"* der.[232]

7.2.8. Meğâzî-Siyer ve Târih Eserleri

Son olarak Sa'lebî, mukaddimede de belirttiği üzere tefsirinin önemli kaynakları arasında sîretu'n-nebeviyye (meğâzî) kitaplarının öncülük arzettiğini görüyoruz. Bu kitaplar şunlardır:

- **Kitâbul-Mübtedei,** Vehb b. Münebbih, (ö. 110/728).
- **Kitâbu'l-Meğâzî, (Sîretu'n-Nebî),** Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Medenî, (ö. 150/767).[233]

[232] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, 14; Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 96-97.
[233] Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* I, 5-16.

7.3. Sa‘lebî’nin Mukaddimede Müfessirleri Kategorilendirmesi ve Tefsirini Yazma Sebepleri

7.3.1. Sa‘lebî’nin Mukaddimede Müfessirleri Kategorilendirmesi

Bir araştırmacı için, üzerine çalıştığı müellifin eserdeki ne tür bir metot kullandığını anlayabilmesi için, o eserin mukaddimesinin çok önemli olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle de müllelifin kendisi eserinde kullanmış olduğu metodundan, eserinin telif edilme sebeplerinden, istifade etmiş olduğu kaynaklardan bahsederse ki, Sa‘lebî’nin detaylı bir şekilde bu tür konulardan söz ettiği görülmektedir. Daha sonra bu araştırmacının metodunun tafsilatından, müellifin eserindeki en çok nerelere dikkat ettiğini görmek mümkün olur. Yukarıda da belirtildiği gibi Sa‘lebî, mukaddimesini Allah’a hamd ederek ve Allah’ın resulüne salatu selam getirerek başlar ve Kur’ân-ı Kerîm’i tedebbürün ve manasının anlaşılmasının çok önemli olduğunu zikretmektedir. Sa‘lebî, bunlardan bahsettikten sonra müfessirler ve tefsirleri hakkında bir seviye gruplandırması ve sıralama yapmıştır.

Sa‘lebî, mukaddimesinde kendinden önceki müfessirleri ve tefsirlerini şu şekilde tasnif etmiştir:

Birinci grup müfessirler:

Ehl-i bid’a ve heva; Cübbaî (ö. 303/915), Belhî (ö. 314/931), Rummânî (ö. 318/915) ve İsfahanî (ö. 322/934) gibi (Mu‘tezilî âlimler), tefsirlerinde kendi hevesleriyle gereksiz açıklamalar yapmışlardır. Sa‘lebî, bu grupların sözlerinden ve fiillerinden kaçınmak gerektiğini ve dolayısıyla dinin de kimden alındığına özen gösterilmesi gerektiğini söyler.

İkinci grup müfessirler:

Bu gruptaki kimseler, telif etmiş oldukları eserler değerli olsa da, eserlerinde selef-i salihînin sözlerini bid’atçıların bâtıl sözleriyle karıştırmışlardır. Ebû Bekir el-Kaffâl (ö. 345/976) ve Ebû Hâmid el-Mukrî (ö. 311/913) gibi şahıslardır. Bu iki şahıs, fukahânın büyüklerinden sayılmasına rağmen, ne tefsir ne de tevil ilmi onların uzmanlık alanı değildir.

Üçüncü grup müfessirler:

Dirâyet ile ilgili konulardan uzak durup sadece rivâyet ve nakle dayananlar. Bunlardan Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrahîm el-Hanzalî ve Ebû İshâk İbrahîm b. el-Ennematî vardır. Nasıl ki ilacın satılması için bir eczacı doktorun reçetesine muhtaçsa aynı şekilde müfessir de dirâyet ilmine muhtaçtır.

Dördüncü grup müfessirler:

Rivâyet ve naklin esas dayanağı olan isnadı yasaklayanlar. Bu gruptakiler işine geldiği gibi sahife ve defterlerden bulunanı nakledip zayıf ile sahih haberlerini birbiriyle karıştırarak içtihad etmişlerdir. Sa'lebî, bu kişilerin de ilim ehlinden olmadığını söyler. Mesela kırâat ve diğer ilimler sünnet olup, küçükler bu ilimleri doğal olarak büyüklerden rivâyet yoluyla tahsil etmektedir. Şayet rivâyetler isnatla birlikte verilmezse dileyen dilediği şeyi söylerdi.

Beşinci grup müfessirler:

Bu gruptaki kişilerin iyi ve faydalı bir kitap telif edebilme gayesiyle eserlerinde birçok rivâyet toplamış ve çokça tekrar etmişlerdir. İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/912) ve Ebû Muhammed Abdullah b. Hamid el-İsfahanî gibi. Sa'lebî, ilimlerin aşırı kalabalık olması o ilimlerin doğru anlaşılmasına hatta zihninin saptırılmasına neden olur, der.

Altıncı grup müfessirler:

Tefsirlerini helal ve haram ile ilgili konularda, ahkâm âyetleri, kapalı ve müşkil lafızlarını çözmek için bir beyanda bulunamayanlar, ehl-i bid'a, şüpheli ve kötü düşüncelerine karşı bir açıklama yapmayanlar. Bunların arasında, selef-i sâlihîn ve tabiûn âlimlerinden olan Mücâhid (ö. 103/721) ve Tebe-i Tâbiînden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Kelbî (ö. 146/763) ve Süddî (ö. 128/745)'dir. Sa'lebî bu müfessirlerin bir âyeti tefsir etmedeki metotlarını kâfi bulmayıp, dirâyet yoluna da başvurulması gerektiğini belirtmektedir. Bütün bu görüşlere rağmen Sa'lebî son sözlerini mukaddimede şu şekilde hitama erdirir: Bu zâtların hepsi hak ehlinden olup çalışmalarının ve gayretlerinin takdir edilmesi gerekmektedir.[234]

[234] Sa'lebî, *Mukaddime*, I, 4.

7.3.2. Tefsirini Yazma Sebepleri

Sa'lebî, tefsirinin mukaddimesinde bütün bu gruplardan bahsettikten sonra, kendi tefsirini telif etmedeki gayesini açıklamaktadır. Sa'lebî, bunun gibi grupların tefsir yazdığını, bazılarının yazılarının Ehl-i Sünnet yolundan uzaklaştığını; bazılarının ise ya tamamen rivâyet ya da dirâyete sınırlı kaldığını; ama herşeyi bir arada daha kapsamlı bir tefsirin yazıldığına denk gelmediği için ve insanların da bu konuda daha kapsamlı ve güvenilir bir kitaba ihtiyacı olduğunu düşünerek, işte böyle bir tefsir yazmaya kendisini mecbur hissetmiştir. Burada şunu belirtmekte fayda var diye düşünüyoruz. Sa'lebî, kendisinden önce kaleme alınmış güvenilir bir tefsire rastlayamadığını söylese de tefsirinde bazı esassız haberlerini nakletmeseydi ona yönelik yapılan eleştirilerden uzak kalabilirdi.

Kendi açıklamalarına binaen tefsiri kaleme alma sebepleri dört husus üzerine özetlenebilir.

1- *Tefsir ilminde kapsamlı ve itimat edilecek bir tefsirin bulunmaması.*
2- *İnsanların tefsir ilmine arzu duymaları ama araştırma konusunda ise gayretlerinin yeterli olmaması.*
3- *İnsanların tabiatında basit çalışmalardan nefret etmeleri, fakat yine de onların ihtiyaçlarına cevap verecek bir kitabın olmaması.*
4- *Allah'a yaklaştırmaya vesile kılacak bir çalışmanın bulunmaması ve insanların böyle bir konuda yazılmasını istemeleri.*

Daha sonra şöyle devam eder: Kapsamlı, öz, anlaşılır, düzenli bir tefsir yazmak için istihareye yattığını ve takriben yüz eserden istifade ettiğini; aynı zamanda okuduğu notlar, muhtelif cüzler ve üçyüze yakın âlimden istimâ' yoluyla yazdığını belirtmektedir.[235]

[235] Sa'lebî, a.g.e., I, 4-5; Ayrıca bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 96.

8. SA‘LEBÎ TEFSİRİ ÜZERİNE YAPILAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Günümüze kadar nasıl ki birçok müfessir hakkında çeşitli yönleriyle yurtiçi ve yurtdışında akademik düzeyde yapılmış ve yapılmaya devam etmekte olan yüksek lisans ve doktora çalışmaları var ise, müfessirimiz Sa‘lebî’nin hayatı ve tefsirinin birçok yönü üzerinde çeşitli yüksek lisans ve doktora çalışmalarının çokluğundan bahsedilebilir. Ancak belirtilmesi gerekir ki şimdiye kadar Türkiye’de doktora tezi olarak Sa‘lebî tefsiri üzerine yapılmış ciddi ve kapsamlı herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat yüksek lisans tezleri bulunmaktadır. Edindiğimiz bilgiler ışığında, yurtdışında da doktora tezlerinden ziyade yüksek lisans tez çalışmalarının daha çok yapıldığını görüyoruz. Dolayısıyla Sa‘lebî hakkında dünyanın birçok üniversitesinde yüksek lisans ve doktora tezlerinin yapılması onun nasıl büyük bir şahsiyet olduğunu gösteren bir delil olsa gerektir.

Sa‘lebî ile ilgili Türkiye ve yurtdışında yapılan çalışmaları tespit ettikten sonra burada da bu ilmi çalışmalardan bazılarını zikretmeyi düşündük.

8.1. Türkiye’de Yapılan Yüksek Lisans Tezleri

1. Faruk Görgülü, “*Sa‘lebî Tefsiri’nden Nûr Sûresi’nin Tahkîk ve Tahlili*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)”, İzmir, 1995.
2. Tahsin Koçyiğit, “*es-Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-Beyan Adlı Tefsirinden el-A’râf Sûresinin Tahkik ve Tahlili,* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)”, İzmir, 1996.
3. Yavuz Köktaş, “*es-Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-Beyan İsimli Tefsirinde el-Hacc Sûresinin Tahlil ve Tahkiki,* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)”, İzmir, 1996.
4. Emrullah Ülgen, “*Ebû İshâk es-Sa‘lebî ve el-Keşf ve’l-Beyân Adlı Tefsirinde Metodu*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)”, Dıyarbakır, 2006.

5. Cemalettin Oruç, "*Sa'lebî'nin el-Keşfü ve'l-Beyân Adlı Tefsirinde Hz. Musâ ile İlgili İsrâilî Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)", İzmir, 2009.
6. Sümeyra Öğtem, *"Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı Tefsirinde Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)", İzmir, 2019.
7. Abdukuddus Avazbek Uulu, "*es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ında İşârî Tefsir*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)", Konya, 2019.
8. Hasan Hüseyin Yeşil, "*Ebû İshâk es-Sa'lebî ve İşârî Tefsir,* Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)", Diyarbakır, 2019.

8.2. Yurtdışında Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

1. Muhammed Eşref Ali, "*es-Sa'lebî ve Dirâsetu Kitâbihî el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân",* el-Câmi'atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîne, Suudi Arabistan, 1405/1984, (Doktora Tezi).
2. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-Berîdî, "*el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (min Evveli Sûrati'l-Beled ilâ Âhiri Sûrati'n-Nâs)",* Dirâse, Tahkîk, Tahrîc ve Ta'lîk, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1419/1998, (Yüksek Lisans Tezi).
3. Sâlih b. Nu'rân b. Nâsir el-Hârisî, "*el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (min Evveli Sûrati Tâhâ ilâ Âhiri Sûrati'l-Hacc)",* Dirâse, Tahkîk, Tahrîc ve Ta'lîk, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1420/2000, (Yüksek Lisans Tezi).
4. Hâlid b. Avni el-'İneziy, "*el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (min Evveli'l-Kitâb ile'l-Âyeti 176 min Sûrati'l-Bakara)",* Câmi'atu Ummu'l-Kurâ Suudi Arabistan, 1421/2000, (Doktora Tezi).

5. Hâlid b. Ali b. Abdân el-Ğâmidî, "*el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (el-Kismu'r-Râbia Min Evveli Sûrati'n-Nisâ ilâ Âhiri Sûrat'il-Mâide)",* Dirâse ve Tahkîk, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1421/2000, (Doktora Tezi).
6. Sâid b. Seîd b. Seferî es-Sâidî, "*el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (min Evveli Sûrati's-Sâffât ilâ Âhiri Sûrati Ğâfir)",* Dirâse, Tahkîk, Tahrîc ve Ta'lîk, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1422/2001, (Yüksek Lisans Tezi).
7. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', *Min Kavli Teâla "Leysel birre en tuvellû (min Sûrati'l-Bakara ilâ Nihâyeti's-Sûrah)",* Dirâse ve Tahkîk, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1422/2001, (Doktora Tezi).
8. Hibetullah bint Sâdik b. Saîd b. Hâşim Ebû Arab, *"el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (min Evveli Sûrati'l-Vâkia ilâ Ahiri Sûrati'l-Cum'a)"*, Dirâse, Tahkîk, Tahrîc ve Ta'lîk, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1422/2003, (Yüksek Lisans Tezi).
9. Abdullah b. Cum'a b. Muhammed Ebû Ta'îme, *"el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân" (min Evveli Sûrati Âl-i İmrân ilâ Ahiri's-Sûrah)",* Dirâse, Tahkîk, Tahrîc ve Ta'lîk, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1424/2003, (Doktora Tezi).
10. Nidâ Abbâs Sâlim Abbâs, "*Ebû İshâk es-Sa'lebî ve Menhecuhû fî Tefsîri'l-Kur'ân",* Câmi'atu'l-Hartûm, Sudan, 2008, (Yüksek Lisans Tezi).
11. Waled A. Saleh, "*The Formation of Classical Tafsîr Tradition, (The Qur'ân Commentary of Al-Tha'labî)",* Koninklijke Brill NV, Leiden, 2004.
12. Makâtî, Sultan b. Guveyzî b. Atîk, "*Sire Nebeviyye min Hilali Tefsir Es-Sa'lebî (min Seneti'l Ûla Hattâ Nihâyeti's-Seneti er-Râbi'a mine'l-Hicre)",* Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1429/1430/2009, (Yüksek Lisans Tezi).
13. Abdullah b. Awwad b. Fehd e-Cuhennî, *"el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân (Sûretu'l-En'âm)",* Dirâse, Tahkîk, Tahrîc ve Ta'lîk, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 1430/2009, (Yüksek Lisans Tezi).

8.3. Sa‘lebî ile İlgili Yapılan Diğer Çalışmalar (Kitap, Makale)

1. İsmail Cerrahoğlu**, "**es-Sa‘lebî ve Tefsiri", *A.Ü.İ.F.D.,* İslam İlimleri Enstitüsü Y., sayı: 4, Ankara, 1980.
2. ‘Âdil el-Ka’bî, "*Ehlu’l-Beyt fî Tefsîri’s-Sa‘lebî "*, Mektebetu Mu’min Kureyş, 2. bs. İran, 2005.
3. Mehmet Akif Koç, "*Tefsir’de Bir Kaynak İncelemesi (es-Sa‘lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivâyetleri)"*, Kitabiyat Y., Ankara, 2005.
4. Ebû İshâk es-Sa‘lebî, *"Katle’l-Kur’ân",* (thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî’), Mektebetu’l-Ubeykân, 1.b., Riyâd, 2008.
5. Hüseyin Çelik, "Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin *Katle’l-Kur’an*’ındaki Bazı Kıssaların Değerlendirilmesi", Çukurova Ünversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 19, sayı: 1, 2019.
6. Nurdoğan Türk, "Ebû İshâk Sa‘lebî ve Eseri Katlâ el-Kur’ân (Kur’ân’dan Etkilenerek Ölenler)", *Taras Shevchenko II. International Congress on Social Science*, Ankara, 2019.
7. Abdullah Aygün, "Müfessir Sa‘lebî ve el-Keşf ve’l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 16, 2019.
8. Ahmet Özdemir, "Sa‘lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirinde Allah'ın er-Rahmân ve er-Rahîm Sıfatlarını Analizi", Tokat İlmiyat Dergisi, 8/1, Tokat, 2020.
9. Flamur Kasami, "Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin Ulûmu’l-Kur’ân’a Yaklaşımı-el-Keşf ve’l-Beyân Bağlamında-", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan/April 2022).

İKİNCİ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN TEFSİRİNİN RİVÂYET VE DİRÂYET YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

1. EL-KEŞF VE'L-BEYÂN TEFSİRİNİN RİVÂYET YÖNÜ

Pek çok ilim sahasında olduğu gibi tefsir sahasında da metot ve tema yönünden bir çeşitlemenin bulunduğu; dolayısıyla tefsir çeşitlerinden bahsederken en fazla önem arzeden tefsir çeşitlerinden birinin rivâyet tefsiri olduğunu söylemek gerekir.[236] Rivâyet tefsiri *me'sûr* veya *menkûl (naklî)* diye de adlandırılan tefsirin çeşitlerinden biri olarak bilinmektedir.[237] Rivâyet tefsirinin tanımı şu şekildedir:

Me'sûr/menkûl/rivâyet tefsiri; "Kur'ân-ı Kerîm'e, Hz. Muhammed'ın sünnetine, sahâbe-i kirâmdan, tâbiînden tevatür yoluyla nakledilen rivâyetlere, yahudî ve hıristiyanlardan hiçbir şey nakledilmeyen, Arap diline ve câhiliye Arap şiirine dayanan" tefsir türü olarak tanımlanmaktadır.[238] Başka bir ifadeyle zikredilecek olursa tefsir türü; Kur'ân'da, Hz. Muhammed'in sünnetinde veya sahabe-i kirâmın sözlerinde Allah Te'âlâ'nın kitabındaki ilâhi mesajlarını doğru bir şekilde açıklamak için gelmiş olan izahlardır.[239]

Rivâyet tefsiri hakkında âlimlerin çoğu aşağı yukarı buna benzer tanımlar yapmışlardır. Tanımlardan bazıları şöyledir:

Suyûti (ö. 911/1506), *"el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eserinde, "müfessirde aranan şartlar ve uyması gereken esaslar" başlıklı bölümde, Kur'ân'ı tefsir etmeyi amaçlayan kişinin, yorumu öncelikle Kur'ân'da araması, orada bulamadığı takdirde sünnet ve sahabe sözüne müracaat etmesi gerektiğini söylemektedir.[240]

Subhî Sâlih (ö. 1986), rivâyet tefsirini: "Sahabe, Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiîne dayanan ve onları kaynak edinen tefsirler" diye tanımlamaktadır.[241]

Cerrahoğlu rivâyet tefsiri hakkında şöyle söylemektedir: "Bu nevi tefsir, Kur'ân'ın Kur'ân ile, Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in sünnetiyle tefsirini veya sahabenin âyetler hakkında Allah'ın muradını beyân etmeye matûf nakillerini ihtivâ eder. Bu

---

236 Abdülhamit Birışık, "Tefsir", *DİA*, İstanbul: 2011, C. 40, s. 285.

237 Mustafa Dîb Boğa, Muhyiddin Dîb, Mestû, *el-Vâdıh fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2. b., Dımeşk: Dâru'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, 1998, s. 236; Birışık, "Tefsir", *DİA*, C. 40, 285; Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 524; Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*, Diyarbakır: A Grafik Y., 2015, s. 46.

238 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 112; Boğa, Mestû, a.g.e., s. 236; Ömer Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İstanbul: Erkam Y., 2002, s. 210.

239 İsmail Karaçam, *Kırâat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kırâatların Yorum Farklarına Etkisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Y., 1996, s. 50.

240 Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 451.

241 Subhi Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, çev. M. Said Şimşek, Konya: Hibaş Y., s. 232.

konuda tabiîlerden gelen sözleri ulemânın bazısı, rivâyet tefsiri içerisine sokmuş, bazısı ise bundan imtina etmişlerdir."[242]

Buna göre müfessir bu yollardan gelen ve elde edilen gerçek bilgiyle yetinerek Kur'ân-ı Kerîm'i yorumlamaktadır. Şu kesin ki Kur'ân'ın en iyi müfessiri Kur'ân'ın kendisidir. Kur'an'dan sonra ise ikinci ve önemli kaynağı hiç kuşkusuz O'nun resulü Hz. Muhammed'dir.[243] Bununla birlikte rivâyet tefsiri kavramı aynı zamanda me'sûr diye adlandırılan tefsir çeşidi hakkında Karataş eserinde; bazı araştırmalarda me'sûr tefsir, gerçek manada hassas ve öze ilişkin bir tanımlamanın görülmeyip ve bazı problemler içerdiği gerekçesiyle bu tanıma itirazlar yöneldiğine dair ileri sürülmüş görüşlere yer vermiştir.[244]

Bu itirazlardan biri, bu konu hakkında söz söyleyenlerin tâbiîn sözünü delil olarak kabul etmemekle birlikte onların sözlerini de bu tanımın içine almalarıdır. İkinci itiraz ise bu tefsire verilen ismin salt isimlendirmeden mi ibaret olduğuna yoksa tefsirin Hz. Peygamber'le başlayıp tâbiînde bittiği kastını mı taşıdığına dairdir. Ayrıca bu tefsir çeşidinin içinde yer alan Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, rivâyet tefsiri olarak kabul edilmemiş, bunu Hz. Peygamber yapmışsa o halde bu sünnetle tefsir, tefsiri eden sahabe ise sahabe tefsiri ve tâbiîn ise tâbiîn tefsiri olması gerektiği yönünde görüş bildirilmiştir. Yine âyetin başka âyetle tefsir edilmesi de şahsi tercihlere dayandığından bu tanım, hassas bir tanım olarak kabul edilmemiştir. Bu sahada yöneltilen itirazlar ve bunlara bağlı olarak yapılan değerlendirmeler konunun tekrar ele alınması gerektiğini göstermektedir. Çünkü tefsir çeşitlerinin kısımlara ayrılmasın görülen yetersizlikler ve bu manada yapılan mülahazalar, konunun temeli olan rivâyet unsurunun tekrar elden geçirilmesini gerekli kılmıştır.[245]

Rivâyet tefsirlerinin amacı: "Âyetlerin mânâlarını, âyetlerin kırâat vecihlerini, muhkem ve müteşâbih yönlerini, nüzûl sebeplerini, nâsih ve mensûhunu bildirmenin yanısıra geçmiş ümmetler ve onlarla ilgili âyetler hakkında da bilgi vermektir."[246] Buna

---

242 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* s. 524.
243 Birışık, "Tefsir", *DİA,* C. 40, 285.
244 Bkz. Karataş, a.g.e., s. 46.
245 Bkz. Karataş, a.g.e., s. 46.
246 Bilmen, a.g.e., I, s. 149, 152.

göre bir âyeti diğer bir âyet ile veya bir hadis ile veya sahabilerin sözüyle izah ve tefsir edişine التفسير بالمأثور "et-tefsir bi'l-me'sûr" de denilmiştir.[247]

Görüldüğü üzere "Rivâyet tefsiri" kavramı hakkında kitaplarda hem tanımından hem de mahiyetinden sık sık bahsedilmektedir. Buradan hareketle, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri başta olmak üzere, Kur'ân'ın sünnet ile tefsiri, Kur'ân'ın sahabe sözü ile tefsiri ve Kur'ân'ın tâbiîn sözü ile tefsiri rivâyet tarîki kapsamına giren dört tür olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu bölümde, ilk etapta Sa'lebî'nin eserinde takip etmiş olduğu yöntemi, rivâyet yönü itibariyle değerlendirilecek daha sonrasında ise dirâyet açısından incelenecektir. Bu esnada önemli gördüğümüz konular üzerine de zaman zaman görüşlerimize yer verilecektir. Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın bazı zayıf haberlerinin bulunması ile birlikte söz konusu tefsirinin en önemli özelliği, rivâyet ağırlıklı kategorisinde değerlendirilmesidir. Zira birçok müfessirler tarafından bu yönden makbul görülmüş ve bu tefsirde Sa'lebî tarafından rivâyet metodunun esas alındığı mükemmel ve sahih bir tefsir olduğu ifadeleri kullanılmıştır. Burada konu ile ilgili şunu da ilave etmek yerinde olacaktır. *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın rivâyet yönünün yanısıra, eserde bir takım tasavvufî yorumlar bulunduğundan, ayrıca işârî tefsirler arasında sayılmıştır. Sa'lebî, hocası Sülemî'nin etkisinde kaldığı için bu yorumlara yer vermiştir. Necmeddîn-i Dâye[248] gibi bazı müfessirler Sa'lebî'den yararlanmıştır.[249]

Bu bölümde, *el-Keşf ve'l-Beyân* tefsirinin yukarıda söz konusu edilen özellikleri, örnekler eşliğinde anlatılmaya çalışılacaktır.

---

247 Bilmen, a.g.e., I, s. 152.

248 Asıl ismi Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî'dir. 573'te (m. 1177) Rey'de doğan Dâye aynı zamanda Necmeddîn-i Râzî olarak da bilinmektedir. Kübrevî şeyhi ve müfessirdir. *Bahru'l-Hakâiḳ ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî* adıyla tefsire dair yazmış olduğu hacimli geniş bir eseri mevcuttur. Bu eser üzerinde Mehmet Okuyan tarafından Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri adıyla bir doktora tezi hazırlanmış ve bu tez basılmıştır, (Mehmet Okuyan, *Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, Rağbet Y., İstanbul, 2001). Dâye 654'te (m. 1256) Bağdat'ta vefat etti ve Şûnîziyye Kabristanı'nda Cüneyd-i Bağdâdî ile Serî es-Sakatî'nin mezarları yanına defnedilmiştir. Bkz. Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", *DİA*, İstanbul: 2001, C. 36, ss. 496-497.

249 Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29; Kendisinin bizzat Sa'lebî eserinden yararlandığını: *"Kur'ân ilimlerinde bir deniz olan Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî'nin tefsirindeki bilgileri aldım…"* ifadesinde bulunarak tefsirin asıl kaynağı Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ı olduğunu açıklamıştır. Bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 146.

1.1. KUR'ÂN'IN KUR'ÂN'LA TEFSİRİ

Muhakkak ki Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, yani bir âyetin başka bir âyetle tefsir yönteminin, yolların en sağlıklısı ve en güzeli olduğu kabul edilmektedir. Zira Allah Te'âlâ'dan başka hiçbir kimse o kelamın ne manaya geldiğini daha iyi bilemez. Çünkü Allah'ın kelamını en iyi o kelamın sahibi olan beyan eder. Allah'ın ilmiyle herşeyin kuşatıldığını ve O'nun sonsuz ilim sahibi olduğunu bizzat Kur'ân-ı Kerîm'den öğreniyoruz.[250]

Kur'ân'ın bizzat kendisiyle, yani Kur'ân'da bulunan bir âyetin başka bir âyetle beyan edilmesi ile ilgili örnekler çoktur. Allah Te'âlâ Kur'ân'ı indirdiğinde Hz. Muhammed'e hitaben şöyle buyurmuştur:

"Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidayet ve rahmet kaynağı, Allah'a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik."[251]

"Her şey için detaylı açıklama, iman eden toplum için bir rahmet ve bir hidayettir."[252]

"Sonra onu açıklamak da bize aittir."[253]

İşte bu âyetlerden yola çıkılarak, özellikle de *"Sonra onu açıklamak da bize aittir"* âyet-i celilinde, Allah Te'âlâ'nın göndermiş olduğu Kur'ân'daki bir bölümün diğer bir bölümünü tefsir ettiğine işaret edilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'daki bir mevzûnun, başka bir yerdeki âyetle açıklanması, Kur'ân'ı en sahih kaynak duruma getirmekte ve böylece Kur'ân-ı Kerîm'in mucizeliğini de ortaya koymaktadır.

Kur'ân'ın en sahih tefsir kaynağının yine Kur'ân olmasına edebî yönden bakıldığında Kur'ân'ın bu yönden de çok kuvvetli bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed de Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetleri başka âyetlerle tefsir ederdi. İslam âlimleri de bu yolu benimsemişler ve Kur'ân'ın tefsirinde en doğru ve sıhhatlı yöntem Kur'ân'ın kendisi olduğunu söylemişlerdir. Bu bağlamda Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye de *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr* adlı eserinde "Tefsir metotlarının en güzeli (ahsenu turuki't-tefsîr) hangisidir?" şeklindeki soruya "Kur'ân'ın Kur'an'la tefsiridir." diye cevap vererek Kur'ân'daki âyetlerin ehemmiyetine vurgu yaptığı görülmektedir. İbn

---

250 Talâk, 65/12.
251 Nahl, 16/89.
252 Yûsuf, 12/111.
253 Kıyâmet, 75/19.

Teymiyye, Kur'ân'ın bir yerinde mücmel (anlamı kapalı) geçen bir âyetin, başka bir yerde tefsir edildiğini ya da muhtasar olan bir mevzûnun, Kur'ân'ın başka bir yerinde detaylıca açıklandığını söylemektedir.[254] "Rivâyet tefsiri içinde zikredilen "Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri" İbn Teymiyye, Zerkeşî geleneğinde en güzel tefsir yolu olarak kabul edilmiştir. Fakat Zerkeşî'nin bunu, قيل "kîle" ibaresiyle zikretmesi, muhtemelen onun çok benimsemediği bir yöntem olduğunu gösterir.[255] O, Kur'ân'da açık bir şekilde tefsir edilmeyen âyetler sünnetle açıklandığını ve Sünnet'in de Kur'ân'ın bir benzeri olduğunu söylemektedir. Akabinde Nahl Sûresi'nde geçen *"Biz bu Kitab'ı sana sırf hakkında ihtilafa düştükleri şeyi insanlara açıklayasın ve iman eden bir topluma da hidayet ve rahmet olsun diye indirdik"*[256] âyeti ile birlikte Hz. Peygamber'in "... أَلَا إِنِّي أُوتِيتُ الْكِتَابَ وَمِثْلَهُ مَعَهُ **"*Şunu iyi biliniz ki bana Kur'ân-ı Kerîm ile birlikte onun bir benzeri de verilmiştir...*"**[257] hadîs-i şerifini zikretmektedir. Hadîs-i şerifin ifadesiyle Kur'ân'ın benzeri olan sünnet de Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri olarak değerlendirilebilir. Çünkü Kur'ân'da geçen bir âyet başka bir âyeti açıklamıyorsa, âyetlerin benzeri olan sünnette açıklanmış olma ihtimali vardır. Sünnette açıklama yok ise, sahabeye müracaat edilir, bunlarda da yoksa ictihad yoluna gidilir.[258]

Muhammed Hüseyin Zehebî, İbn Teymiyye'nin görüşüne katılarak Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine yönelik açıklamalarda bulunurken mücmel-mübeyyen âyetler ile ilgili konular üzerinde de durmaktadır. Kur'ân'da herhangi bir konudan bahseden âyetlerde bazen kısa açıklamalar olmuşsa da, genelde bağlantılı olarak başka bir âyetle detaylı açıklaması yapılmıştır. Bu yüzden Allah'ın kitabının yorumuna maruz kalanlar, ilk olarak Kur'ân'a yönelip bir konu üzerine bahsedilen âyetlerini toplayıp konuyu açıklayan âyetlerle karşılaştırma yapılması gerektiğini, böylece Allah Te'âlâ'nın murad ettiği şeyi anlamanın daha kolay olacağını söylemektedir. Çünkü Allah Te'âlâ'nın o âyetlerdeki muradını anlamak ancak O'ndan gelenle hâsıl olmaktadır.[259] Mesela, Hz. Âdem ve İblîs kıssası bazı yerlerde kısa olarak anlatılmakla beraber, başka bir yerde uzun ve geniş çaplı

---

254 Bkz. İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr,* s. 93.
255 Karataş, a.g.e., s. 49.
256 Nahl, 16/64.
257 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 6, (4604); "İmare", 33, (3050); Tirmizî, "İlim", 10, (2663, 2664). İbn Mâce, "Sünnet", 1, (2).
258 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 175; Ayrıca bkz. Karataş, a.g.e., s. 49.
259 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 31.

teferruatların verildiğini görmek mümkündür. Zehebî, aynı zamanda Hz. Mûsa ve Firavun kıssasının da bu biçimde anlatılmakta olduğunu söyleyerek Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinin amacını belirtmiştir.[260]

Mücmel-mübeyyen konusuyla ilgili anlatılan ve sık sık tefsir kitaplarında verilen bilindik bazı örnek âyetler vardır. Biz de konuyla ilişkilendirmek bakımından bu örneklerden bazılarını verelim.

Mâide Sûresi'nde أُحِلَّتْ لَكُم بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ *"(Aşağıda) size okunacaklar dışında kalan hayvanlar, sizin için helâl kılındı"*[261] denilmektedir. Ama haram kılınan hayvanlar burada bildirilmemiştir. Dolayısıyla bu âyet-i kerîmenin mücmelliği yine Mâide Sûresi'nin حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ ile başlayan *"Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç; boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekten düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar haram kılındı"*[262] âyet-i kerîmesiyle haram kılınanlar beyan edilmiştir. Yine Allah Te'âlâ'nın لَّا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ *"Gözler O'nu göremez."*[263] yüce kelamının mücmelliğinin إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ *"Rablerine bakacaklardır (O'nu göreceklerdir)."*[264] âyet-i kerîmesiyle beyan edildiği görülmektedir.[265]

Kur'ân'da mücmel-anlamı kapalı âyetlerin bulunmasıyla birlikte, II. asır âlimlerinden Dâvud ez-Zâhirî (ö. 270/884) için bu durum farklı olmuştur. O, Kur'ân'da mücmel âyetlerin mevcudiyetini kabul etmemiştir.[266] Ancak mücmel olan sözcüklerin kalıcı olarak mücmel olup olmayacağı hususunda çeşitli düşünceler ileri sürülmüştür. Bu görüşler içerinden en sahih görüş, bir kimsenin âyetlerde geçen mücmel kelimelerle amel etme zorunluluğu olmayışıdır.[267]

Şimdi Sa'lebî'nin bu gibi durumlarda izlemiş olduğu metoduna değinelim.

---

260 Zehebî, a. yer.
261 Mâide, 5/1.
262 Mâide, 5/3.
263 En'âm, 6/103.
264 Kıyâmet, 75/23.
265 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 32.
266 Bkz. Suyûti**,** *el-İtkân fî Ulûmi'l–Kur'ân,* II, 49; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara: TDV Y., 2009, s. 182.
267 Suyûti**,** *el-İtkân fî Ulûmi'l–Kur'ân,* II, 49.

Müfessirimiz, her müfessir gibi, *el-Keşf ve'l-Beyân'*da, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirine önemli oranda hassasiyet göstermiştir. Sa'lebî, bir âyet-i celîlede karşılaştığı anlam kapalılığını veya zor anlaşılan ifadeyi, başka bir yerde açıklayan âyete müracaat etmek suretiyle çözmeye gayret göstermiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere sadece bununla yetinmemiş, âyetlerin kelime anlamlarını Kur'ân ile delillendirdiği gibi, nahiv ve kırâat meselelerinin vecihleri üzerinde durarak açıklamalarda bulunmuştur. Dolayısıyla *el-Keşf ve'l-Beyân* eserinde Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirine çok ihtimam gösterdiği, konulara olan yaklaşımının da me'sur çizgisi altında durduğu görülmekte; üstelik esas ve ana temellere dayandırdığı için eserinin rivâyet tefsirleri arasında yer almasına hak kazandırmıştır.

Bu itibarla Sa'lebî, mücmel olan bir âyeti beyan etmek veya açıklığa kavuşturmak, âyetlere vermiş olduğu manayı teyit etmek, gramer bakımından yaptığı analizin doğruluğunu ispatlamak ve bazı kelimelerin manası daha iyi anlaşılabilsin diye başka âyetlerden misaller getirmeyi yöntem haline dönüştürmüştür, denilebilir. Tefsirini okuma esnasında onun, bunun gibi konularla ilgili âyetleri tefsir etme yönteminde genellikle فسره (fesserehû), تفسيره (tefsîruhû), نظيره (nazîruhû), نظير (nazîru) ifadelerini kullanmanın yanında كما قال (kemâ kâle), كقوله (kekavlihî), وقوله (ve kavluhû) şeklinde ifadeler de kullandığı görülmektedir.

Sa'lebî, anlamı kapalı veya anlaşılması zor olan âyetlerin izahını yapmasının yanında, tefsirinde bir âyetin başka âyetlerle izahını yaptığını, hatta herhangi bir âyetin başka bir âyetle benzerliğini ortaya koyduğunu görmek mümkündür. Mesela, "Allah Te'âlâ'nın şu âyetinde" veya "bu âyetin benzer delili" şudur gibi ifadeler kullanmaktadır. Şimdi söz konusu konuyla ilgili bazı misallere bakalım.

1.1.1. Mücmelin Tebyîni

Sa'lebî, Fâtiha Sûresi'nin صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ "*Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yolunu; gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!"*[268] âyetinde geçen "Sırât" kelimesinin bir önceki âyette geçen "Sırât" kelimesiyle aynı anlamda olduğunu söylemiş ve الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ *"Kendilerine lütuf ve*

[268] Fâtiha, 1/7.

ikramda bulunduğun kimselerin" ibaresini "tevfik, riayet, tevhid ve hidayet vererek kendilerine nimet verilenlerin yoluna…" şeklinde tefsir etmiş; bu kimselerin Allahu Te'âlâ'nın zikrettiği peygamberler ve müminler olduğunu söylemiştir. Sa'lebî bunun, Nisâ Sûresi'ndeki *"Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaştır!"*[269] âyetiyle açıklanmış olduğunu ifade etmiştir.[270]

İkrime dedi ki: *"Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun…"* îman ve istikamet üzerine sabit olan kimselerdir.[271]

Sale'bî, âyetin devamında geçen *"Gazaba uğramışlar"* ibaresini ayrı bir başlık halinde ele almakta ve açıklamasını yapmaktadır. Âyette geçen غَيْرِ الْمَغْضُوبِ *"Gazaba uğramışların"* ibaresinin Yahûdileri kastettiğinin şu âyetle desteklendiğini söylemektedir:

De ki: "Allah katında cezası bundan daha kötü olanları size haber vereyim mi? Onlar, Allah'ın lanetlediği ve gazabına uğrattığı, içlerinden maymunlar ve domuzlar çıkardığı kimseler ile şeytanlara tapan kimselerdir. İşte bunların yeri daha kötüdür ve onlar doğru yoldan daha çok sapmışlardır."[272]

Son âyette zikredilen "*sapmışlar*" ibaresinin ise Hıristiyanlara işaret ettiğini yine Mâide Sûresi'nde geçen "*De ki: "Ey Kitap ehli! Hakkın dışına çıkarak dininizde aşırı gitmeyin. Daha önce sapmış, birçoklarını da saptırmış ve dümdüz yoldan da şaşmış bir milletin arzu ve keyiflerine uymayın"*[273] âyet-i kerîmesiyle beyân edilmektedir, der.[274]

Mâide Sûresi'nde *"…(aşağıda) size okunacaklar dışında…"*[275] buyrulmaktadır. Bu âyette haram kılınan hayvanların bildirilmediği, sadece yenilecek olan hayvanların helalinden olması gerektiği şeklindeki bir ifade kullanılmıştır. Haram kılınan hayvanlar ise burada bildirilmediği için bir mücmellik söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sa'lebî, bu âyetteki mücmelliği birçok müfessirin tefsir ettiği şekilde Kur'ân'dan başka bir âyetle gidermiştir. Söz konusu âyet-i kerîmeinin mücmelliğini; yine Mâide Sûresi'nin حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ ile başlayan *"Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası*

269 Nisâ, 4/69.
270 Sa'lebî, a.g.e., I, 48.
271 Sa'lebî, a.g.e., I, 49.
272 Mâide, 5/60.
273 Mâide, 5/77.
274 Sa'lebî, a.g.e., I, 50-51.
275 Mâide, 5/1.

adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç; boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekten düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar haram kılındı"[276] âyet-i kerimesiyle giderildiğini, haram kılınanların beyan edildiğini ve buna ilâve olarak *"Üzerine Allah adı anılmayan (hayvan)lardan yemeyin. Çünkü bu şekilde davranış fasıklıktır."*[277] âyetini de zikretmektedir.[278]

Neml Sûresi'nin 45. âyetinde **وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ** *"Andolsun biz, "Allah'a kulluk edin" diye (uyarması için) Semûd kavmine, kardeşleri Salih'i peygamber olarak göndermiştik. Bir de ne görsün, onlar birbiriyle çekişen iki grup olmuşlar"* buyrulmaktadır. Bu âyette geçen **"يَخْتَصِمُونَ"** kelimesi mücmel kalmaktadır. Sa'lebî âyette geçen **"يَخْتَصِمُونَ"** kelimesiyle "mü'min (sâdık) ve kâfir (kezzâb)" iki grubun "din" konusunda çekiştiklerinden bahsedildiğini ifade etmiştir. Bu âyet-i kerîme'de geçen kelimeye vermiş olduğu manayı esas olarak Mukâtil'den naklen A'râf Sûresi'nde geçen "*Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri, küçük görülüp ezilen inanmışlara: siz, Salih'in, Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu (sahiden) biliyor musunuz? dediler. Onlar da: Biz şüphesiz onunla gönderilene inananlarız, dediler. Büyüklük taslayanlar: Şüphesiz biz sizin inandığınız şeyi inkâr edenleriz, dediler. Nihayet deveyi kestiler, Rablerinin emrine karşı geldiler ve Ey Salih! Sen eğer (dediğin gibi) peygamberlerden isen, haydi bizi tehdit ettiğin azabı getir" dediler*[279] âyetlerini delil getirerek ispatlamıştır.[280]

Burada Hz. Sâlih'in kavminde çekişen iki grubun, iman etme konusunda büyüklük taslayanların ısrarcı olmaları ile iman edenlerle ikiye ayrılıp karşılıklı olarak çekişme meydana geldiğinden bahsedilmektedir. Tartıştıkları mevzû ise Hz. Sâlih'in gerçekten peygamber olup olmaması ve ona iman edip etmeme meselesidir.

---

276 Mâide, 5/3.
277 En'âm, 6/121.
278 Sa'lebî, a.g.e., II, 398.
279 A'râf, 7/75-77.
280 Sa'lebî, a.g.e., IV, 502.

Allah Te'âlâ'nın Meâric Sûresi'nde إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعاً *"Şüphesiz insan çok hırslı (ve sabırsız) olarak yaratılmıştır"*[281] buyurmuş olduğu âyet-i kerîmesinde geçen هَلُوعاً lafzı hakkında Sa'lebî, kendi yorumuna yer vermemekte; sadece ilk müfessir sahâbenin görüşlerini, vermiş oldukları farklı mânâları zikretmekle yetinmektedir. Söz konusu âyette geçen lafızda tam olarak neyin kastedildiğinin anlaşılmaması insanın zihninde soru işaretleri bırakmaktadır. İşte Sa'lebî bu âyette geçen هَلُوعاً kelimesinin tefsirinin, Atiyyetu'l-Avfî'nin (ö. 111/729-30) rivâyetiyle İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) hemen peşinde gelen إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً ٢٠ وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعاً ٢١ *"Kendisine kötülük dokunduğu zaman sızlanır. Ona bir hayır dokunduğunda da eli sıkıdır"* âyetleri olduğunu ve bu âyetlerde maksadın "ona fakirlik dokununca sabretmeyen, eline mal geçince de aşırı cimrilik yapıp infak etmeyen kimsedir" anlamı taşıdığını söylemiştir diye ifade etmiştir. Birçok müfessir, âyette geçen lafzı bu yöntemle tefsir ettiği gibi, Sa'lebî'nin en bariz talebelerinden olan el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) de aynı şekilde tefsir ettiğini görüyoruz. Fakat o sadece, müfessirlerden İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713-[?]), İbn Zeyd ve Katâde'nin (ö. 117/735) rivâyetlerini zikrederek böyle tefsir ettiklerini söylemektedir.[282]

Sa'lebî ise diğer bazı müfessirlerin bu âyette geçen ifade ile ilgili farklı görüşlerine de yer vermektedir.

Mesela هَلُوعاً lafzına;

- Said b. Cübeyr ve Dahhâk (ö. 105/723) "Çok cimri ve çok sabırsızlanan",
- Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) "Cimri, huysuz",
- İkrime (ö. 105/723) "Velveleci",
- İbn Zeyd ve Katâde (ö. 117/735) "Çok sabırsızlanan",
- Mukâtil (ö. 150/767) "Cimri" şekillerinde izahlar yapmışlardır.[283]

Âyette geçen lafzının her ne kadar mücmel olduğu anlaşılıyor ise de, İbn Abbâs'ın rivâyetiyle hemen ardından gelen âyetleriyle tefsir edilmesi ve müfessirlerin bu lafız ile

---

[281] Meâric, 70/19.

[282] Bkz. Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî, *el-Vasît fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd***,** thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd 'vd.', Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994, IV, 353.

[283] Sa'lebî, a.g.e., VI, 279-280.

ilgili katmış oldukları değişik anlamlarını gözönünde bulundurularak bu lafızdaki kastedilmiş mananın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olduğunu belirtmek gerekir.

Yine Bakara Sûresi'nin 40. âyetinde Allah Te'âlâ; يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim…"* buyurmaktadır. Bu âyette Allah Te'âlâ tarafından İsrâiloğullarına verilen nimetin hatırlanması ve verilen sözün yerine getirilmesinden bahsedilmektedir. Şayet İsrâiloğulları verdikleri sözü tutup da yerine getirirlerse Allah Te'âlâ da onlara verdiği sözünü yerine getirecektir. Yani bu âyette İsrâiloğullarının sözü ve Allah Te'âlâ'nın sözünden bahsedilir. Fakat burada bir mücmellik vardır. Çünkü *"söz"* kelimesi iki ayrı yerde geçmektedir. İlk müfessirler de bu âyette geçen iki *"söz"* ün maksadını, Kur'ân'daki diğer âyetlere müracaat ederek tefsir etmişlerdir. Sa'lebî bu âyet ile ilgili kelime kelime geniş bir açıklama yaptıktan sonra, âyette bahsi geçen *"söz"* kelimesinin mahiyetine de değinir ve seleften olan Katâde'nin rivâyetini zikrederek, Mâide Sûresi'nin *"Andolsun, Allah İsrailoğullarından sağlam söz almıştı. Onlardan on iki temsilci-başkan-seçmiştik. Allah şöyle demişti: "Sizinle beraberim. Andolsun eğer namazı kılar, zekâtı verir ve elçilerime inanır, onları desteklerseniz, (fakirlere gönülden yardımda bulunarak) Allah'a güzel bir borç verirseniz, elbette sizin kötülüklerinizi örterim ve andolsun sizi, içinden ırmaklar akan cennetlere koyarım"*[284] âyetiyle beyan etmektedir.[285]

1.1.2. Mübhem Hususların Açıklanması

Sa'lebî, Fâtiha Sûresi'nin, صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ *"Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin…"* 7. âyetinde zikredilen "ellezîne/kimseler"in Allahu Te'âlâ'nın zikrettiği peygamberler ve müminler olduğunu söyleyerek bunun, Nisâ Sûresi'ndeki *"Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaştır!"*[286] âyetiyle açıklanmış olduğunu ifade etmiştir.[287]

---

284 Mâide, 5/12.
285 Sa'lebî, a.g.e., I, 108.
286 Nisâ, 4/69.

Sa‘lebî, İsrâ Sûresi’nin وَاِذْ قُلْنَا لَكَ اِنَّ رَبَّكَ اَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِي اَرَيْنَاكَ اِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ يَزِيدُهُمْ اِلَّا طُغْيَاناً كَبِيراً الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْاٰن وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا *“Hani sana, "Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır" demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı da, Kur'an'da lanetlenmiş bulunan o ağacı da sırf insanları sınamak için vesile yaptık.”*[288] âyetinde yer alan “ağaç”tan maksadın Zakkûm ağacı olduğunu ifade ettikten sonra bunun aynı zamanda Duhân 43. 44. âyetleride ve Saffât 64. âyetinde “zakkûm ağacı” şeklinde özel adla anıldığını zikretmiştir.[289]

1.1.3. Mutlakın Takyidi

Yüce Allah’ın اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا اُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ *“Allah, size ancak leşi, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kıldı”*[290] âyet-i kerîmesindeki haram kılınan kan mutlak olarak zikredilmiş, ancak En’âm Sûresi’nin 145. âyetinde *“De ki: "Bana vahyolunan Kur'an'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum.”* “akıtılmış kan” şeklinde bir özelliğe vurgu yapılarak takyid edilmiştir.[291]

1.1.4. Garîb Kelimelerin Beyânı

Muellif, Târık Sûresi’nin وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ ﴿١﴾ وَمَا اَدْرٰيكَ مَا الطَّارِقُ ﴿٢﴾ *“Göğe ve târıka andolsun. Târıkın ne olduğunu sen ne bileceksin?”* 1. ve 2. âyetlerindeki الطَّارِقُ kelimesi sûrenin 3. âyetindeki اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُ *“O, (ışığıyla karanlığı) delen yıldızdır.”* ibaresiyle açıklandığını zikretmektedir.[292]

---

287 Sa‘lebî, a.g.e., I, 48.
288 İsrâ, 17/60.
289 Sa‘lebî, a.g.e., IV, 60.
290 Bakara, 2/173.
291 Sa‘lebî, a.g.e., I, 238.
292 Sa‘lebî, a.g.e., VI, 429.

1.1.5. Müşkilin Tavzihi

Nisâ Sûresi'nin اِنَّ الَّذِينَ تَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ *"Meleklerin canını aldığı kimseler..."*[293] âyet-i kerîmesinde geçen *"meleklerden"* kasdın meleku'l-mevt (ölüm meleği) olduğu denilmiştir. Çünkü Yüce Allah bir âyette geçen hitabını başka bir âyette (Secde, 32/11) قُلْ يَتَوَفّٰيكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ buyurarak açıklamaktadır. Âyetin tefsiri sadedinde Sa'lebî burada soru-cevap şekli üzerine giderek müşkil gibi görünen hususu açıklığa kavuşturmaktadır. Şöyle ki, Sa'lebî: "Eğer ki, buradaki *"melekler"* lafzını Allah Te'âlâ niçin çoğul şeklinde buyurmuş? denilirse, bunun cevabı şöyle olur: Çünkü çoğul olarak verilen hitabındaki muradın tekil manada olduğunu; Allah Te'âlâ'nın Kur'an'da *"انا نحن"* hitabında olduğu gibi, bunun *"ان الله"* şeklinde olduğunu anlaşılması gerektiğini; tekil manada kullanıldığı bilinmesi gerektiğini söylemektedir." Bunun gibi örnekler Kur'ân'da pek çoktur.[294]

1.1.6. Hükmün Açıklanması

Zümer Sûresi'nde; خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْاَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ *"O, sizi bir tek nefisten yarattı. Sonra ondan eşini var etti. Sizin için hayvanlardan (erkek ve dişi olarak) sekiz eş yarattı"*[295] geçen *"sekiz eş"* ifadelerinin kapalı kaldığını ve Sa'lebî'nin bu âyetle ilgili de herhangi bir açıklama yapmadığını görmekteyiz. Fakat Sa'lebî buradaki kapalılığı En'âm Sûresi'ndeki geçen *"O, (Hayvanlardan) sekiz eşi de yaratandır: (Erkek ve dişi olarak) koyundan iki, keçiden de iki. Ey Muhammed! De ki: Allah iki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunan (yavru)ları mı? Eğer doğru söyleyenler iseniz bana bilerek haber verin. Yine (erkek ve dişi olarak) deveden iki, sığırdan da iki. De ki: İki erkeği mi haram kıldı, iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunan (yavru)ları mı? Yoksa Allah size bunları haram ettiğinde orada hazır mı idiniz!?"*[296] âyetleri ile gidermiş; ayrıca geniş açıklamalar yapmıştır. Zümer Sûresi'nde *"sekiz eş"* ifadesi, En'âm Sûresi 143. 144. âyetlerdeki geçen *"iki*

---

293 Nisâ, 4/97.
294 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 344.
295 Zümer, 39/6.
296 En'âm, 6/143-144.

koyun, iki keçi, iki deve, iki sığır" ifadeleriyle beyan olunmuştur. Sa'lebî, "*(Erkek ve dişi olarak) koyundan iki, keçiden de iki"* ifadeleri üzerine Arapça dil bilgisine değinip birkaç kırâat vechini de zikretmektedir.[297]

1.1.7. Bir Âyetin Başka Bir Âyetle Tefsir Edilmesi ile İlgili Diğer Örnekler

Bakara Sûresi'nde bahsi geçen kâfirlerin kalplerinin ve kulaklarının mühürlenmesi meselesi ile ilgili Sa'lebî, Allah'ın *"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir."*[298] âyetinin manasını vererek, Allah Te'âlâ onların kalplerine damga vurmuş, kapatmış ve kilitlemek suretiyle onların kalplerinin hiçbir şeyden artık ne haber ne de anlama duygusunun olmadığı duyarlılığın ortadan kalktığı şeklinde tefsir etmiş ve Allah Te'âlâ'nın şu âyetteki أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا "*Yoksa kalpleri kilitli mi*?"[299] ifadesiyle delillendirerek pekiştirmiştir.[300]

Bakara Sûresinin önceki âyetin devamında *"Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir."*[301] ifadesinin anlamını Sa'lebî, örtü veya perde gibi bir şey olup, bunun için hakkı hakikatı göremedikleri şeklinde tefsir etmiştir. Buna yine Allah Te'âlâ'nın Kur'ân'daki وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ غِشَاوَةً "*Gözüne de bir perde çekmiştir."*[302] âyetini delil olarak getirmiştir.[303]

Sa'lebî'nin ifade ettiğine göre وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا *"Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'ân) hakkında şüphede iseniz"*[304] âyeti, kâfirler için nazil olmuştur. Söz konusu kâfirler Hz. Muhammed'den Kur'ân âyetlerini duyduklarında "Bu Allah'ın kelamına benzemiyor, bunun bir vahiy olduğundan şüpheliyiz" dediler. Sa'lebî'nin belirttiğine göre **"**إِنْ**"** şart ve ceza edatı olup **"**اذ**"** anlamındadır.[305]

---

297 Sa'lebî, a.g.e., II, 585.
298 Bakara, 2/7.
299 Muhammed, 47/24.
300 Sa'lebî, a.g.e., I, 75.
301 Bakara, 2/7.
302 Câsiye, 45/23.
303 Sa'lebî, a.g.e., I, 75.
304 Bakara, 2/23.
305 Sa'lebî, a.g.e., I, 90.

وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz"*[306] ve يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın"*[307] âyetlerinde de olduğu gibi Allah Te'âlâ onların şüpheye düştüklerini bilmektedir. Böylece Sa'lebî, yukarıdaki âyette kullanılan ifadenin diğer iki âyette geçen ifadelerle aynı benzerlik taşıdığına ve özellikle âyetteki şart-ceza ilişkisine vurgu yaparak, konuyu açıklığa kavuşturduğu görülmektedir.[308]

Allah Te'âlâ'nın âyetleri, âyetlerdeki misalleri hakkında alay edip inkâr edenler ile ilgili bir diğer örnek, Bakara Sûresi'nde إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا "*Allah hiçbir şeyi örnek vermekten çekinmez"*[309] ifadesiyle başlayan âyet-i celîlenin Sa'lebî, Yahûdiler için indiğini söylemektedir. Bu âyetin misali olarak Allah Te'âlâ'nın Hacc ve Ankebût Sûrelerinde geçen "*Sizin Allah'tan başka taptıklarınız bir sinek dahi yaratamazlar."*[310] ile "*Allah'tan başkalarını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir"*[311] âyetlerini göstererek tefsir etmiştir. Allah bu misalleri gösterince üzerine Yahûdiler alay edip güldüler ve "Bu nasıl bir kelamdır ki bunun gibi çirkin önemsiz şeyleri göstermekle ne murat etmek istedi" dediler ve cevaben Allah Te'âlâ onlara "*Allah hiçbir şeyi örnek vermekten çekinmez*" âyet-i celîlesini indirdi ve Allah Te'âlân'ın en zayıf yarattıklarından sivrisineği bile hak dini için örnek vermekten çekinmeyeceğini (hayâ etmeyeceğini) veya engellemeyeceğini beyan etmiştir.[312]

Bakara Sûresi'nin 27. âyetinde الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ "*Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan*" buyrulmaktadır. Sa'lebî, âyette geçen "Allah'a verdikleri sözü (Allah'ın ahdini)" ibaresinin anlamını "*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da, "Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)" demişlerdi"*[313] kavli ile delillendirmiştir.

306 Âli İmrân, 3/139.
307 Bakara, 2/278.
308 Sa'lebî, a.g.e., I, 90.
309 Bakara, 2/26.
310 Hacc, 22/73.
311 Ankebût, 28/41.
312 Sa'lebî, a.g.e., I, 94-95.
313 A'râf, 7/172.

Yine burada denilir ki, onlara Tevrat'ta Hz. Muhammed (s.a.v)'e de itaatte bulunmaları ve aynı zamanda onun sıfatını beyan etmeleri konusunda kendilerine verdiği emir ve ahdi murad etmiş olduğu açıklamasını getirmiştir.[314]

1.1.8. Âyette Geçen Lafzın Başka Bir Âyetteki Benzeriyle Açıklanması

Sa'lebî, yine Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinde takip ettiği yöntemlerden birisi, Kur'ân'da yer alan bir lafzın mânâsıyla ilgili Kur'ân'da geçen diğer bir âyeti delil getirerek açıklamasıdır. Bununla ilgili de pek çok misal vardır. Biz burada önemli gördüğümüz bazı örneklere yer vereceğiz.

Yüce Allah Bakara Sûresi'nin bir âyetinde اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ *"Gerçekte Allah onlarla alay eder (alaylarından dolayı onları cezalandırır); azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir"*[315] buyurmaktadır.

Sa'lebî, âyetteki فِي طُغْيَانِهِمْ *"azgınlıklarında"* kelimesinin yani "inkârlarında, dalâletlerinde ve cehâletlerinde" anlamında olduğunu söylemektedir.[316] Buradaki *Tuğyân*'nın aslı "Ölçüyü aşmak, sınırı aşmak" anlamında olup "Mizan'da (tartı) sınırı aşması" ya da "Ölçünün veya zulmün seviyesini aşması" denildiğini ve bunun tıpkı إِنَّا لَمَّا طَغَا الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ *"Şüphesiz, (Nûh zamanında) su bastığı vakit, sizi gemide biz taşıdık"*[317] âyetinde bahsedilen Hz. Nûh kavminin davetine karşı sınırları aşması ve Firavu'nun davetinde aşırıya gitmesi gibidir, diyerek;

فَقَالَ اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى *"Ben, sizin en yüce Rabbinizim!" dedi"*[318] اِذْهَبْ اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهٗ طَغٰى *"Firavun'a git, çünkü o azmıştır"*[319] âyetlerini delil olarak göstermektedir.[320]

Böylece Sa'lebî bu âyetleri delil göstererek yukarıdaki (Bakara, 2/15) âyette geçen mânânın hemen hemen bu âyetlerdekine benzerlik taşıdığını söylemektedir.

---

314 Sa'lebî, a.g.e., I, 95.
315 Bakara, 2/15.
316 Sa'lebî, a.g.e., I, 72.
317 Hâkka, 69/11.
318 Tâhâ, 20/24.
319 Nâziât, 79/24.
320 Sa'lebî, a.g.e., I, 72.

Bilindiği gibi, Firavun'un kendisini rab ve ilâh olarak görmesi ve hiçbir şekilde Hz. Mûsâ'dan gelen ilâhî mesajları kabul etmemesi, onun bu durumda aşırıya gitmesinden başka hiçbir şey değildir. Çünkü o hem zulmetmiş hem de inanmama konusunda isyânkâr davranmıştır. Aralarında geçekleşen bu mücadelenin, Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde tafsilâtlı anlatılmaktadır. İşte yukarıda zikredilen âyetlerde de Firavun'un inkârcılıkta aşırıya gitmesi sebebiyle, "Tağâ" olarak kullanılan ifadenin birinci âyetle benzer manada olduğu, yani "kötülükte haddini aştı" anlamına geldiği söylenebilir. Ayrıca Hz. Nûh kendi kavmini inanmaya davet etmiş fakat kavmi ona karşı çıkarak isyân, inkâr ve cehâletleri sebebiyle sınırları aşmıştır. Bu da onların helâk edilmelerine sebebiyet vermiştir. Ona inanıp gemiye binenler ise kurtulmuştur. Dolayısıyla burada kullanılan "Tağâ" kelimesinin, her bir âyet de büyük ölçüde aynı manaya geldiği anlaşılmaktadır.

Bakara Sûresi'nde meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesinin hikmetini ve *"secde edin"* emrini Sa'lebî şu şekilde yorumlamıştır:

Sa'lebî, Allah Te'âlâ'nın وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ *"Hani biz meleklere (ve cinlere): Âdem'e secde edin, demiştik"*[321] âyetinde geçen "*secde edin"* emriyle namaz veyahut ibadet rükünlerinden bahsedilmediğini; âyette kastedilen mananın tazim ve selamlamadan ibaret olduğunu ve bunun Yûsuf kıssasında geçen وَخَرُّوا لَهٗ سُجَّدًا *"...ve hepsi onun için (ona kavuştukları için) secdeye kapandılar"*[322] âyetiyle benzer manada olduğunu ifade etmektedir.[323]

Bir diğer örnek lağv-kasıtsız yemin ile ilgili bahseden âyeti zikredebiliriz. Yemin konusu İslâm'dan önce kutsal bir husus olarak kabul edilirdi. Bundan dolayı büyük ve önemli gördükleri pek çok şeye yemin edilirdi. İslâm'ın gelmesiyle bunlar yasaklandı ve sadece Allah'ın adına *"vallahi, billahi, tallahi"* bir yemin şeklinin olabileceği kaidesi getirildi. Allah ismiyle edilen bu yemin; *"Doğru söylediğime, dediğimi yapacağıma... Allah'ı şâhit tutuyorum"* anlamlarını taşımaktadır. Bunu dile getiren birisi ya ne söylediğinin farkındadır ve neticesini hesaplayarak dile getiriyordur ya da ağız alışkanlığı

321 Bakara, 2/34.
322 Yûsuf, 12/100.
323 Sa'lebî, a.g.e., I, 102.

olarak bu sözü söylüyordur.[324] Bu sebeple söylenen bu ifadelerin tam anlamıyla yemin sayılmadığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili bazı âyetler mevcuttur. Biz burada Bakara Sûresi'nde kasıtsız yeminden bahseden âyet-i kerîme'nin neyi kastettiği konusunda Sa'lebî'nin görüşünü ortaya koymaya çalışacağız.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِيٓ اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ *"Allah sizi, kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz, fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar. Allah çok bağışlayandır, halîmdir. (Hemen cezalandırmaz, mühlet verir)."*[325]

Sa'lebî, *"Lağıv"* kelimesinin hesap edilmeden söylenen bir sözden ibaret olduğunu ve kelam itibariyle mutlak bir manaya gelmeyip, dil yapısı itibariyle kötü söz söylemek veya boş bir iş yapmak gibi ve bunu;

وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ *"Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler"*[326] ile;

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا *"Orada ne boş bir söz, ne de günaha sokan bir şey işitirler"*[327] âyetleriyle karşılaştırarak, benzer mana taşıdığını söylemekte ve âyette geçen lafzın manasını böylece tefsir etmektedir.[328]

Sa'lebî, konuyla ilgili âyet-i kerîme'de "*kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz*" şeklinde tercüme edilen Yemîn-i Lağiv (kasıtsız yeminler) lafzından maksadın ne olduğu hakkında müfessirlerin farklı görüşler ileri sürdüklerini söylemektedir.[329]

Bir kısım âlimlerin: "Allah Te'âlâ sizi, kasıt olmadan ağızlarınızdan çıkacak olan yeminlerinizden dolayı mesul tutmaz." Mesela, "Hayır vallahi, evet billahi" tarzında ve benzeri söylenen yeminler boş olduğundan, bunlar için herhangi bir günah oluşmadığı ve

---

324 Komisyon, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: DİB Y., 2006, C. I, s. 356-357.
325 Bakara, 2/225.
326 Mu'minûn, 23/2.
327 Vâkia, 56/25.
328 Sa'lebî, a.g.e., I, 353.
329 Sa'lebî, a. yer.

bunun için bir keffaret gerekmediği görüşlerini beyan etmiştir. Hatta burada kastedilen mana için bir şiirle istişhad etmiştir.[330]

Yine Sa'lebî, Nisâ Sûresi'nin يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا *"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan Rabbinize karşı gelmekten sakının"* alamındaki buyurmuş olduğu 1. âyet-i kerimesinde خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ "Hz. Âdem" in وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا ifadelerinde ise "Hz. Havvâ" nın olup ve bu âyetin benzer âyetlerini belirtmeden sadece A'râf ve Zümer sûrelerinde geçtiğini zikretmiştir.[331]

Görüldüğü üzere Sa'lebî bu âyet hakkında izahlara girmeden sadece benzer âyetin kısmıyla ilgili zikredilen sûrelerinde olduğunu belirtmektedir. Mevzû ile ilgili benzer âyetler muhtemelen A'râf 189. âyet ve Zümer 6. âyetinden bahsettiği tespit edilmiştir. Ayrıca incelediğimiz kadarıyla, Sa'lebî eserinde sözü geçen âyetler üzerine hiçbir yorum yapmamıştır.

Peki, âyette geçen *"sizi bir tek nefisten yaratan"* ve sonra *"ondan da eşini yaratan"* buyruğundaki asıl kastedilen mana, Diyanet'in "Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri" adlı eserinde uzun ve net bir şekilde anlatılmıştır. Şöyle ki: "İnsanlardan her birinin babası ve anası bulunduğuna, her birey üreme kanunları çerçevesinde meydana geldiğine göre" burada *"nefisten, ondan yaratan"* sözünü *"onun bir parçasından"* (meselâ kaburgasından) şeklinde değil, *"onun özünden, ona benzer (misli) olan asıldan ve kökten (buradaki ifadeye göre nefisten) yaratan"* şeklinde anlamamız gerektiği ayrıca benzer kelimenin *"Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden (nefislerinizden) eşler yaratıp aranıza sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O'nun kanıtlarındandır"*[332] meâlindeki âyette de aynı manada kullanıldığı gibi (Nahl, 16/72) ve (Şûrâ, 42/11) sûrelerinde de benzer ifadeler bulunup aşağı yukarı aynı anlam taşıdığı ve dolayısıyla bu âyetlerin hiçbirinde *"nefsinden yaratmak", "vücudunun bir parçasından yaratmak"* mânasına gelmediğini ifade etmişlerdir."[333]

---

330 Sa'lebî, a. yer.
331 Sa'lebî, a.g.e., II, 222.
332 Rûm, 30/21.
333 *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. II, 11.

1.2. KUR'ÂN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ

Kur'ân-ı Kerîm tefsirinde Kur'ân'dan sonra en güvenilir ikinci kaynak efendimiz Hz. Muhammed'in yorumudur. Yani Kur'ân tefsirinde en büyük ve önemli ikinci kaynak olan Hz. Muhammed'in sünnetinden kastımız onun söz, fiil ve takrirleridir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'î en iyi anlayıp açıklayan kişi bizatihi Hz. Muhammed'dir. Dolayısıyla Allah Te'âlâ ona Kur'ân'ı indirirken mânâlarını da vererek öğretmiştir.[334] Bu durumda Kur'ân'daki bütün hakikatleri bizlere en iyi öğretecek olan tek kişi Hz. Muhammed'dir. O, Kur'ân tefsirinin aslını ve esasını teşkil etmektedir. Zira bu kitap ona nâzil olmuştur. O, insanlar içinde Kur'an'ı en mükemmel bilen ve anlayan kişi olmasından ötürü mübelliğdir ve onu insanlara açıklamakla mükelleftir.[335] Nitekim Sünnet-i Nebevî'nin vazifesi Kur'ân'ı değişik ibarelerle en doğru şekilde anlatmak ve onu insanlara anlayacak şekilde aktarmaktır. Böylece bu vazife Sünnet-i Nebevî tarafından yapılması gerektiğinin birçok âyeti kerîmede de belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili:

"Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur."[336]

"İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik."[337]

"Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidayet ve rahmet kaynağı, Allah'a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik"[338] âyetlerinde geçtiği gibi, açık bir şekilde Hz. Muhammed'in Kur'ân hususundaki açıklamalarda peygamberlik vazifesini yapmakla mükellef olduğunu beyân edilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm tefsiri denildiği zaman, öncelikle akla gelen Hz. Peygamber'dir. Bununla birlikte Kur'ân, Hz. Muhammed'den önceki peygamberlerin de tebliğ ile sorumlu

334 Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 202.
335 Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 35; Çelik, a. yer.
336 Mâide, 5/67.
337 Nahl, 16/44.
338 Nahl, 16/89.

tutulduklarını göstermektedir.[339] Örnek vermek gerekirse, Hz. Hûd'un kavmini davet ederken أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ *"Rabbimin vahyettiklerini size tebliğ ediyorum. Ben sizin için güvenilir bir nasihatçıyım"*[340] ve Hz. Sâlih'in kavminden yüz çevirdiğinde onlara:

يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ *"Ey kavmim! "Andolsun, ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size nasihatta bulundum. Fakat siz nasihat edenleri sevmiyorsunuz" dedi"*[341] gibi âyetleri görmek mümkündür.

Buradan hareketle, âyetlerde de belirtildiği üzere Sünnet'in ilk vazifesi, Kur'ân'da bulunan bazı âyetlerini kapalı yönlerinin açıklanması veya başka bir ifadeyle teyid etmektir. Yani Sünnet Kur'ân'daki mücmeli beyân, müşkili izah, umumu tahsîs, mutlakı takyîd, mübhemi tafsîl, amelî olarak tefsir, lügavî mânâları beyân etmekle birlikte, Kur'ân'ın, nasih ve mensûhunu da beyân etme hususunda büyük önem arzettiğini söylemek gerekmektedir.[342] Bunlar Kur'ân'ı tefsir etme konusundaki Hz. Peygamber'in sünnetinde bulunan en bariz ve önemli özelliklerdir.

Mesela; Kur'ân'daki, "ekimu's-salâh/namazı kılın", "âtu'z-zekâh/zekâtı verin" anlamında mücmel halde geçen âyetlerin maksadını Sünnet açıklamaktadır. Namaz vakitlerinin ve rek'at sayısının kaç olduğu, namazdaki keyfiyeti, zekâtın miktarı, zamanı ve ne tür malların nasıl verilmesi gerektiği konusu Kur'ân'da belirlenmemiştir. İşte bunun gibi konuları belirleyen hadisler bu türdendir.[343]

Sünnet-i Nebeviyye'nin, Kur'ân'ı tefsir etmesi konusunda hiçbir ihtilaf bulunmamaktadır. Fakat tefsir ile alakalı durumlarda rivâyet edilen mevzû (uydurma) ve zayıf hadislerden uzak durmak gerekmektedir. Mesela bunların arasında İsrâilliyât ile ilgili rivâyetler bulunmaktadır. Bunun gibi hususların teşkil ettiği, akıl ve mantığın dışında kalan şeylerin Kur'ân tefsirine sokulup nakledilen gayr-i İslâmî bilgilerdir.[344] Bu konuda İmam Ahmed b. Hanbel'in: *"Üç şeyin aslı (isnadı) yoktur. Bunlar, meğâzî, melâhim ve tefsirdir"* şeklinde bir sözü vardır. İmam Ahmed'in burada söylemiş olduğu

---

339 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 34.
340 A'râf, 7/68.
341 A'râf, 7/79.
342 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 43-44; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 40-41.
343 Zehebî, Muhammed Hüseyin, a.g.e., I, 43.
344 İsrâiliyyât konusuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için Abdullah Aydemir'in *"Tefsirde İsrâiliyyât"* adlı eserine başvurulabilir.

sözün maksadı, tefsire dair bütün hadislerin sahih olmaması değildir. Taraftarlarından Ahmed b. Hanbel'in bu sözü ile alakalı İbn Teymiyye bahsetmekte; ama karşı veya itiraz ettiği gibi bir tavır kullanmayıp, buradaki sözün muradı, tefsire dair hadislerin çoğunun muttasıl, senedlerinin sahih olmadığı anlamında olduğunu söylemektedirler. Yoksa bu konuda, oldukça sahih hadis rivâyeti bulunmaktadır.[345]

1.2.1. Sa'lebî'nin Sünnet-i Nebeviyye'ye Olan İhtimamı

Sa'lebî, Sünnet-i Nebeviye'ye son derece ihtimam göstermiştir. Tefsirinde âyetlerin mânâsıyla ilgili sahih hadisleri aktarmış olmakla beraber, birçok âlim tarafından ne yazıkki tefsirinde mevzû ve zayıf hadislere de yer verdiğinden dolayı eleştiriye maruz kalmıştır. Bu konuda Mısırlı âlim Zehebî, Sa'lebî'den bahsederken ve özellikle hadis ilmiyle ilgili aktarmış olduğu görüşlerine bakıldığında, onda olumlu bir izlenim bırakmadığı görülmektedir. O, "*et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn"* adlı eserinde, Sa'lebî'nin hadis ilminde pek derinleşmediğini, hatta onun uydurma hadisi uydurma olmayandan ayırdedemediğini ve özellikle sûrelerin fazîletleriyle ilgili uydurma hadislerin yanında, Şiiler tarafından Hz. Ali (r.a.), Ehl-i Beyt ve diğer insanlar adına, dilden dile dolaşan uydurulmuş ve bu konudaki birçok âlimin rivâyet etmekten çekindiği hadisler naklettiğini belirtmiştir.[346] Bu bakımdan bir müfessirin hadis ilmine de vakıf olması gerektiği, hadisin isnad ve metninin sahih olup olmadığını araştırması şüphesiz gereklidir, denilebilir.

Fakat tefsirinde bunun gibi hadislerin bulunması, eserinin tamamen güvenli olmadığı gibi bir anlama gelmemelidir. Zira onda pek faydalı bilgilerin bulunduğunu müşahede etmekteyiz. Özellikle ondan sonra yazılan pek çok tefsire kaynak olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla tam tamına hadis ilmine vakıf olmamasından eserin tamamında aksi durumlar var gibi bir akıl yürütülmemelidir. Zaten Zehebî'nin kendisi bu eserin bütün nüshalarını toplu halde bulamadığını belirtip şu şekilde ifade etmiştir: *"El yazması halinde olan bu tefsiri Ezher kütüphanesinde buldum. Nüshalar tam değildi. Bu eserin sadece dört büyük cildine rastladım. Fâtiha tefsiriyle başlayıp dördüncü cilt*

---

345 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 156; Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân,* thk. Ahmed İsâ el-Ma'sarâvi, 3. b., Kâhire: Dâru's-Selâm, 2010, II, 397.

346 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l Müfessirûn*, I, 167.

Furkân Sûresi'nin son kısmı ile tamamlanmıştır. Kitabın geri kalan kısmı kayıptır. Hiçbir şekilde bulamadım."[347]

Şu bir gerçektir ki, Sa'lebî'nin *"el-Keşf ve'l-Beyân"*ı me'sûr/rivâyet diye adlandırılan kitaplar arasında yer aldığını ve onda ihtiva edilen hadislerin ekseriyetinin, eserini sağlam kıldığını, bir âyeti tefsir ederken âyet ve hadis arasındaki münasebet kurmaya dikkat ettiğini ve o âyetinin daha iyi ve düzgün anlaşılabilmesi için Peygamber'den nakledilen sahih ve diğer rivâyetleri zikrederek açıkladığını söylemek gerekir. Dolayısıyla Sa'lebî'nin tefsirinde ikinci büyük kaynak da Hz. Peygamber'in Sünneti olmuştur.

Sa'lebî, hadisleri naklederken sık sık senedleri vermekle birlikte, bazen sadece hadisi nakleden sahabînin ismini, bazen de isim zikretmeden **و يروى عَنِ النبيّ** "Hz. Nebî'den şöyle rivâyet edilir", **قالَ النَبِيُّ** "Nebî (s.a.v.) şöyle dedi", **قَالَ رَسُولُ اللهِ** "Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi" şeklinde ibareler kullanarak hadisleri rivâyet ettiği görülür.[348] Şu hadîs-i şerifinde olduğu gibi: **كما قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصَّلَوَاتُ الْخَمْسُ كَفَّارَاتٌ لِمَا بَيْنَهُنَّ مَا اجْتُنِبَتْ الْكَبَائِرُ**

Eserinde nakle önem veren Sa'lebî, Kur'ân'daki bir âyeti tefsir ettiğinde bazen başkalarıyla birlikte işittiği bir haberi, isnad zinciriyle **حدثنا** "haddesenâ"[349] veya **اخبرنا** "ahberenâ"[350] tabirlerini zikretmektedir.[351] Örneğin:

حدثنا الحسن بن محمد بن جعفر النيسابوري لفظا

اخبرنا عبدالله بن حامد اخبرنا محمد بن جعفر الطبري

Ana hatlarıyla Kur'ân tefsirinde Sünnet-i Nebeviyye'nin ve Sa'lebî'nin tefsirinde Sünnet'in rolü üzerinde durduktan sonra, Sa'lebî'nin tefsirindeki Kur'ân âyetlerini örnekler eşliğinde hadislerle nasıl izah ettiği konusundaki yöntemine geçelim.

Bu kısımda Sa'lebî'nin tefsirinden vereceğimiz değişik örnekler ile birlikte, eserinde kaydetmiş olduğu hadislerin sıhhatini belirlemeye, ulaşabileceğimiz kadar hadis kitaplarından da tespitini yaparak dipnotlarda göstermeye çalışacağız.

---

347 Zehebî, Muhammed Hüseyin, a.g.e., I, 164-165; a.mlf. *el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs*, 4. b., Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1990, s. 123-124.
348 Sa'lebî, a.g.e., II, 276.
349 Sa'lebî, a.g.e., I, 37.
350 Sa'lebî, a.g.e., I, 56, 57.
351 Bunun gibi tabirleri eserinin birçok yerinde görmek mümkündür.

1.2.2. Âyetlerde Geçen Mananın Sünnetle Desteklenmesi

1.2.2.1. Âmm'n Tahsisi

Sa'lebî, Fatiha Sûresi'nin son âyetinde geçen الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ *"Gazaba uğramışlar"* ve الضَّالِّين "*sapmışlar*" lafızlarını başka âyetler tefsir etmesi dışında, sahâbîden Adiyy b. Hâtim (ö. 67)[352] ve tâbiînden Abdullah b. Şakîk (ö. 108)'in, Hz. Muhammed'den naklen iki hadis-i şerîf zikrederek açıkladığını görüyoruz.

Sa'lebî, bunların Resûlullah'tan rivâyet ettikleri *"Gazaba uğramışlar"*dan maksadın, Yahûdiler olduğu, "*sapmışların*" da Hıristiyanlar olduğu hadis-i şerifleriyle[353] destekleyip tefsir etmiştir.[354] Hadisleri Resûlullah'a kadar uzanan isnatla birlikte vermiştir. Gerçi, bize kadar ulaşan haberlere göre Yahûdilerin الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ *"Gazaba uğramışlar"* ve Hıristiyanların الضَّالِّين "*sapmışlar*" olduğu kabul edilir.

Görüldüğü üzere Sa'lebî, âyette geçen ifadeleri Resûlullah'ın hadisleriyle açıklamıştır. Fakat Hz. Peygamber buradaki mananın umumî olarak değil de, âyette geçen sadece iki fırkaya işaret ettiğini açıklamasını yapmak suretiyle tahsis etmiştir. Hadislerin zikredilmesi dışında, yukarıda geçtiği üzere buradaki kastedilen mananın Kur'ân'dan başka âyetleri de vererek güçlendirmiştir.

Allah Te'âlâ şöyle buyurmaktadır: وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ *"İçlerinde bir takım ümmîler vardır ki, Kitab'ı (Tevrat'ı) bilmezler."*[355]

Sa'lebî'nin bu âyetteki "Ümmiler" kelimesi ile alakalı sünnetle delilini göstermeden önce, söz konusu kelimenin kökü ve anlamından kısaca bahsedelim. Hz. Muhammed'in niteliği olarak kullanılan bu kelimeye dair üç farklı görüş mevcuttur:

---

352 "Tam ismi, Ebû Tarîf Adiyy b. Hâtim b. Abdillâh et-Tâî'dir. Taî kabilesinin reisi olan Adiyy b. Hâtim, kaynaklarda hicretin yedinci, dokuzuncu veya onuncu senesinde Müslüman olduğu nakledilir. Daha önce ise Hırıstiyandı. Meşhur Sahâbe-i Kirâmdandır. Müslüman olmadan önce acımasız ve apaçık bir İslâm düşmanıydı." Bkz. Ali Yardım, "Adî b. Hâtim et-Tâî", *DİA*, İstanbul: 1988, C. 1, 380; Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 42.

353 İlgili hadislere ulaşmak için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 123-124, (19381), XXXIII, 460, (20351).

354 Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 51.

355 Bakara, 2/78.

a) *Ümmü'l-Kurâ (Mekke) ismine nisbetle "Mekkeli" manasında*
b) *Ümmet (millet) sözcüğüne nisbetle "Arap milletinden" (çoğu okuma-yazma bilmeyen bir topluma mensup) manasında*
c) *Ümm (anne) sözcüğüne nisbetle "annesinden doğduğu gibi, annesi gibi" (okuma-yazma bilmeyen) manasında*

Müfessirlerin en çok tercih etmiş oldukları görüşlerden son görüş olmuştur.[356] Taberî de böyle düşünmüştür.[357]

Sa'lebî de birçok müfessirin benimsediği görüşe katılmış ve âyette geçen "Ümmî" kelimesi hakkında selef müfessirinden te'vil yapan Abdullah b. Abbâs, Katâde ve Kelbî'nin böyle anlam verdiklerini ve bu te'vilin delilinin de Hz. Muhammed'in إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسُبُ؛ الشَّهْرُ هَكَذَا وَهَكَذَا ***"Biz ümmî bir ümmetiz; yazma ve hesaplama bilmeyiz, ay şu kadar ve şu kadardır"***[358] hadîs-i şerifi olduğunu zikretmiştir.[359]

1.2.2.2. Müşkilin Tavzihi

Allah Te'âlâ'nın Bakara Sûresi'nde: وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ *"...Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yeyin, için"*[360] buyurmaktadır. Hz. Peygamber'in bu âyetin tefsirini bir olay üzerine yaptığına dair rivâyetler nakledilmektedir. Hz. Peygamber zamanında sahabîlerden Adiyy b. Hâtim'in bu âyet-i kerimeyi hakiki manada anladığı rivâyet edilmektedir. Sa'lebî, fecrin yani beyaz iplikten maksadın ne olduğu ile ilgili Hz. Peygamber'in Adiyy b. Hâtim'den rivâyet edilen hadis-i şerifiyle tefsir etmektedir. Sa'lebî, âyette geçen kelimenin müşkil olan kısmını Hz. Peygamber'in Adiyy b. Hâtim'e cevaben: *"Ey İbn Hâtim, onlar gündüzün beyazlığı ve gecenin karanlığıdır"* sözüyle açıklama yaptığını zikretmektedir.[361] Sa'lebî, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde bulunan bu hadis-i şerîfi

---

356 Daha detaylı bilgi için bkz. *Kur'ân Yolu*, II, s. 601-602.
357 Bkz. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli ayi'l-Kur'ân,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kâhire: Dâru Hicr, 2001, II, 153.
358 Buhârî, "Savm", 13, (1913); Müslim, "Siyâm", 15, (2511); Ebû Davûd, "Savm", 4, (2319).
359 Sa'lebî, a.g.e., I, 142.
360 Bakara, 2/187.
361 Sa'lebî, a.g.e., I, 273.

eserinde kaydetmiş ve Adiyy b. Hâtim ile Hz. Peygamber arasında olayın şu şekilde gerçekleştiğini söylemektedir:

Adiyy b. Hâtim dedi ki: Hz. Peygamber bana namazı ve orucu öğretti. "Şu kadar, şu kadar namaz kıl ve oruç tut; güneş battıktan sonra beyaz iplik siyah iplikten ayırdedilinceye kadar ye ve iç" dedi. Ben de bir siyah ve bir beyaz saç teli aldım. Onlara bakıyordum ama farkedemedim. Bunu Hz. Peygambere anlatınca güldü ve şöyle dedi: "Ey İbn Hâtim, onlar gündüzün beyazlığı ve gecenin karanlığıdır."[362]

Görüldüğü üzere Sa'lebî âyette geçen müşkil veya mücmel kelimesinin tavzihini Ahmed b. Hanbel'in eserinde kaydedilmiş olan Hz. Peygamber'in hadîs-i şerifiyle gidermiştir.

1.2.2.3. Mübhemin Tafsili

Bakara Sûresi'nin حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ *"Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın"*[363] âyetinde buyrulan orta namazdan muradın hangi namaz olduğu açık bir şekilde belirtilmemektedir.

Sa'lebî, âyette kastedilen manayı sünnetle delillendirmeden önce ilk olarak âyet hakkında genel bir açıklama yapmaktadır. حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ ifadesinin "farz namazları vakitlerinde ve yazılmış şekilde devam edin, namazın rükünlerini de tam bir şekilde yapın" anlamında olup, buradaki salavattan muradın beş vakit namaz olduğunu söylemektedir.[364] Fakat وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى kısmında ise bir müphemlik olduğu ortadadır. Böylece âyette geçen الْوُسْطٰى kelimesiyle hangi namazın kastedildiği ile ilgili âlimler için ihtilaf konusu olduğunu söyleyen Sa'lebî, ardından الْوُسْطٰى kelimesinin müphemliğini عَنْ سَمُرَةَ بنِ جُنْدبٍ، عن رَسُولَ اللَّهِ أَنَّهُ قَالَ: صَلاَةُ الوُسْطَى صلاَةُ الْعَصْرِ *Semüre b. Cündeb'den Hz. Peygamber'in "Orta namaz ikindi namazıdır"*[365] sözüyle delillendirerek gidermektedir.[366] Sa'lebî ise bu

---

362 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 117, (19375).
363 Bakara, 2/238.
364 Sa'lebî, a.g.e., I, 382.
365 Tirmizî, "Salât" 19, (182); "Tefsîru'l-Kur'ân, 30, (2983); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIII, 270, (20082), 313, (20129), 328 (20155).
366 İsmail Cerrahoğlu eserinde bu haberin, Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde başka raviler tarafından biraz değişik olarak verildiğini kaydetmektedir. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 44; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIII, 270, (20082), 282, (20092), 390, (20255).

hadîs-i şerifin Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs, Ebû Hureyre, Hz. Aişe, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Hafsa, Hasan-ı Basrî, Semüre b. Cündeb, Katâde, İbrâhim en-Nehaî, Dahhâk, Kelbî, Mukâtil, Mücâhid, Zır b. Hubeyş, Ebû Eyyûb gibi selef ve diğer müfessirlerden bu şekliyle nakledilmiş olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe de bunu tercih etmiştir.[367]

Bazı rivâyetlerde orta namazın sabah namazı, öğle namazı olabileceği kaydedilmiş ise de, bu haberlerin sıhhatı itibariyle değerlendirildiğinde orta namazın ikindi namazı olduğuna işaret edenler haberlerin en kuvvetlisidir.[368]

Sa'lebî hadisin bazılarını senetle, bazılarını senetsiz bir şekilde zikrettikten sonra âyette kastedilen mana hakkında şöyle bir açıklama yapmaktadır: Allah Te'âlâ nasıl ki Ramazan ayındaki o büyük geceyi yani Kadîr gecesini ve Cuma vaktindeki duaya icabet edilen dua saatini gizli bıraktıysa, beş vaktin içinde orta namazını da kapalı ve gizli bırakması şüphesiz bir hikmetinin ve rahmetinin mevcut bulunduğuna delalet etmektedir.[369]

Selef âlimleri için ihtilaf konusu olmuş olan bu kelime hakkında Sa'lebî'nin benimsemiş olduğu görüşün, Hz. Peygamber'den çokça zikredilen ve birbirini destekleyen haberlerden "orta namazın ikindi namazı" olduğu görüşüdür. Zira onun yukarıda ifade ettiği şekilde, Allah Te'âlâ'nın kulları için ayırmış olduğu özel bir vakit olarak değerlendirilmelidir. Bundan özellikle Allah Te'âlâ'nın bu vakitte namazın kılınmasını teşviki, mükâfatının diğer namazlardan farklı olduğu bir mana çıkarmak mümkün olabileceği gibi, kılmayanlar için de bir karşılığı varolduğu düşünülmelidir. Çünkü Hz. Peygamber ikindi namazını kılmayanlar için cezanın büyük olduğunu[370] kılan kimseler için ise cehennem ateşinin dokunmayacağını[371] hadislerinde bildirmiştir.

Hz. Peygamber'in ayetin bahsedilen kısmıyla ilgili rivâyet edilen hadislerini göz önünde bulundurduğumuzda, bu vakitte namazın kılınması teşviki, yerinin önemini daha da fazla kuvvetlendirmektedir.

---

367 Sa'lebî, a.g.e., I, 384.

368 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* s. 44.

369 Sa'lebî, a.g.e., I, 386.

370 ***"Abdullah b. Ömer'den Resûlullah s.a.v.'in: İkindi namazını geçiren kimse, ailesi ve malı helak edilmiş gibidir."*** **buyurduğu nakledilmiştir.** Bkz. Buhârî, "Mevakîtu's-Salâh", 14, (552); Müslim, "Mesâcid", 200, (1417). Ayrıca Bkz. Taberî*, Câmiü'l-Beyân,* IV, 373.

371 ***"Umare b. Rueybe'den Resûlullah'ın (s.a.v.) güneşin doğmasından önce ve batmasından önce namaz kılan bir kimse asla cehennem ateşine girmeyecektir, buyurduğunu işittim. Yani sabah ve ikindi namazını kılan kimse cehennem ateşine girmeyecektir."*** Bkz. Müslim, "Mesâcid", 213, (1436).

Cerrahoğlu'na göre; Hz. Peygamber'in bu ayeti ikindi vaktine tahsis etmesi, ikindi namazının insanların geneli için meşguliyet zamanına rastlamasından kaynaklanmaktadır. Netice olarak da o, Kur'ân'da mübhem gelen ve geniş anlam ifade eden bir kısım âyetleri, tahsis ederek açıklayabilmekteydi.[372]

1.2.2.4. Mutlakın Takyidi

"Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir"[373] âyetinde Allah Te'âlâ insanlardan gerek erkek gerekse kadın hırsızlık yapanın elinin kesilmesi gerektiğini buyurmaktadır. Fakat hangi elinin kesileceğine dair bir ifade kullanılmadığını görüyoruz. Sa'lebî "el kesmenin" gerçekleşmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bundan hareketle âyette geçen اَيْدِيَهُمَا "eller" kelimesi mutlak bir ifade olup Hz. Peygamber'in "sağ elleri" hadis-i şerîfi âyeti takyid etmiştir. Sa'lebî, hırsızlık yapan kimse hakkında nahvî ve fıkhî yönü itibariyle çeşitli hadis rivâyeti naklederek geniş bir açıklama yaptıktan sonra, âyette geçen "eller" kelimesinin "sağ ellerinin" bir sonraki âyetin nüzul sebebine bağlı olduğuna ve bunun Hz. Peygamber zamanında yaşanmış bir olay üzerine hırsızlık yapan kadının "sağ ellerini" kesin hadis-i şerîfiyle delillendirerek tefsir etmiştir. Ayrıca Sa'lebî, Abdullah b. Mes'ûd'un kırâatinde ifadenin "sağ ellerini kesin" şeklinde okuyuşunun olduğunu nakletmiştir.[374] Hz. Peygamber zamanında hırsızlık yapan kadının olayı hakkında ise Abdullah b. Amr'ın anlattıkları şöyledir:

"Bir kadın süs eşyası çaldı. Eşyaları çalınan insanlar Hz. Peygamber'e geldiler ve ona: "Ey Allah'ın Resulü, gerçekten bu kadın bizim malımızı çaldı." dediler. Hz. Peygamber de: "Sağ elini kesin." dedi. Bunun üzerine kadın: "Tevbe kabul edilir mi?" dedi. Hz. Peygamber de ona: "Evet, sen bugün, günahların bakımından annenin seni doğurduğu gündeki gibisin" dedi.[375]

---

372 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 44.
373 Mâide, 5/38.
374 Sa'lebî, a.g.e., II, 448, 450.
375 Bkz. İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Câmi'ul-Mesânid ve's-Sünen*, neşr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994, XXVI, 282.

1.2.3. Âyetin Manasını Tek Bir Hadis ile Açıklaması

Allah Te'âlâ'nın En'âm Sûresi'nde اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمۡ يَلۡبِسُوٓا اِيمَانَهُمۡ بِظُلۡمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الۡاَمۡنُ وَهُمۡ مُهۡتَدُونَ "*İnanıp da imanlarına herhangi bir zulüm/haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır"*[376] buyurmuş olduğu âyet-i celîlesindeki بِظُلۡمٍ kelimesini Sa'lebî "şirk" ile tefsir etmektedir. Yani Allah'a şirk koşmaktır. Bunun üzerine Salebî senedini zikretmeden Abdullah b. Mesû'd'dan rivâyet edilen sahih tek bir hadîs-i şerifi delil getirerek âyetin manasını açıklığa kavuşturmuştur.[377]

Abdullah b. Mesû'd dedi ki: "İnanıp da imanlarına herhangi bir zulüm (haksızlık) bulaştırmayanlar var ya..." âyeti nâzil olunca Resûlulah'ın sahabileri üzülmüşler, güçlerine gitmiş ve Resûlullah'a şunu sormuşlardır: "Ey Allah'ın Resulü, bizden hangimiz nefsine (zulmetmez) haksızlık etmez ki?" Resûlullah: "Bu sizin düşündüğünüz zulüm değildir. Burada Lokmân'ın oğluna hitaben söylediği" *"Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir zulümdür (haksızlıktır)"*[378] âyetinde geçen zulümdür"[379] şeklinde cevap vermiştir.

Sahâbiler âyette geçen بِظُلۡمٍ "zulm" kelimesinin umum ifade ettiğini düşünmüşlerdir. Bunun için de telaşa kapılıp Resûlullah'a sormuşlardır. İşte Hz. Peygamber'in âyette geçen بِظُلۡمٍ "zulm" ü "şirk" ile tefsir ederek umumu tahsis etmiş olmaktadır.[380] Böylece Hz. Peygamber'in buradaki âyette geçen zülmün umumî manasına bir kısıtlama getirerek zulmün şirk manasında olduğunu belirlemiştir. Dolayısıyla aradaki âyetin anlamı iyice değişmiştir.

Sa'lebî'nin bu âyet hakkında izlemiş olduğu metod diğer âyetlere nazaran biraz daha farklı olmuştur. Genel olarak âyet üzerine değişik rivâyetler verdiğini görmeye alıştığımız müfessir, burada onun çok fazla detaylara girmediğini, doğrudan doğruya Abdullah b. Mes'ûd'un rivâyetini vererek tefsir etmiştir.

Bu tür âyetlerde Hz. Peygamber'imizin beyânına ihtiyaç duyulmadan tefsir edilmesi zor olsa gerektir.

---

376 En'âm, 6/82.
377 Sa'lebî, a.g.e., II, 552,
378 Lokmân 31/13.
379 Buhârî, "Kitâbu'l-Enbiyâ", 41, (3428); Müslim, "Kitâbu'l-Îmân", 124, (197).
380 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l Müfessirûn*, I, 44.

Allah Te'âlâ Nahl Sûresi'nde لِيَحْمِلُوا اَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِۙ وَمِنْ اَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍۗ اَلَا سَاۤءَ مَا يَزِرُونَ *"Böylece kıyamet gününde kendi günahlarını tam olarak, bilgisizce saptırdıkları kimselerin günahlarının da bir kısmını yüklenirler. Dikkat et, yüklendikleri ne kötüdür"*[381] buyurmaktadır.

Bu âyette; insanları hak ve doğru olan yoldan çıkaran kâfirlerin, saptırdıkları insanların günahlarının bazısını yüklenmiş olacağı ve kıyamet gününde de onların bu eyleminden dolayı cezaladırılacakları bildirilmektedir. Ancak bunu sınırlandırarak, sadece o dönemde yaşayan inkârcılar için değil; bu yolun izinden giderek aynı davranışı sergileyen ve hakikatı kabul etmek istemeyen kimseleri de kapsamaktadır.[382]

Sa'lebî, ilgili âyetin tefsirinde, fazla detaya yer vermeden bir önceki örnekte olduğu gibi senet zikretmeksizin doğrudan Hz. Peygamber'in şu hadis-i şerîfini nakletmektedir:[383]

"Hz. Peygamber şöyle dedi: ***Herhangi bir davetçi, dalalete (sapıklığa) davet eder ve ona tâbi olunursa, kendisine tâbi kimselerin günahlarının bir misli (onların günahlarından hiçbir şey eksiltilmeden) onlara verilecektir. Herhangi bir davetçi de insanları hidayete (doğru yola) davet eder de ona tâbi olunursa, onlara tâbi kimselerin sevapları kadar (sevaplarından hiçbir şey eksiltilmeden) ona da aynı sevap vardır."***[384]

Nitekim Sa'lebî bu âyetin yüce Allah'ın: وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْۖ *"Andolsun, onlar mutlaka kendi yüklerini ve kendi yükleriyle beraber nice ağır yükleri yükleneceklerdir"*[385] buyruğuna benzediğini zikretmiştir.[386]

1.2.4. Konuyla İlgili Diğer Örnekler

Yüce Allah Nisâ Sûresi'nde: وَلَا تَقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْۚ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيماً *"...ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, sizi esirgeyecektir"*[387] buyurmaktadır.

---

381 Nahl, 16/25.
382 Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 199-200; *Kur'ân Yolu,* III, 398.
383 Sa'lebî, a.g.e., III, 512.
384 İbn Mâce, "Mukaddime" 14, (205); aynı anlamda farklı sözcüklerle; Müslim, "Kitâbu'l-İlim", 16, (2674), "Zekât", 69, (1017); Tirmizî, "İlm" 15, (2674); Nesâî, "Zekât", 64, (2555).
385 Ankebût, 29/13.
386 Sa'lebî, a.g.e., III, 511.

Sa'lebî وَلَا تَقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ ifadesini, kardeşlerinizi, yani birbirinizin canına kastetmeyin diye tefsir etmiş ve akabinde Hz. Peygamber ile sahabilerden Amr b. el-As arasında gerçekleşen bir hâdise üzerine sahîh kabul edilen hadîs-i şerifi delil göstererek konuya açıklık getirmektedir:[388]

Abdurrahman b. Cübeyr'den Amr b. el-As'ın: "Resûlullah (s.a.v.) beni Zâtu's-Selasil (zincirler muharebesi) Gazvesine gönderdiğinde çok soğuk bir gecede cenabet oldum diye anlatır. Telef olurum korkusuyla gusül yapmadım ve bunun üzerine teyemmüm edip arkadaşlarıma sabah namazını kıldırdım. Resulullâh (s.a.v.)'e geldiğimde durumdan bahsettim. Resullullâh (s.a.v.) bana: "Ey Amr! Cenabet olduğun halde arkadaşlarına namaz mı kıldırdın?" dedi. Ben de: "Ya Resulullâh! Havanın çok şiddetli soğuk olduğu bir gecede cenabet oldum ve telef olurum korkusuyla gusül yapmadım." dedikten sonra, *"...ve kendinizi öldürmeyin! Allah size pek merhametlidir."* ***âyetini hatırladıktan sonra teyemmüm alıp namaz kıldırdım deyince Resulullâh s.a.v. onun bu şekilde delil göstermesine karşı çıkmayıp sadece güldü ve herhangi bir şey söylemedi."***[389]

Nisâ Sûresi'nde yüce Allah şöyle buyurmaktadır: اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَآئِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّاٰتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلاً كَرِيماً *"Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız."*[390]

Sa'lebî, kendilerinden sakınmanın küçük günahlara kefaret (yok edici) olması ve büyük günahlardan (kebâir) neyin kastedildiği konusunda müfessirlerin ihtilaf ettiklerini ifade edip âyet hakkında değişik rivâyetler vermektedir. Ayrıca te'vîl ehli (müfessirler)'in günahların adedi (çeşidi) hakkında tafsilatta bulunduklarına dair ayrı bir başlık olarak *"fasl fî tafsili ekâvîli ehli't-te'vîl fî adedi'l-kebâir mecmûa mine'l-kitâbi ve's-sünne..."* adı altında toplamaktadır. Âyet hakkında vermiş olduğu farklı rivâyetlerin sadedinde âyetin tefsirini şöyle yapmaktadır: Allah Te'âlâ'nın buyurmuş olduğu *"Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız...",* âyetinin sizi "bir namazdan diğer

---

387 Nisâ, 4/29.
388 Sa'lebî, a.g.e., II, 271.
389 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX, 346-347, (17812).
390 Nisâ, 4/31.

bir namaza, bir cuma'dan diğer bir cumaya, bir ramazandan diğer bir ramazana, bir hactan diğer bir hacca kadar işlenen) günahlarınızı örteriz" manasında olup, *"seyyiât*"tan maksadın, küçük günahlar olduğunu söylemektedir. Burada vermiş olduğu manayı teyidini yapmak için isnatsız şeklinde sadece Hz. Peygamber'in şu hadîs-i şerifini delil olarak getirmektedir:

قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصَّلَوَاتُ الْخَمْسُ كَفَّارَاتٌ لِمَا بَيْنَهُنَّ مَا اجْتُنِبَتْ الْكَبَائِرُ.

"Beş vakit namaz, büyük günahlardan sakınıldığı takdirde, aradaki işlenen küçük günahlar için kefarettir."[391]

Sa'lebî'nin eserinde vermiş olduğu bu hadisin metninde eksiklik varmış gibi gözükmektedir. Hadisin tam metnini tespit ettiğimizde birçok ravinin farklı şekillerde naklettiklerine şahit olduk. Ebû Hureyre'den rivâyet edilenle iktifa ettik.[392]

Sa'lebî'nin tefsirinde buna benzer örneklere sıklıkla rastlamak mümkündür. Netice olarak, çeşitli konular ile ilgili âyetleri açıklamak için kendi görüşlerini ortaya koymanın yanısıra Sünnet-i Nebeviyye'den de epeyce istifade etmiş olduğunu görmekteyiz.

1.3. KUR'ÂN'IN SAHÂBE SÖZLERİ İLE TEFSİRİ

Hz. Peygamber'in vefatının ardından toplum içerisinde elbette ki Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi anlayan ve anlatabilen sahâbe-i kirâm'dır. Sahâbenin dili Arapça olduğundan ve âyetlerin inişi esnasında iniş sebepleri ve hâdiselerine şahit olduklarından dolayı sahâbe, Kur'ân-ı Kerîm'i anlamakta zorlanmazdı. Arap diline hâkimiyetleri ve gerçek ilim üzere olmaları sebebiyle de Kur'ân tefsirini en iyi bilenlerdendi.[393] Fakat, anlayış bakımından sahâbenin seviyeleri aynı değildi. İçlerinde ilmî faaliyetlerle meşgul

---

391 Sa'lebî, a.g.e., II, 276.

392 **عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصَّلَوَاتُ الْخَمْسُ وَالْجُمُعَةُ إِلَى الْجُمُعَةِ كَفَّارَاتٌ لِمَا بَيْنَهُنَّ مَا اجْتُنِبَتْ الْكَبَائِرُ** ***"Ebû Hureyre (r.a.)'dan rivâyet edildiğine göre, Resûlullah s.a.v. şöyle buyurdu*: *Beş vakit namaza, cumadan cumaya kadar, ramazandan ramazana, büyük günahlardan sakınıldığı takdirde, aradaki işlenen küçük günahlar için kefarettir."*** Bkz. Müslim, "Tahâret", 16, (552); Tirmizî, "Salât" 46, (214); Ayrıca bkz. İbni Mâce, "İkâmet", 79, (1086).

393 Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 205-206; Ayrıca bkz. Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûm'il-Kur'ân*, II, 451.

olan veya başka meşgaleleri olan sahâbîler de vardı. O yüzden Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiriyle yakinen ilgilenen belli sayıda kimse vardı.[394]

Sahâbe'den en meşhur müfessirler şunlardır: başta "Hulefâ-i Râşidîn (Dört halife) olmak üzere; Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656) ve Hz. Ali (ö. 40/661), bunların dışında; Ubey b. Ka'b (ö. 31/651), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Abdullah b. Zübeyr (ö. 36/656), Ebû Mûsa el-Eş'arî (ö. 44/664), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) ve Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)."[395] (Allah onlardan razı olsun). Adı geçen sahâbîler, Kur'ân'nın bir âyetini tefsir ederken evvelâ Kur'ân'a, sonra da Hz. Muhammed'in sünnetine müracaat ederlerdi. Şayet ikisinde de cevap bulunamazsa, o zaman kendi içtihatlarına müracaat ederek tefsirde bulunurlardı. İçtihatlarında genellikle din ve dil olgusuna ehemmiyet gösterirlerdi. Çünkü Kur'ân, onların ana diliyle inmiş ve böylece onun lafız ve terkiplerini teferruatlı bir şekilde kolayca anlayabiliyorlardı.[396] Ayrıca müfessir sahabe-i kirâm ile birlikte aynı ortamda yaşayan ve Kur'ân tefsirinde otorite sahibi bilinen Ebû Hureyre (ö. 57/677), Hz. Aişe (ö. 95/678), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Abdullah b. Amr b. el-As (ö. 63/683), Cabir b. Abdillah (ö. 74/693) ve Enes b. Mâlik (ö. 91/710) gibi şahısların olduğu unutulmamalıdır. Zira bunlar da Kur'ân'ı tefsir ederken benzer yolu takip etmişlerdi. Ancak Kur'ân'ın tefsirinde bunlardan yapılan nakiller, yukarıda geçen şahıslardan yapılan nakiller kadar fazla değildir.[397]

İbn Teymiyye *Mukaddime*'de, Kur'ân'ı tefsir etme konusunda özellikle Hulefâ-i Râşidîn ve sahâbîlerin büyükleri ve âlimlerinin önemine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda onların Kur'ân'ın inişine şâhitlik eden ve elbetteki Kur'ân hakkında en bilgili ve her yönüyle anlayabilen kişler olduğunu; Kur'ân ve Sünnet'te aranan cevabın bulunmadığı takdirde sahabenin sözlerine başvurulması gerektiğini belirtmiştir.[398] Nitekim Abdullah b. Mes'ûd'un: "Kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah'a yemin ederim ki; Allah'ın Kitab'ında hiçbir ayet inmemiştir ki ben onun nerede ve ne hakkında nazil olduğunu bilmeyeyim. Eğer ki Allah'ın Kitâb'ını benden daha iyi bilen

394 Çelik, a.g.e., s. 206; Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 59.
395 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 49; Çelik, a.g.e., s. 206; Görgülü, a.g.e., s. 69.
396 Çelik, a.g.e., s. 206.
397 Nurettin Turgay, "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri", Bilimname, XIV, Sayı:1, (2008), s. 38; Ayrıca bkz. Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân,* II, 391.
398 İbn Teymiyye, *Mukaddime,* s. 95.

biri varsa ve gidebileceğim bir mesafedeyse mutlaka ona giderdim." sözü, onun Kur'ân ilmine olan yakınlığı ve vukûfiyetini ispat etmektedir.[399] Tabi ki Abdullah b. Mes'ûd'un dışında tabiri caizse bir derya olarak bilinen bir başka sahâbî, Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Abdullah b. Abbâs'tır. Tercümânu'l-Kur'ân[400] (Kur'ân'ın tercümanı) olarak bilinen İbn Abbâs hakkında henüz küçük yaşlarda iken Hz. Peygamber kendisi için: اَللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّيْنِ وَعَلِّمْهُ التَّأْوِيْلَ ***"Allahım onu dinde fakîh kıl ve te'vil ilmini de ona öğret."*** diye duada bulunurdu.[401]

Sa'lebî'nin tefsirinde de Abdullah b. Mes'ûd'un ve İbn Abbas'ın isminin geçtigi isnat sayısı, rakam olarak tespit edilemese de genel olarak bakıldığında az denmeyecek kadar çoktur. Tefsirinde ele aldığı hemen hemen her konu üzerinde onların görüşlerine yer verdiği kaçınılmaz bir gerçektir.

Sahabe-i Kirâm, Kur'ân'ın herhangi bir âyetinin tefsirini Kur'ân'da bulamamış ve Hz. Peygamber'den o konu ile ilgili bilgi edinme mümkün olamamış ise bu konuda içtihad ve re'y yoluna başvurarak amel ederlerdi. Böylece ortadaki sorun çözülmekle birlikte sahabenin yaptığı re'y ve içtihad, tefsir ilmine katkıda bulunmuş olurdu. Çünkü onların Arap olmaları ve konuştukları dilin Arapça olması hasebiyle onlar Kur'ân âyetlerinin manalarını ve sırlarını anlamakta güçlük çekmiyorlardı. Zira Hz. Peygamberle birlikte vahyin inişine şahitlik etmiş olup, nüzul sebeplerine vukûfiyet sağlamış ve Kur'ân muhtevasının neyi kuşattığını idrak etmişlerdi.[402]

Sahabenin Kur'ân tefsirindeki önemi ve rolü üzerine kısaca değindikten sonra Sa'lebî'nin tefsirinde sahabeye vermiş olduğu önemden bahsetmek gerekir. Bu manada kimlerden daha çok nakillerde bulunmuş ve bunu yaparken herhangi bir tercihte bulunup bulunmadığına bakalım. Aslında Sa'lebî'nin söz konusu tefsirde Sahabe-i Kiram'a önem verdiği ve epeyce nakilde bulunduğu görülmektedir. Fakat nakillerde bulunurken genellikle senedi rivayetin beraberinde zikretmemiştir. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi Sa'lebî tefsirinin mukkaddimesinde sahabenin sened zincirini zikretmiş ve

399 İbn Teymiyye, a.g.e., s. 96.
400 Hz. Peygamber'in Abdullah b. Abbâs'a "Tercümânu'l-Kur'ân" vasfıyla andığına dair rivayetler de mevcuttur. Bkz. Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 390.
401 İbn Teymiyye, a. yer**;** Zerkânî, a.g.e., II, 390.
402 Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 62.

âyetlerin tefsirini yaparken tekrar vermeye gerek duymamıştır. Ayrıca Sa'lebî'nin eserinde sıklıkla rastladığımız diğer bir husus, âyetlerin tefsirinde sahabenin icra etmiş olduğu kırâat okuyuşlarına yer verilmesidir. Sa'lebî, sahabeden kırâat nakillerini, bazen sened ile bazen de senedsiz zikretmektedir.

Eserden örnekler vermeden önce, pek çok sahabeden rivayette bulunduğundan dolayı elimizdeki nüshaya göre bunlardan önemli gördüklerimiz üzerinde durmaya çalışacağız.

Eserde rivayeti nakledilen sahabîler şu şekildedir: Abdullah b. Abbâs[403], Abdullah b. Mes'ûd[404], Ali b. Ebî Tâlib[405], Übey b. Ka'b[406], Ebû Hureyre[407], Câbir b. Abdillah[408], Abdullah b. Ömer[409], Hz. Âişe[410], Hz. Ebû Bekir[411], Hz. Ömer[412], Hz. Osman[413], Muâz b. Cebel[414], Zeyd b. Sâbit[415], Selmân el-Fârisi[416], Talhâ b. Ubeydullâh[417], Ebû Zer[418], Amr b. Mürre[419], Abdullah b. Amr[420], Semura b. Cündeb[421], Enes b. Mâlik[422], İbn Ömer[423], Abdullah b. Zübeyr[424], Ebû Said el-Hudrî[425], Mesrûk b. el-Ecda'.[426]

Rivayet kategorisinde değerlendirilen *el-Keşf ve'l-Beyân* tefsirinin müellifinin, yukarıda söylediğimiz gibi, âyetlerin tefsirinde takip etmiş olduğu yöntemlerden biri de, Kur'ân'ın ilk muhatapları olan sahabe sözlerini dikkate alarak onların belli konulardaki

403 Sa'lebî, a.g.e., I, 67.
404 Sa'lebî, a.g.e., IV, 56.
405 Sa'lebî, a.g.e., II, 149.
406 Sa'lebî, a.g.e., I, 146.
407 Sa'lebî, a.g.e., III, 496.
408 Sa'lebî, a.g.e., VI, 194.
409 Sa'lebî, a.g.e., VI, 493.
410 Sa'lebî, a.g.e., V, 317.
411 Sa'lebî, a.g.e., IV, 64.
412 Sa'lebî, a.g.e., IV, 247.
413 Sa'lebî, a.g.e., II, 149.
414 Sa'lebî, a.g.e., VI, 230.
415 Sa'lebî, a.g.e., VI, 275.
416 Sa'lebî, a.g.e., I, 217.
417 Sa'lebî, a.g.e., IV, 3.
418 Sa'lebî, a.g.e., II, 533.
419 Sa'lebî, a.g.e., IV, 249.
420 Sa'lebî, a.g.e., IV, 147.
421 Sa'lebî, a.g.e., IV, 58.
422 Sa'lebî, a.g.e., II, 149.
423 Sa'lebî, a.g.e., I, 67.
424 Sa'lebî, a.g.e., IV, 147.
425 Sa'lebî, a.g.e., I, 143.
426 Sa'lebî, a.g.e., II, 148.

görüşlerine çokça yer vermesidir. Tefsirinde sahabe sözleriyle tefsir etmiş olduğu örneklere rastlamak mümkündür. Genelde Sa'lebî bir meseleyi ele alırken öncelikle sahabenin sözlerine yer vermektedir. Hatta bazen âyetlerin tefsirinde sadece onların sözleriyle yetinmektedir. Âyetleri tefsir ederken sahabenin sözlerine yer verme yönteminde şu hususlar ön plana çıkmaktadır:

- Sahabeden gelen rivayetleri isnatlı, isnatsız ve bazen de kendisine kadar uzanan bir isnatla birlikte zikretmektedir.[427]
- Genellikle hadis haberini naklederken سمعت "semi'tu",[428] حدثنا "haddesenâ"[429] اخبرنا "ahberenâ"[430] اخبرنى "ahberenî"[431] veya nadiren de olsa انبأنى "enbeenî"[432] ve انبأنا "enbeenâ"[433] tabirlerini kullanmaktadır.
- Kur'an âyetlerinin manasını sahabeden gelen rivayetlerle desteklemektedir.[434]
- Âyetin sebeb-i nüzulü ile ilgili konuları sahabenin sözleriyle tefsir etmektedir.[435]
- Fıkhî hükümlerle ilgili meseleleri sahabenin sözlerine başvurarak delillendirmektedir. Bunu yaparken de bazen, mensubu olduğu İmam Şafiî'nin görüşlerini aktardıktan sonra ilgili görüşün hangi sahabiye ait olduğunu söyleyerek tâbiînden olan bazı âlimlerin de aynı görüşte olduklarını belirtmektedir.[436]
- Sahabenin âyetler hakkındaki kırâat vecihlerini bazen isnatla bazen de isnatsız olarak zikretmektedir.[437]

427 Bu konu hakkında bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 52.
428 Sa'lebî, a.g.e., I, 29, II, 55, V, 378, VI, 26, 38, 46, 395, 417, 446.
429 Sa'lebî, a.g.e., II, 112, V, 50, VI, 152.
430 Sa'lebî, a.g.e., V, 29, 323, VI, 9-10, 30, 43-44, 46, 55-56.
431 Sa'lebî, a.g.e., IV, 517, V, 29, 110, 120-121, VI, 14.
432 Sa'lebî, a.g.e., V, 17, 121, V, 6, 444.
433 Sa'lebî, a.g.e., V, 332.
434 Sa'lebî, a.g.e., I, 67, III, 6, 495-496, 498.
435 Sa'lebî, a.g.e., I, 180.
436 Sa'lebî, a.g.e., II, 180.
437 Sa'lebî, a.g.e., I, 40-41.

- Bazen sahabenin sözlerini diğer müffesirlerinin görüşlerinin üstünde tutarak takdim ettikten sonra sırayla diğer alimlerin görüşünü beyan etmektedir.[438] Bununla ilgili tefsirinden örnekler verilecektir.
- Âyetleri tefsir ederken sahabenin ve özellikle Hulefâ-i Râşidîn'in sözüne riayet ederek tefsirini tertip etmektedir. Diğer bir ifadeyle sıralamaya özen göstermektedir. Âyet hakkında beyan edilmesi gereken hususlar varsa ilk önce bunları beyan eder, daha sonra sahabenin görüşünü ve ardından da tâbiînin sözüne yer verir. Örneğin Bakara Sûresi'nin ilk âyeti geçerli olmak üzere diğer sûrelerde de *Hurûf-ı Mukatta*'a ile başlayan bu sûrelerin hakkında müfessirlerin çoğu Müteşâbihât kategorisinde değerlendirilmiş olduğunu ve anlam itibariyle sadece Allah Te'âlâ tarafından bilenebileceği izahını verdikten sonra hemen akabinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin bu konudaki görüşünü zikretmektedir.[439]

Özetle ziktretmiş olduğumuz bu başlıklar tefsirinden seçilen ilgili örneklerle birlikte tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Şimdi Sa'lebî âyetleri tefsir ederken uyguladığı usûlü akabinde sahabeden gelen rivayetlerle birkaç örnek üzerinden görelim.

1.3.1. Âyette Kastedilen Kelimenin Manasıyla İlgili Misaller

1.3.1.1. Takvâ'nın Mahiyeti

İslâmî literatürde takva hakkında farklı tariflere rastlamak mümkündür. Bunun yanında takvânın çeşitleri, sonuç ve faydaları da konu edilmektedir. Takvâ kelimesinin ve türevlerinin Kur'an'da farklı vesilelerle, çeşitli şekil ve manalarda sıkça zikredilmiş olması bu kavramın İslâm'daki önemine işaret etmektedir. Takva kelimesi lügatta; "korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek" gibi anlamlarını taşıyan "vikāye" masdarından türemektedir. Takvâ kelimesi

[438] Sa'lebî, a.g.e., I, 67.
[439] Sa'lebî, a.g.e., I, 62.

ise "Allah'a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir" şeklinde tanmlanmaktadır.[440]

Celil Kiraz, "Kur'ân'da Ahlâk İlkeleri" adlı doktora çalışmasında, takva kelimesinin Kur'ân'da pek çok âyette geçen anahtar kelimelerden biri olduğunu zikretmektedir. Bu konuda âlimlerin takva ve müttaki kavramlarının tariflerine yer verirken manalarını şu şekilde kaydetmiştir: Takva, tedbir almak anlamına gelen ittika kelimesiyle aynı anlamda olup, Allah'ın cezasından O'na itaate sığınmak ve iyi işleri yaparak kötülüklerden uzak durmak sûretiyle, nefsi cezayı gerektirecek şeylerden korumak anlamına gelmektedir. Müttakî ise, kendini âhirette zarar verecek şeylerden koruyan kişiye denilmektedir.[441]

Takva üzerine kısaca bu bilgiyi verdikten sonra konunun daha net anlaşılabilmesi için, bu hususta ki Sa'lebî'nin yaklaşımını göz önünde bulundurarak Kur'ân'dan bir örnekle meseleyi açıklamaya çalışalım.

Kur'ân-ı Kerîm'in en uzun ve ikinci sırasında bulunan Bakara Sûresi'nde Allah Te'âlâ şöyle buyurmaktadır:

ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ ۛ فِيهِ ۛ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ *"O kitap (Kur'ân); onda asla şüphe yoktur. O, müttakîler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir."*[442]

Âyette geçen لِّلْمُتَّقِينَ *Müttakî (takva sahibi)* kelimesi üzerine Sa'lebî, ayrı bir fasl açarak sahabe ve diğer âlimlerden birçok rivayet zikretmektedir. Burada sadece sahabeden zikretmiş olduğu rivayetlerin bazısını zikretmekle yetineceğiz. Sa'lebî, ilk olarak "takva manası" ve "müttaki hakikatı" hakkında âlimlerin ihtilaf etmiş olduklarını belirtip hemen ardından Hz. Peygamber'in şöyle bir hadisini zikretmektedir:

---

440 Bu tarifi Seyyid Şerîf el-Cürcânî yapmıştır. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Takvâ", *DİA*, İstanbul: 2010, C. 39, s. 484.

441 Bkz. Celil Kiraz, *Kur'ân'da Ahlâk İlkeleri-Tevrat, Zebur ve İncil'de Mukayeseli Bir Çalışma*, Bursa: Emin Y., 2007, ss. 188-189.

442 Bakara, 2/2.

"Takvanın hepsi, Nahl Sûresi'nde geçen إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ *"Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı emreder…"*[443] sözüyle kastedilendir." Sa'lebî, daha sonra "Müttakî" kelimesi hakkında ilk olarak sahabeden İbn Abbâs'ın şu değerlendirmesini nakletmektedir:

قال ابن عباس رضي الله عنهما: المتقي من يتقي الشرك والكبائر والفواحش Abdullah b. Abbâs dedi ki: *"Müttakî; şirke düşmekten, büyük günah işlemekten, fuhşiyattan (kötülüklerden) sakınan kimsedir."*

Diğer bir müfessir sahabi ise takva üzerine şunları demiştir:

وقال ابن عمر: التقوى أن لا يرى نفسه خيرًا من أحد İbn-i Ömer şöyle dedi: *"Takva; kendini hiç kimseden daha hayırlı görmemendir."*

Bu örnekte görüldüğü gibi Sa'lebî, sahabilerin âyette geçen kelime hakkındaki görüşlerine yer vermektedir.[444]

Sa'lebî, bu rivayetlerin dışında konuyla alakalı hemen hemen aynı olmakla birlikte değişik görüş bildiren bazı sahabî, tabiî ve diğer kimselerden de rivayetler nakletmiştir. Ancak burada sadece bir-iki örneği zikretmeyi uygun gördük.

1.3.1.2. **طَيِّبَاتِ** / Temiz ve Güzel Olan Herşey

Allah Te'âlâ'nın Bakara Sûresi'nde buyurmuş olduğu **يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُم** *"Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların iyi ve temizlerinden yiyin…"*[445] âyeti kerimesindeki **طَيِّبَاتِ** *"helal kılınan"* ve **مَا رَزَقْنَاكُم** *"Nimetin temiz ve güzel olan herşeyinden"* diye tefsir eden Sa'lebî devamında Ebû Hureyre'den nakledilen şu hadis-i şerifi zikretmektedir.[446]

---

443 Nahl, 16/90.
444 Sa'lebî, a.g.e., I, 67.
445 Bakara, 2/172.
446 Sa'lebî, a.g.e., I, 237.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صلى الله عليه وسلم) إِنَّ اللَّهَ طَيِّبٌ لاَ يَقْبَلُ إِلاَّ طَيِّبًا وَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَ الْمُؤْمِنِينَ بِمَا أَمَرَ بِهِ الْمُرْسَلِينَ "***Hz. Peygamber şöyle dedi: Şüphesiz ki Allah temizdir, ancak temiz olanı kabul eder. Şüphesiz Allah mü'minlere, peygamberlere emrettiğini emrederek"*** يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ *"Ey peygamberler! Temiz şeylerden yiyiniz…"*[447] ***buyurmuştur.***[448]

1.3.1.3. Sadaka'nın Ehemmiyeti

Allah Te'âlâ, insanların infak etmiş oldukları sadakanın sadece Allah rızası için yapılmış olması ve diğer insanlara karşı gösteriş amaçla yapılmaması; yardım yapılan kimseden de kesinlikle herhangi bir menfaat beklemeden yapılması gerektiğine dair Kur'ân'da örnekler vermektedir. Bu örneklerden biri Bakara Sûresinin 264. âyetinde يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ *"Ey iman edenler! Sadakalarınızı, başa kakmak, gönül kırmakla boşa çikarmayın"*[449] şeklinde geçmektedir.

Allah Te'âlâ'nın buyurduğu âyet-i kerîmeye Sa'lebî, sadaka verdiğiniz kimselere başa kakmakla minnet ettirerek ve onları inciterek sadakalarınızın (amellerinizin) mükâfat ve sevabını boşa çıkarmayın diye tefsir etmiştir. Bu âyetle ilgili yorumun hemen akabinde Sa'lebî, İbn Abbâs'tan rivayet edilen görüşünü kaydetmekle yetindiğini görmekteyiz. Eserinde, İbn Abbâs'ın bu âyet hakkında:

وقال ابن عباس رضي الله عنهما : بالمن على الله تعالى (والأذى) لصاحبها

"Minnet Allah Te'âlâ'ya karşı, eza ise sadakanın verildiği kişiye yöneliktir." dediği rivayeti zikremiştir.

Sa'lebî'nin bu âyetle ilgili detaylara girmemesi ve sadece İbn Abbâs'ın rivayetini nakletmesi, onun bu konudaki İbn Abbâs'ın görüşünü yeterli ve makul bulduğu gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır. Oysaki diğer tefsir kitaplarına bakıldığında bu âyet üzerine

447 Mü'minûn Sûresi, 23/51.
448 Müslim, "Zekât", 65, (1015).
449 Bakara, 2/264.

farklı rivayetlere de rastlamak mümkündür. Bu konuyla ilgili diğer rivayetlerin örnekleri için Taberî'nin tefsirine bakılabilir.[450]

Anlaşıldığı üzere, Allah Te'âlâ bu âyetteki inananlardan; verdikleri sadakalarında evvela Allah rızasının gözetmelerini ve sadakalarını verdikleri zaman çok dikkatli olmalarını istemektedir. Bunun elbetteki onlar için daha hayırlı olacağını, aksi takdirde amellerinin boşa gideceğini ve bu durumun, âyetin devamında gösterildiği gibi, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan kimselerin durumuna düşürebileceğini haber vermektedir. Çünkü bu tip insanlardan yapılan yardımın maksadında Allah rızası değil insanlara karşı gösteriş vardır. Dolayısıyla kâfirlerin düştükleri duruma inananların da böylesine bir duruma düşmemeleri için uyarıda bulunmaktadır. Aksi halde bunun gibi yardımların, Allah katında hiçbir ecir ve faydasının olmayacağı bilinmelidir. Bu âyetle ilgili şunu da ilave etmekte fayda vardır. Kâfirlerin yapmış oldukları sadaka ve yardımın Allah Te'âlâ nezdinde hiçbir değeri bulunmamaktadır. Zira onların amacı Allah'ın rızası ve sevabını kazanmak değil gösteriştir. Bunun için de Allah, inananlara; siz de sadaka verip üstüne sürekli "şöyle sana yardım yaptım, böyle sana yardım ettim" gibi ifadelerle hatırlatmada bulunursanız, işte o zaman durumunuz onlarınki gibi olur diyerek ikazda bulunmaktadır.

1.3.1.4. اصْطَفٰى Kelimesinin Mahiyeti

Âl-i İmrân Sûresi'nde Allah Te'âlâ'nın اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوحاً وَاٰلَ اِبْرٰهِيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعَالَمِينَ *"Şüphesiz, Allah, Adem'i, Nûh'u, İbrahim ailesini (soyunu) ve İmran ailesini (soyunu) seçip âlemlere üstün kıldı"*[451] buyruğunda geçen altı çizili اصْطَفٰى kelimesi "seçti" anlamındadır.

Bu âyet hakkında Sa'lebî'nin kendine ait herhangi bir yorum yapmadığı görülmektedir. Fakat onun eserinde sıklıkla rastladığımız yöntemlerden biri, âyetleri tefsir etmede sahabenin rivayetlerine yer vermesidir. İşte buradaki âyette geçen اصْطَفٰى kelimesini de Sa'lebî, Abdullah b. Abbâs'ın şu rivayeti ile açıklamaktadır: İbn Abbâs: "Yahûdiler bu âyet inmeden önce, 'Biz İbrâhîm, İshâk ve Yâkûb'un oğullarıyız, onların

[450] Bkz. Taberî, *Câmiü'l-Beyân,* IV, 663-665.
[451] Âl-i İmrân, 3/33.

yolu ve dini üzereyiz' dediler. Buna binaen Allah Te'âlâ bu âyet-i celîleyi indirmiştir" dedi. Yani, Allah bu kimseleri İslamları nedeniyle seçti. Siz ise İslam dışında bir din üzeresiniz. İbn Abbâs'ın rivayetini verdikten sonra Sa'lebî اصْطَفٰى kelimesiyle ilgili şunları ekler. اصْطَفٰى "İstafâ" kelimesi; seçmek veya seçkin kılmak (seçkin kıldı), demektir. Her nesnenin özü, fazileti ve seçilmiş kısmı manasına gelen الصفوة "safvet" masdarından türemiş "ifteale" vezninde bir fiildir. Bu durumda "Âdem" bütün insanlığın babası olan ve bu peygamberlerin arasında seçilmiş ve ihlasla donatılmış bir şahıstır. Nûh ise elçilerin şeyhidir. "İbrâhîm'in âli" ve "İmrân'ın âli"nin ifade ettiği anlam kendileridir, yani İbrâhîm ve İmrân'dır.[452]

1.3.1.5. اِلٰى مَغْفِرَةٍ İbaresi ile İlgili Sahabenin Rivayetleri

Yine Âl-i İmrân Sûresi'nde şöyle buyrulmaktadır: وَسَارِعُوٓا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِيْنَ *"Rabbinizin mağfiretine ve genişliği göklerle yer kadar olan, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennet için yarışın."*[453]

Sa'lebî, وَسَارِعُوٓا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِّنْ رَّبِّكُمْ kısmına; affı (mağfireti) gerektirebilecek salih amelleri işlemede acele ederek birbirinizle yarışın anlamında olduğunu zikrederek; اِلٰى مَغْفِرَةٍ "ila mağfireh" kelimesinin müfessir sahabiler ve diğerleri tarafından farklı şekilde tefsir edildiğini söylemektedir. Tefsirinde bu kelime hakkında vermiş olduğu müfessir sahabilerinin görüşlerinden bazıları şunlardır: Yüce Allah'ın اِلٰى مَغْفِرَةٍ buyruğunu, sahabilerden İbn Abbâs: "İslam'a", Ali b. Ebî Tâlib: "Farzları eda etmeye", Osman b. Afvân: "İhlas'a" ve Enes b. Mâlik: "Namazın ilk tekbiri" şeklinde tefsir etmişlerdir.[454]

1.3.1.6. Büyük Günahlar

---

452 Sa'lebî, a.g.e., II, 46.

453 Âl-i İmrân, 3/133.

454 Sa'lebî, a.g.e., II, 149; Ayrıca bkz. Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006, V, 312.

Sa'lebî, Nisâ Sûresi'ndeki إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلاً كَرِيماً *"Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere koyarız"*[455] âyetini tefsir ederken daha önce de söylediğimiz gibi ayrı bir fasl başlığı açarak te'vil ehlinin ilgili konudaki görüşlerine delilleriyle birlikte ayrıntılı biçimde yer vermiştir. Bu âyetle ilgili daha önce az çok bahsedilmiş ise de buradaki âyette geçen "Büyük günahlar"ın ne olduğu hakkında sahabeden gelen rivayetleri aktarmak önemli olacaktır. Sa'lebî, âyette geçen "Büyük günahlar" hakkında ilk başta Abdullah b. Mes'ûd olmak üzere Abdullah b. Ömer, İbn Abbâs ve diğerler müfessirlerden gelen rivayetleri nakletmektedir. Burada sadece ismini zikrettiğimiz üç sahabenin rivayetine yer verilecektir.

Abdullah b. Mes'ûd, Rasûlullah (s.a.v.)'a: "Allah indinde günahların en büyüğü nedir?" dedim. O da: "Seni yaratan Allah'a şirk koşmandır." dedi. Peki bundan sonra nedir?" dedim. "Ondan sonra komşunun hanımı ile zina etmendir." dedi.[456]

Yine bu âyet hakkında Abdullah b. Mes'ûd'dan farklı bir senetle gelen rivayet şu şekildedir: "Allah'a şirk koşmak, Allah'ın rahmetinden ümit kesmek ve Allah'ın azabından emin olmak."[457]

İbn Ömer, âyette geçen "büyük günahlar" kısmı hakkında sorulduğunda o Hz. Muhammed'in dokuz çeşit olduğunu ve şu şekilde tefsir ettiğini aktararak cevap vermiştir. Bunlar: "Allah'a şirk koşmak, kasden bir mümini öldürmek, anne ve babaya karşı gelmek, yetim malı yemek, faiz yemek, iffetli kadınlara iftira etmek, düşmana hücum esnasında firar etmek, sihirbazlık (sihir yapmak), murdar eti helal kılmaktır."[458]

İbn Abbâs ise "büyük günahlar" hakkında diğer sahabenin zikrettikleri dışında şunları da ilave ederek yirmi manaya çıkarmıştır. Bunlar: "Hırsızlık, namazı terk etmek,

---

455 Nisâ, 4/31.

456 Buhârî, "Kitâbu'l-Hudûd", 20, (6811); Müslim, "Kitâbu'l-Îmân", 141, (86); Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* VII, 178, (4102); Abdullah b. Mes'ûd bu hadisi rivayet ettikten sonra "Yüce Allah bunu tasdik etmek üzere Furkân Suresi'nde geçen *"Onlar, Allah ile beraber başka bir ilaha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları yaparsa ağır azaba uğrar."* (Furkân, 25/68) âyetini indirdi." buyurmuştur. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 272.

457 Sa'lebî, a.g.e., II, 272; Taberî, a.g.e., VI, 648.

458 Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata, 3. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, X, 314; Sa'lebî, a.g.e., II, 272.

zekât vermemek, yalan yere şahitlik, rızık endişesiyle çocuğunu öldürmek, haset, kibir, vasiyette adil davranmamak, Müslümanları hor görme (tahkir etmek).”[459]

1.3.1.7. سُحْت / Süht Kelimesinin Manası

Allah Te’âlâ Mâide Sûresi’nde سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ *“...Onlar, yalanı çok dinleyen, haramı çok yiyenlerdir”*[460] buyurmaktadır. Âyette geçen سُحْت “Süht” kelimesi hakkında Sa‘lebî, dilbilimcileri ve bazı İslam âlimlerinin çeşitli görüşlerine yer verdikten sonra İbn Abbas, Hz. Ömer ve Hz. Ali’nin bu kelime hakkındaki görüşlerini de zikretmiştir. Onlara göre âyette geçen “Süht” kelimesinin onbeş farklı manaya gelebileceğini söylemiş ve bunlardan her birini gerçekleştirmek haram sayılmıştır.

İbn Abbas, Hz. Ömer ve Hz. Ali, “Süht” kelimesinin manalarının onbeş tane olduğunu söyleyerek bunları şu şekilde sıralamışlardır:

1. Hüküm vermede alınan rüşvet,
2. Fuhuş yapan kadına verilen para,
3. Kâhinlere verilen hediye/bahşiş,
4. Köpek satarak elde edilen para,
5. Maymun satarak elde edilen para,
6. İçki satarak elde edilen para,
7. Domuz satarak elde edilen para,
8. Leş satılarak elde edilen para,
9. Kan satılarak elde edilen para,
10. Damızlık erkek hayvanların tohumlarını para karşılığı satmak,
11. Ağıt yakan kadına ödenen para,
12. Çalgıcı kadına verilen ücret,
13. Sihirbaza verilen ücret,
14. Heykeltraşlara verilen ücret,
15. Aracılık yapan kişiye verilen hediye.[461]

Abdullah b. Mesûd ise “Süht”ü “her bir şeyden alınan ücret” şeklinde tarif etmiştir.[462]

---

459 Sa‘lebî, a.g.e., II, 273.
460 Mâide, 5/42.
461 Sa‘lebî, a.g.e., II, 455.
462 Sa‘lebî, a.g.e., II, 454-455.

Sa‘lebî eserinde, sahabeye göre bu kelimenin onbeş ayrı manaya geldiğini belirtmiş, fakat rivayetin içinde bir tanesinin fazladan zikredildiği farkedilmiştir. Yani toplam onbeş değil de onun zikretmiş olduğu haliyle onaltı mana çıkmaktadır. Fakat yeni basılmış olan nüshada bir tanesinin belirtilmediği tarafımızdan tespit edilmiştir.[463]

1.3.1.8. الصُّمّ و الْبُكْم / Sağırlar ve Dilsizler

Enfâl Sûresi’nin bir âyetinde إِنَّ شَرَّ الدَّوَّابِّ عِنْدَ اللهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ “*Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan (gerçeği görmeyen) sağırlar, dilsizlerdi”*[464] buyrulmaktadır.

Sa‘lebî’nin bu âyette kastedilen kimseler hakkında sahabe rivayetlerini vermeden önce âyette geçen الصُّمُّ الْبُكْمُ ibaresini: “Hakikatten kaçarak sanki hakikati hiç işitmemiş ve duymamış gibi davranıp hareket ederler.” diye tefsir etmektedir.[465] Buradan şu da anlaşılabilir: Bu gibi kimselerin kulağı olduğu halde hakkı duymaz ya da duymak istemez, dili olduğu halde hakkı söylemez veya söylemek istemez ve aklı olduğu halde hakkı anlamaz veya anlamak istemez. Gerçekler karşısında sağır ve dilsizlerdir.

Müfessirler, bu âyetle kimlerin kastedildiği konusunda görüşler zikretmişlerdir. Fakat burada bizi ilgilendiren husus, Sa‘lebî’nin bu konuya dair sahabeden aktarmış olduğu rivayetlerdir. Sa‘lebî bu âyet hakkında sahabeden sadece Abdullah b. Abbâs’ın rivayetini zikretmiştir. Şöyle ki; Abdullah b. Abbâs’ın bu âyette söz konusu edilenlerin Abdüddâroğullarından[466] bir topluluk olduğunu ve onların “Biz, Muhammed’in getirmiş olduğu şeylere karşı kör (görmek istemeyiz), sağır (duymak istemeyiz), dilsiziz (konuşmak istemeyiz) ve hiçbir şeyine cevap vermeyiz.” dediklerini rivayet etmektedir.

---

463 Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân,* thk. Hâlid b. Ali el-Ğâmidî, XI, 344.

464 Enfâl, 8/22.

465 Sa‘lebî, a.g.e., III, 129.

466 “Kureyş kabilesinin ana kollarından biri olan Abdüddâr, Câhiliye döneminde Araplar nezdinde meşhur Dâr adlı putun kulu, kölesi anlamındadır. Abdüddâroğulları; Abdî, İbâdî, Abderî gibi nisbelerle anılmaktaydı. Kâbe’nin tamirinde görev alarak Hicr kısmındaki duvarı bazı kabilelerle birlikte yapmışlardı. Mus’ab b. Ümeyr bu kabileden olduğu bilinmektedir. Kureyş bayrağını taşıma imtiyazına sahip olan Abdüddâroğulları, Uhud Savaşı’nda Ebû Süfyân’ın ve karısı Hind b. Utbe’nin kışkırtmaları neticesinde, birbiri arkasında savaş meydanına çıkmış ve onlaradan çoğu öldürülmüştür.” Bkz. A. Lütfi Kazancı, “Abdüddâr (Benî Abdüddar)”, *DİA*, İstanbul: 1988, C. 1, s. 177.

Bu topluluktan sadece Süveybit b. Harmele ve Mus'ab b. Ümeyr Müslüman olmuşlardır.[467]

Buna benzer rivayetleri Taberî'nin tefsirinde de görmek mümkündür. Taberî, bu konuda İbn Abbâs'ın ayetin Abdüddâroğulları için nâzil olduğunu söyleyen rivayetini naklederek bu görüşün daha isabetli olacağını söylemiştir. Taberî'ye göre diğer bazıları ise bu gruptan münafıklar için nazil olduğunu söylemiştir.[468]

Aslında Yüce Allah bu âyetle müminlerin dikkatli olmalarını ve müşrikler gibi olmamalarını istemektedir. Aksi takdirde müminlerin müşriklerin durumuna düşebileceğini bildirmektedir.

1.3.1.9. الْمَثَانِي / Mesânî Meselesi

Allah Te'âlâ'nın Hicr Sûresi'nde وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعاً مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ *"Andolsun, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve büyük Kur'an'ı verdik"*[469] buyurmaktadır. Sa'lebî, âyette geçen **"الْمَثَانِي"** deyimi hakkında müfessirlerin ihtilaf ettiğini ileri sürer. İlk olarak senetleriyle birlikte Abdullah b. Mes'ûd ve Ebû Hûreyre'nin rivayetlerine yer vermektedir. Buna göre **"الْمَثَانِي"** nin "Fatiha Sûresi"dir. Abdullah b. Abbâs'a göre ise "yedi uzun sûre" manasındadır. Bazılarına göre bu "yedi uzun sûre", "Yûnus" sûresidir. Kimileri de "Bakara", "Âli İmrân", "Nisâ", "Mâide", "En'âm", "A'râf" ve birlikte saymak üzere "Enfâl" ile "Tevbe" sûrelerinin olduğunu söylemişlerdir.[470]

1.3.2. Âyetin Kırâtıyla İlgili Misallerde Sahâbenin Rivayetleri

1.3.2.1. مَالِكِ Kelimesinin Okunuşu

Fâtiha Sûresi'nde مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ *"Hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) maliki"*[471] buyrulmaktadır. Âyette geçen مَالِكِ kelimesinin okunuşuyla ilgili Sa'lebî, kırâat

467 Sa'lebî, a.g.e., III, 129.
468 Bkz. Taberî, *Câmiü'l-Beyân,* XI, 101.
469 Hicr, 15/87.
470 Sa'lebî, a.g.e., III, 495-496, 498.
471 Fâtiha, 1/4.

imamlarının bu konudaki ihtilaflarına yer verirken hadis rivayetinde de bulunduğunu görmekteyiz. Sa'lebî, مَالِكِ kelimesi hakkında Enes b. Mâlik'in bir rivayetine yer vermektedir. Bu rivayette, kendisine kadar uzanan senet zincirini zikredip, Hz. Peygamber ve dört halifenin buradaki kelimeyi مُلْكِ şeklinde okuduklarını aktarmaktadır. Bu âyetle ilgili hadis rivayetlerini naklederken "Ahberana" ...واخبرنا احمد بن محمد بن ابراهيم ve اخبرنا عبدالله بن حامد بن محمد formülüyle rivayet bulunmaktadır.[472]

1.3.2.2. السِّحْرُ Kelimesinin Okunuşu

فَلَمَّا اَلْقَوْا قَالَ مُوسٰى مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ اِنَّ اللّٰهَ سَيُبْطِلُهٗ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِيْنَ *"Sihirbazlar atacaklarını atınca Mûsâ dedi ki: "Sizin bu yaptığınız sihirdir. Allah onu elbette boşa çıkaracaktır. Çünkü Allah bozguncuların işini düzeltmez"*[473] âyeti kerimesinin tefsirinin ardından Sa'lebî "Sihr" kelimesinin okunuşuyla ilgili Kurrâ'nın farklı görüşlerini ortaya koymaktadır.[474]

Sa'lebî, buradaki kelimeyi Âmmın السِّحْرُ *"es-Sihru"* olarak okuduğunu ve bu okuyuşun delili ve en güçlüsü de Abdullah b. Mes'ûd'un مَا جِئْتُمْ بِهِ سِحْرٌ *"Sizin bu yaptığınız bir sihirdir"* şeklindeki kırâatı ile Ubey b. Ka'b'ın; مَا أَتَيْتُمْ بِهِ سِحْرٌ *"Sizin bu yaptığınız (getirdiğiniz) bir sihirdir"* kırâatıdır diye zikretmektedir.[475] Bu okuyuşla Hz. Mûsa'nın sihirbazlara sözü şu manaya gelmektedir: "Ey sihirbazlar! Benim ortaya koyduklarım sihir değil, bilakis sizin bu yaptıklarınız sihirdir."

السِّحْرُ *"es-Sihru"* kelimesini Mücâhid, Ebû Amr ve Ebû Ca'fer ise istifham ile آلسِّحْرُ *"âs-Sihru"* şeklinde okumuşlardır. Buna göre bahsettiğimiz birinci kırâatta bu kelime medsiz olarak haber şeklinde okunmuştur. İkincisinde ise soru şeklinde okunmuş

---

472 Sa'lebî, a.g.e., I, 41.
473 Yûnus, 10/81.
474 Sa'lebî, a.g.e., III, 295.
475 Sa'lebî, a.yer.

olup, âyette geçen *mâ* edatı soru kelimesi olmuştur. [476]

Bu âyetle ilgili *Keşşaf*'ın müellifi Zemahşerî, tefsirinde buna benzer bir görüş ortaya koymakla birlikte özellikle şunları ilave etmiştir:

Çoğunluğun مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ olarak okumuş olduğu âyetteki *mâ*, ismi mevsûl olup mübteda ve السِّحْرُ ise onun haberidir demiştir. Yani "Asıl bu ortaya koyduklarınız sihirdir." manasındadır. Bu da onların doğruyu kabul etmemek için "Bu sihirdir." demelerine karşı red manası taşır. السِّحْرُ *"es-Sihr"* kelimesi *"âs-Sihru"* olarak da okunmuş ki burada *mâ* edatı, soru şeklini almakta ve ayet "Siz ne ortaya koydunuz? Sihir mi?" anlamı taşımaktadır.[477] Söz konusu âyette geçen السِّحْرُ *"es-Sihr"* kelimesinin okunuşuyla ilgili Kurtubî de benzer açıklamalar yapmış; hatta meseleye daha teferruatlı bir şekilde yer vermiştir.[478]

1.4. KUR'ÂN'IN TÂBİÎN SÖZLERİ İLE TEFSİRİ

Şüphesiz ki sahabeden hemen sonra İslam devrinin ikinci en parlak nesli tâbiîndir. Tâbiîn, Hz. Peygamber'le birlikte aynı zaman ve aynı mekânlarda teneffüs etmese dahi Hz. Peygamber ile beraber yaşayan sahabenin yolundan giden kimseler olarak bilinmektedir. Tâbiîn, sahabenin Hz. Peygamber ile yaşadıkları çeşitli vakıaları müşahede etmemiş ise de, hemen hemen hepsini sahabe yoluyla işitmişler veya hadiseleri birebir onlarla konuşup öğrenmişlerdi. Dolayısıyla Hz. Peygamber'i görmemiş ama onu görmüş ve ondan hadis veya tefsir dinleyen sahabenin yolunu takip ederek daha çok semaen/işitirek ilim öğrenmişlerdir. Bunun yanında tefsir sahasında sema olmayan hususlarda, içtihadlarına başvurmuşlardır. Nitekim Suyûtî, tâbiînin ayetlerin tefsirine dair

476 Sa'lebî, a.g.e., III, 295.

477 Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an Hakâikı Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl,* çev. Muhammed Coşkun, Adil Bebek, Abdulaziz Hatip, Murat Sülün, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, C. III, s. 322.

478 Bkz. Kurtubî, a.g.e., XI, s. 29-30.

bildikleri ne varsa sahâbeden öğrendiklerini, bunun yanında âyetlerle ilgili olarak istidlal ve istinbata da yönelmiş olduklarını söylemektedir.[479]

Şeyhü'l-İslam İbn Teymiyye *Mukaddime*'de, âlimlerin çoğunun, Kur'an tefsiri için Kur'ân, Sünnet ve sahâbe sözlerinde bulunmayan bir hususta tâbiîn sözlerine başvurduklarını belirtmektedir.[480] Çünkü tâbiîn devrinde tefsir merhaleden merhaleye geçmeye başlamış ve her bir merhaleye sahip olan kimselerin kültür durumlarının farklı olması sebebiyle gerek merhaleler ve gerekse bu kimseler ona bir şeyler eklemişlerdir. Mesela re'y ile tefsir hususu, sahabenin yaşadığı devirde de var olduğundan, bir âyeti nüzûl sebebine istinaden tefsir etmek onlar için bir kıstas olsa da onların hükümlerle hadiseler arasında irtibat kurma zorunluluklarından dolayı bazen yaptıkları tefsirde kendi görüşlerine başvurmuşlardır. Bu yönüyle sahabe içerisinde sebeb-i nüzul konularında dahi bir ittifak söz konusu olmamıştır. Tâbiîn döneminde ise, âyetleri görüş veya re'y ile tefsir etme şekli daha çok göze çarpmaktadır. Nitekim re'y ile yapılan tefsirlerde, sadece kendi düşüncelerini öne sürmemiş fakat aynı zamanda yaşadıkları toplumun içerisindeki fikri anlayışları, yaşam tarzlarını, hasen ve uydurma-garip olan hadisleri de içine katmışlardır.[481]

Bilhassa Ehl-i kitap kökenli Kâ'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi şahısların İslâm'ı kabul ettikten sonra uydurma-garip denilen İsrâiliyat'ı yaygın biçimde kullanmaya başlamaları, gayba dair ve diğer bazı konularda yorum yapmaları, zaman zaman müfessirler tarafından hoş karşılanmamıştır ve dolayısıyla bu durum tâbiîn tefsirini sahabe tefsirinden ayıran en önemli özelliklerinden olmuştur.[482] Her ne kadar bu gibi şahısların güvenilirliği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de, müfessirlerin çoğu, tabiîlerden gelen nakillerde bulunulabileceği hususunda görüş beyan etmişlerdir. Bu âlimlere göre, tabiîler tefsir yaptıkları hususların çoğunu sahabeden almışlar ve yine onlara okumuş olmuşlardır.[483] Mesela Muhammed b. İshâk, Ebâne b. Sâlih'ten rivayetle

---

479 Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûm'il-Kur'ân*, II, 453.
480 İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 102.
481 Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 91.
482 Arif Ulu, "Tâbiîn", *DİA*, İstanbul: 2010, C. 39, s. 329; Sa'lebî, bu iki şahıstan gelen rivayetleri eserine almıştır. Bunun için de bazı âlimler tarafından tenkide uğramıştır. Mesela bu şahıslardan, Ashabu'l-Kehf kıssasıyla ilgili isimleri, sayıları ve mağaraya sığınmaları hakkındaki rivayetler tefsirinde geniş bir şekilde zikretmiştir. Detaylı bilgi için bkz. *el-Keşf ve'l-Beyân,* IV, 94, 97, 98.
483 Görgülü, a.g.e., s. 74.

Mücâhid'in şöyle dediğini anlatır: "Mushafımı İbn Abbâs'a üç defa baştan sona arzederek okudum, her bir âyette durur ve ona soru sorardım." Katâde de: "Kur'ân'da var olan tüm âyetler hakkında mutlaka birşeyler duymuştum." der.[484] Burdan hareketle onların, âyetleri yorumlarken öncelikle Kur'ân'ı ve Sünneti esas aldıkları, bunun yanında sahabenin görüşlerinden de yararlandıkları anlaşılmaktadır.

Kısaca tefsirde tanınmış ve büyük sahabilerden ilim tahsil etmiş olan müfessir tabiîlerden bazılarını kronolojik olarak zikretmemiz gerekirse:

"Mesruk b. el-Ecda' (ö. 63/683), Ebu'l-Âliye (ö. 90/709), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Said b. Cübeyr (ö. 95/714), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/714), İkrime (ö. 105/722), Dahhâk b. Muzâhim, (105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ata b. Ebi Rebah (ö. 114/732), Katâde b. Diame (ö. 117/735), Rebî b. Enes (140/757)" sayılabilir. İbn Teymiye bu isimlerin hepsini *Mukaddime*'de zikretmiştir.[485]

Zikredilen tâbiî müfessirleri ve bunların dışında Sa'lebî'nin çokça faydalandığı daha birçoğunun ismini, Sa'lebî tefsirinde ve mukaddimesinde belirtmiştir. Sa'lebî'nin istifade etmiş olduğu bütün tâbiîn tefsir kaynaklarından daha önce atıfta bulunduğumuz için burada tekrar zikretmeye gerek duymadık. Fakat özellikle Ebu'l-'Âliye, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Dahhâk, Katâde, Ata b. Ebî Rebâh, Hasan-ı Basrî gibi birçok müfessirin tefsirinden kaynak olarak az istifade ettiği denilse yanlış olur. Hemen hemen her mevzu ile ilgili tâbiîn müfessirlerinin sözlerine yer vermiştir. Hatta -öncesinden de ifade ettiğimiz gibi- müfessir hadis rivayet ederken sık sık sahabe ve tâbiîne kadar uzanan isnad zincirini hocasından "İbn Fencuveyh" isimli âlimin kanalıyla nakletmektedir.

Müfessirimiz tefsirinde, zikredilenin isimlerin dışında "Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Âmir eş-Şa'bî (ö. 104/722), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736), İsmail b. Abdurrahman es-Süddî (ö.127/745), Reb'i b. Enes (ö. 140/757), İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Muhammed b. İshâk (ö. 151/768)" gibi tâbiîn âlimlerinden de çokça rivayette bulunmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Sa'lebî'nin tefsirinde, tâbiînin sözleri ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.

---

484 İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 102-103.
485 İbn Teymiyye, a.g.e., s. 103-104.

Kendisi, tâbiînin farklı konulardaki görüşlerine ve içtihatlarına bol bol yer vermesinin yanısıra sözlerini Kur'ân ve Sünnetle de desteklemektedir. Genelde âyetleri tefsir ederken tâbiînden aktarmış olduğu rivayetleri sahabenin yöntemi üzere kullanmaktadır. Yani yöntem konusunda farklı bir yol çizmemiştir. Mesela bir âyeti tefsir ederken nasıl ki قال ابن عباس "Kâle İbn Abbâs" ibaresini kullandıysa tâbiîn olan kimselerden bir rivayet aktarırken de aynı şekilde قال سعيد بن جبير "Kâle Saîd b. Cübeyr" ibaresini kullanmaktadır. Öyle ki metin içerisinde sahabe ve tâbiînden gelen hadis rivayetlerinin senedini çoğu zaman kısaltarak nakletmektedir.

Sa'lebî, tâbiînden belli başlı konularda rivayette bulunmuştur. Tâbiîn, sahabenin gitmiş olduğu yolu takip etmiştir. Başka bir ifadeyle tâbiîn, sahabeyle benzer konularda görüş beyan etmektedirler.

Özetlemek gerekirse genellikle Sa'lebî, eserinde tâbiînden şu hususlarda nakillerde bulunmaktadır:

- Tâbiînden gelen rivayeti bazen isnat ile birlikte, bazen de isnat zincirini vermeden zikretmektedir.[486]
- Sahabeden sonra tâbiînden meşhur kırâat imamlarının kırâatını zikretmektedir. Mesela; Fatiha Sûresi'nin 4. âyetiyle ilgili, sahabî ve tâbiînden olan Kurrâ'nın okuyuş vecihlerini zikretmiştir.[487]
- Âyetin sebeb-i nüzûlü hususunda, tâbiîn sözlerine yer vermektedir. Mesela; A'râf Sûresi 187. âyetinin sebebi nüzûlü hakkında tâbiînden gelen rivayetleri sıralamaktadır.[488]
- Fıkhî ve şer'î hükümlerle ilgili meselelerde tâbiînden gelen rivayetlere yer vermektedir.[489]
- İsrailiyyât'a dair tâbiînden bazı rivayetler nakletmektedir. Ashâb-ı Kehf kıssasıyla ilgili Sa'lebî, Süddî, Vehb b. Münebbih, Muhammed b. İshâk gibi âlimlerden çok değişik ve ilginç rivayetler aktarmaktadır.[490]

[486] Sa'lebî, a.g.e., II, 4, 20, IV, 185, 468.
[487] Sa'lebî, a.g.e., I, 41-42.
[488] Sa'lebî, a.g.e., III, 252.
[489] Sa'lebî, a.g.e., III, 506-507.

- Bazen tâbiînin sözünü bir hadis-i şerifle desteklediği görülmektedir. Mesela; Fatiha Sûresi'nin 2. âyetinde geçen "er-Rahmân" sıfatıyla ilgili, tâbiîn sözlerini zikrettikten sonra hocası müfessir Ebu'l-Kasım'dan isnadıyla dinlemiş olduğu bir hadis-i şerifi vermektedir.[491]
- Tâbiîn'den kendisine kadar uzanan rivayet zincirini zikretmektedir.[492]
- Bazen bir konu ile ilgili teferruata girmeden tâbiînden gelen rivayetleri zikrederek konuya açıklık getirmektedir. Mesela; A'râf Sûresi'nin 2. âyetinin sadedinde Ebu'l 'Aliyye, Mücâhid ve Dahhâk'ın sözüne yer vermektedir.[493]

Bu bakımdan Sa'lebî'nin, tâbiînden aktarmış olduğu rivayetlerle birlikte ne şekilde tefsir yaptığını bazı örnekler üzerinde görmemiz uygun olacaktır.

1.4.1. Tâbiînin Sözünü Bir Hadis-i Şerifle Desteklemesi

1.4.1.1. Ümmî Kesim

Sa'lebî, وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ *"Onlardan bir kısmı ümmîdirler; Kitap (Tevrat) okumayı bilmezler"*[494] âyetindeki وَمِنْهُمْ "içlerinden" kısmındaki maksadı, Yahûdilerin arasındaki bir takım أُمِّيُّونَ "ümmîler" olarak zikretmektedir. Âlimlerin çoğunluğuna göre bu âyet, Yahûdiler hakkında inmiştir. İşte Sa'lebî de konuyla alakalı ilk nesil âlimlerin sözüne yer vererek görüşünü delillendirmektedir.[495] İbn Abbâs ve Katâde'nin ifadelerine göre; Yahûdilerden öyleleri vardır ki, kitabın (Tevratın) manasını (içindekini) yüzünden bilmez, okuyamaz. Ancak anlamadan ezbere okumayı bilirler. Kelbî de, okuma-yazma bilgisine sahip olmayan Yahûdilerin kastedildiği görüşündedir. Bu te'vîlin doğruluğuna Hz. Muhammed'in şu kavli delalet eder:

---

490 Sa'lebî, a.g.e., IV, 93-105.
491 Sa'lebî, a.g.e., I, 28-29.
492 Sa'lebî, a.g.e., V, 16.
493 Sa'lebî, a.g.e., III, 4.
494 Bakara, 2/78.
495 Sa'lebî, a.g.e., I, 142.

"Şüphesiz biz ümmî bir ümmetiz. Ne yazıya ne de hesaba dayanırız. Ay şöyle ve şöyle diye hesap etmeyiz."[496]

1.4.2. Tâbiînden Nakledilen Bir Hadis ile Kelimenin Anlamını Açıklaması

1.4.2.1. رِضْوَانٌ / Rıza'nın Anlamı

Allah Te'âlâ, Âl-i İmrân Sûresi'nde şöyle buyurmaktadır:

...تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ *"...içinden ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah'ın rızası vardır."*[497]

Sa'lebî, âyette geçen رِضْوَانٌ kelimesinin okunuşuyla ilgili kırâat âlimlerinin görüşlerini beyan ettikten sonra,[498] ilgili kelimenin manasını tâbiînden Zeyd b. Eslem (ö. 136/754)'in nakletmiş olduğu bir kudsî hadis-i şerifle aynen açıklamaktadır.[499]

Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), O'na Ata b. Yesâr (ö. 103/721), O'na Ebî Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) Resûlullah (s.a.v.)'in şöyle dediğini rivayet etmektedir:[500]

"Allah Te'âlâ Cennet ehline: Ey Cennet ehli! diye seslenecektir. Onlar, hacıların Hacc'da seslendiğine yakın bir ifadeyle: Lebbeyke Rabbena ve Sa'deyk ve'l hayru fî yedeyk (Senin emrindeyiz, senin itaatindeyiz ey Rabbimiz, hayr Senin ellerindedir, diye cevap verecekler. Allah Te'âlâ: Râzî (hoşnut) oldunuz mu? diye soracaktır. Onlar; Yarattıklarından hiçbirine vermediğini bizlere vermişken, bize ne oluyor da râzî olmayalım ki ya Rab, diyecekler. Bu sefer Allah Te'âlâ: Bundan daha efdalini (üstününü) size vereyim mi? diyecektir. Onlar: Bundan daha efdali ne olabilir

---

496 Buhârî, "Savm", 13, (1913); Müslim, "Siyâm", 15, (2511); Ebû Davûd, "Savm", 4 (2319).

497 Âl-i İmrân, 3/15.

498 رِضْوَانٌ**-Rıdvân;** râzi olmak (hoşnutluk) anlamına gelmektedir. Sa'lebî, bu kelimeyi âmmın R'nın kesresi ile şeklinde okuduklarını fakat Ebu Bekir'in rivayet ettiğine göre Âsım Kur'ân'ın tümünde R'nın dammesiyle yani رُضْوَانٌ **"**Rudvân" şeklinde okuduğunu zikretmektedir. Bu da Kays Aylân kabilelerinin lehçesi böyle olduğundan damme ile okumuştur. Mesela; عِدْوَان **"Idvan"** kelimenin benzeri kalıpta طِغْيَان **"Tiğyân"** ise, عُدْوَان **"Udvan"** şeklinde okunan kelimenin benzeri kalıpta da طُغْيَان **"Tuğyân"** dır. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 24.

499 Sa'lebî, a.g.e., II, 24-25.

500 En son basılan nüshada Sa'lebî'nin bu hadis-i şerifi İbn Fencuveyh kanalıyla naklettiğine zikretmişlerdir. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* thk. Abdullah b. Cuma', VIII, 138.

ki ya Rab, diyecekler. Allah Te'âlâ: Sizin üzerinize rızamı bahşediyorum ve bundan sonra bir daha size öfkelenip azap etmeyeceğim.[501]

1.4.2.2. وَيَخْتَارُ Kelimesinden Kasıt

Allah Te'âlâ'nın وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ *"Rabbin dilediğini yaratır ve seçer"*[502] buyruğu hakkında farklı rivayetler aktarılmakla birlikte Sa'lebî, bu âyetin Velîd b. Muğire'nin: لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ *"Bu Kur'ân iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!"*[503] demesinden sonra bir cevap olarak indiğini zikrederek, burada Allah Te'âlâ'nın, peygamberleri gönderirken onların seçimine göre göndermediğini nakletmektedir.[504] Sa'lebî bunun üzerine tâbiînden gelen şu hadis-i şerifleri zikreder: Saîd b. Müseyyeb Hz. Câbir'den, ona Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmektedir: ***"Şüphesiz Allah Te'âlâ, ashabımı Peygamberler ve Resuller hariç olmak üzere bütün âlemler üzerine seçmiş ve üstün kılmıştır. Ashabım arasından da benim için dört kişiyi seçmiştir. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi kastetmiştir (Allah onlardan razı olsun). Onları benim ashabım kılmıştır. Bütün ashabımda da hayır vardır. Ümmetimi de diğer ümmetler üzerine seçmiş ve üstün kılmıştır. Ümmetimden de benim için dört nesil seçmiştir (Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü asır Müslümanlarını kastetmiştir.)"***[505]

Görüldüğü üzere Sa'lebî, âyette geçen kelimeden kastedilen manayı, zayıf haber olsa bile tabiînden nakledilen bu hadis-i şerifle açıklamayı uygun görmüştür.

Sa'lebî, İbn Fencuveyh kanalıyla bu âyetin manasını bir de şu şekilde vermektedir. Bana İbn Fencuveyh…Süfyan b. Uyeyne, Amr b. Dînar'dan, o Vehb b. Münebbih'ten, o kardeşinden rivayetle; Allah Te'âlân'ın: وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ *"Rabbim*

---

501 Bu hadisi Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel zikretmiştir. Bkz. Buhârî, "Kitâbu'r-Rikâk", 51, (6549); Müslim, "Kitâbu'l-Cenneti ve Sifeti Naîmihâ ve Ehlihâ", 9, (2829); Tirmizî, "Ebvâbu Sifeti'l-Cenneh", (2555); Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XVIII, 348-349, (11835).

502 Kasas, 28/68.

503 Zuhruf, 43/31.

504 Sa'lebî, a.g.e., IV, 547.

505 Bu hadisin kaynağı hadis kitaplarında bulunamamıştır. Fakat bu hadis, Sa'lebî'nin eserinin en son tahkikini yapan kişiler tarafından zayıf olarak tespit edilmiştir. Açıklamalar kısmına bkz. Sa'lebî, a.g.e., XX, 486. Öte yandan Kurtubî, eserinde bu hadis-i şerifin, el-Bezzar'ın Kîtab'ında merfu ve sahih bir rivayet olarak geçtiği ifade etmiştir. Bkz. Kurtubî, a.g.e., XVI, 305-306.

dilediğini yaratır ve seçer” meâlidekeki âyet hakkında, şu şekilde dediğini kaydetmiştir: “Davarlardan koyun türünü, kuşlardan ise güvercinleri (seçmiştir).”[506] Dolayısıyla bu ifadede geçen **“يَخْتَارُ”** “seçme” kelimesi ile âyette geçen kelime mana itibariyle aynı anlamdadır.[507] Sa‘lebî burada bir kıyası nakletmiş gibidir. Yani, Allah Te’âlâ nasıl ki kulları arasında istediği şekilde istediği insanı tercih edip seçebiliyorsa, diğer yaratılmışların arasında da aynı şey söz konusu olabilir. Çünkü tercih ve seçme hakkı ancak Allah’a mahsustur. Bunun için kulların isteklerine göre değil, ancak O’nun dilediğine göre herşey gerçekleşebilmektedir. Buna göre de Hz. Muhammed hadisinde böyle bir şeyi ifade etmesi gayet manidardır. Zira bilindiği gibi ona en yakın ve onun en sevdiği kişiler Hulefâ-i Râşidin’di. İşte bunu şu âyet daha da fazla güçlendirmektedir:

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُولُهٗٓ اَمْراً اَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ *“Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdiği zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda seçim yapma hakları yoktur.”*[508]

1.4.3. Tâbiîn ve Diğer Müfessirlerin Sözü Üzerine Başka Bir Âyetin Benzerini Zikretmesi

1.4.3.1. Tövbe Edenler ve Temizlenenlerden Kasıt

Allah Te’âlâ şöyle buyurmaktadır: إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ *“Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri ve temizlenenleri sever.”*[509]

Sa‘lebî, mezkûr âyette geçen التَّوَّابِينَ *“tövbe edenler”* ve الْمُتَطَهِّرِينَ *“temizlenenler”* hakkındaki maksadın ne olduğuna dair görüş beyanında bulunmadan önce, ilgili konuda tâbiîn sözlerine öncelik vererek onların çeşitli şekillerdeki yorumlarına yer vermiştir. Mücâhid ve Kelbî’ye göre, Allah günahlardan tövbe edip temizlenenleri sever. Mücâhid’den gelen bir başka rivayete göre de, kadınlarına arka yolu seçip yaklaşmaktan tövbe eden, الْمُتَطَهِّرِينَ *“temizlenenler”*i sever. Buna göre kim ki kadınlarına arka yoldan

506 Haberin kaynağı bulunamamıştır.
507 Sa‘lebî, a.g.e., IV, 547-548.
508 Ahzâb, 33/36.
509 Bakara, 2/222.

yaklaşırsa temiz sayılmamaktadır. Çünkü kadının arkası ile erkeğin arkası arasında bir fark yoktur demişlerdir. Mukâtil b. Hayyân ise, التَّوَّابِينَ *"tövbe edenler"* den maksat, şirk ve isyan gibi günahlarından tövbe edip الْمُتَطَهِّرِينَ *"temizlenenler"* olduğunu söyleyerek şöyle devam etti; bir gün Ebû Aliyye'nin yanında idim ve çok güzel bir şekilde abdest alarak ona اِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ âyetini hatırlattım. O bana şöyle cevap verdi: Su ile temizlenler temizdir fakat günahlardan tövbe edenler daha da temizdir. Said b. Cübeyr'e göre, التَّوَّابِينَ *"tövbe edenler"* den maksat, şirkten tevbe edenler ve günahlardan الْمُتَطَهِّرِينَ *"temizlenenler"*dir. İbn Cüreyc'in, Mücâhid'den rivayet ettiği diğer bir görüşe göre; âyette geçen التَّوَّابِينَ *"tövbe edenler"* den maksat, işlediği günahından tövbe ettikten sonra bir daha ona geri dönmeyecek şekilde الْمُتَطَهِّرِينَ *"temizlenenler"*dir.

Sa'lebî, hocası Ebu'l-Kâsım b. Muhammed b. Habîb'ten işitmiştir ki; o Ebu'l-Hasen b. Ali b. Abdurrahim el-Kannâd'a اِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ âyeti hakkında sorunca Ebu'l-Hasen el-Kannâd: Şüphesiz Allah büyük günahlardan ve kötü davranışlardan التَّوَّابِينَ *"tövbe edenler"*i, küçük günahlardan ve alışkanlık hale getirdiği kötü fiilerden الْمُتَطَهِّرِينَ *"temizlenenler"*i sever diye cevap vermiştir.

Sa'lebî bu ayetin, Allah her türlü kötü davranıştan, günahtan, kötü sözden, zarar getirecek ve ayıp sayılan her şeyden tövbe ederek temizlenenleri sever anlamında olduğunu ifade etmiştir. Nitekim "tevvâb" kelimesi, işlemiş olduğu her günahından tövbe eden, tekrar işlemeyen ve günahında ısrar etmeyen kimse anlamında olup, bu âyete benzer şekilde, İsrâ Sûresi'nde geçen اِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُوراً *"Eğer siz iyi kişiler olursanız, şunu bilin ki Allah tövbeye yönelenleri çok bağışlayandır."*[510] âyetini zikretmiştir.[511] Yukarıda verdiğimiz görüşlerden farklı olarak İbn Cerîr et-Taberî'den, Ata b. Rebâh'ın âyette geçen *"tövbe edenler"* günahlardan tövbe edenler ve *"temizlenenler"*den maksadın, su ile temizlenenler olduğunu söyleyen rivayetini

[510] İsrâ, 17/25.
[511] Sa'lebî, a.g.e., I, 348-349.

zikretmiştir.[512] Yani yıkanıp namaz için temizlenenler, abdest alanlar kastedilmektedir. Taberî, buradaki "temizlenme" kelimesinden ilk akla gelen şey, su ile temizlenme olduğundan bu görüşü daha doğru bularak tercih etmiştir.[513]

1.4.4. Kelime Üzerinde Tâbiîn Âlimlerinin İhtilaflarını Zikretmesi

1.4.4.1. الْقَنَاطِيرِ / Kanâtîr'in Anlamı

Âl-i İmrân Sûresi'nin 14. âyetinin devamında وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ *"... yük yük altın ve gümüş..."*[514] buyrulmaktadır.

Sa'lebî âyette geçen وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ ifadesi üzerine âlimlerin farklı görüşlerini ortaya koymakla birlikte kendi görüşünü de beyan etmektedir. İlk olarak وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ ifadesinin, "üst üste yığılmış mal çokluğu" anlamına geldiğini söyler. Daha sonra âyette geçen ifadede miktarın ölçüsünün ne olduğu konusunda, sahabe ve tâbiîn dışındaki âlimlerin ihtilaflarını sıralamaktadır. Konuyla ilgili sadece önemli gördüğümüz görüşleri vermeye çalışacağız.

الْقَنَاطِيرِ *"el-Kanâtîr"* kelimesi القِنطَار *"el-Kıntâr"* kelimesinin çoğuludur.

Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen görüşe göre, Hz. Peygamber bir kıntarın, 1200 ukıyye[515] olduğunu söylemiştir.

İbn Abbâs (r.a.), Abdullah b. Ömer ve Dahhâk'a göre, bir kıntar 1200 miskaldır.[516] Bu konuda Hasan-ı Basrî'nin, Hz. Peygamber'den mürsel bir hadis rivayet ettiğini söylemektedir.[517]

---

512 Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, III, 742-743.
513 Daha detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, III, 744.
514 Âl-i İmrân, 3/14.
515 Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimine denilir. Yerlere ve çevrelere göre değişmektedir. En tanınmışı dörtyüz dirhem ağırlık olandır.
516 Bir çeşit ağırlık ölçü birimine denilir.
517 Sa'lebî, a.g.e., II, 19.

Saîd b. Cübeyr ve İkrime'ye göre, bir kıntar, 1100 menn, 100 rıtl[518], 100 dirhem ve 100 miskâldir. İslâm'ın doğduğu zamanlarda Mekke-i Mükerreme'de kıntar hesabıyla zengin olanların sayısı yüz kişiyi geçmiyordu.

Said bin Müseyyeb ve Katâde'ye göre, bir kıntar 8000 dirhemdir.

Mücâhid'e göre, bir kıntar 7000 dirhemdir.

Sa'lebî; bazı kitaplarda, kanâtîr kelimesinin kökünün, sağlam olan birşeyden alınan anlamına geldiğini söylenmektedir. Bu bağlamda *"kantartuş-şey'e"* manası, o şeyi sağlam kıldım yani sağlamlaştırdım demektir, denildiğini görmüştüm, der.[519] *"Kantara"* lafzı "kemerli köprü" manasına da gelir. Buna göre de bu kökten gelip aynı manayı ifade etmektedir.

Muellif diğer bazı âlimlerin de kıntarı hakkındaki açıklamalarına yer vermiştir. Bu bağlamda İbn Keysân' göre, kıntar çok mal demektir; el-Hakem'e göre ise, yer ile gök arasında olan mal anlamına gelmektedir. [520]

الْمُقَنْطَرَةِ *"el-mukantara"* kelimesinin anlamı konusunda da âlimlerin farklı görüşleri olmuştur: Dahhâk الْمُقَنْطَرَةِ *"el-mukantara"* kelimesine, "sağlamlaştırılmış, korunmuş" anlamını vermiştir. Katâde, "kat kat veya üst üste çok mal" anlamını verirken Süddî, "dirhem veya dinar şeklini alana kadar basılmış ve nakşedilmiş mücevher" anlamını vermiştir.[521] Meşhur dilcilerden biri olan Ferrâ (ö. 207/822)[522] ise; sanki *"kanâtîr"* 3; *"el-mukantara"* da 9 kantar ifade ediyor gibi; o halde *"el-mukantara"*; 9 *"kanâtîr"*a eşit olmuş olur, demiştir.[523]

1.4.4.2. الشَّفَق / Şafağın Anlamı

---

518 Arap dünyasında kullanılan en yaygın ağırlık birimidir.
519 Sa'lebî, a.g.e., II, 20.
520 Sa'lebî, a. yer.
521 Sa'lebî, a. yer.
522 Sa'lebî'nin eserini oluşturan kaynaklarından biri de Ferrâ'nın eseridir. Burada zikrettiği gibi, tefsirinin birçok yerinde onun görüşlerine yer verdiğini görmek mümkündür. İstifade etmiş olduğu kaynaklar arasında *Meânî'l-Ferrâ*'nın da olduğunu zikretmiş, hocasının kanalıyla rivayette bulunmuştur. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 15.
523 Sa'lebî, a.g.e., II, 20; Krş. Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemî, *Meâni'l-Kur'ân,* 3. b., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983, I, 195.

Allah Te'âlâ İnşikâk Sûresi'nde şafağa yemin ederek şöyle buyurmaktadır:

فَلَآ أُقْسِمُ بِالشَّفَقِ *"Yemin ederim şafağa."*[524]

Âyette geçen شفَق *"şafak"* kelimesi üzerinde âlimler çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Sa'lebî, bu kelime hakkında ashabın yanında tabiîn ve fukahânın da görüş belirttiklerini zikretmektedir. Biz burada sadece tabiînden gelen görüşlerin birkaçını ve fukahânın bazı görüşlerini zikretmekle yetineceğiz.

Bu kelime ile ilgili Sa'lebî, öncelikle tabiînden Mücâhid ve İkrime'nin sözüne yer vermektedir. Mücâhid; "şafak", "gündüzün tamamı"dır, der. İkrime ise; "gündüzün arda kalan son kısmı" anlamındadır. Bazı tabiîn müfessirlere göre de; "şafak", "güneş battıktan sonra ufukta kalıp görünen kırmızılık/kızarılık"tır. Bu şekilde tefsir eden tabiîn müfessirler şunlardır: Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Tâvûs b. Keysân, Abdullah b. Dînâr ve Mekhûl b. Ebû Müslim. Fukahâ âlimlerinden Mâlik, el-Evzâi', Ebû Yûsuf, Şafiî, Ebû Ubeyd, Ebû Sevr, Ahmed ve İshak da bu şekilde düşünmüşlerdir. Bazılarına göre ise bu, beyazlık anlamındadır. Bu açıklamayı Ömer b. Abdu'l-Azîz ve Ebû Hanîfe yapmışlardır.[525] Fakat daha sonra Esed b. Amr, Ebû Hanîfe'nin böyle bir görüşten vazgeçtiğini nakletmiştir.[526] Sa'lebî, birinci görüşün daha çok tercih edildiğini, çünkü ulemânın çoğunun bu görüşte olduklarını zikretmiştir. Aynı zamanda Arap dilinin şahitleri ve şiirleri de bu görüşün doğru olduğuna şahitlik etmektedir.[527] İşte buna binaen Sa'lebî, Ferrâ'nın; "Araplardan bazılarının üzerinde renkli bir elbise olduğunda bununla ilgili; *"Bu elbise âdeta şafak gibiydi."* dediğini duydum." sözü[528] ile şairin şu beyitlerini delil olarak göstermektedir:

أحمراللون كمحمر الشفق

"Rengi kırmızı, tıpkı şafağın kırmızılığı gibidir."[529]

1.4.5. Tâbiînin Kur'ânı Kur'ân ile Tefsir Etmesi

[524] İnşikâk, 84/16.
[525] Sa'lebî, a.g.e., VI, 410.
[526] Kurtubî, a.g.e., XXII, 166-167.
[527] Sa'lebî, a.g.e., VI, 410.
[528] Sa'lebî, a.g.e., VI, 410; Krş. Ferrâ, a.g.e., III, 251.
[529] Sa'lebî, a.g.e., VI, 410.

1.4.5.1. Gece ve Gündüzün Hallerinin Değişmesi

Zümer Sûresi'nin bir âyetinde خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّۚ يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى الَّيْلِ *"Gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yaratmıştır. Geceyi gündüzün üzerine örtüyor, gündüzü de gecenin üzerine örtüyor…"*[530] buyrulmaktadır.

Sa'lebî, ilgili âyet hakkında Katâde'nin; "Birini diğerinin üzerine örtüyor" şeklindeki açıklamasının ardından; bu âyetteki ifadenin, Allah Te'âlâ'nın: يُغْشِي الَّيْلَ النَّهَارَ *"…geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan…"*[531] buyruğu ile açıkça benzer anlamda olduğuna dair görüşünü aktarmıştır.

Bazıları; "Geceyi gündüzün içine, gündüzü de gecenin içine sokturur" manasını verdikten sonra bu âyetin Fâtır Sûresinde buyrulan يُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ *"Allah geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü de gecenin içine sokar."*[532] âyetiyle benzer manada olduğunu demişlerdir.

Mücâhid; "döndürür" anlamında olduğunu söylemiştir.

Hasan-ı Basrî, Ebû Hayyân ve Kelbî, ilgili âyet hakkında şu şekilde yorum yapmışlardır: "Geceden eksiltip, gündüze, gündüzden eksiltip geceye ekler. Geceden eksilttiği miktarı gündüze, gündüzden eksilttiği miktarı da geceye ekler. Böylece eksiltmenin en az süresi 9, yükseltmenin en uzun süresi de 15 saattir."[533] Sa'lebî, birçok âyette olduğu gibi bu âyette de hakkında hiçbir açıklama yapmadan, tabiînin sözlerini paylaşarak tefsir etmiştir.

[530] Zümer, 39/5.
[531] A'râf, 7/54.
[532] Fâtır, 35/13.
[533] Sa'lebî, a.g.e., V, 290.

1.5. TABİÎNDEN SONRAKİ MÜFESSİRLERİN SÖZLERİ İLE TEFSİR ETMESİ

Tefsir faaliyetleri tabiîin dönemi ile son bulmamıştır. Tabiîn dönemini takip eden diğer dönemlerde de tefsir faaliyetlerinin varlığının aksamadan sürdürüldüğü görülmektedir. Böylece bir süreliğine rivâyet yoluyla devam etmiş olan tefsir bilgileri, hicrî II. asrın ortalarına doğru derlenmeye başlamıştır. Sözü geçen rivâyetler, başlangıçta, derlenen hadis külliyatları içinde "Tefsîr" başlığı altında yerini almış; belli bir süre sonra da tefsir alanıyla ilgili müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır.[534]

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı yazarken kim ve hangi tefsirlerden yararlandığını mukaddimede belirtmiştir.[535] Tefsirinin hemen hemen tamamını, sünnet, sahabe ve tabiîn sözlerine dayanarak inşa etmiştir. Ancak tefsirini okuma sürecinde, sadece bu kadarla kalmadığını, sonraki dönem müfessirlerinin kitaplarından da epeyce yararlandığına müşahede ettik. Dönem olarak daha önce yazılmış ve Sa'lebî'nin de istifade etmiş olduğu tebe-i tâbiîn ve diğer tefsir kitaplarından bazıları şunlardır:

- Muhammed b. Saîd el-Kelbî (ö. 146/763), ***Tefsîru'l-Kelbî***
- Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), ***et-Tefsîru'l-Kebîr***
- Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî (ö. 161/778), ***Tefsîru's-Sevrî***
- Hişâm b. Beşîr (ö. 183/800), ***Tefsîru Hişâm***
- Abdullah b. Vehb el-Kuraşî (ö. 198/813), ***Tefsîru İbn Vehb***
- Sufyân b. 'Uyeyne (ö. 198/813), ***Tefsîru İbn 'Uyeyne***
- Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 198/813), ***Tefsîru Vekî'***
- Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el- Ferrâ (ö. 207/822), ***Meâni'l-Ferrâ/Meânil-Kur'ân***

534 Çelik, a.g.e., s. 209-210.
535 Müfessirin hangi kitaplardan yararlandığına dair daha önce atıfta bulunmuştuk. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 5-16.

- Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/822), ***Kitâbu'l-Mecâz/Mecâzü'l-Kur'ân***
- Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî (ö. 227/842), ***Tefsîru'l-Kur'ân***
- Muhammed b. Eyyûb er-Râzî (ö. 294/906), ***Tefsîru Râzî***[536]
- Ebû Ca'fer et-Taberî (ö. 310/922), ***Câmiu'l-Beyân an Te'vîli ayi'l-Kur'ân***[537]

Sa'lebî, mukaddimede müfessirleri kategorize ettiğinde yukarıda saydığımız müfessirlerin arasında özellikle Mukâtil b. Süleyman ve Muhammed b. Cerîr'den hoşnut olmadığını belirtmiştir.[538] Fakat ne gariptir ki her ikisinden de hoşnut olmadığı halde eserinin birçok yerinde görüşlerine yer vermiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz müfessirlerin görüşlerini tek tek veremesek de eserinde kaydettiği bu görüşlerden bazılarını birkaç örnek ile birlikte gösterilebilir.

1.5.1. Kelbî'nin Görüşleri ile Tefsir Etmesi

Sa'lebî, bazı âyetlerin tefsirini Kelbî'nin görüşleri doğrultusunda yapmıştır. Örneğin Sa'lebî Nebe' Sûresi'indeki لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَاباً *"...Allah'a hitap edemeyeceklerdir."*[539] âyetin tefsiri sadedinde Kelbî'nin sözüne yer verir. Kelbî, söz konusu âyetten kasıt o gün Allah Te'âlâ'nın izni olmadıkça hiç kimsenin şefaât etme hakkına olamayacağını anlamında olduğunu söylemiştir.[540]

Sa'lebî, Alak Sûresi'nin اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ *"Oku! Senin Rabbin en cömert olandır."*[541] âyeti ile ilgili Kelbî'nin: "Yani o Allah ki, kulların cehâletlerine karşı halîm sıfatıyla muamele edip onları azab etmekte aceleci davranmayandır" dediğini zikretmiştir.[542]

---

536 Sa'lebî, a.g.e., I, 5-16; Ayrıca bkz. Çelik, a.g.e., s. 210.
537 Sa'lebî, a.g.e., VI, 261.
538 Sa'lebî, *Mukaddime*, I, 4.
539 Nebe', 78/37.
540 Sa'lebî, a.g.e., VI, 364.
541 Alâk, 96/3.
542 Sa'lebî, a.g.e., VI, 499.

1.5.2. Süfyân es-Sevrî'nin Görüşleri ile Tefsir Etmesi

Tebe-i tabiînden olan Sevrî İslâm dünyasında fakih ve Sevrî mezhebinin kurucusu olarak bilinmektedir. Sa'lebî bu zâtın görüşlerini eserinin birkaç yerinde zikretmiştir. Örneğin Sa'lebî وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَٰنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَٰنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا *"Onlara; Rahmân'a secdeye kapanın denildiğinde, Rahmân da nedir? Senin bize emrettiğine mi secde edeceğiz? derler ve bu onların nefretini artırır"*[543] âyetin tefsiri sadedinde Sa'lebî, Süfyân es-Sevrî'nin bu âyeti okuduğunda başını semâya doğru kaldırıp şöyle bir yakarışta bulunduğunu aktarmıştır: إلهي زادني خضوعا ما زاد أعداءك نفورا "Ey Allahım, Senin düşmanlarının kinlerini yükselttiren husus, kendimi huzurunda daha çok hudû ile bükülmemi yükselttirmiştir."[544]

Tahrîm Sûresi'nin يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا *"Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin…"*[545] âyetinde geçen nasûh tevbeden maksadını âlimlerin görüşleri ile açıklarken Sa'lebî, aralarında Süfyân es-Sevrî'nin görüşünü de katmıştır.

Sevrî; التوبة النّصوح أربع/ nasûh tevbenin dört farklı nedenden yapılması gerektiğini söylemiştir. Bundan kasıt علامة القلّة ، والعلة ، والذلة ، والغربة "Kıllet (hürmetsizlik), illet, zillet (alçaklık) ve gurbetten" oluşan âlametlerdir.[546]

1.5.3. Mukâtil'in Görüşleri ile Tefsir Etmesi

Sa'lebî'nin tefsirini oluşturan en önemli özelliklerden birisi de Mukâtil'in sözleridir. Tefsirin epey bir kısmında Mukâtil'in sözlerini zikretmiştir. Bazı âyetleri de sadece Mukâtil'in sözüne dayanarak yapmıştır. Örneğin Bakara Sûresi'nin وَعَلَّمَ ءَادَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا *"Allah Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti…"*[547] âyetinde geçen الْأَسْمَاءَ ibaresi hakkındaki Sa'lebî, selef ulemâsının farklı görüşlerini verdikten sonra Mukâtil'in: "Allah Te'âlâ kuşları, yerdeki canlıları, haşeratın ve diğer herşeyi yaratıp sonrasında "Ey Âdem!

543 Furkân, 25/60.
544 Sa'lebî, a.g.e., IV, 426.
545 Tahrîm, 66/8.
546 Sa'lebî, a.g.e., VI, 231.
547 Bakara, 2/31.

Bu attır, bu katırdır, bu eşektir" diye ona bütün bunların ismini tek tek öğretmiştir" dediğini zikreder.[548]

Sa'lebî, yine Bakara Sûresi'nin قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ *"De ki: "Kim Cebrâîl'e düşman ise..."*[549] âyet-i kerimesine ilişkin Mukâtil'in: Yahûdiler, "Cebrâil hasmımızdır, zira kendisine, nübüvveti bizde bırakması emrolunduğu halde, bize düşmanlığından ötürü başkalarına verdi" dediklerine binaen Allah Te'âlâ'nın bu âyeti indirdi diye açıklamasında bulunduğunu nakleder.[550]

1.5.4. Taberî'nin Görüşleri ile Tefsir Etmesi

Müfessir, eserinin birçok yerinde Taberî'nin görüşlerini vermiş zaman zaman onun konular arasındaki tercihlerini de zikretmiştir. Bazen âyetin tefsirini sadece Taberî'nin sözüyle yapmıştır. Örneğin Allah Te'âlâ'nın buyrmuş olduğu فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْءَانَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ *"Kur'an okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın"*[551] âyeti ile olarak sadece Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin sözüne yer verdiğini görüyoruz.

Bu konuda Taberî, diğerlerinin (muhtemelen seleften bazılarını kastetmektedir), Kur'ân okumaya başlarken "istiâze"nin yani "اعوذ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ" (Eûzu billâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm) çekilmesi mendub (önerilen) olduğu hususunda ittifak ettiklerini söylemiştir.[552] Bu tıpkı şu âyete benzer; يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا *"Namaza kalkacağınız zaman, yüzlerinizi yıkayın."*[553] Yani, "Namaz kılmak istediğiniz zaman, abdest alın" manasındadır. Dolayısıyla nasıl ki namaza durmadan önce temiz olması önemli ise, Kur'ân okumadan önce de "istiâze" çekilmesi bir o kadar önemlidir.

---

548 Sa'lebî, a.g.e., I, 100; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, trc. M. Bekir Eryarsoy, 1.b., İstanbul: İşâret Y., 2006, I, 69.
549 Bakara, 2/97.
550 Sa'lebî, a.g.e., I, 157; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr,* I, 106.
551 Nahl, 16/98.
552 Sa'lebî, a.g.e., III, 537; Taberî, *Câmiü'l-Beyân,* XIV, 357.
553 Mâide, 5/6.

Bilinmesi gerekir ki, ister namazda ister namaz dışında olsun Kur'ân okumak istediğinde "istiâze" çekmek mustehabtır. Mâlikîler dışında bütün fukahânın görüşü bu yöndedir.[554]

Bakara Sûresi'nde إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا *"...ancak zülmedenler müstesna"*[555] geçen âyetin tefsirini Sa'lebî'nin hocası olan Ebu'l-Kasım Habîb'de anlatırken duyduğunu aktarır. Ebu'l-Kasım da Muhammed b. Cerîr'in başkalarından bu âyet hakkında şöyle dediklerini nakleder.

Taberî, âyette, Araplardan bazı Yahûdî ve Nasâra insanların olduğunu söylemiştir. Burada kıbleye yönelmeleri konusunda Hz. Muhammed ve ashabına karşı bir takım bâtıl hüccetler öne doğru görüş yürütebileceği ancak bunlardan tutarsız ve bâtıl olan hüccetlerten ibaret olduğunu bildirilmişir. Zayıf ve bâtıl delilin dışında hiçbir kimsenin sizlere karşı doğru getirebileceği bir delili olmaz.[556] Dolayısıyla burada Hz. Muhammed ve inanan kimselere (mü'minlere), onların getireceği hüccetler karşısında korkulmaması gerektiğini ancak Allah Te'âlâ'dan korkulması gerektiği hatırlatılmıştır.

Sa'lebî, yukarıdaki âyetin ardından gelen كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا *"Nitekim içinizden size bir peygamber gönderdik..."*[557] ibaresindeki "Kef" harfinin teşbih için kullandıldığını söyledikten sonra âlimlerin bunun öncesiyle mi sonrasıyla mı bağlantılı olduğu ihtilaflarını zikreder. Müfessir bunların arasında yine Taberî'nin sözüne vermiştir. Taberî, Hz. İbrâhim'in Allah Te'âlâ'ya iki duada bulunduğunu ifade etmiştir. Birincisi, رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ *"Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl..."*[558] âyetindeki geçen dua, ikincisi ise رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ *"Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder..."*[559] âyetindeki geçen dua ki Allah Te'âlâ duaya icabet ederek kulu Hz. İbrâhim'in soyundan Hz. Muhammed'i göndermiştir. Buna göre Allah Te'âlâ burada sanki şöyle buyurmuştur: "Kulum Hz.

554 Sa'lebî, a.g.e., III, 537.
555 Bakara, 2/150.
556 Sa'lebî, a.g.e., III, 537; Taberî, *Câmiü'l-Beyân,* II, 689-690.
557 Bakara, 2/151.
558 Bakara, 2/128.
559 Bakara, 2/129.

İbrâhim'in duasına icabet ederek içinizden size bir peygamber gönderdiğim gibi, yine onun duasını kabul ederek onun zürriyetinden Allah'a teslim olmuş bir ümmet yaratacağım." Bu vaad şu manaya da gelir ki Allah Te'âlâ *"Size olan nimetimi tamamlamam için"*[560] âyetini hanif şeriatın hükümlerini açıklayıp onları halili İbrâhim'in dinine ulaştıracak bir peygamber göndererek de tahakkuk ettirmiştir.[561]

Sa'lebî, A'râf Sûresi'nin قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ *Şeytan dedi ki: "(Öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım"*[562] âyetinde geçen أَغْوَيْتَنِي kelimesi ile ilgili diğer görüşlerinin yanında Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin görüşüne de yer vermiştir. Taberî: "Gerçekte Arap dilinde iğvâ bir kişiyi aldatmak için bir şey ile onu, kendisine güzel göstermektir" anlamında da kullanılır demiştir."[563]

1.5.5. Ferrâ'nın Görüşleri ile Tefsir Etmesi

Sa'lebî eserinde Ferrâ'nın görüşlerine de epey fazla ayırmıştır. Bir âyetin tefsiri sadedinde âlimlerin farklı görüşlerini sıralarken Mukâtil ve Taberî'nin sözüyle uyguladığı gibi Ferrâ'da da aynı şeyi uyguladığını görmek mümkündür. Örneğin Nûr Sûresi'nin إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ *"O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir güruhtur..."*[564] âyetinde geçen عُصْبَةٌ مِنْكُمْ ibaresini Ferrâ'nın sözüyle tefsir etmiştir. Ferrâ, bu kelimeden maksadın "birden kırka kadar bir cemaatin" olduğunu söylemiştir.[565]

Ferrâ, Fâtır Sûresi'nin يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ *"...asla zarar etmeyecek bir ticaret umabilirler"*[566] âyetinde geçen يَرْجُونَ kelimesi aynı âyetin إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ metnindeki ilk cümlenin cevabıdır, demiştir.

---

560 Mâide, 5/3.
561 Sa'lebî, a.g.e., I, 214; Taberî, *Câmiü'l-Beyân,* II, 692.
562 A'râf, 7/16.
563 Sa'lebî, a.g.e., I, 213; Taberî, a.g.e., X, 92.
564 Nûr, 24/11.
565 Sa'lebî, a.g.e., IV, 358; Ferrâ, ilgili âyetin tefsirini yapmadığını ancak aynı kelimenin açıklamasını Kasas Sûresinin 76.âyetinde yaptığını tespit ettik. Bkz. Ferrâ, a.g.e., II, 310.
566 Fâtır, 35/29.

Yani; إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ (اولئك) يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ şeklindedir.[567]

Ferrâ'ya göre Fussilet Sûresi'nin وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ *"İyilikle kötülük bir olmaz…"*[568] âyetinde geçen ikinci olumsuzluk edatının (وَلَا) sıla (fazlalık) olduğunu manası لَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَ السَّيِّئَةُ "İyilikle, kötülük bir olmaz" takdirindedir demştir. Ardından şu beyti zikreder:

ما كان يرضي رسول الله فعلهما والطيبان أبو بكر وعمر

"Allah resulü onların yaptıklarına râzı olmuyordu.

Ebû Bekir de, Ömer de çok iyi zattır"

Şair burada لَا edatını koymaksızın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de kastetmek istemiştir.[569]

Naziât Sûresi'nin رَفَعَ سَمْكَهَا بَنٰيهَا ﴿٢٧﴾ *"Onu Allah kurmuştur. Onu alabildiğine yükseltti"*[570] âyetleri ile ilgili Ferrâ: "Yapı ve buna benzer öbür şeyleri üzerinde (yüksekte) taşıyan her bir şeye" denilir demiştir.[571]

1.6. HOCALARINDAN GELEN RİVAYET VEYA SÖZLER İLE TEFSİR ETMESİ

Bazen Sa'lebî âyetleri direkt olarak kendi şeyhlerinden gelen veya işittiği haberler doğrultusunda tefsir ettiğini görüyoruz. Daha önce de söylediğimiz gibi âyet hakkında bir hadis haberini naklederken genellikle سمعت *"Semi'tu",* حدثنا *"Haddesenâ"* اخبرنا

567 Sa'lebî, a.g.e., V, 175; Ferrâ, a.g.e., II, 369.
568 Fussilet, 41/34.
569 Sa'lebî, a.g.e., V, 373-374; Ferrâ'nın eserinde böyle bir açıklama bulamadık. Ancak bu ve buna benzer geniş açıklamaları Taberî'nin tefsirinde görmek mümkündür. Bkz. Taberî, a.g.e., XX, 431-432.
570 Nâziât, 79/27-28.
571 Sa'lebî, a.g.e., VI, 374; Bu âyetin açıklamasını Ferrâ'nın eserinde bulamadık. Muhtemelen hocaları vasıtasıyla nakletmiştir.

"Ahberenâ" اخبرنى *"Ahberenî"* veya nadiren de olsa انبأنى *"Enbe'nî"* ve انبأنا *"Enbe'nâ"* tabirlerini kullanmıştır.

1.6.1. Hocalarından Haber veya Yorum Aktarırken Kullandığı Tabirler

Dolaylı olarak hocasından âyet hakkındaki yorumunu dinlediyse onun sözünü naklederken çoğu zaman سمعت الاستاذ *"Semi'tu'l-üstâz"*[572] سمعت استاذنا *"Semi'tu üstâzenâ"*[573] veya حكى لي استاذنا *"Hakâ lî üstâzunâ"*[574] tabirini tercih etmiştir.

Âyet ile ilgili hocalarından nakletmiş olduğu veya dinlediği haberlerin/yorumların çok olmakla birlikte tefsirinden seçerek önemli gördüğümüz bazı örnekler vermeye çalışacağız.

Bakara Sûresi وَاَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ *"(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın"*[575] âyetinde geçen التَّهْلُكَةِ "Tehluke"nin masdar olarak helâk manasına (tef'ule vezninde) geldiğini söyleyen Sa'lebî bir de hocasından bu kelime hakkında şöyle dinlediğini zikrederek teyidini yapmaktadır: "Ben (Sa'lebî), Ebû'l-Kâsım b. Habîbi'nin şöyle derken işittim. O, Ebû Hâmid el-Hârzencî'den şöyle derken dinlediğini aktarır: "Tehluke" kelimesi dışında Arapça'da "ayn"ın dammesiyle "tef'ule" vezninde masdar olarak gelen başka bir masdar bilmiyorum."[576]

Yûsuf Sûresi'nin اِذْ قَالَ يُوسُفُ *"Hani Yûsuf..."*[577]âyetinde geçen "Yûsuf" ismi hakkında Sa'lebî çeşitli görüşlerin arasında bir hocasından şu haberi nakletmektedir: "Ben Ebû'l-Kâsım b. Habîbi, o, Ubey'i, Ubey de Ebu'l Hasen el-Akta'dan şöyle derken dinledim. Hakîm (bilgili) birisi idi. Yûsuf hakkında sorulmuştur. O şöyle cevap vermiştir.

572 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 55, VI, 24, 302, 479.
573 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 264, VI, 228.
574 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., III, 218, V, 321.
575 Bakara, 2/195.
576 Sa'lebî, a.g.e., I, 283.
577 Yûsuf, 12/4.

“el-esef” üzüntü anlamındadır. “el-esîf” ise köle anlamındadır. Bu iki özellik “Yûsuf”da birleşti. O yüzden de ona “Yûsuf” ismi verilmiştir.”[578]

İsrâ Sûresi’nin 41. âyeti “وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هٰذَا الْقُرْاٰنِ لِيَذَّكَّرُواۗ” hakkında Sa‘lebî şöyle der: Ebu’l-Kâsım el-Hüseyn’i, imâm Ebu’t-Tayyib nezdinde şöyle anlatırken işittim: “Âyette geçen صَرَّفْنَا *“açıkladık”* kelâmının iki manası var: Birincisi, Allah (c.c.) bu açıklamalarını tek bir çeşit kılmamıştır. Bilakis vaadi ve vaîdi (tehdidi) vardır, muhkemi, müteşâbihi, nehyi, emri, nâsihi, mensûhu, haberleri ve buna benzerleri vardır. Tıpkısı rüzgarların, saba rüzgârı, batı, güney ve kuzey rüzgârları olarak çevirip çevirmesi gibi ve yine tıpkı fiillerin mâziden müstakbele. Fiil, fâil, mef’ûl ve buna benzer türlerinin çekimi gibi. Âyetin ikinci manası ise, Allah Te’âlâ Kur’ân’ı bir defada indirmemiştir. Bilakis onu bölüm bölüm indirmiştir. Bu ise Allah Te’âlâ’nın İsrâ Sûresi’ndeki: “ وَقُرْاٰنًا فَرَقْنٰهُ لِتَقْرَاَهٗ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ وَّنَزَّلْنٰهُ تَنْزِيْلًا” 106. âyetine benzer ki, bu da -Cebrâîl (a.s.)’ı sana (ey Muhammed) birden fazla gönderdik- manasındadır.”[579]

Sa‘lebî, Enbiyâ Sûresi’nin[580] وَاَيُّوْبَ اِذْ نَادٰى رَبَّهٗٓ اَنِّيْ مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَاَنْتَ اَرْحَمُ الرّٰحِمِيْنَۚ ﴿٨٣﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهٗ âyetlerinden sonra Hz. Eyyûb’un hayatından inanılmaz derecede haberler naklettikten sonra dolaylı olarak hocası Ebu’l-Kâsım b. Habîbî’den Hz. Eyyûb hakkındaki dinlediği bir hadiseyi anlatmaktadır:

Ebu’l-Kâsım b. Habîb hocamız şöyle dedi: Padişahın kasrında fukahâ (fakihler) ve udebâ (edibler) ile beraber kalabalık bir mecliste bulunmuştum. Onlar Eyyûb (a.s.)’ın مَسَّنِيَ الضُّرُّ *“Şüphesiz ki ben derde uğradım…”* ifadelerinin şikâyet yolu ile sarfedildiği üzerinde icmâ (ittifak) ettiklerinden oysaki Allah Te’âlâ إِنَّا وَجَدْناهُ صابِراً “*Gerçekten biz Eyyûb'u sabreden bir kimse olarak bulduk*”[581] diye buyurmuştur. Ondan sonra bu âyet hakkında bana soruldu. Ben de şöyle bir cevab verdim: “Hz. Eyyûb’un bu sözleri şikâyet mahiyetinde söylenmemiştir. Bilakis o bu sözlerini dua niyetiyle söylemiştir. Bu sözünün

578 Sa‘lebî, a.g.e., III, 351.
579 Sa‘lebî, a.g.e., IV, 49.
580 Enbiyâ, 21/83-8
581 Sâd, 38/44.

beyânı ise فَاسْتَجَبْنَا لَهُ "*Biz de onun duasını kabul edip…*" âyetidir. Çünkü duanın kabulu şikâyetten sonra değil, duanın arkasından olur. Bu konuda yaptığım açıklamayı hoşlarına gitti, güzel buldular."[582]

Sa'lebî, Lokmân Sûresi وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ *"İnsanlardan öylesi vardır ki, asılsız ve faydasız sözleri satın alır…"*[583] âyeti hakkında h. 380 senesinde hadis hocası olan Ebû Tâhir Muhammed b. el-Fadl b. Hüzeyme'nin ona şöyle bir hadisten haber verdiğini aktarmaktadır. Ebû Ümâme, Hz. Peygamber'in: ***"Kadın şarkıcıların eğitilmesi (yani kendilerine bu işi öğretilmesi) ve satılması helal olmadığı gibi onların üzerinde yapılan fiyatlandırma da haramdır"***[584] buyurduğunu rivayet etmiştir. İşte böyleleri hakkında وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُواً âyet-i celîlesi inmiştir.[585] Bu nakilden sonra konuyla ilgili devamında Sa'lebî şunları da ilâve etmiştir. ***"Bir adam şarkı söylerken sesini yükselttiğinde Allah o kişinin üzerine iki şeytan gönderir. Bunlardan biri bir omzuna, diğeri de öbür omzuna oturur, sustuğu ana kadar şeytandan ikisi de o adamı ayaklarıyla tekmeler vurup dururlar."***[586]

Müfessir, daha sonra tefsir hocası olan Abdullah b. Hâmid'in ona bu konu üzerindeki şunlardan bahsederek haber verdiğini zikreder:

Bizlere şöyle ulaştı: Allah azze ve celle kıyâmet gününde şu şekilde buyurmuş olacaktır: "Hem kendi nefislerini hem de kulaklarını gereksiz ve boş olan sözlerden uzak tutan ve kendilerine şeytanların zurnalarını yaklaştırmayan kimseler nerededir? O kullarımı misk bahçelerine koyun ve sonra meleklere şöyle buyurur: "Kullarıma bana hamdi, senâ ve temcîdî dinletiniz. Çünkü bugün, kendilerine ve kendileri için artık ne bir korku ne de bir üzülme yoktur diye haber veriniz."[587]

---

582 Sa'lebî, a.g.e., IV, 264.
583 Lokmân, 31/6.
584 Hadis Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde benzer sözcüklerle geçmektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXVI, 551, (22218). Ayrıca bkz. İbn Mâce, "Ebvâbu't-Ticârât", 11, (6168).
585 Sa'lebî, a.g.e., V, 47; Bunu Taberî ile Vâhidî de eserlerinde zikretmişlerdir. Bkz. Taberî, a.g.e., XVIII, 532.Vâhidî, *et-Tefsiriu'l-Basît,* XVIII, 95.
586 Sa'lebî'nin aktarmış olduğu bu kısımlar, Ebû Ümâme'nin Hz. Peygamber'den naklettiği hadisin ilavesidir. Muhakkik, bu hadisin zayıf olduğunu zikretmiştir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., V, 47.
587 Sa'lebî, a.g.e., V, 48.

Yine Lokmân Sûresi'nin وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ *"Yürüyüşünde tabii ol..."*[588] âyetin tefsiri sadedinde Sa'lebî, "bize Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Mihrân en-Neysâbûrî el-Isfahânî h. 381 senesinde şu haberi verdi" diye zikreder. Hocasına…o İbn Ömer'den Hz. Peygamber'in âyet ile ilgili şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: ***"Hızlı yürümek, mü'min'in kibarlığını/zarifliğini/heybetini götürür."***[589]

Zümer Sûresi'nin وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ اِلَّا مَنْ شَاءَ اللّٰهُ [590] âyetinde صور *"Sûr"* kelimesi geçmektedir. Sa'lebî, صور *"Sûr"* kelimesini hadis hocası olan Hasen b. Ahmed b. el-Hasen b. 'Ali b. Mahledî'den gelen bir haberle açıklamıştır. Hocasının kanalıyla Abdullah b. Amr'dan nakledilen bir rivayete göre o, Hz. Muhammed'e *"Sûr"*un ne olduğunu sormuş. Hz. Peygamber de: ***"Kendisine üflenecek bir boynuzdur."***[591] diye cevap vermiştir.[592]

Müfessir, Müzzemmil Sûresi'nin 5. âyetindeki: اِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلاً ثَقِيلاً manası hakkında hocam Ebu'l-Kasım b. Habîb'i, o da Ebâ İshâk İbrâhîm b. Mudârib b. İbrâhîmi, o da Ubey'i, o da Hasen b. Fadl'ı şöyle derken dinledim. Bu âyet bana soruldu. Ben de bu âyetin manasını şu cevabı vererek açıkladım: "Biz sana dilde hafif gelecek fakat Mîzan'da ağır basacak bir söz yükleyeceğiz (vahyedeceğiz)." Ebû Bekr b. Tâhir bunun şu manada olduğunu söyledi: Bu öyle bir söz ki; sadece tevfîk ile desteklenmiş bir kalp; tevhîd ile ziynetlenmiş/süslenmiş bir nefis taşıyabilir.[593]

Nebe' Sûresi'nin وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَالَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا *"...ve inkârcı kişi: "Keşke toprak olsaydım!" der."*[594] âyeti hakkında Sa'lebî, hocası Ebu'l-Kâsım b. Habîb'in şöyle derken dinlediğini anlatır. Ebu'l-Kâsım: "Bazı tefsir kitaplarında bu âyet hakkında şöyle geçtiğini gördüm. "Kâfir/inkârcı"dan maksat İblis'tir. Zira o (İblîs), Hz. Âdem topraktan yaratılınca onu kınamış; kendisinin ise ateşten yaratılınca iftihâr etmiştir. Kiyâmet

588 Lokmân, 31/19.
589 Muhakkik bu haberin zayıf olduğunu zikretmiştir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., V, 53-54.
590 Zümer, 39/68.
591 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XI, 410, (6805).
592 Sa'lebî, a.g.e., V, 323.
593 Sa'lebî, a.g.e., VI, 302.
594 Nebe, 78/40.

gününde Hz. Âdem'in ve Hz. Âdem'in mü'min olan oğullarının içinde bulundukları sevap ve rahmeti göreceği zaman, kendisinin ise içinde bulunduğu şiddet ve azâbı göreceği o anda Hz. Âdem'in yerinde olmak için temennide bulunacak ve يَالَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا *"Keşke toprak olsaydım!"* diyecektir."[595]

1.7. SA'LEBÎ'NİN BAZI KONULAR HAKKINDA TERCİH YAPARAK GÖRÜŞ BEYAN ETMESİ

Tefsirinin genelinde âyetleri ehli't-te'vîl'in farklı şekillerdeki te'vîllerine dair görüşlerini zikrettikten sonra bazen de bunlar arasında tercihte bulunmaktadır. Genellikle Abdullah b. Abbas'tan gelen rivayetleri tercih ettiği görülmektedir.

Allah Te'âlâ Âl-i İmrân Sûresi'nin 97. âyetinde şöyle buyurmaktadır:

فِيهِ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ اِبْرٰهِيمَۚ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ اٰمِناًۗ وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيلاًۗ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ

"Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır)."

Sa'lebî, ilgili âyetin "*Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır)"* bölümünde geçen inkâr edilen şeyin ne olduğu konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu sebeple ehli't-te'vîl'in bu hususta ki görüşlerine yer vermiştir. Bunlar:

a) Hasan-ı Basrî, Abdullah b. Abbâs, Atâ b. Ebû Rebâh ve Dahhâk'a göre; *"haccın farz olduğunu inkâr ederse"*dir.

[595] Sa'lebî, a.g.e., VI, 367.

b) Mücâhid'e göre; bu âyette kastedilen, haccı yerine getirmesi halinde sevap işleyeceğini, yerine getirmemesi halinde ise günah işlemiş olacağını ve cezalandırılacağını inkâr etmektir.

c) Mücâhid, Abdullah b. Ömer'in görüşüne göre; bu âyette inkâr edilecek şeyin maksadı; *"Allah'ı ve âhiret gününü inkâr ederse"*dir.

d) Saîd b Müseyyeb, söz konusu âyetin, "Mekke'ye haccetmek farz değildir" diyen Yâhûdiler hakkında indiğini rivayet etmiştir.

e) Dahhâk'tan nakledilen diğer bir rivayete göre; "Hacc âyeti indiği zaman, Hz. Peygamber bütün din müntesibini toplayıp, onlara hitap ederek şöyle dedi: إِنَّ اللَّهَ قَدْ فَرَضَ عَلَيْكُمُ الحَجَّ فَحُجُّوا *"Muhakkak ki Allah, haccı size farz kılmıştır, öyleyse haccediniz..."*[596] Bunun üzerine, tek bir millet iman etti o da Müslümanlardır; diğer beş millet ise, bunu inkâr ederek: "Biz buna inanmıyoruz, (Kâ'be'ye) doğru ne namaz kılar ne de haccederiz!" demişlerdir. İşte bunun üzerine Allah Te'âlâ Âl-i İmrân Sûresi'nde geçen, وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ âyetini indirdi.

f) Atâ b. Sâib'e göre; inkâr edilecek şeyden maksat *"Beytullah"*tır.

g) İbn Zeyd'e göre; âyetteki inkâr edilecek şeyden kastedilen Allah Te'âlâ'nın âyetinde geçen فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرٰهِيمَ *"Kâbe'deki apaçık delillerin varolduğu Hz. İbrahim'in makamıdır"*dır.[597]

h) Süddî'ye göre; o kimsedir ki hacc imkanlarına sahip olmakla birlikte hacc etmeyen, sonra da ölen kişidir. O kimse haccı inkar etmiş olur.[598]

Sa'lebî, bu görüşleri zikrettikten sonra *"faslun fî îcâbi'l-hacc"* adıyla ayrı bir başlık açarak birinci görüşünün daha çok tercih ettiği anlaşılmakta olup akabinde Hz. Peygamber'in zikredilecek olan şöyle bir hadisini senetsiz şeklinde verdikten sonra kendi

596 Nesâî, "Menâsik" 1, (2620).
597 Âl-i İmrân, 3/97.
598 Sa'lebî, a.g.e., II, 112.

isnadıyla başka hadisler de zikrettiği görülmektedir. Fakat kendi isnadıyla olan hadisten sadece bir tanesini vermekle yetineceğiz.

قال النبي ﷺ : صَلُّوا خَمْسَكُمْ وَ صُومُوا شَهْرَكُمْ وَ أَدُّوا زَكَاةَ أَمْوَالِكُمْ وَ حُجُّوا بَيْتَ رَبِّكُمْ تَدْخُلُوا جَنَّةَ رَبِّكُمْ

Hz. Peygamber dedi ki: "Beş vakit namazı kılın, ramazân orucunu tutun, malınızın zekâtını verin, hacca gidin, böylece Rabbinizin cennetine girersiniz."[599]

وقال ﷺ :حُجُّوا قبلَ أن لا تَحُجُّوا فإنهُ قدْ هدم البيْت مَرتَين ويَرفع في الثَّالِثة

Efendimiz (s.a.v.) dedi ki: "Ref' olunmadan (kaldırılmadan) Kâbe'yi çokça tavaf edin, iki kere yıkıldı, üçüncüde ref' olacaktır (kaldırılacaktır)."[600]

Konuyla alakalı kendi isnadıyla naklettiği hadislerden birisi de şudur:

"Bize Ebu'l-Hasen el-Huccâcî, O'na Ebû Bekir Muhammed b. Ömer, O'na Sehl b. Ammâr, O'na Yezîd b. Harun, O'na Şerîk, O'na el-Leys, O'na Abdurrahman b. Sâbit, O'na Ebû Umâme rivayet etti ki: Resûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu: ***Bir kimseyi apaçık bir ihtiyaç, alıkoyucu bir hastalık veya zâlim bir pâdişah alıkoymadığı halde haccetmezse, hangi halde dilerse öyle ölsün, ister Yahûdî olarak ölsün, isterse Hıristiyan olarak."***[601]

Ayrıca Sa'lebî, Yüce Allah'ın وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ *"Rabbin dilediğini yaratır ve seçer. Onların ise seçim hakkı yoktur"*[602] âyetinde وَيَخْتَارُ kelimesiyle ilgili Ferrâ'nın şu görüşlerini vererek tercihte bulunmaktadır. Birincisi; وَيَخْتَارُ kelimesinden sonra gelen مَا 'nın "ellezî" manasında olması ve geçilmesi caiz olandır ki buna göre anlamı şu şekilde olur: "İbadet etmelerini istediği ve onları davet ettiği şeylerden onlar için seçim (hayır) olan şeyi ister." İkincisi ise; وَيَخْتَارُ kelimesinden sonra gelen مَا "Yoktur" lafzı bir

599 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXVI, 487, (22161); Tirmizî, "Ebvâbu's-Salâh", 616.
600 Sa'lebî, a.g.e., II, 112. Bu hadisin kaynağına ulaşamadık.
601 Bu hadisin sıhhatı araştırılmamakla birlikte Sa'lebî'nin yeni basılan eserinde muhakkik hadisin isnadında kopukluk ve çok zayıf olduğunu belirterek dipnot bırakmıştır. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., IX, 56.
602 Kasas, 28/68.

nefy edatı olduğunu beyan etmekte; dolayısıyla وَيَخْتَارُ kelimesinde durmak daha iyidir. Buna göre de manası şöyle olur: Onların Allah'a karşı bir seçme hakkı bulunmamaktadır. Sa'lebî, Ferrâ'nın ikinci görüşüne katılarak bunun daha doğru ve isabetli olduğunu ve bu Yüce Allah'ın şu:

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗٓ اَمْرًا اَنْ يَّكُوْنَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ *"Allah ve "Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda seçim yapma hakları yoktur"*[603] buyruğuna benzediğini zikretmektedir.[604]

1.8. İSRÂİLİYYÂT

İsrâiliyyât, "isrâiliyye"nin çoğulu olup "yahûdilikten nakledilen asılsız haberler" anlamında kullanılmaktadır. Tefsir'de ise bu terim, "Yahûdilik, Hıristiyanlık ve diğer dinlerden İslam kültürüne ve özellelikle Kur'ân tefsirine girmiş olan gayr-ı islâmî bilgiler" şeklinde tarif edilmektedir.[605]

Müfessir es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*'da İsrâiliyyât türünden sayılan birçok kıssa bulundurmuştur. Daha önce belirttiğimiz gibi Muhammed Hüseyin ez-Zehebî "*et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn"* adlı eserinde Sa'lebî'nin selef tefsirlerinden nakletmiş olduğu rivâyetlerin sıhhatini iyice incelemediği için sert bir uslupla tenkit ettiğini söylemiştik. Nitekim "*el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs"* adlı eserinde de Zehebî'nin Sa'lebî ve eseriyle ilgili tenkitlerine devam ettiği görülmektedir.

Müellif, Sa'lebî'nin tefsirinin mukaddime bölümünde kendisinden önceki bütün müfessirleri eleştirdiğini ve kendi kitabının kapsamlı ve değerli olduğuna işaret ettiğini belirttiğini; ancak gerçekte bunun böyle olmadığını dile getirir. Nitekim Sa'lebî'nin tefsirine şöyle bir göz attığında eserde pek çok hurafe, yalan, uydurma ve önemsiz hususla karşılaştığını, aklen ve şer'an onaylanması mümkün olmayan bu yalan ve

603 Ahzâb, 33/36.
604 Sa'lebî, a.g.e., IV, 547.
605 Çelik, a.g.e., s. 211.

uydurmaların peşinden Sa‘lebî’nin hiçbir açıklamaya yer vermediğini vurgular. Zehebî’ye göre Sa‘lebî’nin tefsirinde en belirgin unsurlardan birisi eserde İsrâiliyyât türünden çok sayıda kıssanın bulunmasıdır. Müellif, bu durumla Sa‘lebî’nin vâiz olması arasında bir bağlantı olduğu kanaatini taşımaktadır. Zira genel olarak vâizlerin insanlara vaaz ettiklerinde geçmişte yaşayan ümmetlerin haberlerini ve kıssalarını anlatmaya düşkün olduklarını ve bir eser kaleme aldıklarında eserlerinde bu tür unsurlara yer verdiklerini belirtir. Peygamberlerin kıssaları hakkında yazmış olduğu *“el-Arâis”* adlı eserinin, Sa‘lebî’nin hurafeler ile garîp ve ilginç rivayetlere olan tutkusuna en büyük delil olduğunu sözlerine ekler.[606]

Sa‘lebî tefsirinde, isrâilî rivayetlerle tanınmış olan Ka’bu’l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih, Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdurrahman es-Süddî ve Muhammed b. İshâk gibi kişilerin nakillerine yer verdiği için eleştiriye maruz kalmıştır. O, bu gibi şahıslardan gelen haberlerle bazı konulara açıklamalar getirmeye çalışmıştır. Bunun dışında o, isrâilî haberlerini farklı türlerde kullandığı tespit edilmiştir. Şöyle ki bazen, hiçbir isnad veya kaynak zikretmeksizin bazı isrâilî haberler zikreder. Örneğin Bakara Sûresi’nin 36. âyette geçen “şeytanın kaydırması” kıssasında Sa‘lebî: “İblîs, Âdem ve Havva’ya vesvese versin diye cennete girmeyi arzuladı. Bekçiler onu menedince yılan’a geldi, yılan da İblisin arkadaşı ve deve gibi dört ayağı vardı. Canlıların en güzellerinden biri ve aynı zamanda cennetin bekçilerindendi. İblis, ondan, kendisini ağzından içeri sokmasını istedi. Yılan onu içeri soktu ve bekçilerden geçirdi. Bekçiler bunu bilemedi ve böylece onu cennete sokmuş oldu…” şeklinde devam eden bir açıklama yapmaktadır.[607]Aynı zamanda buna benzer yine Bakara Sûresi’nin 50. âyetinde bahsedilen “Allah’ın emri üzerine Musâ (s.a.v.)’ın İsrâiloğullarının Mısır’dan çıkarması” kıssasına[608] ve Bakara Sûresi’nin 65. âyetinde bahsedilen “cumartesi günü haddi aşan ashabu’s-sebt”[609] kıssası gibi bazı diğer kıssalarda da aynı yöntem üzere gittiğini görülür. Bazen selef ve ondan sonraki diğer müfessirlerden gelen haberler doğrultusunda konuya açıklık getirir. Konuyla ilgili örnek olarak Allah Te’âlâ’nın Bakara Sûresi’nde 259. âyetinde buyurumuş olduğu اَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلٰى

606 Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi’t-Tefsîr ve’l-Hadîs,* s. 124.
607 Devamı için bkz. Sa‘lebî, a.g.e., I, 104-105.
608 Sa‘lebî, a.g.e., I, 114.
609 Sa‘lebî, a.g.e., I, 132.

قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَاۚ قَالَ اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَاۚ فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهٗۜ قَالَ كَمْ لَبِثْتَۜ قَالَ لَبِثْتُ يَوْماً اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ

"Yahut altı üstüne gelmiş (ıpıssız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi? O, "Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?" demişti. Bunun üzerine, Allah onu öldürüp yüzyıl ölü bıraktı, sonra diriltti ve ona sordu: "Ne kadar (ölü) kaldın?" O, "Bir gün veya bir günden daha az kaldım" diye cevap verdi." âyeti gösterilebilir.

Sa'lebî, âyetteki قَالَ اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا kısmın ardından Muhammed b. İshâk'ın Vehb b. Münebbih'ten rivayetine göre bundaki sebebin şöyle anlattığını aktarır.

"Allah Te'âlâ, Ermiyâ (a.s.)'ı İsrâiloğullarına peygamber olarak gönderdiğinde ona şöyle demiştir: Ey Ermiyâ, ben seni yaratmadan önce peygamber olarak seçtim. Annenin rahminde sana şekil vermeden önce seni kutlu kıldım. Yürümeye başlamadan evvel seni peygamber yaptım. Ben seni, seveceğin mühim bir iş için seçtim." Onun ardından Allah Te'âlâ Ermiyâ'yı İsrâiloğullarının Nâşiye b. Emus kralına gönderdi. O, Kral Nâşiye'ye doğru yolu gösteriyor ve onu düzelterek ona Allah Te'âlâ tarafından haberler getirmekte idi. Böylece Benî isrâilde olaylar çoğaldı, günahkâr oldular ve haram olan şeyleri helal saydılar. Daha sonra Allah Te'âlâ Ermiyâ'ya kavmine git ve onlara verdiğim nimetleri anımsat ve yaptığın şeyleri de göster diye vahyetti. Ermiyâ: Ben zayıfım, beni güçlendirmezsen ve bana yardım etmezsen acizim, dedi ve bunun üzerine Allah Te'âlâ: "Ben sana vahyederim, dedi. Ermiyâ ne söyleyeceğini bilmeden onlara kalktı. O zamanda Allah Te'âlâ ona itaat sevabını ve günah cezasını beyan ettiği beliğ bir hutbede ilham etti ve hutbenin nihayetinde Allah Te'âlâ şöyle dedi: İzzetime yemin olsun ki, halim insanın bile şaşıracağını bir fitneyi kendilerine hazırladım onlara heybet verdiğim ve kalbinden acımayı çekip aldığım cebbar bir tiranlıyı musallat ettim."[610]

Diayalog oldukça uzun olmasından ötürü bu kadarı zikretmekle yetindik. Görüldüğü üzere, Sa'lebî'nin Vehb b. Münebbih'ten uzunca nakletmiş olduğu bu kıssa ile âyetteki maksadını açıklamaya çalışmıştır.

Yine Kehf Sûresi'ndeki قَالُوا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ اِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجاً عَلٰٓى اَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَداً *"Dediler ki: Ey Zülkarneyn! Ye'cüc ve Me'cüc (adlı kavimler)*

610 Sa'lebî, a.g.e., I, 429-430.

yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramıza bir engel yapman karşılığında sana bir vergi verelim mi?" buyrulan 94. âyet bağlamında Sa'lebî, Ye'cûc-Me'cûc ve Zülkarneyn hakkında Vehb b. Münebbih'ten akıl almaz çok değişik haberler nakletmektedir. Zülkarneyn'in kim olduğu hususunda değişik rivayetler mevcuttur. Zülkarneyn hakkında bu rivayetlerden birini de Sa'lebî'nin tefsirinde rastlamaktayız. Müfessir, Vehb b. Münebbih'ten rivayetle: "Zülkarneyn, Rûmlardan acuz bir adamdı. Annesi de acuz bir kadın olup Zülkarneyn'den başka çocuğu yoktu. İsmi de İskender'di. Yaşı buluğa erince salih kullarından oldu. Allah Te'âlâ ona şöyle dedi: "Ey Zülkarneyn! Ben seni yeryüzü kavminin çoğunluğunu oluşturan ve lisanları farklı olan yeryüzü milletlerine göndereceğim…yeryüzünün ortasında olan ümmetler ise insanlar, cinler, Ye'cûc ve Me'cûc vardır…".[611] Müfessir, Ye'cûc ve Me'cûc'un kim olduğu hakkında değişik rivayetlerin yanında bir de Ka'bu'l-Ahbâr'ın şu garib rivayetini nakleder: "Âdem (s.a.v.) ihtilam oldu ve menisi toprağa karışınca üzüldü. Böylece de Allah Te'âlâ Ye'cûc ve Me'cûc'u bu meniden yarattı. Bunun için bunlar ana tarafından değil, baba tarafından bizimle birleşirler.[612] Nitekim müfessir aynı sûrede, Ashabu'l-Kehf kıssasıyla ilgili isimleri, sayıları ve mağaraya sığınmaları hakkında Ka'bu'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'ten uzun uzun rivayetler tefsirinde zikretmiştir.[613]

Müfessir, bazen de müfessirlerin isrâilî kaynaklı kıssalar hakkındaki ihtilaflarını da zikreder. Örneğin Bakara Sûresi'nin 243. âyetinde اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ *"Binlerce kişi oldukları halde, ölüm korkusuyla yurtlarını terk edenleri görmedin mi?"* sözü geçen kavminin yurttan çıkmasının sebebi konusunda müfessirlerin ihtilaflarına önemle yer verdiğini görüyoruz. Bu âyetin akabinde şöyle devam eder: Müfessirlerin çoğuna göre, Vasıt[614] taraflarında "Dâverdân" denilen bir köye Tâûn/veba salgını vaki oldu. Oranın sakinlerinden bir grup köyden çıktı, diğer bir grup da orada kaldı. Oradan çıkanlar kurtuldu. Tâûn sona erince bu salgından kurtulanlar yurduna tekrar döndü. Kalanlar da 'Arkadaşlarımız bizden daha kuvvetliler ve biz de onların yaptığı gibi

611 Haberin devamı için bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 152-153.

612 Sa'lebî, a.g.e., IV, 152; Muhakkik, özellikle Ka'bu'l-Ahbâr'dan son rivayet edilen haberin kabul edilebilir haberlerden olmadığını ifade ederek Sa'lebî'yi, Kurtubî'yi ve diğer bazı müfessirleri eserlerinde bu tür haberleri kaydettikleri için eleştirmiştir. Bize göre de bu haber akl-ı selimle düşünüldüğünde kabul edilir tarafın olunmayacağı yönü daha ağır basmaktadır.

613 Daha geniş bilgi edinmek için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 94, 97, 98.

614 Kûfe ile Basra arasında bulunan eski bir şehirdir.

yapmış olsaydık kurtulacaktık. İkinci bir veba salgını gelirse ölümün bizi yakalamayacağı bir yer seçelim' dediler. Bu sefer Kabil'den tekrar Tâûn geldi ve belli bir yere vardıklarında Allah melek vasıtasıyla onlara "ölün" diye seslendi ve onların hepsi de orada öldüler.[615] Dahhâk, Mukâtil ve Kelbî ise, bunlar cihattan kaçan bir kavim olduğunu, İsrâiloğulları krallarından bir kral onları düşmanlarına karşı savaşmalarını emrettiğini onlar da ölmemek için savaşmaktan firar ettiklerini; bunun üzerine ceza olarak Allah Te'âlâ onlara "ölün" buyurmuş olduğunu ve sekiz gün ölü olarak kaldıklarını, sekiz günün ardından Allah Te'âlâ onları tekrar dirilttiğini söylemektedirler. Sonra Sa'lebî, âyette geçen "binlerce" kişi üzerinde farklı yorumlar yaptıklarını ve on bin kişiden fazla oldukları görüşünün daha doğru olduğunu zikretmektedir. Çünkü Allah Te'âlâ *"Binlerce kişi oldukları halde"* şeklinde buyurmaktadır.[616]

Sa'lebî tefsirinin birçok yerinde dayanağı ve aslı olmayan bu ve buna benzer açıklamaların bulunmasıyla birlikte yeri gelince bazı haberler arasında tercih yaptığı da olmuştur. Bununla ilgili İsrâ Sûresi'nin 7. âyetinde[617] geçen İsrâiloğulların ikinci fesat hakkındaki bazı rivayetlere göre Hz. Yahyâ'yı öldürmeleri sırasında vuku bulunduğu bir dönemdir. Bu arada İsrâiloğullarının üzerlerine musallat olması için gönderilen kişinin kim olduğu konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bazılarına göre Buhtnassar'dır. Fakat Sa'lebî, Hz. Yahyâ'yı öldürdükleri zaman, İsrâiloğulların üzerlerine gönderilen Buhtnassar'dır olduğunu söyleyen kimseler, hem ehlu's-siyer (siyer ehli) hem de ehlu'l-ahbar'a (ahbar bilginleri) göre yanlış söylemiş olduğunu ve bu hususta nakledilenlerin arasında en sahih olan Muhammed b. İshâk b. Yesâr'dan gelenler demektedir. Müfessir, Muhammed b. İshâk'ın görüşünü daha doğru bularak ona göre Allah, Hz. Yahyâ'yı- bazıları ise Hz. Zekeriyyâ'yı söylerler- katletmeleri üzerine İsrâiloğulları'na, Bâbil hükümdarlarından olan Hirodos isminde birini göndermiştir, dediğini aktarmaktadır…[618]

Bunun dışında Sa'lebî, ismi geçen şahıslardan nakletmiş olduğu haberlerin yanısıra tefsirinde bir âyeti açıklarken epey fazla قيل "kîle" siğasını da kullandığı

---

615 Devamı için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 390.

616 Detaylı için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 391.

617 فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْأٰخِرَةِ لِيَسُۥٓؤُا۟ وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيراً *"İkinci bozgunculuğun zamanı gelince…"*

618 Detaylı için bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 27-31.

görülmektedir. Bununla ilgili örnekler pek çoktur. Mesela; Bakara Sûresi'nin فَتَلَقَّىٰٓ اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ 37. âyetinden hareketle Hz. Âdem tevbe ettiğinde Allah Te'âlâ'dan belleyip aldığı kelimeler şunlardır şeklinde açıklanan çeşitli kelimelerin tefsirlerde kat'î bir delili bulunmamaktadır. Sa'lebî de bazı müfessirler gibi tefsirinde, Hz. Âdem'in belleyip aldığı bu kelimeleri kısmen selefin sözüyle olmakla birlikte قيل "kîle" siğasıyla zikrettiğini görüyoruz.[619] Yine bu konuyla ilgili Allah Te'âlâ'nın Nûr Sûresi'nde يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ *"...mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur..."*[620] buyurmuş olduğu âyeti verilebilir. Sa'lebî, bu âyette zikredilen zeytin ağacının nedenini seleften ve diğer bazı aslı malum olmayan haberler ile قيل "kîle" siğası üzerine açıklamaya çalışmıştır.[621]

Görüldüğü üzere müfessir, bu ve buna benzer âyetleri belli kişileri, isimleri veya toplulukları belirterek tefsir etmeye çalışmıştır. Buna benzer açıklamaların, Kur'ân'ın kastettikleriyle pek çok örtüşmediğini veya ilgisinin olmadığını söylemek yanlış olmaz. O yüzden sadece Sa'lebî tefsirinde değil, diğer tefsirlerde de nakledilen bu tür haberlerin sıhhatı iyice araştırılması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü aslı olmayan rivayetlerle karşılaşmak mümkündür. Bu konuda şunu söylemekte fayda vardır. Müfessirlerin bazısı isrâiliyâta meyilli oldukları için eserlerine bu tür bilgileri almamışlardır. İnanıyoruz ki onların tek gayesi Kur'ân'a en güzel şekilde hizmet etmek ve insanların kafasında bir soru işareti kalmasın diye ondaki âyetleri farklı farklı yollarla açıklamaya çalışmışlardır. Sa'lebî de, isrâilî kaynaklı olan rivayetleri tefsirinde kaydetmiş olsa da art bir niyetle yapmadığını düşünmekteyiz.

619 Detaylı için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 106.
620 Nûr, 24/35.
621 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 382-383; Görgülü, a.g.e., s. 95.

2. EL-KEŞF VE'L-BEYÂN TEFSİRİNİN DİRÂYET YÖNÜ

Dirayet tefsiri, doğrudan gelen rivayetlerle sınırlı kalmayıp buna ilaveten dil, edebiyat, din, mezhep ve farklı sahalara başvurularak yapılan bir tefsir türüdür. Buna "Re'y" veya "Aklî" tefsir de denilmektedir.[622] Burada bahsedilen "Re'y"den kasıt içtihattır.[623] Bu bağlamda Suyûtî'nin de belirttiği üzere âyetlerden Allah muradı istinbat ederek içtihatta bulunulacaksa, bir müfessirin öncelikle "lügat, sarf, nahiv, kırâat, iştikâk, meânî, beyân, bedî', kelam, hadis, fıkıh, fıkıh üsûlu, sebebi nüzûl, nasih ve mensuh ve ilmi mevhibe" gibi ilimleri öğrenip elde etmiş olması gerekmektedir.[624] Her ne kadar zaruretten dolayı ortaya çıkmış olsa da bunun gibi ilimleri bilmeyen bir müfessirin Kur'ân'ı tam olarak tefsir etmesi mümkün olmayabilir.[625] Zira Kur'ân-ı Kerîm Arap dili ile indiğinden onun daha iyi ve net bir şekilde anlaşılması ve korunması bakımından bunun gibi ilimlere ihtiyaç duyulmuştur. Buna göre dirayet tefsiri yapılırken öncelikli olarak rivâyet tefsirinin iyi bilinmesi gerekir. Bunun için esas alınan ilgili kaynaklara başvurulduktan sonra söz konusu kaynaklardan elde edilen bilgilerin ilgili olanları zarureten kabul edilir ve geriye kalanları ise akıl süzgecinden geçirilip bir değerlendirme yapılır. Böylece müfessir güvenebileceği ve doğru olup olmadığına kanaat getirebileceği bir bilgi bulamadığı alanlarda diğer ilimlere başvurarak içtihada yönelir. Bunun için de dirayet tefsiri yapacak olan müfessirin, bir taraftan rivayet tefsir kaynaklarına diğer taraftan da yukarıda zikredilen diğer ilimlere sahip olması gerekmektedir.[626]

Dirayet tefsirinin caizliliği konusunda İslâm âlimleri ilk başta düşünce ayrılığına düşmüşlerdir. Dirâyet tefsirinde farklı metodlar takip edildiği için haliyle ortaya farklı görüşler de çıkmıştır. Bu çeşit tefsir, Kur'ân hidayetine yakınlık ve uzaklığına göre kabul edilmiş veya kötülenmiştir.[627] Başka bir ifadeyle, dirayet tefsirini kabul etmeyenler olduğu gibi uygun bulanlar da olmuştur.

Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ının rivayet ağırlıklı bir tefsir olduğunu daha önce de belirtmiştik. Fakat müfessirin rivayet dışında dil bilgisi, kelâm,

---

622 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 601; Birışık, "Tefsir", *DİA*, C. 40, s. 286; Çelik, a.g.e., s. 212.
623 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 601.
624 Suyûti, *el-İtkân*, II, 461-463.
625 Suyûti, *el-İtkân*, II, 463.
626 Çelik, a.g.e., s. 212.
627 Sâlih, *Mebâhis,* s. 232.

fıkıh, fıkıh üsûlü ve başka hususlara yönelik tafsilatlara girerek açıklamalarda bulunduğunu görüyoruz.

Sa'lebî'nin, tefsirinde dirâyet yönü üzerinden bazı izahlarda bulunduğunu belirten Zehebî bu tefsire dair özelliklerini sayarken eleştirel bir yaklaşımla şunları söylemektedir: "Sa'lebî, lügat ve nahiv ile ilgili meselelerini şiirle istişhad etmesi ve açıkça büyük bir genişlikle bu konulara dalması, âyetlerin ahkâmı içermesi durumunda fıkhî hükümleri hakkında âlimlerin görüşlerini, mezheplerini ihtilaflarını ve delillerini sıralayarak genişçe yer vermesi, âyetten kastedilen mânanın dışına çıkacak kadar konuyu bütün yönleriyle ele alması ve çeşitli ilmî konulara uzun uzun temasta bulunmasından ötürü neredeyse tefsirini rivayet tefsiri kapsamının dışına çıkarmıştır.[628]

Kanaatimizce, onun bu tür ilimlere tefsirinde yer vermesi, eserini rivayet boyutundan çıkarmadığını bilakis, bunun gibi ilimlerin bulundurulması eserine daha da fazla zenginlik kattığını düşünmekteyiz. Dolayısıyla her ne kadar Arap dili, kelâm, fıkıh, şiirle istişhad vs. gibi konulara yer vermişse de eserinin rivayet yönü daha ağır bastığını söylememiz yerinde olacaktır. Çünkü onun, tefsir yaparken çoğu zaman selef âlimlerinden gelen rivayetlere dayandığı görülmektedir. Belki de Zehebî'nin art bir niyeti olmadan, tefsir nüshalarının tamamına ulaşamayıp incelemeye fırsat bulamadığından kendisinde böyle bir kanaat oluşmuştur. Zîra kendisi bu tefsirin ciltlerinin bazısına hiçbir şekilde ulaşamadığını veyahut da kayıp olduğunu; ulaştığı ciltlerin Furkân sûresinin son kısmı ile tamamlandığını söylemektedir.[629] Şimdi de Sa'lebî'nin fıkıh, kelam, Arap dili gibi ilimler ışığında âyetleri ne şekilde tefsir ettiğini örnekler eşliğinde yorumlamaya çalışacağız.

[628] Bkz. Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* I, 165-166.
[629] Zehebî, a.g.e., I, 164-165.

2.1. FIKIH AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1.1. Fıkıh İlmindeki Yeri

Sa'lebî, fıkıh ilmine epey ehemmiyet göstermiştir. Sa'lebî tefsirini on dört vecih üzerine inşa ettiğini ve âyetleri bu vecihlere dayanarak izah etmeye gayret gösterirken arasında "Ahkâm ve Fıkıh" konularını da hiç ihmal etmemiştir. Dolayısıyla tefsirinde fıkıh ile ilgili mevzularını da barındırması onun bu ilme vâkıf ve bilgili olduğunu göstermektedir.

Şafi'î fukahâsından[630] sayılan Sa'lebî, tefsirinde genel olarak kendi mezhebine bağlı kalacak şekilde fıkhî konuları ele alıp değerlendirmektedir. Bununla birlikte sık sık Hanefî mezhebi olmak üzere diğer mezhep imamlarının görüşlerine de yer vermektedir. Her zaman olmasa da çoğunlukla yaptığı açıklamalarda mezheb imamlarının isimlerini tek tek saymaktadır. Fıkıh imamlarının görüşlerini delilleriyle birlikte aktarırken içlerinde bazen tercihte bulunur bazen de sadece sahihlik derecesini zikretmektedir.[631] Bununla beraber aynı zamanda fıkhî konularda sahâbe ve tabiîn önde gelenlerden de çeşitli rivayetler aktarmaktadır.

Bilindiği gibi bir Şâfiî âlimi olan Sa'lebî, fıkıhta bu mezhebe mensup olduğu için kendisine "eş-Şafi'î" [632] denilmiştir.

Zehebî, Sa'lebî'nin tefsirini fıkıh açısından değerlendirirken söyle demiştir: Bu tefsirde âyetlerin ahkâmı içermesi durumunda müfessirin fıkhî hükümlerindeki âlimlerin görüşlerini, mezheplerini, ihtilaflarını ve delillerini sıralayarak geniş bir biçimde yer vermiş; âyetten kastedilen mânanın dışına çıkacak kadar konuyu bütün yönleriyle ele almıştır.[633]

---

630 Bkz. İsnevî, *Tabakâtu'ş-Şafiiyye*, I, 329.
631 Sa'lebî, a.g.e., VI, 219; Sa'lebî, a.g.e., V, 391.
632 Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I, 592; Ayrıca bkz. Brinner, "al-Tha'labi", *İA,* II, s. 766; Sa'lebî, *Katle'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', s. 22.
633 Bkz. Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 165-166.

2.1.2. Fıkıh Meselelerini Açıklarken Kullandığı İbareler

Sa'lebî'nin kendisi de tefsirinde bu mezhebe bağlı olduğunu tasrih eder. Şöyle ki o, genellikle fıkhî meseleler olmakla beraber diğer bazı konuları açıklarken **فقال أصحابنا** *"Arkadaşlarımız dedi ki"*[634], **و زاد بعض اصحابنا** *"Arkadaşlarımızın bazıları şunu da ekledi"*[635], **وادّعى أصحابنا الإجماع في هذه المسألة** *"Arkadaşlarımız icmâ ile bu mes'elede ikda ettiler"*[636], **والدليل على صحة مذهبنا** *"Mezhebimizde en doğrusu şöyledir"*[637], **وهذا الأصح من مذهب الشافعي** *"Şafi'î mezhebinde bu daha doğrudur"*[638], **عند أكثر أصحابنا** *"Arkadaşlarımızın çoğuna göre"*[639], **والأظهر من مذهب الشافعي** *"Şafi'î mezhebinde belirgin olan"*[640] gibi ibareleri kullanmış ve bütün bu ibareler ile kendisinin Şafi'î mezhebine bağlı kaldığını göstermiştir.[641]

Şimdi fıkhî hususlarını birkaç alt başlık halinde ne tür bir biçimde ele aldığını görelim.

2.1.3. Hiçbir Mezhep Belirtmeden Doğrudan Kendisinin Hüküm Çıkarması

Sa'lebî, bazen bir âyetin tefsiri edişi ardından herhangi bir müçtehidin veya mezhebin görüşünü vermeden doğrudan doğruya fıkhî bir hüküm çıkarır. Mesela; Bakara Sûresi'nin **وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ** *"Eğer (yemin edenler yeminlerinden dönmeyip kadınlarını) boşamaya karar verirlerse (ayrılırlar). Biliniz ki, Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."*[642] âyetinin tefsiri sadedinde söz konusu âyette bir delilin olduğunu belirterek şu şekilde açıklar: "Onların niyetleri burada eşlerini boşamadığı sürece, dört aylık iddet sürenin bitmesinden sonra boşama ifadesi kullanılmadığı takdirde, boşamayı

634 Sa'lebî, a.g.e., I, 101.
635 Sa'lebî, a.g.e., I, 294.
636 Sa'lebî, a.g.e., II, 237.
637 Sa'lebî, a.g.e., V, 391.
638 Sa'lebî, a.g.e., VI, 219.
639 Sa'lebî, a.g.e., VI, 596.
640 Sa'lebî, a.g.e., II, 237.
641 Ayrıca bkz. el-'İneziy, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (Kitabın Başından el-Bakara Sûresi'nin 176. Âyetine Kadar)*, s. 53.
642 Bakara, 2/227.

gerçekleştirmeyeceğine delil vardır. Zira boşamada kesin olarak azim (karar) olmasını şart koşmaktadır. Allahu a'lem."[643]

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ *"Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın"*[644] âyetinin kadınlara arkasından yaklaşmanın haram olduğuna delil olduğunu dile getirmektedir.[645] *Dübürün* ekinlik değil, besin artıklarını vücuttan atma bölgesi olmasını bu görüşünün gerekçesi olarak zikretmektedir. Müellife göre âyette geçen "*Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir (tarlanızdır)*" cümlesi, Kur'ân'ın latîf, hoş ve güzel kinayelerindendir. Allah Te'âlâ, kadın üreme organı ferci "Hars/tarla" lafzı ile ifade ederek: *"Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir."* buyurmuştur. Daha açık bir ifadeyle âyetteki "hars" lafzı özellikle fercden başka bir yerden yaklaşmanın doğru olmadığı manasını vermektedir.

Sa'lebî, önceki paragrafta zikrettiği âyetle ilgili filolojik yönünden Kur'ân'ı inceleyen müfessirlerin (Ehlu'l-Meânî) şu açıklamayı yaptıklarını söyler: Bu âyetin takdiri, Kehf Sûresinde geçen حَتَّىٰٓ إِذَا جَعَلَهُ نَاراً *"Demiri eritip kor yapınca da…"*[646] âyetinde olduğu gibi, نساؤكم كحرث لكم "Kadınlarınız sizin tarlanız (gibi)dir." şeklindedir. Nitekim o âyetteki نارا ifadesi كَنَار "kor (gibi)" anlamına gelmektedir.[647] Dolayısıyla bu âyetle ilgili özetle şu söylenebilir. Allah Te'âlâ, kadının rahmini; ekin/tarlaya, erkeğin nutfesini tohuma, doğacak çocuğu da biten bitkiye benzetmiştir. Bunun için erkeğin kesin olarak kadına doğru yerden yaklaşması gerekmektedir. Aksi takdirde haram işlemiş olacaktır.

Konuyla ilgili bir başka örnek de Ahzâb Sûresi'deki Allah Te'âlâ'nın Hz. Peygamber'e hitaben وَلَوْ اَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ *"…güzellikleri hoşuna gitse bile…"*[648] âyetindeki ifadeye Sa'lebî, bir erkek evlenmek istediği kadına bakması yönündeki müsaadenin verildiğine delildir, der. Hatta cevaz konusuyla ilgili varid olan haberlerin de mevcut

643 Sa'lebî, a.g.e., II, 357.
644 Bakara, 2/223.
645 Sa'lebî, a.g.e., I, 350.
646 Kehf, 18/96.
647 Sa'lebî, a.g.e., I, 350.
648 Ahzâb, 33/52.

olduğunu söyler.[649] Varid olan sahih haberlerden bir tanesiyle isnad zincirini zikretmeden yetineceğiz.

Ebû Hureyre (r.a.) anlatıyor: "Bir adam Ensar'dan biriyle evlenmek istediğinde Hz. Peygamber o adama şöyle dedi: "Git ona bak. Zira ensar kadınlarının gözlerinde bir şey vardır."[650]

2.1.4. Fıkhî Meseleleri Tafsilatlı Olarak Zikrettikten Sonra Yorumda Bulunması

Müfessir, bazen bir âyet üzerindeki mezheb imamlarının muhtelif görüşlerini zikrettiken sonra konuya dair kendi yorumunu da belirmektedir. Mesela; Nisâ Sûresi'nin فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً *"Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin"*[651] âyetinde hemen farkedebilecek bir genişlikle mut'a nikâhı konusunu ayrıntılı bir biçimde ele almış, bu konudaki âlimlerin görüşlerine yer vermiş ve onların delillerini zikretmiştir. Biz bu rivayetlerden bazısını ve müfessirin bu mevzuya dair görüşünü zikretmeye çalışacağız.

Mücâhid ve Hasan-ı Basrî şöyle demişlerdir: Kadınlardan sahih bir nikâhla evlendiklerinizle cinsel ilişkiyle yararlandığınız ve lezzet aldığınız sürece, kendilerine mehirlerini veriniz. Diğerleri ise bu konuda şöyle demişlerdir: Bu mut'a nikâhıdır. Yani belirli bir müddete kadar anlaşmalı olarak gerçekleşen nikâhtır. Sonra bu âyetin nâsih ya da mensûh olmasıyla ilgili âlimler ihtilaf etmişlerdir.[652]

İbn Abbâs şöyle demiştir: Bu âyet muhkemdir. Mut'a nikâhında ruhsat vardır.[653]

Mut'a, belli bir süreye kadar veli ve şahit şartı olmaksızın gerçekleştirilen nikâhtır. Söz konusu süre bittiği zaman kadına, boşama eylemi gerçekleştirilmeksizin

---

649 Sa'lebî, a.g.e., V, 125.
650 Müslim, "Nikâh", 74, (1424); Tirmizî, "Nikâh", 5, (1087); Nesâî, "Nikâh", 17, (3236); İbn Mâce, "Nikâh", 9, (1865).
651 Nisâ, 4/24.
652 Sa'lebî, a.g.e., II, 264.
653 Sa'lebî, a.yer.

boşanmış, rahmi de temiz sayılır (iddet beklemez) ve aralarında miras diye bir şey söz konusu olmaz. [654]

Mut'a nikâhını Mekke'nin fethinde üç gün helal edilmişti, daha sonra da neshedildi. Rivâyete göre Hz. Muhammed onu helal kıldı, sonra sabahleyin: Ey insanlar, ben size bu kadınlardan faydalanmanızı emretmiştim, bilin ki, Allah Te'âlâ onu kıyamet gününe kadar haram kılmıştır, dedi.[655]

Yine bu konuda Şu'be'nin Hakem'den şöyle rivayet etmiştir: "Ben, Hakem'den فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً âyetinin bu bölümü mensûh mudur?" diye sordum. O da şöyle dedi: "Hayır. Ali (r.a.) dedi ki: "Şâyet Ömer (r.a.) mut'a nikâhını yasaklamış olmasaydı, şakî (kötü) olanlar haricinde kimse zina etmiş olmazdı."[656]

İmrân b. Husayn'in bu âyette mut'a nikâhının kastedildiğine ve bunun mensûh olmadığına dair delili şöyledir: "Allah Te'âlâ, bu âyeti mut'a hakkında indirmiştir. Bunu da farklı bir âyetle neshetmemiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber de bizlere mut'ayı emretmiş ve onu bize yasaklamamıştır. Daha sonra da adamlardan biri kendi re'yine göre istediğini (haram olduğunu) söylemiştir. Kast ettiği kişi Hz. Ömer'dir. Çünkü bir rivayetinde Hz. Ömer minbere çıktı ve Allah Te'âlâ'ya hamd-u senâ ettikten sonra mut'a hakkında şunları eklemiştir: "Resûlullâh (s.a.v.) mut'a nikâhını yasakladıktan sonra, bazı insanlara ne oluyor da bu mut'a nikâhına kalkışıyorlar. Mut'â nikâhı yapan bir kimseyi mutlaka recmederim."[657]

İbn Ömer mut'a hakkında şöyle dedi: Mut'a zinadır.[658]

Atâ şöyle dedi: Mut'a, tıpkı domuz eti, kan ve ölü eti gibi haramdır.[659]

Mut'a nikâhı hakkında rivayetleri sıraladıktan sonra Sa'lebî, mut'a'ya, İmrân b. Husayn'in, İbn Abbâs, sahâbe-i kirâmdan bazıları ve Ehl-i-Beytten bir tâife haricinde

654 Sa'lebî, a.yer.
655 Sa'lebî, a.g.e., II, 265.
656 Sa'lebî, a. yer.
657 Sa'lebî, a.g.e., II, 266.
658 Sa'lebî, a. yer.
659 Sa'lebî, a. yer.

müsaade veren olmamıştır, şeklinde bir açıklamada bulunur ve ardından şunları da kaydeder: Âlimlerin çoğu (fukahâ ve selefu's-sâlihinden sahâbe, tabiîn) mut'a nikâhının haram olup, mezkûr âyetin neshedildiği görüşündedirler.[660]

Sa'lebî, hocası Ebu'l-Kâsım'dan isnatla imam Şâfiî'nin mut'a hakkında şöyle dediğini nakletmiştir: "İslam dîninde helal kılınıp sonrasında haram kılınan ardından tekrar helal kılınıp sonra haram kılınan mut'a dışında başka bir şey bilmiyorum."[661]

Görüldüğü üzere Sa'lebî, vermiş olduğu haberlerin bazısı zayıf bazısı da doğru olmakla beraber, bu âyet ile ilgili hükmün daha sonra neshedilerek, mut'a nikâhının Resûlullah'tan (s.a.v.) gelen birçok sahih hadisi şerifle haram kılındığını belirtmektedir. Kendisinin bu konuda herhangi bir tercihte veya açık bir şekilde ifade etmemiş de olsa, imam Şâfiî'nin sözüne başta olmak üzere, sahâbe ve fukahânın görüşlerine istinaden mut'a nikâhının haram olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

2.1.5. Fukahânın Görüşlerini Verdikten Sonra Tercihte Bulunması

Sa'lebî, Nahl Sûresi'nin فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْءَانَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ *"Kur'an okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın"*[662] âyetinde geçen "istiâze"nin vakti ile ilgili fukahânın ihtilaf ettiğini söylemektedir.[663]

Çoğunluk, Kur'ân okumaya başlamadan önce "istiâze" çekilmesi gerektiği kanaatine varmışlardır. Bu ise en sahih ve en meşhuru olan söz olup Cumhûr'a aittir. Onlar bu şekilde düşünmektedirler. İmam Şâfiî ilk rekâtta "istiâze" çekmek gerek demiştir. İbn Sîrin de, kırâattan önce her rekâtta "istiâze" çekmek gerektiğini söylemiştir. Fakat Ebû Hüreyre (r.a.), İmam Mâlik, Dâvûd b. Ali, âyetin zahirine göre hüküm çıkararak, kırâattan önce değil de kırâattan sonra "istiâze" çekilmesi gerektiği görüşündedirler.[664]

---

660 Sa'lebî, a.g.e., II, 265.
661 Sa'lebî, a.g.e., II, 266.
662 Nahl, 16/98.
663 Sa'lebî, a.g.e., III, 538.
664 Sa'lebî, a.g.e., III, 538.

Kırâattan önce "istiâze" çekilmesi gerektiğinin delili olarak, Ebû Saîd el-Hudrî'nin bildirdiği şöyle bir hadis-i şerifi getirmektedirler: ***"Hz. Peygamber*** "*Kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım"* ***dedikten sonra kırâate başlardı."***[665]

Sa'lebî, birinci görüşün daha doğru olduğunu söylemektedir. Çünkü rivayetlerin çoğunda Hz. Peygamber'in "istiâze"yi kırâattan önce çektiğine dair muttasıl isnadla haberler nakledilmiştir. Bununla ilgili İbn Mes'ûd şöyle söylemiştir: "Hz. Muhammed'ın huzurunda Kur'ân okudum ve "*Eûzu bilâhi's-semî'i-âlîmi mine'ş-şeytâni'r-racîm"* dedim. Bunun üzerine Allah resûlü (s.a.v.) bana: "*Eûzu bilâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm"* dememi söyledi ve Cebrâîl (a.s.) bana Kalem'den, Levh-i Mahfuz'dan böyle okuttu" dedi.[666]

2.1.6. Tercihte Bulunmaksızın Âlimlerin Görüşlerini Zikretmekle Yetinmesi

Müfessir, Vâkıa Sûresi'nin لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ *"Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir"*[667] âyeti hakkında değişik rivâyetlerin beraberinde uzunca açıklamalar verdikten sonra ayrıca bu âyete istinaden âlimler mushafa (Kur'ân-ı Kerîme) abdestsiz dokunmanın câiz olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürdükleri hususuna değinmektedir. Bu görüşleri zikrederken herhangi bir tercihte bulunmaksızın sadece ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Şöyle ki:

Cumhûr, Amr b. Hazm vasıtasıyla gelen hadis-i şerîften dolayı mushafa dokunulamayacağı görüşündedir. Bu konuda cumhur gibi aynı düşünen Ali, İbn Mes'ûd, Saîd b. Zeyd, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Atâ, en-Nehaî, ez-Zührî, Hammâd, el-Hakem, Mâlik ve Şâfiî'den başka bir grup fukahâ da bulunmaktadır.[668]

Bu konuyla ilgili Ebû Hanîfe'den değişik rivâyet nakledilmiştir. Abdestsiz olan kimsenin mushafa dokunabileceği rivâyeti nakledildiği gibi, -ki bu İbn Abbâs, eş-Şa'bî ve diğer bazılarının da içlerinde bulunan seleften de rivâyet edilmektedir- Kur'ân'ın dış ve

665 Ebû Dâvûd, "Salât", 120, (775); Tirmizî, "Salât", 65, (242).
666 Sa'lebî, a.g.e., III, 538-539.
667 Vâkıa, 56/79.
668 Sa'lebî, a.g.e., VI, 96.

kenar taraflarına ve Kur'ân yazısı olmayan yerlerine el ile dokunabileceği ama, yazılı kısımlarına sadece abdestli olan bir kişinin dokunabileceği rivâyeti de nakledilmiştir.[669]

İbnu'l-Arabî'nin bu konudaki görüşü şöyledir: "Eğer o bu durumun hususunu uygun görüyorsa bu onun aleyine getirilen delili kuvvetlendirmektedir. Çünkü "yasak bölgenin" civarı da yasaktır. Öbür taraftan Hz. Muhammed'in Amr b. Hamz'a yazmış olduğu mektupta bu konuda kuvvetli bir delil mevcuttur." Mâlik ise şöyle söyledi: "Abdestsiz olan bir kişinin mushafı torbanın askısı ile ya da yastık üzerinde taşıması câiz değildir." Ebû Hanîfe ise bunda bir sakıncanın olmadığını belirtmiştir. Torbanın askısı ile mushafı taşıyan veyahut arada bir engel ile ona el süren menedilmez. Hammâd, el-Hakem ve Dâvûd b. Ali'den gelen habere göre onlar; ister müslüman ister kâfir olsun, abdestli veya abdestsiz olsun Kur'ân'ı taşımasının veya ona dokunmasının bir sakıncasının olmadığını söylemişlerdir. Ancak Dâvûd; Müşrik olan birisinin mushafı taşıması câiz değildir, demiştir. Onlar bunun mubah olduğunu söylerken Hz. Muhammed'in Kayser'e mektup yollamasını hüccet getirmişlerdir. Fakat bu zaruret mevzusu olup, bunun delil olabilecek herhangi bir yanı yoktur. Sa'lebî, devamında küçük çocukların mushafa dokunup dokunmaması ile ilgili iki görüşün olduğunu aktarmıştır. Birinci görüşe göre bulûğ çağına gelmiş bir kimsenin abdestsiz mushafa dokunması yasaktır. İkinci görüşe göre ise câizdir. Çünkü yasaklanmış olsa böyle bir durumda Kur'ân ezberini yapamaz. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in öğrenilmesi erken yaşlarda daha uygundur. Yine küçük bir çocuğun abdesti her ne kadar muteber görülse de tahareti (temizliği) kâmil sayılmaz. Aynı zamanda niyet etmesi de sahih olmaz. Bu durumda çocuğun tam olmayan bir taharet ile taşıması câiz görüldüğüne göre, aynı zamanda abdestsiz şeklinde onu taşıması da câizdir.[670]

2.1.7. Fıkhî Meselelerde İmâm Şâfiî'nin Görüşünü Benimsemesi

Mâide Sûresi'nin وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُماً *"Kara avı ise ihramlı olduğunuz sürece size haram kılındı"*[671] âyeti hakkında Sa'lebî, ihramlı kişinin bizzat avladığı ya da başkası tarafından onun emri (isteği) ile kendisi için avlanan hayvanın etini yemesi caiz olmadığı;

669 Sa'lebî, a.g.e., VI, 96.
670 Sa'lebî, a.yer.
671 Mâide, 5/96.

ancak ihramlının emri olmaksızın, ihramlı olmayan bir kişinin avladığı hayvanın etinden ihramlının yemesinin caiz olduğu hususunda hiçbir ihtilaf yoktur şeklindeki bir açıklamada bulunmaktadır. Bunun akabinde ihramlı kişinin avladığı hayvanın etini yemenin caiz olup olmamasıyla ilgili imam Şâfiî, ihramlının avladığı hayvanı müslüman bir kişinin kestiği hayvan olarak değerlendirir ve caiz olduğunu söylemektedir. Ebû Hanîfe'ye göre ise caiz değildir. O, ihramlı kişinin avladığı hayvanı mecûsinin kestiği hayvan gibi değerlendirmektedir.

Sa'lebî, bu konudaki Şâfiî'nin görüşünü benimseyerek kendisinin bu hususta delil olarak şu hadisleri göstermiş olduğunu ifade etmektedir:[672]

Abdullah b. Katâde'den rivayet edildiğine göre, ihramlı arkadaşları arasında ihramsız iken, bir yabani eşek (zebra) avlar. Bu konu üzerine arkadaşları, Hz. Muhammed'e sorunca, o: ***"Siz, ava işaret ettiniz mi, veya yardım ettiniz mi?" dedi. Onlar: "Hayır!" deyince, Hz. Peygamber: "Öyleyse yiyin!"***[673] cevabını verdi.

Konuyla ilgili Câbir (r.a.)'ın Nesâî'den isnadla aktarılan şu hadis-i şerifi göstermiştir. Câbir (r.a.), Resûlullâh (s.a.v.)'i şöyle söylerken işittim:

"إن صيد البر حلال لكم ما لم تصيدوه أو صيد لكم" ***"Onu siz avlamadıkça veya sizin için avlanmadıkça, kara avının eti size helaldır."***[674]

Görüldüğü gibi, bu âyetle ilgili önce tefsirini yapmış, peşinden soru sorarak sadece Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin görüşlerini zikrederek cevap vermeye çalışmıştır. Sonunda Şâfiî'nin görüşünü daha kuvvetli bularak deliller ile tespit etmiştir. Açık bir şekilde belirtmese de burada savunduğu görüş, Şâfiî'nin görüşüdür denilebilir.

2.1.8. Görüşünü Şâfiî Mezhebinden Delil Getirerek Kuvvetlendirmesi

Sa'lebî, Cuma Sûresindeki Cuma namazından söz edilen âyetleri tefsir ederken, geniş fıkhî bilgilere ve buna dair mezheb imamlarının görüşlerine delilleriyle birlikte

672 Sa'lebî, a.g.e., II, 498.
673 Buharî, "Cezâu's-Sayd" 5, (1824); Müslim, "Hacc", 56, (1196); Nesâî, "Menâsik", 81, (2829).
674 Ebû Dâvûd, "Menâsik", 41, (1851); Tirmizî, "Hacc" 25, (846); Nesâî, "Menâsik", 81, (2830); Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXIII, 171, (14894).

vermekle beraber Cuma âyetin hükmünü mensubu olduğu mezhebin kurucusu olan Şâfiî'nin naklettiği delilleriyle açıklamaya tercih etmektedir. Biz burada diğer detaylara girmeden âyette emredilen Cuma namazının vucûbiyeti ile ilgili aktarmış olduğu bilgilerden söz edeceğiz.

Mesela; Cuma namazını kılmakla ilgili mükellef olanlardan bahsederken sözlerine şöyle devam eder: "Bil ki; şu beş grubun içinde bulunanlar (kadınlar, çocuklar, köleler, hastalar ve yolcular) müstesna Cuma namazı her müslümana farzdır." Hemen bu açıklamadan sonra konunun önemini göstermek ve bu görüşü kuvvetlendirmek adına Sa'lebî, delil olarak kendisine kadar ulaşan Şâfiî'nin isnad ile nakletmiş olduğu şu hadis-i şerifi göstermektedir:

"Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Kadın, çocuk ve köle müstesna olmak üzere, her müslümana Cuma namazı farzdır."[675]

Konuyla ilgili diğer bir örnek Hac hakkında Bakara Sûresinde geçen اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ *"Hac (ayları), bilinen aylardır"*[676] âyeti gösterilebilir. Söz konusu âyette Hac aylarından değil de Hac ayları dışında hac niyet etmek üzere ihrama girmenin hükmü ile ilgilidir. Sa'lebî bu husus üzerindeki fakihlerin görüşlerini zikretmek suretiyle konuya açıklık getirmektedir. Şöyle ki, Atâ, Mücâhid, Tâvûs ve Evzâî' ve Şâfiî mezhebine göre, Hac ayları dışında hac için ihrama giren kimsenin bu ihramı hac yerine geçmez, ancak umre olur. Bu tıpkı vakti girmeden önce namaza giren kimsenin namazına benzer ki, kişi o namazı eda etmiş gibi olmaz, nafile yerine geçer. İmâm Mâlik, Sevrî, Ebû Hanîfe ve Muhammed, her ne kadar Şevval ayından önce ihramı geçerli saymışlarsa da, mekruhtur, demişlerdir.

Sa'lebî, fakihlerin görüşlerini zikrettikten sonra, bu konuya dair Şâfiî ve arkadaşlarının اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ *"Hac (ayları), bilinen aylardır"* âyetini delil getirdiklerini ifade etmektedir.[677]

---

675 Diğer detaylar için bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 188-189. Hadis için bkz. Ebû Dâvud, "Salat", 168, (1067).
676 Bakara, 2/197.
677 Sa'lebî, a.g.e., I, 296.

2.1.9. Yalnızca İmam Şafiî'nin Tercih Ettiği Görüşü Zikretmesi

Nisâ Sûresi'ndeki وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا *"Yeryüzünde sefere çıktığınız vakit kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur"*[678] âyeti; yolculukta namazı kısaltmanın meşruluğuna delalet etmektedir. Buna göre âyette sadece cihat için kullanılmış mutlak bir ifade tahsis edilmemekle beraber, normal bir yolculuk esnasında da namazın kısaltılması caiz görülmüştür.

Sa'lebî, Resûlullah (s.a.v.)'in ashabı ve ondan sonrakilerin yolculukta namazın kısaltılmasının hükmü ile ilgili ihtilaf ettiklerini zikretmektedir. Bu durumda müellif, sadece Şafiî'nin görüşünü belirterek, ona göre seferde (yolculukta) namazı kısaltmak vacip değil mubahtır, demiştir. Yani, yolcu olan kimse dilerse namazı tam kılar, dilerse de kısaltarak iki rekât şeklinde kılabilir. Şafiî, görüşüne Talhâ b. Amr'dan rivayet edilen şu hadisi delil getirerek kuvvetlendirmektedir: Talhâ b. Amr'dan, O'na Atâ b. Ebî Rebâh, Âişe (r.anha) annemizin O'na şu şekilde bildirdiğini nakletti: "Allah Resulü bunların tümünü de uygulamıştı; namazı kısaltmış, onu kısaltmadan da tam kılmıştır."[679]

2.1.10. Şafiî Mezhebinin Görüşünü Daha Doğru Bularak Tercih Etmesi

Genç yaşta âdetten kesilmiş olan kadının beklemesi gereken iddetle ilgili âyette Allah Te'âlâ şöyle buyurmaktadır:

وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ *"Hamile olanların bekleme süresi ise, doğum yapmalarıyla sona erer."*[680]

Bu âyetten hareketle âlimler genç kadının, hamile olup olmadığı belli olana kadar beklemek zorunda olduğunu söylemişlerdir. Hamileliği belli olursa, onun iddeti çocuğu doğuruncuya kadardır. Şayet hamile olduğu ortaya çıkmaz ise Sa'lebî, fukahânın bu durum üzerine fikir ayrılığına düştüklerini söylemektedir. Mâlikî mezhebine göre, böyle bir durumda, genç kadınken âdetken kesilen kadının iddeti bir yıldır. Ahmed, İshâk ve

678 Nisâ, 4/101.
679 Sa'lebî, a.g.e., II, 347.
680 Talâk, 65/4.

Ebû Ubeyd de bu şekilde söylemiş olup, bu yorumlarını Ömer (r.a.) ve diğerlerinden nakletmişlerdir. Irak ehli ise bu durumda olan bir kadın, şayet hayatında bir kere de olsa âdet görmüşse; velev yirmi yıl beklesin, onun iddeti üç kez âdet olmaktır, şeklinde görüş beyan etmişlerdir. Fakat âdet olmaktan ümidin kalmadığı bir yaşa ermiş olması hali müstesnadır. Çünkü o zaman böyle bir kadının iddeti, âdetten kesilme yaşına erdiğinden itibaren üç aydır. İşte Sa'lebî, mensubu olduğu Şafiî mezhebinin ilgili konudaki görüşünün daha doğru olduğunu ifade etmekle birlikte, diğer âlimlerin ekseriyeti de bu kanaattedir, diye eklemiştir. Ayrıca Abdullah b. Me'sûd ve arkadaşlarından da aynı görüş nakledilmiştir.[681]

2.1.11. Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Yöntemi

Daha önce de belirttiğimiz gibi Sa'lebî, fıkıh ile ilgili konularını her yönüyle ele alıp geniş açıklamalarda bulunmuştur. Yukarıda çeşitli konular üzerinde mezhep imamlarının ve kendisinin görüşlerini ortaya koymuştur. Burada ise ahkâm âyetlerine yaklaşımı ve tefsir yöntemi serdedilmeye gayret gösterilecektir. Öncelikle belirtmek gerekir ki müfessir, hemen hemen ahkâm âyetlerinin tamamı hakkında bilgiler sunmuştur. Ahkam âyetleri hakkında da kendine ait özgün görüşlerinin pek olmadığını, daha çok rivayete ve mezhep âlimlerinin sözlerine dayanarak izahlar yaptığını söyleyebiliriz. Şimdi konuyla ilgili eserindeki bütün bilgileri buraya toplayıp anlatmak mümkün olamayacağından, özet olacak şekilde ibâdât, muâmelât ve ukûbât konularını ilgilendiren bazı örnekler vermeye çalışılacaktır.

2.1.11.1. İbadât

Müfessir tefsirinde temizlikle ilgili abdest, teyemmüm, gusül, hayız vs. hususlar ile namaz, oruç, zekât, hac, vs. gibi hususları işlemiştir.

681 Sa'lebî, a.g.e., VI, 219.

2.1.11.1.1. Abdest

Allah Te'âlâ Mâide Sûresi'nde şöyle buyurmaktadır: *"Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın."*[682]

Sa'lebî, *"Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman…"* ibaresine binaen Allah Te'âlâ'nın namaz için abdesti emrettiğini ifade ettikten sonra âlimlerin söz konusu âyetin hükmüyle ilgili çeşitli görüşler beyan ettiklerini zikretmektedir. Bu görüşlerden bazıları şu şekildedir:

Bir kısım ulema, buradaki emrin umumi olduğunu, yani her namaz için kalkıldığında ayrı bir abdestin gerekli olduğunu söylemişlerdir.[683]

Âyetin zahirine göre namazı eda etmek isteyen herkes abdest almak zorundadır. Fakat âyetin zahiri her bir kimseye namaz kılmak istediğinde abdesti vacip kılsa da Hz. Peygamber'in uygulaması hakkında Sa'lebî'ye kadar uzanan rivayetler, ayetin manasının, sadece abdesti olmayanlara yönelik olduğunu göstermektedir. Zira kişi namaza kalkmadan abdestliyse yeniden abdest almasına gerek yoktur. Dolayısıyla âyette, "Namaza kalktığınızda ve abdestiniz de yoksa" manası kastedilmektedir. Konuyla ilgili İkrime İbn Abbâs'ın şöyle dediğini aktarılır: "Abdestsiz olmadıkça abdest almak gerekmez." Fadl b. Mübeşşir bu konuda şöyle demiştir: "Ben, Câbir b. Abdullah'ın beş vakit namazı aldığı tek bir abdestle kıldığını gördüm. O, idrarını yaptığında veya başka bir şeyle abdestini bozduğunda yeniden abdest alırdı. Suyun artığı ile mestlerini mesh ederdi. Dedim ki, 'Bu senin kendi re'yine (görüşüne) dayanarak uyguladığın bir şey mi?' Dedi ki, 'Hayır. Ben, Resûlullâh'ın bu şekilde uyguladığını gördümi, ben de onun aynısını uyguluyorum." [684]

---

682 Mâide, 5/6.
683 Sa'lebî, a.g.e., II, 413.
684 Sa'lebî, a.g.e., II, 413.

Zeyd b. Eslem âyetin: "Uykudan namaza kalktığınızda" manasında olduğunu söylemiştir. Bazıları da: "Bu mendupluk manası kastedilmiş bir emir şeklidir. Zira namazı eda etmek için kalkan kişinin abdesti olsa da yeniden alması menduptur."[685]

İkrime yine bir başka rivayette: "Hz. Ali'nin her namaz öncesinde abdest aldığını ve yukarıda zikredilen âyet-i kerimeyi okuduğunu" belirtmiştir.[686]

Diğer yandan yine bir kısım âlimlere göre bu âyet, Hz. Peygamber'e diğer işlerini yaparken değil, sadece namazı eda ederken abdest almasının gerekliliğini bildirmek için inmiştir. Çünkü Hz. Peygamber bu âyet nazil olmadan önce, abdestini bozduğunda yeniden abdest almadan hiçbir işe koyulmazdı. Dolayısıyla bu âyet indi ve Hz. Peygamber'e sadece namaz kılmak için kalktığında abdestin gerekli olduğunu; abdesti olmadığında istediği her işi yapabileceğini açıklamıştır.[687]

Müfessir, bunun yanı sıra âyetin devamında zikredilen yüzün ve ellerin yıkama sınırlarını izah ederek; yüzün saçın çıktığı yerden çenenin altına kadar ve kulaktan kulağa kadar yıkanması gerektiğini ifade eder. Ancak sakalın çeneden aşağıya doğru sarkan kısmı ile ilgili olarak suyun ulaştırılıp yıkanmasının vacip olup olmadığı konusunda iki görüşün olduğunu söylemektedir:

Birincisi: "Abdest alan kişinin suyu sakalının dibine gezdirmesinin vücubiyeti yoktur. Bu, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür. İmam Şafi'î'nin önde gelen talebelerinden el-Müzenî de bu görüşü tercih edenlerdendir. Bunlar; başın sınırından sarkan bölümün mesh edilmesi caiz olmakla birlikte, başın sınırı kapsamına girmediği için çeneden aşağıya sarkan sakalın yıkanmasının vacip olmadığını söylemektedirler."

İkincisi: "Sakalın çeneden aşağıya doğru sarkan kısmına suyun ulaştırılıp yıkanması vaciptir. Bu görüşte olanlar Allah Te'âlâ'nın, *"yüzlerinizi yıkayın"* şeklindeki âyetin zahirine dayanmaktadırlar."[688]

---

685 Sa'lebî, a.yer.
686 Sa'lebî, a.yer.
687 Sa'lebî, a.g.e., II, 414. Âlimlerin diğer görüşleri için bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 413-414.
688 Sa'lebî, a.g.e., II, 414.

Müfessir akabinde kollarının dirseklerle birlikte yıkanmasının icma ile vacip kabul edildiğini ifade eder. Fakat âlimlerden Şa'bî, Mâlik, Ferrâ, Muhammed b. Hasen ve Muhammed b. Cerîr'in abdest alırken kolların dirseklerle birlikte yıkanmasının vacip olmadığını; çünkü buradaki "إلَى/e kadar" harf-i cerri bir sınır ve gayeyi bildirmek için geldiğini ve delil olarak Bakara Sûresi'nin, *"Sonra da akşama kadar orucu tam tutun"* şeklindeki 187. âyetini getirerek buradaki "leyl/akşam" kelimesinin "oruca" dahil olmadığını söylemektedirler. Fakat Sa'lebî'ye göre fukahâ-i sâire, buradaki "إلَى/e kadar" harf-i cerrini "مَعَ/beraber, birlikte" manasında alarak, Allah Te'âlâ'nın: *"Onların mallarını kendi mallarınıza -mallarınızla birlikte- yemeyin"*[689] ile *"Allah yolunda yardımcılarım kimdir (Allah'la birlikte)"*[690] âyetlerini delil getirmişlerdir.[691]

Sa'lebî, bu konudaki tercihini beyan etmemiş, ancak başta da belirttiği gibi icma ile kabul edilen görüşü daha çok benimsemiş gibi gözükmektedir.

Devamında saçı mesh etme hususunu ele alır ve âyetteki, "*başlarınızı mesh edin"* ibaresinden hemen sonra fukahânın başın meshi miktarı konusunda ihtilaf ettiklerini kaydetmektedir. Mâlik ve Müzenî'ye göre abdest alırken başın tamamının mesh edilmesi vaciptir. Ebû Hanîfe başının çeyreğinin mesh edilmesinin vacip olduğunu söylerken, Ebû Yûsuf başının yarısının mesh edilmesi gerektiğini, Şafi'î ise başının çeyreğinden daha az bir kısmının mesh edilmesinin caiz olabileceğini söyleyerek, bunu sünnetle delillendirmiş ve ardından Hz. Peygamber'in de abdest alırken başının tamamını değil, sadece bir kısmını mesh ettiğine dair rivayeti vermiştir.[692] Ayaklara gelince müfessir, ayakların da bileğe kadar yıkanması gerektiğini söyleyerek, konuya delil teşkil eden birkaç hadis zikretmektedir.[693]

689 Nisâ, 4/2.
690 Âl-i İmrân, 3/52.
691 Sa'lebî, a.g.e., II, 415.
692 Daha geniş için bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 415.
693 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 417-418.

Müfessir abdest ile ilgili hususları ince detaylarla anlattıktan sonra bir de tertibin vacipliği konusunda bilgiler verir ve ardından abdestin faziletine yönelik *"fazlu'l-vudû'i/abdestin fazileti"* diye bir başlık açarak çeşitli haberler zikreder.[694]

2.1.11.1.2. Namaz

Bakara Sûresi'nin حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ *"Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın"*[695] âyetindeki buyrulan namazlar ve orta namazdan muradın hangi namaz olduğu konusunda açık bir şekilde belirtilmemiş olsa da Sa'lebî, âyette geçen حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ ifadesinin "farz namazlara vakitlerinde ve düzenli şekilde devam edin, namazın rükünlerini de tam bir şekilde yapın" anlamında olup, buradaki *"salavattan"* muradın beş vakit namaz olduğunu söylemiştir.[696] Fakat وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى kısmında ise, hangi namazın kastedildiği ile ilgili âlimler için ihtilaf konusu olduğunu söyleyen Sa'lebî, ardından Hz. Peygamber'in *"Orta namaz ikindi namazıdır"*[697] sözüyle konuya açıklık getirmiştir.[698] Hatta bu görüşü Ebû Hanîfe'nin de tercih ettiğini kaydetmiştir.[699]

İsrâ Sûresi'nin, *"Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı'ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl; bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir"* mealindeki 78. âyetinde geçen "güneşin Batı'ya kayması", "gecenin karanlığı", "sabah okuması veya sabah namazı" şeklindeki ifadelerin maksadını Sa'lebî, âlimlerin sözlerine yer vererek açıklamıştır. Sa'lebî'nin aktardığına göre âlimler söz konusu ibareleri tek tek izah etmiş ve ittifaken farz namazları olduğu kanaatine varmışlardır.[700] Rivayet edilen haberler ışığında âlimler bu tevilleri yapmışlardır. Onlar, "dülûku'ş-şems"in öğle ve ikindiyi, "gaseku'l-leyl"in akşam ve yatsıyı, "kur'ânu'l-fecr"in ise sabah namazını ifade ettiğini söylemişlerdir. Sa'lebî ardından bu konuya

694 Sa'lebî, a.g.e., II, 420-421.
695 Bakara, 2/238.
696 Sa'lebî, a.g.e., I, 382.
697 Tirmizî, "Salât" 19, (182); "Tefsîru'l-Kur'ân, 30, (2983); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIII, 270, (20082), 313, (20129), 328 (20155).
698 İsmail Cerrahoğlu eserinde bu haberin, Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde başka raviler tarafından biraz değişik olarak verildiğini kaydetmektedir. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 44; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIII, 270, (20082), 282, (20092), 390, (20255).
699 Sa'lebî, a.g.e., I, 384. Söz konusu âyet üzerinde daha önce durulmuş ve geniş açıklamalar yapılmıştır.
700 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 68.

ilişkin rivayet edilen çeşitli haberler aktarmaktadır. Fakat âlimler özellikle "dülûku'ş-şems"in ne manaya geldiği konusunda şu iki farklı görüşü zikretmişlerdir. Bir görüşe göre bu "güneşin batması" demektir. Diğer görüşe göre ise "güneşin Batı'ya doğru kayması" demektir. Bunun doğruluğu hususunda da deliller getirmişlerdir. Konunun uzamaması için sadece Hz. Peygamber'in: "Cebrâil (a.s.) bana dülûku'ş-şems/güneşin Batı'ya kayması esnasında yani güneşin zeval vaktinde gelip öğle namazını kıldırdı"[701]şeklindeki sözünü zikrederek yetinmeyi uygun gördük.[702] İmam Şafi'î de bu görüşü tercih etmiştir. Sa'lebî'nin, konuyla ilgili burada mezhep imamlarından sadece İmam Şafi'î'nin görüşünü zikretmesinden kesin olmamakla beraber kendisinin de bu düşünceyi benimsediği anlamını çıkarmak mümkündür.

2.1.11.1.3. Oruç

Arapça'da "savm/siyâm" kelimesi "bir şeyden vazgeçip onu bırakmak, alıkoymak, engellemek, nefsin arzu ettiği şeyleri terk etmek" anlamlarına gelmektedir.[703] Istılah olarak ise, "tutmaya ehil kimselerin, niyet ederek fecrin doğuşundan batış vaktine kadar yeme, içme ve cinsel ilişki gibi orucu bozan her türlü şeyden kendilerini uzaklaştırmaları" anlamında kullanılmaktadır.[704]

Sa'lebî "siyâm" kelimesinin açıklamasını yapmış ve söz konusu kelimenin صام "sâme" fiilinden masdar olduğunu söyleyerek bundan maksatın Ramazan ayının siyâmı (orucu) olup, صمت صياما cümlesindeki gibi olduğunu ve aynı zamanda قمت قياما da denildiğini zikretmiştir. Ardından صيام/sıyâm'ın aslı lugat itibariyle "imsâk etmek, tutmak, el çekmek" anlamında olduğunu kaydederken صوم/savm kelimesinin açıklamasını da yapar ve söz konusu kelimenin şeriatta, "belli bir vakitte yeme, içme ve cinsel ilişkiden kendini tutmak veya uzak durmak" anlamında olduğunu belirtir.[705]

---

701 Ebû Dâvûd, "Salât", 2 (107).
702 Diğer deliller ve detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 68-70.
703 İbn Manzûr, a.g.e., "s-v-m" md., XII, 350-351; *İlmihal*, I, 381.
704 Ali İhsan Yitik, "Oruç", *DİA*, İstanbul: 2007, C. 33, s. 414; *İlmihal*, I, 381.
705 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 255-256.

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin, *"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı."*[706] şeklindeki mealde geçen *"öncekiler"* ifadesiyle Hz. Âdem'den beri bütün peygamberler ve ümmetler kastedildiğini yani orucun farz kılındığını belirtmiş ve hemen ardından bu hükmü pekiştiren bir hadis nakletmiştir.[707] Müfessir, söz konusu âyetteki teşbihin neye yapıldığı konusunda âlimlerin farklı görüşlerini de belirtmiştir. "Hasan ve bazı ilim ehli, âyetteki benzetmenin orucun vakti ve miktarı ile ilgili olup, *öncekiler'*den muradın Hıristiyanlar olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Ramazan orucunu Allah Te'âlâ bizlere farz kıldığı gibi Hıristiyanlara da farz kılmıştır. Fakat bu onlara çok zor gelmeye başlamıştır. Bazen aşırı sıcağa bazen de şiddetli soğuğa denk gelir, yolculuklarına zorluk ve geçimlerine zarar verirmiş. Âlimler ve liderler toplanarak oruçlarının yaz ve kış arasında yılın bir mevsiminde olması için ittifak etmişler ve böylece oruç ayını ilkbahara bırakmışlardır. Bu değişikliğe kefaret olarak da on gün daha ilave etmişler. Böylece oruç kırk günü bulmuştur. Daha sonra bir kral onlara ağzını şikâyet etmiş. Allah'a eğer hastalığından kurtulursa oruçlarına bir hafta daha ilave etmeyi nezretmiş ve hastalığından kurtulunca oruçlarına bir hafta daha ziyade etmiştir. Sonra bu kral ölmüş ve arkasında başka bir kral gelmiş ve onlara orucu elli güne tamamlayın diye emretmiştir." Mücâhid bu konuyla ilgili şöyle demiştir: "Onlara (Hıristiyanlara) iki öldürücü musibet geldi. Bunun üzerine orucunuzu artırın dediler. Önceden on gün olan oruçlarına bir on gün daha ziyade ettiler."[708]

2.1.11.1.4. Zekât

İslâm'ın üçüncü şartlarından olan zekât sözlükte, "artmak, çoğalmak, temizlemek, bereket" anlamlarını taşır.[709] Terim olarak ise, "Müslüman ve baliğ bir kimsenin malının nisab miktarına ulaşıp üzerinden tam bir yıl geçmesiyle o malın belirli bir payını Allah rızası için hak eden kimselere bağışlamasına" zekât denilmektedir."[710]

---

706 Bakara, 2/183.
707 Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 256.
708 Sa'lebî, a.g.e., I, 256.
709 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali,* İstanbul: Bilmen Y., t.y. s. 329-330; *İlmihal*, I, 422.
710 Bilmen, a.g.e., s. 329.

Sa‘lebî, Bakara Sûresi’nin: *“Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri vermeye kalkışmayın ve bilin ki Allah, her bakımdan zengindir, övülmeye layıktır.”* meâlindeki 267. âyetinde geçen *“Allah yolunda harcayın”* diye çevrilen “ve enfikû” ibaresini “tasadduk edin” şeklinde tefsir etmiştir.[711] Âyetin devamında “yerden sizin için çıkardıklarımız” diye zikredilen ibareden maksadın hububat (taneler), meyveler gibi zekâtının verilmesi gerektiği mallar olduğunu belirtmiştir.[712] Müfessir, söz konusu âyette belirtilen konulara yönelik tek tek değişik rivayetlerle ve selef âlimlerin görüşleri bağlamında da değerlendirip açıklamalar verdiğini görüyoruz.[713] Fakat bu açıklamaları zikrederken herhangi bir görüş tercihinde bulunmadığı gibi aynı zamanda kendi görüşünü de ortaya koymamaktadır.

Sa‘lebî, Tevbe Sûresi’nin: *“Sadakalar (zekatlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla, (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”* anlamındaki 60. âyetinde Allah Te’âlâ zekâtın kimlere verileceğini yani sadece bu sınıflara ait olduğunu açık bir şekilde beyan ettiğini zikretmektedir. Zekat, bu sayılanların dışında kalanlara değildir. Ardından müfessir, fakîr (yoksul) ve miskîn (düşkün) sıfatlarını tevil ehlinin çeşitli şekillerdeki izahlarını kaydetmiştir. Sa‘lebî’nin kaydetmiş olduğu bu görüşleri birkaç grup halinde zikredebiliriz:

1. İbn Abbâs, Hasan, Câbir b. Zeyd, Zührî, Mücâhid ve İbn Zeyd’e göre “fakîr”den maksat, iffetinden dolayı dilenmeye tenezzül etmeyen kimsedir. “Miskîn” ise, isteyen ve muhtaç olan kimsedir.
2. Katâde şöyle demiştir: “Fakîr”, vücudunda bir kronik hastalığı bulunduğu halde muhtaç olan kimsedir. “Miskîn” ise, böyle bir hastalıktan şikâyet etmeyen muhtaç olan kimsedir.

711 Sa‘lebî, a.g.e., I, 452.
712 Sa‘lebî, a.g.e., I, 453.
713 Daha geniş bilgi için bkz. Sa‘lebî, a.g.e., I, 452-453.

3. Dahhâk b. Müzâhim ve İbrâhîm en-Nehaî'ye göre "fakîr", hicret eden fakirlerdir. "Miskîn" de hicret etmeyen Müslümanların fakirleri, muhtaç olanlarıdır.
4. İkrime'ye göre "fakîr"den maksat, Müslümanların yoksuludur. "Miskîn" ise, Ehl-i Kitap'tan olanlarıdır.
5. İbn Abbâs'tan gelen diğer bir rivayete göre "miskîn", dilencilik yapmak amacıyla oraya buraya dolaşanlardır. "Fakîr" ise Müslümanların fakir olanlarıdır.[714]

Sa'lebî, görüldüğü üzere burada sadece ulemanın görüşlerini aktarmakla yetinmiş ve kendisi bu görüşler arasında tercihte de bulunmamıştır. Aynı zamanda dört mezhep imamının hiçbirinin görüşünü de belirtmediği görülmektedir. Bununla birlikte âyette sözü geçen diğer kelimeleri, âlimlerin ve fukahânın yorumlarına da dayanarak tek tek açıklamaya çalışmaktadır. Fakat işlemiş olduğu konular çok geniş detaylar barındırdığından bu kadarın yeterli olacağını düşünüyoruz. Âyette bahsedilen diğer sınıflar hakkında yapılan açıklama ve yorumlar için tefsire başvurulabilir.[715]

2.1.11.1.5. Hac

Hac kelimesi, sözlük anlamı olarak "kastetmek, yönelmek" anlamlarına gelmektedir. Fıkıh terimi olarak ise hac, "Mekke şehrindeki Kâbe'yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, belirli vakitler içerisinde, usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menâsiki yerine getirmek" şeklinde tarif edilmektedir.[716]

Bakara Sûresi'nin 158. âyetinde şöyle buyrulmaktadır: *"Safâ ile Merve Allah'ın nişânelerindendir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur."* Sa'lebî, Safâ, Merve, Hac ve Umre kelimelerini çok yönlü bir şekilde inceleyip bilgiler verdikten sonra Safâ ile Merve arasındaki tavafın farz olup olmadığı konusuna geçerek ulemanın görüşlerini kaydetmiştir.[717] Ulemâdan olan İmam Şâfiî ve İmam Mâlik Safâ ile Merve arasındaki tavafını farz olarak görmüşlerdir. Uygulanmaması veya terkedilmesi halinde, kefaret veya

[714] Sa'lebî, a.g.e., III, 212. Diğer görüşler için ayrıca bkz. Sa'lebî, a.g.e., III, 212-213.
[715] Daha geniş bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., III, 213-217.
[716] Bilmen, a.g.e., s. 365; *İlmihal*, I, 514.
[717] Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 220-223.

kan akıtma bu ibadetin yerini tutmaz. Bunun üzerine Kur'ân ve sünnetten delil getirerek konuyu açıklamışlardır. Buna göre; Allah Te'âlâ'nın Kâbe'yi tavaf etmeyi emreden âyet ile yukarıda zikredilen âyet aynı konumdadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in "Allah Te'âlâ say'ı farz kılmıştır, o halde say ediniz" sözü de bunun farz olduğunu göstermektedir. Bunları birbirlerinden farklı nitelendirmek doğru değildir. Çünkü bu hüküm Kâbe için geçerli olduğu gibi Safâ ve Merve için de geçerlidir. Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre Safâ ile Merve arasındaki tavaf terkedilirse kaza yapmak daha güzel olur ancak zorunlu değildir. Say'ı terk edeniçin kan akıtmak bu ibadetin yerini tutar demişlerdir. Enes b. Mâlik, Abdullah b. Zübeyr, Mücâhid ve Atâ ise bunu nafile bir ibadet olarak görmüşler ve say'ı yapan kimse güzel iş yapmış olur ancak terkederse hiçbir şey yapması gerekmez. Bunlar da delil olarak İbn Abbâs ve Abdullah b. Mes'ud'un mushafında: "فلا جناح عليه أن لا يطوف بهما" "*(Safâ ile Merve arasında) tavaf etmemesinde kendisi için bir günah yoktur"* şeklindeki geçen kırâatini getirmişlerdir. Bu kırâat, bu iki yer arasında tavafın farz olmadığını göstermektedir.[718] Ancak Sa'lebî buradaki "Lâ"nın sıla olduğunu ve farziyeti ifade etmeyişini Kur'ân'dan örnek âyetler getirerek ve şiirle istişhatta bulunarak cevap vermiştir.[719] Buna ilave olarak yukarıda sıralanan açıklamalara bakıldığında Sa'lebî'nin, İmam Şâfiî'nin farziyete dair görüşünü daha çok benimsediği anlaşılmaktadır. Zira bütün bu açıklamaların ardından Safâ ve Merve arasındaki tavafın farz olduğu yönündeki delilleri sıralaması da bu görüşü desteklediğini göstermektedir.

Allah Teâlâ Bakara Sûresi'nin 197. âyetinin ilk kısmında haccın zamanına işaret ederek *"Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse…"* şeklinde buyurmaktadır. Görüldüğü gibi âyette haccın belli bir zaman diliminde eda edilmesi gereken bir ibadet olduğu belirtilmektedir. Müfessirler, haccın Şevval ve Zilkade aylarında olduğuna ittifak etmişler ancak Zilhiccenin hac ayları içerisinde olup olmadığı hususunda görüş ayrılığı yaşamışlardır. Sa'lebî âyetin bu kısmıyla ilgili, Ferrâ, Zeccâc, İbn Abbas ve Urve İbn Zübeyr'den gelen rivayetleri aktararak açıklamada bulunmuştur. Ferra'ya göre bu aylar, hac ibadetinin vaktini ve süresini göstermektedir. Zeccâc'a göre hac ayları bilinen aylardır ve onlar Şevval, Zilkade ve Zilhiccenin dokuz günüdür. İbn Abbas'a göre Allah bu ayları özellikle hacca tahsis etmiş diğer ayların

[718] Sa'lebî, a.g.e., I, 223-224.
[719] Sa'lebî, a.g.e., I, 223.

tamamını ise umreye ayırmıştır. Bunun için bir kimse sadece hac ayları için ihrama girerse bu geçerli olur, ancak hac ayları dışında hac niyetiyle ihrama girmek caiz değildir. Umrede caizdir ve umrede her ay ihrama girebilir.[720] Tıpkı vakti gelmeden namaza durmak durumuna benzer ki böyle olduğunda namaz nafile hükmünde olur. Bu aynı zamanda Atâ, Tâvus Mücâhid, Evzaî ve İmam Şâfiî'nin de görüşüdür. İmam Mâlik, Sevrî, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed ise hac aylarından önce ihrama girmenin caiz olduğunu söylemekle beraber bu durumu mekruh saymışlardır. Şâfiî'nin delili yukarıda zikredilen *"Hac muayyen aylardadır"* âyetidir. Çünkü "eşhur (aylar)" kelimesi nekire şeklinde olup cem-i kıllet vezninde gelmiştir.[721] Devamında İbn Abbas şöyle der: Bizlere gelen bazı haberlere göre hac bilinen aylardadır ve bu aylar Zilhicce'nin ilk on günü olup bazılarına göre ise Zilhice'nin ilk dokuz günüdür. Urve İbn Zübeyr bilinen ayların Şevval, Zilkade ve Zilhiccenin tamamı olduğunu söylemiştir.[722]

2.1.12.1. Muâmelât

Müslüman toplumların hayat tarzında ve tecrübe birikiminde yer alan hukuki hayata ilişkin öneriler, fıkıh literatürünün üç ana bölümünden biri olan *muâmelât* bölümünün ana konusunu teşkil eder.[723] Bunlar şahıs ve aile hukukudur.

2.1.12.1.1. Şahıs Hukuku

İslam hukukunda şahıs hakları mehir, neseb, nikâh, talâk, vasiyet gibi birçok başlık altında ele alınmıştır.

Sa'lebî, yukarıda sözü geçen haklar hakkındaki âyetlerin fıkhî yorumlarına değindiğini görmekteyiz. Mesela Nisâ Sûresi'nin *"Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin."* şeklindeki 4. âyetinde mehir diye isimlendirilen kadın hakkından söz edilmektedir. Söz konusu âyette ise bu ifade sadaka olarak geçmektedir. Buradaki hitabın kimlere yönelik olduğu konusunda görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre bu hitap kadınlarının velilerinedir. Çünkü cahiliye döneminde Araplar, mehir olarak kadınlara hiçbirşey vermiyorlardı. İşte Allah Teâlâ bu şekilde davranmalarını nehyederek

720 Sa'lebî, a.g.e., I, 295.
721 Sa'lebî, a.g.e., I, 296.
722 Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 295-296.
723 *İlmihal*, II, 361.

hakkı/mehri ehil olan kimseye vermeyi emretti. Bazıları ise âyetteki hitabın kocalara yönelik olduğunu söylemişlerdir. Zira bu âyette eşlerine mehirlerinin tamamı verilmesi emredilmiştir. Sa'lebî, hem âyetin zahir anlamına daha uygun olması hem de önceki hitabın evlenenlere yönelik olmasından dolayı bu görüşü daha doğru bulmuştur.[724]

2.1.12.1.2. Aile Hukuku

Aile hukuku, isminden de anlaşıldığı gibi aileye dair bütün konuları kapsamaktadır. Bu kısmında biz sadece çocukların haklarından bahseden örnek bir kısmı vermekle yetineceğiz.

Çocukların haklarından söz eden Bakara Sûresi'nin *"Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler"* meâlindeki 233. âyetini Sa'lebî şöyle izah etmiştir. Eşlerinden çocukları bulunan boşanmış veya boşanmamış kadınların çocuklarını emzirmeleri gerekmektedir. Bu, onları emzirmeye diğer kadınlardan daha fazla hak sahibi oldukları anlamına gelir. Çünkü bu lafız emir manasında bir haberdir. Ancak i'câb emrinde değil isti'câb emrinde gelmiştir. Çünkü çocuğu emzirecek biri bulunduğunda onlara çocuklarını emzirmek vacip değildir. Zira Talâk Sûresi'nin 6. âyetinde Allah Te'âlâ: *"Sizin için (çocuğu) emzirirlerse (emzirme) ücretlerini de verin…"* buyurmaktadır. Daha sonra Allah Te'âlâ emzirme sınırlarını beyan eder ve *"tam iki yıl";* iki sene "kâmil" ifadesi, tekîd için zikretmektedir. Böylece burada Allah Te'lâ'nın "havleyni kâmileyni" ifadesinin çocuğun doğduğu günden sütten kesilene kadar tam yirmi dört ay olduğunu belirtmektedir.[725] Devamında Sa'lebî, ilim ehlinin bu had/sınır hakkındaki ihtilaflarını zikretmektedir.[726]

2.1.12.1.3. Evlenilmesi Yasak Olanlar

Allah Te'âlâ bizlere nikâhı düşen ve düşmeyen kişileri Kur'ân-ı Kerîm'de apaçık bir şekilde bildirmiştir. Mesela evlenilmesi haram olan kadınlar Nisâ Sûresi'nin 23. âyetinde açıklanmaktadır. Sa'lebî sözü geçen âyetin tefsirini yaparken *"karılarınızın anneleri"* kısmı üzerinde de durmuştur. Müfessir konuyla ilgili görüşleri şu şekilde zikretmiştir:

---

724 Sa'lebî, a.g.e., II, 229.
725 Sa'lebî, a.g.e., I, 369.
726 Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 369-370.

Fukahânın çoğuna göre erkek evlendiği hanımıyla ister zifafa girsin ister girmesin, hanımının annesi kendisine haramdır. Iraklılar ise bu hususta kat'î bir yaklaşımla şöyle demişlerdir: "Kişi hanımının annesiyle (kayınvalide) cinsel ilişkiye girse yahut şehvetle onu öpse veya ona dokunsa, hanımı kendisine haram olur. Sa'lebî bu görüşü belirttikten sonra konuya dair kendisine göre kişi ancak kayınvalidesiyle sahih bir nikah akdi ile evlendiğinde hanımının kendisine haram olacağını, dolayısıyla haram olan bir şeyin (kayınvalidesiyle yaşadığı cinsel ilişki ya da şehvetle onu öpmesi) helal olanı (hanımıyla olan evliliği) haram kılmayacağını belirtmiştir. İbn Abbas'ın ayeti, "وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ" şeklinde okuduğunu, ayetin bu şekilde nazil olduğuna dair yemin ettiğini söylemiştir. İbn Abbas'ın konuyla ilgili olarak kişiye kayınvalidesinin haram olmasının, bakımını üstlendiği üvey kızının haram olmasıyla aynı mesabede olduğunu, kişi hanımıyla zifafa girmediği müddetçe üvey kızlarının kendisine haram olmayacağı gibi hanımıyla zifaf yaşamadığı sürece kayınvalidesinin kendisine haram olmayacağını söylediğini ifade etmiştir. Sa'lebî, sahabeden Hz. Ali, Zeyd, Câbir, İbn Ömer ve İbn ez-Zübeyr'in de bu görüşte olduğunu, onlara göre kendisiyle zifafa girilmeyen kadınların anneleriyle evlenmenin helal olduğunu dile getirmiş, kendisine göre ilk görüşün yani kişinin hanımıyla zifafa girsin ya da girmesin kayınvalidesinin kendisine haram olması görüşünün en sahih görüş olduğunu dile getirmiştir.[727]

2.1.12.1.4. Talâk

Allah Te'âlâ boşanma ile ilgili Talâk Sûresi'nin 1. âyetinde: *"Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik halinde) boşayın ve iddeti sayın."* buyurmaktadır.

Mezkûr âyetten anlaşıldığı gibi bir kimse, evlenmiş olduğu kadını boşamak istediğinde, bunu usûlüne göre gerçekleştirmeye dikkat etmelidir. Bu konuyla ilgili olarak Talâk Sûresinin 1. âyetinin evvela Hz. Peygamber'e, sonra da bizlere hitap ettiği unutulmamalıdır. Bu âyette Hz. Peygamber'e yönelik bir ifade kullanılmışsa da hüküm genel anlamda olup bütün ümmeti kapsamaktadır.

[727] Sa'lebî, a.g.e., II, 261.

Sa‘lebî, bu âyetin tefsiri sırasında “فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ” kısmını şu şekilde izah etmiştir. Burada söz konusu edilen kişinin hanımını temizlik döneminde kendisiyle cinsel ilişki yaşamadan boşamasıdır. Müellif, bu hükmün kendisiyle zifafa girilen kadınlar için geçerli olduğunu, kendisiyle zifafa girilmeyen kadınlar için iddetin söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Kişinin zifafa girdiği hanımını cinsel ilişki yaşamadığı temizlik döneminde boşaması durumunda talakının geçerli olmakla birlikte sünnete uygun olduğunu, hayız döneminde boşamasının da geçerli olduğunu; ancak bu talakının sünnete uygun olmadığını belirtmektedir. Zira Abdullah b. Ömer hanımını hayızlı iken boşadığında, Hz. Muhammed ona, karısına dönmesini, sonra da hayızdan temizlenınceye dek nikâhında bulundurmasını ve eğer yine onu boşamak istiyor ise onunla cinsel temasta bulunmaksızın temizlik döneminde boşamasını emretmişti. İşte Allah Te’âlâ’nın, müminlere hanımlarını süresi içerisinde boşamalarını emretmiş olduğu iddet budur. Bu konuyla ilgili ise Saîd b. Müseyyeb şöyle demiştir: “Adet halinde boşama gerçekleşmez çünkü emredilene aykırıdır.” Şiiler de bu görüşü tercih etmiştir.[728] Müellif sözlerinin devamında tek sözle gerçekleştirilen üç talâkın sünni ya da bid’i olması noktasında, bazı fakihlerin söz konusu talakın sünnete uygun olmadığını ve bu boşama şeklini mekruh olarak değerlendirdiklerini belirtmektedir. Fakat Şafi’î ve Cumhûra göre bu şekilde gerçekleştirilen talakın mübah olacağını ve üç talâkın tek seferde geçerli sayılacağını ifade etmektedir. Delil olarak da Abdurrahman b. Avf’ın hanımını tek sözle ve üç talakla boşadığı örneğini getirmişlerdir. Yine Şafi’î el-Aclânî’nin karısıyla ilgili liân yaptığı zamanda: “Yâ Resûlallâh, eğer onu nikahım altında tutarsam, (liândan dolayı) hakkında yalan söylemiş olurum, diyerek hanımını üç talâk ile boşamıştı ve bunun üzerine de Resûlullâh onun sözüne tepki göstermemişti” rivayetini delil olarak göstermiştir.[729] Sa‘lebî, bu ayette talakın sünni ya da bid’i olmasında talakın sayısına değil, vaktine itibar edileceğine dair açık bir delilin bulunduğunu, nitekim Allah Te’âlâ’nın âyette talâkın adedini değil, vaktini zikrettiğini söylemiştir. Müellife göre Abdullah b. Ömer’in rivayeti de talakın sayısına değil, vaktine itibar edildiğine dair bir delildir. Çünkü bu rivayette Hz. Peygamber, Abdullah b. Ömer’e talâkın sayısını değil vaktini öğretmiştir.[730]

728 Sa‘lebî, a.g.e., VI, 212.
729 Sa‘lebî, a.yer.
730 Sa‘lebî, a.g.e., VI, 213.

2.1.12.1.5. Yemin

Allah Te'âlâ şöyle buyurmaktadır: *"Allah sizi, kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz…"*[731]

Müfessir tefsirinde yemin konusunu epey geniş tutmuş ancak biz söz konusu kasıtsız yeminden (Yemîn-i Lağıv) bahseden âyet-i kerîme'nin neyi kastettiği konusunda açıklamalarını vermeye çalışacağız.

Sa'lebî, *"Lağv"* kelimesi manasının hesap edilmeden söylenen bir sözden ibaret olduğunu ve kelam itibariyle mutlak bir manaya gelmeyip, dil yapısı itibariyle kötü söz söylemek veya boş bir iş yapmak gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir. Bu kelimeyi; *"Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler"*[732] ile; *"Orada ne boş bir söz, ne de günaha sokan bir şey işitirler"*[733] âyetlerindeki halleriyle karşılaştırarak, benzer mana taşıdığını söylemekte ve âyette geçen lafzın manasını böylece tefsir etmektedir.[734]

Sa'lebî, konuyla ilgili âyet-i kerîme'de "*kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz*" şeklinde tercüme edilen Yemîn-i Lağıv (kasıtsız yeminler) lafzından maksadın ne olduğu hakkında âlimlerin farklı görüşler ileri sürdüklerini söylemektedir.[735]

Bir kısım âlimlerin: "Allah Te'âlâ sizi, kasıt olmadan ağızlarınızdan çıkacak olan yeminlerinizden dolayı mesul tutmaz." Örneğin, "Hayır vallahi, evet billahi" tarzında ve benzeri söylenen yeminler boş olduğundan, bunlar için herhangi bir günah oluşmadığı ve bunun için bir kefaret gerekmediği görüşlerini beyan etmiştir. Hatta burada kastedilen mana için bir şiirle istişhad etmiştir. İmâm-ı Şafi'î bu görüştedir. Bazıları ise, kişinin doğru zannettiği şey üzere yemin eder ve sonra da öyle olmadığı tersi ortaya çıkarsa bunda kefaretin gerekmediğini ve herhangi bir günahın da olmadığını söylemişlerdir. Bu görüşü Zührî, Hasan, Süleyman b. Yesâr, İbrâhîm en-Nihaî, Ebû Mâlik, Katâde, Rebî, Mekhûl, Süddî, İbn Abbâs ve Ebû Hanîfe benimsemişlerdir. Bazıları da, bunu kişinin

731 Bakara, 2/225.
732 Mu'minûn, 23/2.
733 Vâkia, 56/25.
734 Sa'lebî, a.g.e., I, 353.
735 Sa'lebî, a. yer.

kızgın iken ettiği yemin olarak tanımışlardır ki bu görüşü Tâvus ve Ali, İbn Abbâs'tan rivayet edip benimsemişlerdir.[736]

2.1.13.1. Ukûbât

Fıkh'ın üç temel kısmından biri de ukûbât'tır. Bunun alt kısımları had, ta'zîr ve kısas cezalarıdır.

2.1.13.1.1. Had

Had, sınır anlamındadır. Çoğulu hudûd'tur. Hırsızlık, içki içme, adam öldürme, kazf, yol kesme vb. konuları Sa'lebî tefsirinde ele alarak genişçe açıklamalar yapmıştır.

2.1.13.1.1.1. Hırsızlık

"Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir"[737] âyetinde Allahu Te'âlâ insanlardan gerek erkek gerekse kadın hırsızlık yapanın elinin kesilmesi gerektiğini buyurmaktadır. Fakat hangi elinin kesileceğine dair bir ifade kullanılmadığını görüyoruz. Sa'lebî "el kesmenin" gerçekleşmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bundan hareketle âyette geçen اَيْدِيَهُمَا "eller" kelimesi mutlak bir ifade olup Hz. Peygamber'in "sağ elleri" hadis-i şerîfi âyeti takyid etmiştir. Sa'lebî, hırsızlık yapan kimse hakkında nahvî ve fıkhî yönü itibariyle çeşitli hadisler naklederek geniş bir açıklama yaptıktan sonra, âyette geçen "eller" kelimesini bir sonraki âyetin nüzul sebebine bağlı olduğuna ve bunun Hz. Peygamber zamanında yaşanmış bir olay üzerine hırsızlık yapan kadının "sağ ellerini kesin" hadis-i şerîfiyle delillendirerek tefsir etmiştir. Ayrıca Sa'lebî, Abdullah b. Mes'ûd'un kırâatinde ifadenin "sağ ellerini kesin" şeklinde olan okuyuşun da bulunduğunu nakletmiştir.[738]

2.1.13.1.1.2. İçki İçme

[736] Daha geniş bilgi için bkz. Sa'lebî, I, 353-355.
[737] Mâide, 5/38.
[738] Sa'lebî, a.g.e., II, 448, 450.

Türkçe'de "içki" dinen içilmesi haram olan, içeni sarhoş eden alkollü sıvı madde demektir.

Sa'lebî, içki anlamında olan "el-hamr" ile ilgili açıklamalarını Bakara Sûresi'nin 219. âyetinde geçen *"Sana içkiyi ve kumarı sorarlar"* kısmından sonra yapmaktadır. Müfessir, bu âyetin nüzûl sebebini ve içkinin yasaklanma aşamalarını âyetlerle birlikte zikrederek çok geniş bilgiler vermektedir. Söz konusu âyette geçen içkinin mahiyeti hakkında fakihler arasında ihtilaf olduğunu kaydetmektedir. Bazı fakihlerin âyette "hamr" ifadesiyle kastedilenin ateşte işlem görmeden, tabiatı gereği kaynayan üzüm ve hurma suyu olduğunu, bunun dışındakilerinin "hamr" kapsamında olmadığını söylediklerini dile getiren Sa'lebi, Süfyân-ı Sevrî, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve re'y ehlinin büyük çoğunluğunun bu görüşte olduğunu belirtmektedir. Müellif, bu görüşü benimseyenlerin ateşte pişirilerek elde edilen içeceklerin hükmü konusunda ihtilafa düştüklerini dile getirmektedir. Bu şekilde elde edilen içeceklerle ilgili temelde iki görüşün ön plana çıktığını, birinci görüşe göre üçte ikisi gidinceye kadar ateşte pişirilenin helal ama mekruh olduğunu, ikinci görüşe göre ise üçte ikisi gidinceye kadar pişirilip geriye üçte biri kalan içecekleri içmenin ve satmanın helal ve mubah olduğunu; ancak sarhoşluk vermesi halinde haram olduğunu ifade etmekte ve detaylı bir şekilde bu iki görüşü savunanların delillerine yer vermektedir. Cumhurun ise ister ateşte pişirilsin, ister çiğ olarak kendiliğinden kaynasın, üzüm suyu vb. sarhoşluk veren her içeceği "hamr" olarak kabul ettiğini ve sarhoşluk veren her içeceğin az ya da çok olmasına bakılmaksızın haram olduğu ve içene had cezasının uygulanacağı görüşüne sahip olduklarını söylemektedir.[739]

Sa'lebî, hem cumhurun sözlerine, hem de rivayet edilen hadislere dayanarak, sarhoşluk veren içeceklerin miktarı az olsun, çok olsun, haram olduğu kanaatini taşımaktadır.

2.1.13.1.2. Kısas

2.1.13.1.2.1. Adam Öldürme

[739] Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 331-339.

Kur'ân-ı Kerîm'de, kısas hükümlerinin geçtiği âyetlerden birisinde şöyle buyrulmaktadır: *"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir."*[740]

Kısas; "yaralamalarda ve diyette eşitlik ve denklik olduğunu söyleyen Sa'lebî, bu kelimenin aslı, izi takip etmek anlamına gelen قص الاثر olup, kısas ise izi takip eden kimsenin yaptığı fiili ifade eder. Kendisine bir şey yapılan kimse yapılan şeyi takip eder ve onun aynısını yapar" şeklinde tanımlamıştır. Allah Te'âlâ, bu emirden sonra kısasın uygulanması gerektiği kişiler arasındaki denkliği; "*Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir"* kısmıyla beyan etmektedir. Müfessir, hemen ardından "zikru hükmi'l-âyât" şeklinde bir başlık açarak, kısas hükmünün gerektirdiği sınıfları belirtmektedir: "Müslüman hürler Müslüman kölelerden veya muahid (anlaşmalı gayr-ı müslim) hürlerden ve muahid kölelerden iki kan birbirine denktir. Bu sınıflardan bir kimse öldürüldüğünde, öldürülen erkekse karşılığında katil erkek ve dişi öldürülür. Bir kadın öldürüldüğünde karşılığında katil erkekse o erkek öldürülür. Kadınsa o kadın öldürülür. Erkeğin kadınla miras, zina cezası, iftira vb. konularda eşit oldukları için öldürme konusunda da görüş birliği vardır. Bunun için kısasta da eşitlik olması gerekir. Nitekim bir hür de köle karşılığında öldürülemez. Aynı şekilde bir mümin kafir karşılığında öldürülmez." Konuyla bağlantılı olarak Hz. Ali'nin: "Esirin serbest bırakması ve bir müminin kafire karşılık öldürülmeyeceği" sözü buna delildir. Müfessir devamında cümleye 'bil ki' ifadesiyle başlayarak öldürme şekillerinin kasıt, kasıt benzeri ve hata ile öldürme olduğunu belirterek bunları tek tek açıklar.[741]

Daha önce de belirttiğimiz gibi Sa'lebî, tefsirinde fıkıh ilmi ile ilgili bütün temel konuları ele almış ve zaman zaman bu tür konularda nispeten kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Bununla beraber dört ana mezhep, ashap ve meşhur âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Özellikle mensubu olduğu Şafi'î mezhebine bağlı kalarak konulara açıklık getirmeye çalışmıştır.

---

740 Bakara, 2/178.
741 Daha geniş bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 248-250.

2.2. KELAM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.2.1. Kelam İlmindeki Yeri

Sa‘lebî, tefsirini birçok alan üzerine inşâ etmiştir. Bu alanların içerisinde kelâmî konuların da yer aldığını söylemek mümkündür. Tefsrinde çok olmasa bile bu tür konulara işaret ettiğini görüyoruz. Gözlemlediğimiz kadarıyla tefsirinde kelâmî konular hakkındaki açıklamalar arasında Ehl-i Sünnet'in görüşlerini ön plana çıkarmaktadır.

Müfessir Sa‘lebî, kelâm ile bağlantılı olan mevzular hakkında fazla detaylara girmese de arasıra kelamcılar arasında tartışılan bazı görüşleri zikretmiştir.

Araştırmanın bu kısmında Sa‘lebî'nin kelâmî görüşlerini tefsirinde ne şekilde ele aldığına, âyetleri kelâmî görüşlerine delil olarak ne şekilde gösterdiğini ve bu hususta takip ettiği yöntemi değerlendireceğiz.

2.2.2. Kelâmî Mevzularda Ehl-i Sünnet'in Görüşüne Dayanması

Müfessir, tefsirinde kelâmî mezheplerinin görüşüne yer vererek onları reddedip çürüttüğünü görüyoruz. Bunların meselelerine Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat görüşleri doğrultusunda cevap vermiştir.

Mesela Sa‘lebî, Bakara Sûresi'nin 35**.** âyet-i kerîmesinde Hz. Âdem'in "cennet kıssası" hakkında bilgiler verdikten sonra *"mes'ele"* şeklinde bir başlık koyarak Kaderiyye mezhebinin konuyla ilgili öne sürdükleri görüşlerini reddederek cevap vermiştir.

Kaderiyye mezhebinin: "Cennet'te teklif ve imtihan olmadığından, Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın bulundukları Cennet ebedîlik olan bir Cennet değildir. Orası, dünya bahçelerinden bir bahçedir." görüşüne şöyle cevap vermiştir:

Sa‘lebî: "Biz (Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat), Cennet ehlinin marifetle sorumlu ve emrolundukları konusunda müttefikiz. Allah Te'âlâ, kendisinin her şeye kâdir olduğunu ve kulların rahmetinden ümit kesmemesi için, Hz. İbrahim'e ateşte nimeti, Hz. Âdem ile

Hz. Havva'ya mihneti gösterdiği gibi zıtları cemetmeye kâdirdir." Müfessir, akabinde, Kaderiyye'nin وَما هُمْ مِنْها بِمُخْرَجِينَ *"...onlar ordan çıkarılacak da değillerdir"*[742] âyetine dayanarak "Cennete giren bir kimse, bir daha oradan çıkmayacaktır. Bu sebeple Âdem ve Havva şâyet Cennette olsaydılar, oradan çıkmayacaklardı." şeklindeki görüşüne ise Sa'lebî, şu cevabı vermiştir: "Mükâfattan dolayı Cennet'e giren kimse ebediyyen oradan çıkmaz. Hz. Âdem ise mükâfattan dolayı oraya girmemiştir. Bilmez misin ki Cennet bekçisi de cennete girdiği gibi oradan çıkar. Aynı zamanda İblis de Cennet'e girmiş olduğu halde oradan çıkartılmıştır.[743]

Diğer bir örnek ise fiillerin yaratılması hususundaki Ehl-i Sünnet'in Kaderiyye'ye yönelttiği deliller gösterilebilir. Mesela; Sâffât Sûresi'in وَاللهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ *"Oysa Allah sizi de, yaptığınız şeyleri de yaratmıştır."*[744] âyeti bağlamında Ehl-i Sünnet Allah'ın fiillerin yaratıcısı olduğunu, kulların da o fiilleri kesbedenler (kazananlar) olduğu görüşündedir. Sa'lebî de onların görüşünü benimsediği için, bu âyet ile Kaderiyye ve Cebriye'nin görüşlerinin bâtıl kılındığı ve çürütüldüğünü zikretmiştir. Ardından şöyle bir hadis zikretmiştir. Ebû Hüreyre'nin naklettiği bir rivayete göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuşlardır: ***"Muhakkak Allah Te'âlâ her bir sânii/yapıcıyı ve sanatını (onun yaptığını) yaratandır."***[745]

2.2.3. Kelâmî Konularda Nakledilen Haberleri Zikretmekle Yetinmesi

Hûd Sûresi'nin 108. âyetinin hemen ardından Sa'lebî, Vekî' b. Cerrâh'ın Cehmiyye mezhebine bağlı olanların Allah Te'âlâ'nın şu dört âyetini inkâr ettikleri nakletmektedir. Bunlardan biri Vâkıa Sûresi'nin لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ *"...tükenmeyen ve yasaklanmayan..."* 33. âyetidir. Biri, Râd Sûresi'nin, أُكُلُهَا دَآئِمٌ وَظِلُّهَا *"Yemişleri ve gölgeleri devamlıdır"* 35. âyetidir. Biri, Nahl Sûresi'nin مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللهِ بَاقٍ *"Sizin yanınızdaki*

---

742 Hicr, 15/48.
743 Sa'lebî, a.g.e., I, 103-104; Ülgen, a.g.e, s. 67.
744 Sâffât, 37/96.
745 Buhârî, Muhammed İsmâîl, *Halku Ef'âli'l-İ'bâd*, 3. b., Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1990, s. 25; Sa'lebî, a.g.e., V, 218.

tükenir, Allah katında olan ise kalıcıdır" 96. âyeti ve diğeri Hûd Sûresi'nin, عَطَآءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ *"Bu onlara ardı kesilmez bir lütuf olarak verilmiştir"* 108. âyetidir.[746]

Hadîd Sûresi'nin هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فِي سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ *"O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş'a kurulandır"* 4. âyeti ile ilgili Sa'lebî, İbn Fencüveyh kanalıyla Ali b. Hasan b. Şekîk'in Abdullah b. Mubarek'e şöyle bir soru sorduğunu aktarır. Ali b. Hasan b. Şekîk Abdullah b. Mubarek'e: "Rabbimiz azze ve celle'yi nasıl tanırız? diye sordum. O buna şöyle cevap vermiştir: "O, yedinci semada Arşın üstündedir. Cehmiyye'nin dediği gibi: "O işte burada yerdedir" demeyiz.[747]

Sa'lebî, Cin Sûresi'nin كُنَّا طَرَائِقَ قِدَدًا *"Ayrı ayrı yollar tutmuşuz."*[748] âyeti ile ilgili yine İbn Fencuveyh kanalıyla Süddî ve Hasan'ın şöyle dediklerini aktarır: "Cinler arasında da sizin gibi Kaderîler, Mürciîler, Râfizîler ve Şîâlar mevcuttur."[749]

2.2.4. Kelâmî Mevzuları Kısa İfadeler Kullanarak Zikretmesi

Sa'lebî, Âl-i İmrân Sûresi'nin اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ *"Şüphesiz sen çok bahşedensin"* 8. âyetinin tefsiri sadedinde, kısa bir ifadeyle, âyet Kaderiyye fırkasına reddiyedir, der.[750]

Âl-i İmrân Sûresi'nin 176. âyetinde وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ *"Onlar için elem verici bir azap vardır"* buyrulmaktadır. Sa'lebî, yine herhangi bir detaya girmeden söz konusu âyeti, Kaderiyye'ye karşı reddiyedir, şeklinde tefsir etmiştir.[751]

Sa'lebî, Ra'd Sûresi'nin وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ *"... ve onlar doğru yoldan saptırıldılar"* 33. âyetinde geçen altı çizili kelimedeki "sad" harfini Kûfe ehli'nin dammeli okuduğunu

746 Sa'lebî, a.g.e., III, 344.
747 Sa'lebî, a.g.e., VI, 105.
748 Cin, 72/11.
749 Sa'lebî, a.g.e., VI, 294.
750 Sa'lebî, a.g.e., II, 14.
751 Sa'lebî, a.g.e., II, 197.

zikrettikten sonra, söz konusu âyet hakkında "kaderi ispat eder" diyerek kader mevzusuna değinmiştir.[752]

Kamer Sûresi وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ *"Emrimiz ancak bir tek emirdir. Göz kırpması gibidir. (Anında gerçekleşir.)"*[753] âyetinin tefsiri sadedinde Sa'lebî söz konusu bu ve beraberindeki âyetlerin Kaderîler hakkında inmiş olduğu zikredilmiştir, der. Akabinde bununla ilgili çeşitli haberler nakletmektedir.[754]

2.2.5. Âyetin Kelâm Mezheplerine Karşı Delil Olarak İndiğini Söylemesi

Sa'lebî, bazen bir âyetin tefsiri sadedinde bazen de âyetin tefsirini yapmaksızın akabinde kelâm mezheplerinin belli bir fırkasına delil olarak indiğine veya "falanca mezhebe reddiye var" şeklinde kısa bir ifadeyle zikrettiğini görmek mümkündür. Genelde bu mezhebin içerisinde bulunan fırkanın ismini belirtmektedir. İsmini zikrettiği mezhep genellikle Mu'tezile mezhebidir. Örneğin Âli İmrân Sûresi'nin وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ *"Kafirler için hazırlanmış ateşten sakının"*[755] âyetinin sadedinde Sa'lebî şöyle der: "Bu âyette, Cehennem'in Allah tarafından mahlûk (yaratılmış) olduğuna dair delil bulunmaktadır. Zira, olmayan veya bulunmayan bir şeyin hazırlanmış olduğundan bahsedilmez. Bu âyet Cehmiyye fırkasının iddialarına karşı bir reddiyedir."[756] Çünkü onlar ne cennet ne cehennemin henüz yaratılmadığını iddia etmektedirler.

Konuyla ilgili diğer bir örnek يَاأَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ "*Ey insanlar! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Allah'tan başka bir yaratıcı var mı?..."*[757] âyeti gösterilebilir. Söz konusu âyette Allah'tan başka hiçbir yaratıcının olmadığını bildirilmiştir. Sa'lebî, bu âyetin Kaderiyye'ye karşı bir delildir şeklinde zikretmiştir. Çünkü onlar, Allah'ın fiillerin yaratıcısı olduğunu redderek fiillerin insanın iradesiyle ortaya çıktığını kabul ederler, yani "işlerimizi biz yaratıyoruz" demektedirler.[758]

---

752 Sa'lebî, a.g.e., III, 445.
753 Kamer, 54/50.
754 Sa'lebî, a.g.e., VI, 43.
755 Âli İmrân, 3/131.
756 Sa'lebî, a.g.e., II, 148.
757 Fâtır, 35/3.
758 Sa'lebî, a.g.e., V, 167.

Yine Sa'lebî وَمَنْ يُضْلِلِ اللهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ *"Allah kimi saptırırsa artık onun için hiçbir yol gösterici yoktur"*[759] âyeti Kaderiyye'ye reddiyedir, şeklinde kısa bir ifade zikretmiştir.[760] Yani Kaderiyye'nin delillerini reddetmek anlamındadır, der.

2.2.7. Âyetin Hangi İtikâda Sahip Olanları Kastettiğini Zikretmesi

Sa'lebî, bazen bir âyetin tefsirini yapmadan dolaylı olarak müfessirlerin sözlerine yer vererek açıklamada bulunur. Mesela; Mü'min Sûresi'nin هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ فَإِذا قَضى أَمْراً فَإِنَّما يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ * أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجادِلُونَ فِي آياتِ اللهِ أَنَّى يُصْرَفُونَ [761] âyetleri sadedinde Sa'lebî, müfessirlerin çoğunluğuna göre bu âyet Kaderiyye hakkında inmiştir, görüşü ile açıklamıştır. Akabinde İbn Sîrin'den nakledilen şu haberi aktarmıştır. İbn Sîrîn: "Eğer bu âyet Kaderiyye hakkında inmediyse kimler hakkında indiğini bilmiyorum" demiştir.[762]

2.2.8. Kelâmî Görüşleri Zikrettikten Sonra Kendi Görüşünü Beyân Etmesi

Sa'lebî, Nisâ Sûresi'ndeki وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِداً فِيهَا *"Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir"*[763] anlamındaki âyetinin iniş sebebi hakkında açıklamaları yaptıktan sonra tefisirinin birçok yerinde uyguladığı gibi, burada da "hükmü hâzihi'l-âye" şeklinde bir başlık açarak akabinde hemen kelamcıların ve Ehli'l-hadîs'in (ehli's-sünnet) görüşlerine yer vermekle beraber, kendi görüşünü de beyan etmektedir.

Hâricîler ve Mu'tezile, mezkûr âyete dayanarak, "bir mü'mini kasten öldüren kimsenin yeri ebedî cehennemdir" demişlerdir. Mürcie, bu âyetin bir mü'mini öldüren kâfir hakkında nâzil olduğunu; bir mü'min bir mü'mini öldürse de, âhirette Cehenneme girmeyeceğini iddia etmektedir.[764]

Ehl-i Sünnet'ten bir grup ise: "Âyet'in bir mü'min bir mü'mini kasten öldüren kimse hakkında indiği ve bu kimse eğer tevbe edip istiğfarda bulunursa, cezasının ebedî

---

759 Zümer, 39/23.
760 Sa'lebî, a.g.e., V, 300.
761 Mü'min, 40/68-69.
762 Sa'lebî, a.g.e., V, 355.
763 Nisâ, 4/93.
764 Sa'lebî, a.g.e., II, 335.

Cehennem olmayacağı" görüşündedirler. Ehl-i Sünnet'ten başka bir grup da, bir mü'min kasten bir mü'mini öldürürse cehenneme gireceğini, fakat Cehennem'de sonsuza dek kalmayıp, oradan şefaatle çıkabileceğini düşünmektedirler.[765]

Sa'lebî, bu görüşleri zikrettikten sonra "ve 'indenâ/bize göre" tabirini kullanarak kendi görüşünü ortaya koyar:

"Bir mü'min başka bir mü'mini öldürürse, bu eyleminden dolayı kâfir sayılmaz, îmândan da çıkmış olmaz. Fakat helal olduğunu düşünerek ve din adına yaptığı iddiasıyla bir mü'mini kasıtlı olarak öldürürse kâfir olur ve imandan çıkar. Eğer bu kimse, öldürmeyi helal saymaz ve bu yaptığını da din adına gerçekleştirmezse, bunun cezası kısastır ve kısas kişinin suçunun kefaretidir. Şayet kısas gerçekleşmeden tevbe ederse, tevbesi kişiye kefaret olur. Kişi, tevbe etmeden veya kendisine kısas uygulanmadan vefat ederse, onun durumu Allah'a kalmış demektir. Allah dilerse öldürdüğü kişiyi de razı ederek onu affeder; dilerse mü'min kardeşini öldürdüğü için ona azab eder. Allah, (cezasını tamamladıktan) sonra dilerse onu (mü'min olduğu için) kendisine vaad ettiği cennete koyar. Devamında Sa'lebî, bir mü'minin başka bir mü'mini öldürmesinden dolayı kâfir sayılmaması ve îmândan da çıkmamasıyla ilgili Bakara Sûresi (2/178)'nde geçen "يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى " âyet-i celîlesini delil olarak gösterir. Zira kısas ancak kasten öldürme suçundan dolayı uygulanır ve Allah bu kişileri (öldüren ve öldürülen) mü'min olarak isimlendirip, kardeş olduklarını vurgulamıştır.[766]

2.2.9. Tevhîd

Tevhîd imanın esası ve özüdür. Tevhid inancı, tevhid dışındaki diğer bütün dinlerde olan inancı reddetmeyi zorunlu kılar. Çünkü *ulûhiyette* asıl olan Allah Te'âlâ'nın tekliğini kabul etmek ve aynı zamanda O'na iman etmede Allah'tan başka hiç kimseye inanmamak ve O'na hiçbir şey ortak koşmamaktır. Tevhîd, Allah Te'âlâ'nın hem isim hem sıfatlarına olan imanı kapsar.

765 Sa'lebî, a.g.e., II, 335-336.
766 Sa'lebî, a.g.e., II, 336; Ayrıca bkz. Ülgen, a.g.e., s. 71.

Müfessir es-Sa‘lebî, bu konuyla ilgili âyetlere özenle yaklaşmış, özellikle de müteşâbihata gerekli ehemmiyeti göstermiş ve onları en doğru biçimde anlama ve yorumlamaya gayret göstermiştir.

2.2.9.1. Allah’ın İsimlerinin Tefsiri

Sa‘lebî, Kur’ân’da geçen Allah Te’âlâ’nın isimleri üzerinde durmuş ve hemen hemen âyetlerde geçen her ismin tefsirini yapmaya çalışmıştır. Örneğin:

Bakara Sûresi’nin; فَتُوبُوٓا اِلٰى بَارِئِكُمْ *“Bu, Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir.”* meâlindeki 54. âyette geçen “el-Bâri” kelimesine mealde geçtiği gibi, *“Yaratıcınız”* anlamı vermiştir.[767]

Bakara Sûresi’nin 255. âyetinde: *“O, yücedir, büyüktür”* şeklinde geçen الْعَلِيُّ “el-Aliyy” isminin, *“mesafe, mekân ve cihet itibariyle üstünlük değil, kuvvet ve kudret bakımından yarattıkları mahluklarından üstündür”,* الْعَظِيمُ “el-Azîm” isminin de, *“kendisinden başka hiçbirşeyin daha büyük olamayacağı”* anlamına geldiğini zikretmiştir.[768]

Mü’minûn Sûresi’nin: رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ “*O şerefli ve yüce arşın Rabbidir.*” şeklindeki 116. âyetinde geçen الْكَرِيمِ “el-Kerîm” ismine, *“güzel ve yüce olan”* anlamını vermiştir.[769]

Sebe’ Sûresi’nin 27. âyetinde: رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ “*Aksine O, mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi Allah’tır.”* geçen الْعَزِيزُ “el-Azîz” ve الْحَكِيمُ “el-Hakîm” isimlerine, “*O herşeye gücü yetendir, kadirdir, dilediğini engeller ve O’na hiçbirşey engel olamaz, çünkü O, güç sahibidir. Kendisine inanmayanların ve O’na karşı gelenlerin intikamını*

[767] Sa‘lebî, a.g.e., I, 118.
[768] Sa‘lebî, a.g.e., I, 421.
[769] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 341.

alan ve yarattıklarını yönetmede de Hakîm (hikmet sahibi) olandır" şeklinde bir anlam vermiştir.[770]

Hadîd Sûresi'nin 2. âyetinde geçen "قَدِيرٌ" ismini, *"Hiçbir şey Allah'ı âciz bırakmaz",* aynı sûrenin 3. âyetinde geçen: "عَلِيمٌ" ismini ise, *"Hiçbir şey O'na gizli kalmaz"* şeklinde tefsir etmiştir.[771]

2.2.9.2. Allah'ın Sıfatları

2.2.9.2.1. Sıfatların Çeşidini Açıklaması

Sa'lebî, Haşr Sûresi'nin 23. âyetinde geçen "الْجَبَّارُ" kelimesi hakkında İbn Abbâs'ın: "O, Azim'dir. Allah'ın ceberûtu O'nun azametidir." şeklinde rivayet ettiğini söyledikten sonra bu görüşe göre "el-Cebbâr" kelimesinin zâtî sıfat olduğunu zikretmiştir.[772]

Sâd Sûresi'nin 75. âyetinde: *"Allah, 'Ey İblis!' dedi." "Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu?"* buyrulmaktadır. Sa'lebî'ye göre, Allah Te'âlâ'nın yaratmasında "yed" yani "el"deki teşbih/benzetme, bunun nimet, kuvvet ve kudret anlamında olmadığını, bilakis bunların Allah Te'âlâ'nın zâtî sıfatlarından olduğunun delilidir.[773]

2.2.9.3. Haberî Sıfatların Te'vîli

Müfessir, bazen haberî sıfatların te'vilini de yapmıştır.

2.2.9.3.1. İstivâ

İstivâ ifadesi Kur'ân'da sekiz yerde geçmektedir. Müfessir, bu ifadenin geçtiği her âyette açıklama yapmamış ancak bazı âyetlerde söz konusu ifade ile ilgili anlamı "daha önce zikrettik" sözüyle belirtir. Bunun açıklamasını A'râf ve Bakara sûresinde geçen âyetlerde yaptığını görmekteyiz. Mesela A'râf Sûresi'nin 54. âyetinde geçen *"istivâ"*

---

770 Sa'lebî, a.g.e., V, 158.
771 Sa'lebî, a.g.e., VI, 104. Diğer örnekler için bkz. Sa'lebî, a.g.e., III, 414; VI, 104, 161-163, 207.
772 Sa'lebî, a.g.e., VI, 161.
773 Sa'lebî, a.g.e., V, 285.

ifadesi ile ilgili müfessirlerin te'villerini naklettikten sonra kendi görüşünü de belirtir. Sa'lebî, bu kelime hakkındaki en sahih ve doğru görüş Ferrâ ve meânî ehli olan bir gruptan gelen görüşün olduğunu söylemiş ve *"istivâ"* kelimesini "semayı yaratmaya yöneldi, semaya yaratmayı kastetti" şeklinde yorumlamıştır.[774]

2.2.9.3.2. Yed

Müfessir, yed kelimesi hakkında genelde selefin görüşleri ile açıklamayı tercih etmiştir. Yed kelimesi ile ilgili açıklamalarını Mâide Sûresi'nin 64. âyetinin ardından geniş bir şekilde ele almıştır.[775]

Yine müfessir, Fetih Sûresi'nin, "*Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir*" mealindeki 10. âyetinde geçen "yed" kelimesi ile ilgili herhangi bir yorum yapmadan selefin görüşlerine yer vererek açıklamıştır. İbn Abbâs'ın bu konudaki yorumu şöyle olmuştur: "Allah'ın eli, kendilerine vadettiği iyilikleri yerine getirme hususunda, onların ellerinin üzerindedir." Süddî şöyle demiştir: "İnsanlar, Allah Rasûlü'nün elini tutarak ona bey'at ediyorlardı. Bey'atlaşma esnasında, Allah'ın eli, onların ellerinin üzerindeydi." Kelbî bunun manasını şöyle vermiştir: "Allah Te'âlâ'nın onlara olan nimeti, onların yaptıkları bey'atten çok daha üstündür." İbn Keysân ise bu konuda şöyle demiştir: "Allah'ın kuvvet ve yardımı onların kuvvet ve yardımlarından daha üstündür."[776]

Diğer taraftan Zâriyât Sûresi'nin 47. âyetinde geçen "eydiye" kelimesinin, kuvvet manasında olduğunu söylemiştir.[777]

2.2.9.3.3. Vech

"Vechullah" ifadesi müteşâbihat kapsamına dahil edilen bir ifadedir. Sa'lebî bu kelimeyi Allah Te'âlâ'nın yüceliğine uygun olacak biçimde te'vîl etmiştir.

Kasas Sûresi'nde geçen *"vech"*[778] ifadesinin "Allah'ın zatı" manasında olduğunu söylemiştir. O'nun zatı dışında diğer her şey ise yok edilecektir.[779]

---

774 Sa'lebî, a.g.e., III, 27-28; I, 96.
775 Sa'lebî, a.g.e., II, 474-475.
776 Sa'lebî, a.g.e., V, 491-492.
777 Sa'lebî, a.g.e., V, 569.

Bakara Sûresi'nde geçen *"vech"*[780] ifadesi "Allah'ın kıblesi" manasındadır, demiştir.[781]Ardından çeşitli rivayetler nakletmektedir.

2.2.9.3.4. Kadem

Müfessir, Kâf Sûresi'nin: *"O gün Cehennem'e: Doldun mu? deriz. O da: Daha var mı? der."* mealindeki 30. âyeti çerçevesinde iki meşhur hadisini zikrettikten sonra söz konusu bu meşhur hadislerde "kadem" den bahsedildiğini ifade eder ve ardından "kadem" kelimesinin manasını açıklar. Müfessir, kadem-ayak'ın manasını şöyle açıklamıştır: "Allah Te'âlâ'nın cehennem ateşine gitmek üzere takdim ettiği -önden gönderdiği- bir topluluktur. Allah ezeli ilminde onların cehennemliklerden olduğunu da biliyordu. Burada 'ricl' kelimesi de bu manadadır. Bu da insandan olsun, başkalarından olsun çok sayıda yaratılmış demektir."[782]

2.2.9.3.5. Sâk

Kalem Sûresi'nin: *"O gün incik açılır ve secdeye davet edilirler, fakat güç getiremezler."* şeklindeki 42. âyetinde geçen "عَنْ سَاقٍ –'an sâkin" ibaresinin Sa'lebî, korkunç şiddetli bir şey manasında olup ve istiâre babında kullanılan bir ifade olduğunu söylemiştir. Dolaıyısıyla bu ifadeden kasıt, dünyanın gidişi, âhiretin gelişidir. Araplar: "Bir adam, çok sıkıntılı ciddi bir şeyin içine düştüğü zaman, bacağını (inciğini) çemredi (katladı) derler. Bacak istiâre yoluyla şiddet yerine kullanılır."[783] Ardından te'vîl ehlinin bu mesele hakkındaki rivayetlerini geniş bir şekilde zikretmektedir.[784]

2.2.10. Nübüvvet

Nübüvvete inanmak, imanın ana şartlarındandır. Nübüvvet müessesesi her dönemde gerek Tefsir ilminde gerekse Kelâm ilminde değişik şekillerde ele alınıp tartışılmış konulardan biri olmuştur. Şimdi nübüvvet ile ilgili âyetler ışığında

---

778 Kasas, 28/88.
779 Sa'lebî, a.g.e., IV, 557-558.
780 Bakara, 2/115.
781 Sa'lebî, a.g.e., I, 181.
782 Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., V, 552-554.
783 Sa'lebî, a.g.e., VI, 258.
784 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 258-262.

müfessirimizin görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız. Müfessir, peygamberler hakkında çok önemli mevzularda bilgiler vermiştir.

2.2.10.1. Peygamberlere İman

Allah Te'âlâ Hz. Muhammed'e kadar binlerce peygamber göndermiştir. Ancak Kur'ân'da toplam 25 peygamberin ismi zikredilmektedir. Hz. Muhammed ile birlikte gönderilmiş bütün peygamberler, tek bir gaye için gönderilmişlerdir. O da insanları Allah'ın birliğine, O'na ortak koşmamayı ve Allah'a kulluk etmeyi davet etmektir. Zira peygamberlerin hepsi kendilerine Allah tarafından vahyedileni toplumlarına tebliğ etmekle yükümlülerdir. Bu sebeple Müslüman olan her bir kimsenin aralarında bir farklılık yapmaksızın bütün peygamberlere iman etmesi zorunlu bir şarttır. Her kim aralarında ayrıcalık yapıp, bazılarına inanıp bazılarını da inkâr ederse, Kur'ân'a göre o kişi kafir sayılmaktadır. Çünkü Allah Te'âlâ şöyle buyurmaktadır: *"Şüphesiz, Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler, Allah'a inanıp peygamberlerine inanmayarak ayrım yapmak isteyenler, '(Peygamberlerin) kimine inanırız, kimini inkâr ederiz' diyenler ve böylece bu ikisinin (imanla küfrün) arasında bir yol tutmak isteyenler var ya; işte onlar gerçekten kafirlerdir. Biz de kafirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır. Allah'a ve peygamberlerine iman edenler ve onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara gelince, işte onlara Allah mükafatlarını verecektir. Allah, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."*[785]

Sa'lebî, bu âyetlerin tefsirinde şu değerlendirmeleri yapmıştır: "Âyetin ilk kısmında bahsedilenler Yahûdîlerdir ve bu âyet onlar için inmiştir. Zira onlar Musa (a.s.), Tevrat ve Uzeyr'e iman ettiler. Ancak İsa (a.s.), İncîl, Hz. Muhammed (a.s.) ve Kur'ân'ı inkâr ettiler. Onlar Yahûdilikle İslâm arasında tabii olacakları bir din ve uyacakları bir mezhep istediler. Bundan dolayı da bunu yapan kimseyi Allah kafir olarak ilan etti. Diğer âyette Allah Te'âlâ bunu yapmayanın bütün peygamberlere iman edip hiçbirini diğerinden ayırmayanların müminler olduğunu ve Allah'a, kitaplarına ve peygamberlerine imanın karşılığında mükafatlarını vereceğini haber vermektedir. Çünkü Allah Te'âlâ'nın öğrettiği şekilde onlar '*Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden)*

[785] Nisâ, 4/150-152.

ayırt etmeyiz', (Bakara, 2/285), *'Deyin ki: "Biz Allah'a, bize indirilene (Kur'an'a), İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakuboğullarına indirilene, Mûsâ ve İsa'ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rab'lerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz'* (Bakara, 2/136), dediler."[786]

2.2.10.2. Peygamberlerin İsmeti

İsmet sıfatı sadece peygamberlere aittir. Onların dışında hiçbir insan bu sıfata sahip değildir. Peygamberler her konuda ve özellikle ilâhî buyruklara uymak konusunda insanlara örnek olmakla görevlendirildikleri için onların günah işlemeleri, gönderiliş amacına uygun olarak Allah tarafından engellenmiştir.[787]

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Sa'lebî, peygamberler hakkında bahseden âyetlerin tefsirini yaparken onların nübüvetten önce ve sonra günah işlemediğini küçük olsun büyük olsun bütün günahlardan arındığını dile getirmektedir. Buna örnek olarak:

Hz. Mûsâ'nın kastını aşan bir şekilde adam öldürmesi[788] ile ilgili âyetin tefsirinde Sa'lebî, Hz. Mûsâ'nın kendisini câhil olarak nitelendirdiğini çünkü bu davranışta bulunmadan önce kendisine Allah'tan bir şey gelmediğini ve bu işi bilmeden yapıp haber verdiğini şeklinde açıklamıştır. Bu görüşü müfessirlerin çoğu benimsemiştir.[789] Zira bu olay peygamber olarak görevlendirilmeden önce vuku bulmuştur.

Saffât Sûresi'nin 89. âyetinde Hz. İbrâhîm'in: *"Ben hastayım"* dediği söz üzerine Sa'lebî, gerçekte Hz. İbrâhîm'in hasta olmadığını belirtmektedir.[790] Sa'lebî, bu husus ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu aktarmaktadır: "Hz. İbrâhîm üç kez hariç asla yalan söylememiştir. İki kez Allah rızası için yalan söylemiştir. (Biri): *"Ben*

---

786 Sa'lebî, a.g.e., II, 381.
787 Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebî, *İslâm'da İnanç Esasları*, Çamlıca Y., İstanbul: 2011, s. 169-170.
788 Şu'arâ, 26/20; Kasas, 28/15.
789 Sa'lebî, a.g.e., IV, 444.
790 Sa'lebî, a.g.e., IV, 244, V, 217.

hastayım" sözü ile "*Şu büyükleri yapmıştır"*[791] sözleri, diğeri de Sare hakkında: *"Bu benim (kız) kardeşimdir"* demesidir.[792]

2.2.10.3. Mucizeler

Peygamberliğin doğruluğunu kanıtlayan temel delil teşkil eden mucize kelime olarak "âciz bırakan şey" demektir. Terim olarak ise "sadece peygamber olduğunu söyleyen kimsenin hiçbir bilimsel yönteme başvurmadan gösterebildiği tabiat kanunlarını aşan olay" diye tanımlanır.[793]

Peygamberlerin gösterdikleri mucizeler hissî, haberî ve aklî-bilgi olmak üzere üç grup altında toplanmıştır. Sa'lebî'nin tefsiri kapsamında konuyu fazla dağıtmadan amacına uygun olarak sadece hissî ve haberî grubuna giren bazı örnekler verilecektir.

2.2.10.3.1. Hissî Mucizeler

İnsanların duyularına hitap eden mucizelerdir. Allah Te'âlâ'nın izni, iradesi ve gücüne bağlı olarak gerçekleşen hissî mucizeler tabiat kanunlarını değiştiren ilâhî fiillerdir.[794] Mesela Hz. Mûsâ'nın elindeki asâsının apaçık bir ejderhaya dönüşmesi ve elinin bembeyaz bir ışık vermesi, Hz. Sâlih'in devesi, Hz. Îsâ'nın ölüleri diriltmesi vs. hissî mucizelerindendir.[795] Biz burada hissî grubun altına giren sadece bir örnek zikretmekle yetineceğiz.

Sa'lebî tefsirinde, Hz. Mûsâ'nın söz konusu mucizelerini İbn Abbâs ve Süddî'den gelen şu rivayetiyle açıklamaktadır: "Bu ejderha erkek imiş ve ağzı da tamamen açıkmış. İki çenesi arasındaki açıklık mesafesi de seksen zira/arşın imiş. Bu ejderha alt çenesini yere, üst çenesini de sarayın suru üzerine koymuş. Ejderha daha sonra Firavundan yana döner, bunun üzerine Firavun da hemen kaçmaya başlar ve ilk kez korkusundan yellenir. Halbuki daha önceleri hiç yellenmezmiş. Ejderha halkın üzerine doğru yürür. Bundan dolayı halktan on beş bin kişi ölüverir. Kimisi kimisini kargaşada öldürür. İşte kaçmakta olan Firavun bu sırada, 'Ey Mûsa! Onu tut, bırakma! Ben de sana îman edip

---

791 Enbiyâ, 21/63.
792 Buhâri, III, (1225), V, (1955); Müsned, IV, (1840).
793 Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebî, a.g.e., s. 155.
794 Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebî, a.g.e., s. 156.
795 Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebî, a.yer.

İsrâiloğullarını seninle gönderirim' diye korkusundan bağırır. Hz. Mûsa da onu tutar ve o da eski haline, asaya dönüşür. Bunun üzerine Firavun Hz. Mûsâ'ya: 'Bundan başka mucizelerin var mı?' der. Bu defa Hz. Mûsâ elini koynuna sokup çıkardığında eli kar gibi bembeyaz olur, güneş ışığını aşan bir ışık etrafa saçar. Daha sonra Hz. Mûsâ onların önüne tekrar elini koynuna sokup çıkardığında bu sefer eli eski haline dönüşür."[796]

2.2.10.3.2. Haberî Mucizler

Peygamberlerin herhangi bir yönteme başvurmadan doğrudan doğruya Allah'tan veya melek aracılığıyla aldıkları vahye dayanarak verdikleri gayb haberleridir. Hz. Îsâ'nın insanların evlerinde ne yiyip ve ne sakladıklarını haber vermesi, Hz. Peygamber'in Bizanslılar'ın İranlıları savaşta mağlup edeceklerini, Kisrâ'nın saltanatının yıkılacağını haber vermesi vs. bu tür muzicelerdendir.[797]

Âl-i İmrân Sûresi'nin 49. âyeti kapsamında Hz. Îsâ'nın insanların evlerinde ne yedikleri ve ne sakladıkları ile ilgili Sa'lebî şu rivayetlere yer vererek durumlarını anlatmıştır:

Kelbî dedi ki: "Hz. Îsâ bir adama, dünkü yediğini, bugün yediğini ve akşama ne sakladığını haber verirdi."[798]

Süddî konuyla ilgili şunu rivayet etmiştir: "O, çocuklarla oynar, sonra onlara, babalarının ve annelerinin ne yaptığını haber verirdi. O, çocuğa annesinin kendisi için şunları şunları sakladığını haber verirdi; çocuk ise evine dönüyor ve, o şeyi alıncaya kadar ağlıyordu. Sonra ise ana-babalar çocuklarına, 'Bu sihirbazla oynamayın!' diyor ve onları bir evde topluyorlardı. Hz. Îsâ onları aramaya geldiğinde ise, çocukların anne-babaları Hz. Îsâ'ya 'Çocuklar evde değiller!' derlerdi. Hz. Îsâ da, 'Peki, evde kim var?' diye sorduğunda, onlar, 'Domuzlar var' derlerdi. Hz. Îsâ, 'İşte, öyle olsunlar!' deyince onlar da domuz haline dönüşürlerdi."[799]

---

796 Sa'lebî, a.g.e., III, 56. Ayrıca bu konuyla ilgili bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 204. Diğer örnek için bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 62-65, 510-511; III, 330; VI, 468-469.

797 Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebî, a.g.e., s. 158.

798 Sa'lebî, a.g.e., II, 64.

799 Sa'lebî, a.yer.

Katâde ise şunu demiştir: "Bu hadise, domuzlara dönüşmeleri Allah'ın indirdiği sofra olayında gerçekleşmiştir. Sofra onlara, kudret helvası ve o sofradan ertesi gün için bir şey gizlememekle emir olundular. Ancak onlar ihanet ettiler ve ertesi güne yiyecek sakladılar. Hz. Îsâ kendilerine sofrada neler yediklerini ve başkalarından gizlice neler sakladıklarını haber verirdi. Allah da onları domuzlar haline getiriverdi."[800]

2.2.11. Sem'iyyât Konuları/ Gayba Îmân

Kelâm ilminin ana kısımlarından biri de sem'iyyâttır. Bu bölümün altında genel olarak gaybî bütün konular toplanmaktadır. Bu konular ancak nakle dayalı haliyle bilinmekedir. Akıl ve ilim yoluyla öğrenilmesi mümkün değildir. Kıyâmet, kabir hayatı, ru'yetullah gibi tüm meseleler sem'iyyât bahsinde incelenmiştir. Sa'lebî tefsirinde bahsedilen konular hakkında bilgi verip izahlarda bulunmuştur.

2.2.11.1. Kıyâmet Alâmetleri

Sa'lebî, tefsirinin birkaç yerinde kıyamet alâmetlerinden söz etmekte ve onları tek tek zikretmektedir. Müfessir, kıyâmetin büyük alâmetlerinden En'âm Sûresi'nin: *"(Ey Muhammed!) Onlar (iman etmek için) ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbi'nin gelmesini ya da Rabbinin bazı âyetlerinin gelmesini mi gözlüyorlar?"* şeklindeki 158. âyetinin ardından söz ettiğini görüyoruz. İlk önce burada güneşin batıdan doğması ile ilgili çok uzun bir hadis zikrettikten sonra kıyâmetin kopmadan önce gerçekleşmesi gereken diğer büyük alâmetlerinden de bahsetmektedir: "Duhân/duman, dâbbetu'l-arz, doğuda yere batma, batıda yere batma, Arabistan yarımadasında yere batma, Ye'cûc ve Me'cûc, Hz. İsâ'nın inmesi, Aden'den çıkacak bir ateş, Deccâl'ın ortaya çıkması, güneşin batıdan doğuşu." Bunlar, ashabın kendi arasında gerçekleştirdiği müzakere esnasında Hz. Peygamber'in gelip onlara bahsettiği büyük kıyâmet alâmetleridir.[801]

---

[800] Sa'lebî, a.yer. Başka örnek için bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 25-28.
[801] Sa'lebî, a.g.e., II, 593-595.

2.2.11.2. Kabir Hayatı

Mü'min Sûresi'nin 46. âyetinde: *"(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah-akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, 'Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun' denilecektir."* buyrulmaktadır. Sa'lebî, bu âyetin yorumunda Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşlerine yer verir. Onlar söz konusu âyetin kabir azabının varlığını gösteren bir delil olduğunu söylemişlerdir. Yine, Katâde'nin bu konuda şunu söylediği aktarılır: "Firavun taraftarlarına bir azap olmak üzere, sabah-akşam cehennemdeki yerleri gösterilir ve 'Ey Firavun ailesi! İşte sizin cehennemdeki yeriniz budur'denilir."[802]

2.2.11.3. Ru'yetullâh/Allah'ın Görülmesi Meselesi

Sa'lebî'nin bu konudaki görüşü olumlu yönde olup âhirette Allah Te'âlâ'nın görülebileceği kanaatindedir. O, müminlerin âhiret yurdunda Allah'ı görebileceklerine dair ki görüşünü desteklemek için Sünnet'ten çeşitli deliller getirerek açıklamalar yapmıştır.[803]

Sa'lebî, âhirette kıyamet gününde Allah'ın görülebileceği ile ilgili olarak, Kıyâmet Sûresi'nin: *"O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar (O'nu göreceklerdir)."* şeklindeki 22-23. âyetlerinden sonra açıklama yaptığını görmekteyiz. Bununla birlikte müfessirlerinin de bu yöndeki görüşleri ittifak halindedir. Sa'lebî konuya dair hadislerden çeşitli rivayetleri bu görüşü destekleyecek mahiyette zikretmiştir. Örneğin İbn Fencüvey'in kanalıyla…İbn Ömer'in şöyle dediğini aktarır: ***Hz. Peygamber dedi ki: "Şüphesiz cennet ehlinin en aşağı mertebesinde olanları, bin yıllık mesafeyi kaplayan bahçelerine, eşlerine, hizmetçilerine ve oturacağı koltuklara bakan kimsedir. Allah nezdinde en değerlileri ise sabah ve akşam O'nun yüzüne bakacak olanlardır." Daha sonra Hz. Peygamber:*** *"O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar (O'nu göreceklerdir)."* **âyetlerini okudu**.[804] Yine İbn Fencüvey'in kanalıyla…ez-Zübeyr'den, onun da Câbir'den şu şekilde dediği aktarılmaktadır: ***Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Azîz ve celîl olan Rabbimiz, O'nun yüzüne baksınlar diye tecelli edecek, onlar da O'na secdeye kapanacaklar. Başlarını kaldırın diyecek, çünkü bugün ibadet günü***

802 Sa'lebî, a.g.e., V, 347-348.
803 Sa'lebî, a.g.e., II, 562, III, 282.
804 Tirmizî, K. Tefsîr el-Kur'ân, sûre: 75, 2/3330.

değildir."[805] Diğer taraftan Mücâhid'in: "Âyetler herkes Rabbinin mükâfatını bekleyecektir, O'nun yarattıklarından hiçbir şey O'nu göremeyecektir" anlamında olduğunu belirtmesi üzerine Sa'lebî, bu sözün, dayanağı olmayan bir te'vîl olduğunu zikretmiştir. Çünkü Araplar "nazar" ve "intizâr"ı şayet kastetmiş olurlarsa (bir edat kullanmadan): "Onu bekledin mi" diyorlar. Nitekim Allah Te'âlâ şöyle buyurmaktadır: *"Onlar, kıyamet gününün ansızın gelip çatmasını mı bekliyorlar?"*[806] *"(Fakat onlar), Onun tevilinden başka bir şey beklemiyorlar."*[807] *"Onlar ancak, çekişip dururlarken kendilerini yakalayacak korkunç bir ses bekliyorlar."*[808] Devamında Sa'lebî şöyle demektedir: "Eğer bu kök ile tefekkür ve tedebbür (düşünmeyi) kastedecek olurlarsa o zaman: أنظرت فيه *'Bu iş üzerinde düşündüm'* derler. Şayet *nazar* fiili ile kastedilen *görmek* olursa o vakit; *ilâ* ile birlikte kullanılır." Sa'lebî'ye göre bu âyette *vech (yüz)*in de ayrıca zikredilmiş olması sebebiyle bu fiilin *ayân-açık, besbelli* ve *ru'ye (görmek)*den başka bir anlamda olduğu düşünülemez.[809]

2.3. HİKMET VE FELSEFE AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Müfessir, zaman zaman tefsirin birçok yerinde bazı âyetlerin tefsir edişi sırasında hukemânın sözüne de yer verdiğini görüyoruz. Onların görüşlerine atıfta bulunurken genel olarak وقالت الحكماء/ وقال الحكماء *"Hukemâ dedi ki",* أكثر الحكماء *"Hukemânın çoğuna göre",* وقال بعض الحكماء *"Hukemânın bazısı şöyle dedi"* gibi ifadeler kullanmaktadır. Mesela; Âli İmrân Sûresi'nin يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا *"Ey iman edenler! Sabredin…"*[810] âyetinde geçen اصْبِرُوا ibaresi bağlamında müfessirlerin çeşitli yorumlarını zikreden Sa'lebî, ilgili konuda hukemânın açıklamalarına da atıfta bulunmuştur. Hukemâ "sabr"ın alametinin üç

805 Hadisin kaynağına ulaşılamamıştır.
806 Muhammed, 47/18.
807 A'râf, 7/52.
808 Yâsîn, 36/49.
809 Sa'lebî, a.g.e., VI, 330-331.
810 Âl-i İmrân, 3/200.

olduğunu söylemektedirler: "Şekvâyı (şikâyeti) terk etmek, Allah'tan gelene samimi bir şekilde razı olmak ve kazayı (takdîr-i ilahi) kabul etmektir."[811]

Nisâ Sûresi'nin 36. âyetin başında bulunan وَاعْبُدُوا اللَّهَ cümlesine: *"On'u birleyiniz/tevhîd ediniz ve ancak O'na kulluk ediniz"* anlamını verdikten sonra Sa'lebî, hukemânın bu konuda şöyle dediklerini zikretmektedir. Onlara göre *ubûdiyyet (kulluk):* "Her türlü isyânı terk etmek" demektir. Ubûdiyyet'in dört kısım olduğu söylenmiştir: Ahde vefa (verilen sözde durmak, caymamak), sınırı muhafaza edip aşmamak, var olan şeye rıza göstermek ve olmayan şey için sabretmektir.[812]

Konuyla ilgili diğer örneklerden biri de Yûsuf Sûresi'nin 3. âyetinde نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ اَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَآ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ هٰذَا الْقُرْاٰنَ geçen اَحْسَنَ الْقَصَصِ *"kıssaların en güzeli"* cümlesidir. Sa'lebî, diğer yorumların yanında hükemânın sözlerini de ihmal etmemiştir.

Hukemâ (bilginler); Kur'ân'da geçen öbür kıssalar arasında buna niye "kıssaların en güzeli" isminin verildiği konusunda çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Bu görüşlerden bazılarını zikredeceğiz. Bir yoruma göre, Kur'ân'daki bu kıssanın ihtiva ettiği ibret ve hükümler Kur'ân'ın bir başka kıssasında bulunamadağından dolayı bu şekilde isim verilmiştir. Diğer bir görüşe göre, Hz. Yûsuf'un öz kardeşlerini güzelce affetmesi, onların eziyetlerine sabırla katlanması, onlarla karşı karşıya geldikten sonra da kendisine yapıp ettiklerini hatırlatmayarak onları bağışlamasından dolayı en güzel kıssa denilmiştir. Yine bir başka görüşe göre, bu sûrede: "peygamberlerden, salihlerden, meleklerden, şeytanlardan, cinlerden, insanlardan, hayvanlardan, kuşlardan, meliklerin ve idare ettikileri kimselerin davranışlarından, tüccârdan, ulemâ ve cahillerden, erkeklerden, kadınlardan, kadınların hile ve tuzaklarından" bahsedilmesi açısından en güzel kıssa adı verilmiştir. Yine, buradaki "kıssaların en güzeli" ifadesinin "en hayret verici, en şaşırtıcı" anlamında olduğu söylenmiştir.[813]

811 Sa'lebî, a.g.e., I, 219.
812 Sa'lebî, a.g.e., II, 280.
813 Sa'lebî, a.g.e., III, 351.

Sa‘lebî, Şûrâ Sûresi’nin[814] اَلَآ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ âyetini bilginlerin sözüyle tefsir ederek yetinmiştir. Onlar şöyle demişlerdir: “Allah Te’âlâ, önceleri ta’zîm ile kelama başladı, sonraları da lütfunu hatırlatarak müjdeledi.”[815]

Yine konuyla ilgili Zâriyât Sûresi’nde geçen فَوَرَبِّ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ اِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَآ اَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ âyeti[816] örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu âyette geçen مَآ اَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ “*sizin konuşmanız gibi…”* kısmına Sa‘lebî diğer açıklamaların yanısıra hukemânın sözüne de yer vermiştir. Hukemânın bazısı bu konuda şöyle demişlerdir: “Nasıl ki her insan kendi nefsine konuşabiliyor ve bir diğerinin diliyle konuşmasına imkânı yoksa; işte aynı şekilde her insan ancak kendisine ayrılan rızkını yer; diğerinin rızkını yemesine imkân yoktur.”[817]

2.4. ARAP DİLİNDEKİ YERİ

Sa‘lebî tefsirinin bariz ve çarpıcı özelliklerden biri de Arap dili ile ilgili konuları ele alarak incelemesidir. Müfessir gramer inceliklerine epey önem vermiş; âyetleri çoğunlukla sarf ve nahiv üzerinden değerlendirerek ince detaylara yer vermiştir. Bunun dışında şiirle istişhad yöntemine de son gerekli ehemmiyeti göstermiştir. Bazen nahvî meseleler ile ilgili kelimelerin lügavî ve usûl yönünün izahlarını yaparken Arap şiiriyle istişhad etmektedir. Yine sık olmamakla birlikte bazı âyetleri tefsir ederken belâgatın içinde sayılan bazı unsurlar üzerine de değerlendirmelerde bulunmaktadır.

2.4.1. Sarf

Sarf, Arapça’nın kelime yapısıyla ilgilenen ilim dalıdır. Müfessir, Kur’ân âyetlerini tefsir ederken bazı kelimeleri sarf bakımından inceleyerek açıklamalar yapmaktadır. Bir kelimeyi incelerken kelimeyi bazen şiirle destekler, bazen âlimlerin kelime üzerindeki görüşlerine yer vererek izahlarda bulunur.

814 Şûrâ, 42/5.
815 Sa‘lebî, a.g.e., V, 381.
816 Zâriyât, 51/23.
817 Sa‘lebî, a.g.e., V, 564.

2.4.1.1. Kelimenin Tekil ve Çoğulunu Zikretmesi

Müfessir, çoğu zaman âyetlerde geçen kelimelerin tekil-çoğul durumlarını zikretmektedir. Mesela; Bakara Sûresi'nin 261. âyetinde geçen سَبْعَ سَنَابِلَ *"Yedi başak"* kelimesinin, سُنْبُلَةٌ "sünbületün"ün çoğulu olduğunu zikretmiştir.[818] Yine aynı sûrenin 189. âyetinde çoğul olarak zikredilen الْأَهِلَّةِ *"hilaller"* kelimesinin tekilinin هلال "hilâl"[819] ve 286. âyetinde geçen وَرُسُلِهِ *"peygamberler/elçiler"* kelimesinin tekilinin رسول "resûl" olduğunu, belirtmiştir.[820]

Müfessir ayrıca, Âl-i İmrân Sûresi'nin زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ *"Nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insanlara süslü gösterildi."*[821] âyetinde geçen الشَّهَوَاتِ "eş-Şehevât" lafzının, شَهْوة "şehvet" kelimesinin çoğulu olup "aşırı olarak nefsin arzu/meyl ettiği şeye" denildiğini ifade etmiştir.[822]

Müfessir, Hicr Sûresi'nin وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ *"Sizin için orada geçimlikler yaptık (yarattık)"* anlamındaki 20. âyetinde yer alan ve "geçimlikler" diye tercüme edilen مَعَايِشَ /meâyiş kelimesinin, معيشة /meîşetin çoğulu olduğunu belirtmektedir.[823]

2.4.1.2. Kelimeyi Sarf Bakımından İnceleyerek Şiirle Desteklemesi

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nde يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Ey iman edenler! Oruç size farz kılındı"*[824] geçen عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ ibaresindeki صام "sâme" fiilinden masdardır ve bundan maksat Ramazan ayının siyâmı (orucu) olup, صمت صياما cümlesindeki gibidir. Aynı zamanda قمت قياما da denilir. صوم/Savm ve صيام/sıyâm'ın aslı lugat itibariyle "imsâk etmek-

818 Sa'lebî, a.g.e., I, 444.
819 Sa'lebî, a.g.e., I, 278.
820 Sa'lebî, a.g.e., I, 486.
821 Âl-i İmrân, 3/14.
822 Sa'lebî, a.g.e., II, 19.
823 Sa'lebî, a.g.e., III, 483.
824 Bakara, 2/183.

el çekmek, alıkoymak, engellemek, nefsin arzu ettiği şeyleri terk etmek, bırakmak" demektir.[825] Sa'lebî, bu kelime hakkında bir görüşe göre de şöyle denildiğini sözünü aktarır: "Sâmeti'r-rîhu/rüzgar esmedi veya dindi" ve "sâmeti'l-haylu/at yürümedi". Câhiliye döneminin ünlü şairlerinden Nâbiğa el-Ca'dî'nin şu beytinde dediği gibi:

خيل صيام وخيل غير صائمة تحت العجاج وخيل تعلك اللجما

"Bazı atlar vardır ki hareketsiz ve yürümez (sâime) kimileri de öyle değildir.
Tozbulutları altında; kimi atlar da ağızlarındaki gemleri çiğner."[826]

Aynı zamanda sukut edip konuşma yapmamaya da "savm" denir. Çünkü bu da o kişiyi konuşmaktan meneder. Allah Te'âlâ'nın da Kur'ân'da Hz. Meryem'den bahsederken şöyle demesini emretmişti: **فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَٰنِ صَوْماً** *"...şüphesiz ben Rahmân'a susmayı adadım..."*[827]

"Savm" şeriatta ise, niyetli bir şekilde orucu bozan şeylerden olan yemekten, içmekten ve cima (cinsel ilişki)'dan uzak kalmak demektir.[828]

Sa'lebî, Hucurât Sûresi'nde **إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ** *"(Ey Muhammed!) Odaların arkasından sana bağıranların..."*[829] geçen **الْحُجُرَاتِ** "hücreler/odalar" kelimesi için, çoğulun çoğuludur, demiştir. Bu kelimenin, lugat açısından iki türlü söylendiğini ifade eden Sa'lebî, sonra şairin şu beyitlerinde **أما كانَ عَبادٌ كَفِيئا لِدَارِم. بَلى, ولأبْيَاتٍ بِها الحُجُرَات** olduğu gibi Ebû Ca'fer'in lafızdaki "cim" harfini fethalı (üstün) olarak okuduğunu belirtir.[830]

825 Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 255; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* "s-v-m" md., XII, 351.
826 Sa'lebî, a.g.e., I, 255.
827 Meryem, 19/26.
828 Söz konusu kelimenin diğer anlamları için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 255-256; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* "s-v-m" md., XII, 350-351.
829 Hucurât, 49/4.
830 Sa'lebî, a.g.e., V, 526.

2.4.1.3. Lafız ile İlgili Dil Bilginlerinin İhtilaflarını Zikretmesi

Allah Te'âlâ Âl-i İmrân Sûresi'in 26. âyetinde قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ buyurmaktadır. Sa'lebî, âyetin tefsiri sadedinde dil bilginlerinin âyette geçen اللّٰهُمَّ Allah lafzındaki "mîm" harfinin gelmesiyle ilgili olarak farklı görüşler ileri sürdüklerini zikretmektedir.

Bazı âlimler, اللّٰهُمَّ "Allahumme" lafzının يا الله "Ey Allah" anlamında olup, kelimenin sonundaki şeddeli "mîm"'in ise nidâ edatından bedel olarak geldiğini söylemişlerdir.

Diğerleri ise bu görüşü reddederek Araplardan duydukları kullanıma göre bu اللّٰهُمَّ "Allahumme" lafızdaki "mîm"in nidâ harfi "yâ" ile birlikte yani; "yâ Allahumme" kelimenin başına geldiğini söylemişlerdir. Buna örnek olarak kaside tarzında yazılan şâirin şu beytini delil göstermektedirler:

وما عليك أن تقولي كلما سبّحت أو هللت يا اللهمّ ما

"Ey Allah'ım!" demenin senin için bir mahsuru yoktur."

اردد علينا شيخنا مسلما فإنّنا من خيره لن نعدما

"Bizim ihtiyarımızı bize salimen geri çevir. Çünkü biz onun hayrından asla mahrum kalmayız!"

Biz bu dua kısmında "Allahumme" kelimesinin aslının "Ey Allah'ım! Bize hayırlısını ver" şeklinde olduğunu görüyoruz, derler. Dolayısıyla eğer "mîm" harfi "yâ" harfinin yerine gelseydi, bu iki harf beraberce (kasidede olduğu gibi) kullanılmaz olurdu.[831] Sa'lebî bu görüşleri aktardıktan sonra herhangi bir tercihte bulunmamaktadır.

[831] Sa'lebî, a.g.e., II, 36-37.

2.4.2. Nahiv

Nahiv, bir cümlenin içinde bulunan lafzın halini ve haline göre i'râbını inceleyen ilim dalıdır. Genel olarak dil yapısını göz önünde bulundurmak suretiyle, bu yapının kısımlarını çözümlemeyi amaçlamaktadır. Kısacası lafzın cümle içindeki görevini ve yerini araştırır ve tespit eder.

Müfessir, nahiv inceliklerine tefsirinin birçok yerinde değinmiştir. Bununla beraber i'râb kelimelerinin açıklamasını yaparken bazen nahiv bilginlerinin görüşlerini de zikretmiştir.

Şimdi birkaç başlık halinde Sa'lebî'nin tefisirindeki önemli gördüğümüz bazı örneklerle müfessirin bu konuya olan yaklaşımını izah etmeye çalışacağız.

2.4.2.1. Nahiv İnceliklerini Bizzat Kendisi Zikrederek Açıklamada Bulunması

Sa'lebî, Bakara Sûresi'ndeki الٓمٓ *"Elif Lâm Mîm"*[832] in mahallî i'rabı şöyledir diyerek الٓمٓ ref halinde mübtedâ, ondan sonra gelen cümle ise haberidir, demiştir.[833]

Bakara Sûresi'nin 69. âyetindeki قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا geçen مَا harfi mahallen merfû' mübtedadır, لَوْنُهَا kelimesi ise onun haberidir.[834]

Bakara Sûresi'nde وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا *"...Fakat şeytanlar küfre girdiler..."*[835] âyetinde geçen وَلٰكِنّ 'deki "nun"unu Ehl-i Kûfe ve Ehl-i Şâm şeddesiz "lâkin" olarak; buna karşılık الشَّيَاطِينَ 'deki "nun"unu da merfû' (ötreli) "şeyâtînu" şeklinde okumuşlardır. Bunlar Enfâl Sûresi'nin âyetinde geçen وَلٰكِنَّ اللهَ قَتَلَهُمْ *"...fakat Allah onları öldürdü"*[836] ile وَلٰكِنَّ اللهَ رَمٰى *"...fakat Allah attı"*[837] kelimelerini de böyle okumuşlardır. Geri kalanları ise, "nun"un

832 Bakara, 2/1.
833 Sa'lebî, a.g.e., I, 65-66.
834 Sa'lebî, a.g.e., I, 136.
835 Bakara, 2/102.
836 Enfâl, 8/17.
837 Enfâl, 8/17.

şeddesiyle "lâkinne" ve arkasında gelen ismin sonunu da "nun"un nasbi ile fetha (üstün) "şeyâtîne" şeklinde okumuşlardır. Âyette geçen "lâkin" kelimesinin iki anlamda olduğunu ifade eden Sa'lebî birincisi; (mâzi) geçmişteki haberi nefyetmekte; ikincisi ise (müstakbel) gelecekteki haberi olumlu kılmaktadır, diye açıklamada bulunur ve açılımını şöyle yapmaktadır: "Bu kelime, *lâ, ke* ve *in* den meydana gelen üç kelimeden yapılmış aslı (لا كان/lâ-ke-in) şeklindedir. *Lâ* harfi nefyedicidir, *ke* harfi hitâb içindir, *in* harfi ise isbât ve tahkîk için kullanılır. Ağır olması sebebiyle bu *inne*'deki hemze kalkmıştır. Bu, *lâkin* kelimesi ağır (son harfi şeddeli): lâkinne şeklinde ve hafif (lâkin şeklinde son harfi şeddesiz) şeklinde okunur. Ağır okunduğunda *inne* gibi ismini mansûb yapar, hafif okunduğunda ise şeddesiz *in* gibi ismini merfû' yapar."[838]

Sa'lebî, Zümer Sûresi'nin 73. وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا âyetinde geçen وَفُتِحَتْ lafzındaki "vav"ın hal olduğunu söylemekte ve manasını şu şekilde takdir etmiştir: "Ona kapıları açılmış şekilde gelirler." Burada "vav"ın gelmesi onların gelmeden önce cennet kapılarının açık olduğunu beyan etmek içindir. Bundan bir önceki cehennem kıssasından bahseden âyette ise, onların gelmeden önce kapalı olduğunu açıklamak için "vav" hazfedilmiştir. Burada "vav" hakkındaki bir diğer görüşe göre de, "vâv" harfinin zait olduğu, bununla bağlantılı olarak cennet kapılarının "sekiz", cehennem kapılarının ise "yedi" olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde cennetle cenhennem arasındaki farklılığa binaen "vav" harfinin zaid olarak getirildiği söylenmiştir. Bunun sebebi olarak da Araplar içerisinde sayıları aktarırken "vav" olmadan خمسة ، ستة ، سبعة ، وثمانية şeklinde yediye kadar ifade edip sekize geldiklerinde ise, zaid "vav" ile birlikte sayıyı söylerler. Sa'lebî, buna delil olarak da Kur'ân'daki; سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا *"Allah onu kesintisiz olarak yedi gece, sekiz gün onların üzerine musallat etti"*[839] ile وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ *"...şöyle de diyecekler: "Yedi kişidirler, sekizincileri köpekleridir."*[840] âyetleri getirdiklerini ifade eder.[841]

838 Sa'lebî, a.g.e., I, 163.
839 Hakka, 69/7.
840 Kehf, 18/22.
841 Sa'lebî, a.g.e., V, 326.

Sa'lebî, Zümer Sûresi'nin وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ *"Melekleri de, Arş'ın etrafını kuşatmış halde görürsün"*[842] âyetinde geçen altıçizili مِنْ "min" edatının te'kîd için geldiğini zikretmiştir.[843]

Sa'lebî, Rahmân Sûresi'nin 60. âyetinde geçen هل "hel" edatının Arap dilinde dört farklı manada kullanıldığını zikreder:

Birincisi: "قد/muhakkak" manasında kullanılır. Allah Te'âlâ'nın İnsân Sûresi'nin هَلْ اَتٰى [844] ve Ğâşiye Sûresi'nin هَلْ اَتٰيكَ [845] âyetlerinde olduğu gibi.

İkincisi: "İstifhâm/soru" manasında kullanılır. Allah Te'âlâ'nın فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقاً *"Siz de Rabbinizin va'd ettiğini gerçek buldunuz mu?" diye seslenirler"*[846] âyetinde olduğu gibi.

Üçüncüsü: "Emir" manasında kullanılır. Allah Te'âlâ'nın فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ *"Artık vazgeçiyor musunuz?"*[847] âyetinde olduğu gibi. Yani burada "artık vazgeçin" manasındadır.

Dördüncüsü: Olumsuzluk ما "mâ" manasında kullanılır. Allah Te'âlâ'nın فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ *"Peygamberlere düşen sadece apaçık bir tebliğdir"*[848] âyetinde olduğu gibi.[849]

Sa'lebî, Rûm Sûresi'nin 30. âyetindeki فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللهِ geçen فِطْرَتَ اللهِ "Fıtrat" lafzı Allah Te'âlâ'nın dinine tabi olma/yönelme anlamında masdar olması sebebiyle mansûb olarak gelmiştir, yani فطر فطرة. Böyle gelmesinin sebebi de; "*Hakka*

842 Zümer, 39/75.
843 Sa'lebî, a.g.e., V, 329.
844 İnsân, 76/1.
845 Ğâşiye, 88/1.
846 A'râf, 7/44.
847 Mâide, 5/91.
848 Nahl, 16/35.
849 Sa'lebî, a.g.e., VI, 64-65.

yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir." âyetinin manasından ise; sen hanif dinine tabi ol ki o da "Allah Te'âlâ'nın fıtratı" manasındadır.[850] Âyette geçen "Allah'ın fıtratı" Allah'ın dini anlamındadır.

Sa'lebî, Nebe Sûresi'nin 26. âyetinde geçen جَزاءً lafzı, masdar/mef'ul mutlak olarak mansûbtur. Buna göre manası: "Biz, onları uygun bir ceza ile cezalandırdık" şeklindedir.[851]

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin وَاذْ قَالَ رَبُّكَ *"Hani, Rabbin demişti"* anlamındaki 30. âyetinde geçen اذْ/iz edatının قد/kad manasında olduğunu söyleyerek açıklamasını şöyle yapmaktadır: "اذْ/iz ve اذا/izâ edatı vakit belirlemek içindir. Fakat اذْ/iz mazi (geçmiş) için, اذا/izâ ise müstakbel (gelecek) için kullanılmakla beraber bazen biri diğerinin yerine kullanıldığı de olur." Ardından Müberred'in bu edat üzerinde yaptığı açıklamasını vermektedir.[852]

2.4.2.2. Lafız İle İlgili Nahiv Bilginlerinin İhtilaflarını Zikretmesi

Sa'lebî, Ankebût Sûresi'nde وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْناً *"Biz insana, ana-babasına iyilik etmesini emrettik"*[853] geçen حُسْناً lafzının mansûb olmasının sebebi ile ilgili nahiv bilginlerinin farklı görüşler ortaya koyduklarını söylemektedir. Basra Ekolüne göre, حُسْناً *"iyilik etmesini"* lafzının, bundan önceki âyetle bağlantılı olarak geçen fiilin tekrarı sebebiyle mansûb olmuştur. Bunun takdiri ise ووصيناه حسنا şeklinde *"ve biz ona iyilik tavsiye ettik"* anlamındadır. Yani بالحسن "iyilikle" şeklindedir. Bu da; وصيته خيرا *"ona hayır tavsiye ettim"* derken بخير "hayırla" demeye benzer. Bu lafzın manası hakkında Kûfeliler ise: ووصينا الإنسان أن يفعل حسنا *"Biz insana iyilik yapmasını tavsiye ettik"* şeklinde mahzûf bir "فعل"

[850] Sa'lebî, a.g.e., V, 37.
[851] Sa'lebî, a.g.e., VI, 362.
[852] Daha geniş bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 96-97.
[853] Ankebût Sûresi, 29/8.

fiilini takdir etmektedirler. Bu duruma örnek olarak ise şâirin şu beytini şahit göstermektedirler:[854]

عجبت من دهماء إذ تشكونا ومن أبي دهماء إذ يوصينا خيرا بها كأنّنا جافونا

2.4.3. Lugat

2.4.3.1. Edat, Bağlaç ve Harflerin Tefsiri

Arapça'da anlama yön veren edatlar, asıl anlamının dışında başka anlamlarda da kullanılmaktadır. Müfessirler, bazı âyetlerde geçen edatların farklı anlamlar taşıyabileceğini düşünerek muhtemel anlamları da sunmuşlardır. Müfessir Sa'lebi, edat konusuna değinmiş ve âyetlerde geçen asıl anlamın dışında bu edatların farklı anlamlarını zikretmiştir. Âyetlerde geçen edatın farklı anlamlarını bazen Kur'ân'dan başka bir âyetle, bazen ilk üç nesilden olan müfessirlerin görüşleriyle, bazen âlimlerin değişik görüşleri ile hocalarından gelen haberler yoluyla açıklarken bazen de hiçbir habere dayanmadan dolaylı olarak edatın açıklamasını yapmaktadır. Farklı anlamlara gelebilen ve tefsirinde zikrettiği edat, mevsul isimler ve bağlaçların bazıları şunlardır: الَّذي, إلي, عَلَى, أو, حَتَّى, فِي, مَا, عن, هلْ, أَمْ, ثُمَّ, ب, و, ك, ل, إن, أَنْ.

Biz şimdi âyetler çerçevesinde bunlardan birkaçını seçerek müfessirin hangi anlamlarda kullanıp ve ne tür açıklamalar yaptığını anlatmaya çalışacağız.

2.4.3.1.1. إلي / İlâ Edatının Anlamları

Sa'lebî'ye göre fukahânın çoğunluğu Mâide Sûresi'nin وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ *"Dirseklere kadar…"* anlamındaki 6. âyetinde "اِلَى/e kadar" edatının "مَعَ/beraber, birlikte" anlamını ifade ettiğini ve buna delil olarak, Allah Te'âlâ'nın: *"Onların mallarını kendi mallarınıza*

[854] Sa'lebî, a.g.e., V, 5.

-mallarınızla birlikte- yemeyin"[855] ile *"Allah yolunda yardımcılarım kimdir (Allah'la birlikte)"*[856] âyetlerini getirdiklerini zikretmektedir.[857]

Ayrıca Sa'lebî, En'âm Sûresi'nin لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ *"Andolsun sizi mutlaka kıyamet gününe-gününde toplayacak. Bunda hiç şüphe yok"* anlamındaki 12. âyetinde geçen إِلَىٰ/ilâ edatının فِي/fî anlamında olduğunu ifade etmiştir.[858]

2.4.3.1.2. عَلَى / Alâ Edatının Anlamları

Sa'lebî, Nisâ Sûresi'nin إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللهِ *"Allah katında (makbul) olan tövbe…"* manasındaki 17. âyetinde geçen عَلَى edatını, hocası Ebu'l-Kâsım b. Habîb'ten, o da Ebû Bekr b. 'Ayâş'tan dinleyerek şöyle açıkladığını aktarır: "Söz konusu âyette geçen عَلَى edatı "مِنْ/den, dan" anlamındadır. Yani إِنَّمَا التَّوْبَةُ مِنَ اللهِ "Allah tarafından tövbesi makbul olunacak…" şeklindedir. Hasan, "عِنْدَ/katında" manasında olduğunu söylemiştir.[859]

Sa'lebî, Hûd Sûresi'nin وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللهِ رِزْقُهَا *"Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızkı Allah'a âit olmasın"* anlamındaki 6. âyetinde geçen عَلَى edatına bazılarının مِن/min "…dan" anlamı verdiklerini aktarmaktadır. Müfessir, ardından buna delil olarak Mücâhid'in şu sözünü zikretmektedir. "Ona (canlıya) rızık olarak her ne geliyorsa Allah'tan gelir."[860] Müfessir, aynı sûrenin إِنَّ رَبِّي عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ *"Şüphesiz Rabbim, her şeyi koruyup gözetendir"* şeklindeki 57. âyetinde geçen عَلَى kelimesinin لِ/lâm manasında olduğunu ifade etmektedir. Yani "لكل شيء حافظ" şeklinde olup dolayısıyla manası da: "O her şeyi koruyup gözetir, aynı zamanda beni de kötülükten koruyup gözetir" şeklindedir.[861]

---

855 Nisâ, 4/2.
856 Âl-i İmrân, 3/52.
857 Sa'lebî, a.g.e., II, 415; Ayrıca bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 66.
858 Sa'lebî, a.g.e., II, 523.
859 Sa'lebî, a.g.e., II, 252.
860 Sa'lebî, a.g.e., III, 311.
861 Sa'lebî, a.g.e., III, 328.

2.4.3.1.3. أو / Ev Edatının Anlamları

Müfessir, Bakara Sûresi'nin ﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ﴾ *"Yahut kasabaya uğrayan kimse gibisini (görmedin mi)?"* 259. âyetindeki أو/ev edatının kendisinden önceki âyetle bağlantılı olup هَلْ/hel manasında olduğunu ifade ederek takdiri: (حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ) **هل رأيت كالذي** "Rabbi hususunda İbrâhim (a.s.) ile (tartışan) gibisini görmedin mi?" ya da (كَالَّذِي مَرَّ) **هل رأيت** "O kasabaya uğrayan gibisini görmedin mi?" şeklindedir, demiştir.[862] (عَلَى قَرْيَةٍ)

Sa'lebî, Âl-i İmrân Sûresi 128. âyetinde "﴿أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ﴾" şeklindeki ve *"... Allah, ya tövbelerini kabul edip onları affeder, ya da zalim olduklarından dolayı onlara azap eder"* anlamındaki geçen birinci أو/ev edatı bazılarına göre حتى/hattâ *"tâ ki-e dek"* manasındadır, demiştir. Yani "﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ حتى يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ﴾" şeklindedir.[863]

2.4.3.1.4. حَتَّى / Hattâ Harfinin Anlamları

Müfessir, Yûsuf Sûresi'nin ﴿حَتَّى حِينٍ﴾ 35. âyetinde,[864] Mü'minûn Sûresi'nin ﴿حَتَّى حِينٍ﴾ 54. âyetinde,[865] ile Kadir Sûresi'nin ﴿حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ﴾ anlamındaki 6. âyetinde[866] yer alan حَتَّى kelimesi إِلَى/ilâ manasındadır, diye ifade etmiştir. Yani **إلى حِينٍ / إلى مطلع الفجر** takdirindedir.

2.4.3.1.5. مَا / Mâ Edatının Anlamları

Allah Te'âlâ Nisâ Sûresi'nin 22. âyetinde uyarıda bulunarak şöyle buyurmaktadır: **" وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ "**

Sa'lebî, ﴿وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ﴾ şeklindeki âyette yer alan "مَا" edatının "مَنْ" anlamında olduğunu söylemektedir.[867]

---

862 Sa'lebî, a.g.e., I, 428.
863 Sa'lebî, a.g.e., II, 148.
864 Sa'lebî, a.g.e., III, 374.
865 Sa'lebî, a.g.e., IV, 328.
866 Sa'lebî, a.g.e., VI, 512.

Müfessir'e göre, Hakka Sûresi'nin مَا الْحَاقَّةُ *"Nedir o hak olan şey?"* manasındaki 2. âyetinde geçen "مَا" edatı istifhamdır (soru); yani أي شئ "O şey nedir" anlamında olup benzeri manada Kâria 2. âyetinde ve Vâkıa 27. âyetinde geçmektedir.[868] Burada edat, tazim (yüceltmek) için kullanılmıştır.

2.4.3.1.6. أَنْ / En Edatının Anlamları

Müfessir, Bakara Sûresi'nin أَنْ آتاهُ اللهُ الْمُلْكَ *"Allah, kendisine mülk verdi diye (verdiği için)"* manasındaki 258. âyeti[869] ile Mü'min Sûresi'nin اَتَقْتُلُونَ رَجُلاً اَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللهُ *"Rabbim Allah'tır, dediği için bir adamı öldürecek misiniz?"* manasındaki 28. âyetindeki geçen اَنْ/en edatının, âyetin mealinde görüldüğü gibi لأن/için anlamında olduğunu belirtmiştir.[870]

Müfessir, Hûd Sûresi'nin فَما لَبِثَ أَنْ جاءَ *"Ve getirmekte gecikmedi"* mealindeki 69. âyetinde yer alan أَنْ edatının, حَتَّى/hattâ "getirinceye kadar gecikmedi" takdirinde olduğunu belirtmektedir.[871]

2.4.3.1.7. ل / Lâm Harfinin Anlamları

Sa'lebî, Âl-i İmrân Sûresi'nin لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ *"Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur"* anlamındaki 128. âyetinde geçen لَكَ/Leke'deki "lâm" harfinin إِلىٰ/ilâ harfi cerri manasında kullanıldığını belirtmiştir.[872] Yani لَيْسَ اليكَ "Leyse ileyke/sana yoktur" şeklindedir. Bu Âl-i İmrân Sûresi'nin رَبَّنَا اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِياً يُنَادِي لِلْإِيمَانِ anlamındaki193. âyetinde ve

867 Bu âyet ile ilgili detaylar daha önce nüzûl sebebi bölümünde verilmiştir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 260.
868 Sa'lebî, a.g.e., VI, 266.
869 Sa'lebî, a.g.e., I, 426.
870 Sa'lebî, a.g.e., V, 343.
871 Sa'lebî, a.g.e., III, 331.
872 Sa'lebî, a.g.e., II, 148.

A'râf Sûresi'nin الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي هَدٰينَا لِهٰذَا 53. âyetinde geçtiği gibidir.[873] Buradaki "lâm" harfi "ilâ" manasında kullanılmıştır.

Müfessir, Nisâ Sûresi'nin يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ *"Allah, size (hükümlerini) açıklamak ister"* anlamındaki 26. âyetinde yer alan "lam" kasem harfi olarak değil, anlamı pekiştirmek için konulan "اَنْ/en" anlamında olduğunu söylemektedir.[874] Şu âyetlerde olduğu gibi: "وَاُمِرْتُ اَنْ اُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ", [875]"وَاُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ"[876]

Sa'lebî, En'âm Sûresi'nin 12. âyetinde geçen لَيَجْمَعَنَّكُمْ *"toplayacaktır"* ifadesinin başındaki "لام/lâm" kasem için olup, "نون/nûn" ise te'kîd nûn olduğunu söyledikten sonra âyetin mecâzı "Vallahi (yemin olsun ki) toplayacaktır" anlamında olduğunu belirtmiştir.[877]

Sa'lebî, Muhammed Sûresi'nin فَاَوْلٰى لَهُمْ ﴿٢٠﴾ طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ şeklindeki 20. âyetinde geçen لَهُمْ/lehum'daki "lam"ın "be" anlamında ve 21. âyetle irtibatlı olduğu söylenir, demiştir. Buna göre manası şöyledir: "فأولى بهم طاعة لله ورسوله/Allah'a ve resûlüne itaat etmek onlara daha evlâ/uygun."[878]

2.4.3.1.8. ك / Kef Harfinin Anlamları

Müfessir, Enfâl Sûresi'nin كَمَا اَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ *"Nasıl ki, Rabbin seni hak uğruna (savaşmak üzere) evinden çıkarmıştı"* anlamındaki 5. âyetinin başında bulunan ك harfi hakkında âlimlerin farklı görüşler ileri sürdüklerini belirtmektedir. Bazıları bunun عَلَى/alâ manasında olup takdiri: عَلَى الذي اَخْرَجَكَ şeklinde olur, demişlerdir. Bazıları kasem

873 Sa'lebî, a. yer.
874 Daha detaylı için bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 268.
875 En'âm, 6/71.
876 Mü'min, 40/66.
877 Sa'lebî, a.g.e., II, 523.
878 Sa'lebî, a.g.e., V, 480.

anlamı ifade ettiğini söyleyerek takdiri: والذي/vellezî şeklinde olur, derken; bunun اذ/iz manasında olup takdiri: وإذ اَخْرَجَكَ şeklinde olduğunu belirterek olmuştur.[879]

2.4.3.1.9. و / Vâv Harfinin Anlamları

Sa'lebî, Zümer Sûresi'nin وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ اِلَى الْجَنَّةِ زُمَراً حَتّٰى اِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا şeklindeki 73. âyetinde geçen وَفُتِحَتْ lafzındaki "vav" harfi "قد/kad" kelimesi olarak takdir edilmiş olup hal ifade ettiğini söyleyerek manasını şu şekilde belirmiştir: "جاؤوها وقد فُتحتْ أبوابُها- Muhakkak ona kapıları açılmış olarak gelirler." Burada "vav"ın gelmesi, onların gelmeden önce cennet kapılarının açık olduğunu beyan etmek içindir.[880]

2.4.3.1.10. ب / Be Harfinin Anlamları

Müfessir, Bakara Sûresi'nin وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ şeklindeki 166. âyetinde geçen بِهِمُ /bihim'deki "be" harfinin "'an" yani "عنهم/'anhum"[881] manasında olduğunu söylemiştir. Yine Furkân Sûresi'nin فَسْئَلْ بِهٖ خَبِيراً şeklindeki 59. âyetinde geçen بِهٖ/bihî harfi, "عن/'an" yani "عنه/'anhu" manasında olduğunu ifade ederken bir şairin beytini de misal getirmektedir.[882]

2.4.3.2. Âyetleri Lugat Âlimlerinin Sözleriyle Tefsir Etmesi

Daha önce Sa'lebî'nin, meânî ilmiyle ilgili çalışmalarıyla şöhret kazanan el-Ahfeş (ö. 177/706),[883] ez-Zeccâc (ö. 179/708),[884] el-Kisâî (ö. 189/804),[885] el-Ferrâ (ö.

879 Detaylı için bkz. Sa'lebî, a.g.e., III, 117.
880 Sa'lebî, a.g.e., V, 326.
881 Sa'lebî, a.g.e., I, 231.
882 Sa'lebî, a.g.e., IV, 426. Bu ve benzeri harf, edat, bağlaç, mevsul isimler için bkz. I, 306, 429, 433; II, 82, 93, 409, 453, 519, 591; III, 31, 302, 346, 348, 473, 484; IV, 33-34, 232, 275, 317, 533; V, 6, 158, 175, 210, 304, 418, 457, 480, 512, 561, 568; VI, 36, 251, 274, 286, 465, 511, 555.
883 Tam ismi "Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mucâşiî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat'tır. Basra dil mektebinin bariz âlimlerinden olan Ahfeş, aslen Belhli olup Basra'da yaşamıştır. Ahfeş lakabıyla tanınmıştır. Arap dil âlimlerinin tarihî sıra itibariyle ikincisi ve en meşhurudur. En meşhur hocası, Sibeveyhî'dir. Ahfeş'in *Meânî'l-Kur'ân* adlı eseri en meşhur e serlerinin arasında saylmaktadır." Bkz. İnci Koçak, "Ahfeş el-Evsat", *DİA*, İstanbul: 1988, C. 1, 526.
884 "Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923). Arap dili ve edebiyatı âlimi olan ez-Zeccâc dönemin önde gelen müfessir tabakasına yer almayı hak kazanmıştır. *Me'âni'l-Ḳur'ân*

207/822)[886] ve Ebû Ubeyd (ö. 224/838)[887] gibi lügatçıların eserlerinden de yararlandığını söylemiştik. Bu şahısların eserlerini mukaddimede zikretmiştir. Bazen âyetleri bunun gibi âlimlerin sözüyle açıkladığını bazen de görüşler arasında tercih yaptığını görmek mümkündür. Doğru bulduğu görüşü nadir de olsa **وهذا القول أصوب وأعجب إليّ** "Bu söz bize daha doğru ve güzel geldi" veya sadece **وهو الاصوب** "Bu daha doğrudur" ifadesini kullanır.

2.4.3.3. Lugat Âlimlerin Sözlerini Aktarırken Kullandığı İbareler

Sa'lebî, bazen meânî bilginlerinin ismini zikrederek **قال الفرّاء** *"Kâle'l-Ferrâ",* **قال وقال ابن الأخفش** *"Kâle'l-Ahfeş",* **قال أبو عبيدة** *"Kâle Ebû Ubeyde",* **قال الزجّاج** *"Kâle'z-Zeccâc",* **جري** *"Kâle İbn Cüreyc"* şeklinde kullanırken bazen de isim belirtmeksizin genelde **وقال أهل المعاني** *"Ve Kâle Ehlu'l-Meânî",* **وقال أهل اللغة** *"Kâle Ehlu'l-Lüğa",* **واختلف النّحاة** *"V'ahtelefe'n-Nuhât",* **وقال بعض النحاة** *"Ve Kâle Ba'du'n-Nuhât"* ifadelerini kullanıp her birinin ayrı ayrı değerli görüşlerini vermektedir. Bu anlamda konunun önemini vurgulamaktadır.

2.4.3.4. Tefsirinden Örnekler

2.4.3.4.1. Lugat Âlimlerinin شَهْرُ رَمَضانَ Âyeti Hakkındaki Farklı Görüşleri

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin **شَهْرُ رَمَضانَ** *"Ramazan ayıdır..."*[888] âyeti hakkında meânî bilginlerinin çeşitli görüşlerini zikretmektedir. Şöyle ki: Ferrâ'ya göre "sizin üzerinize

---

ve İ'râbüh Zeccâc'ın en meşhur eseri olup meşhuriyeti bu eser sayesinde artmıştır." Daha geniş bilgi için bkz. Emrullah İşler, "Zeccâc", *DİA*, İstanbul: 2013, C. 44, ss. 173-174; Sa'lebî bu zattan çokça nakillerde bulunmuştur.

885 Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805). Yedi kırâat imamından biridir. Hakkında kırâat ilmi bölümünde bilgi verilmiştir.

886 Tam ismi "Ebu Zekeriyyâ Zeyyâd ed-Deylemi b. Abdillah el-Absî el-Ferrâ'dır. Künyesi Ebû Zekeriyyâd'dır. İslam dünyasında Ferrâ ismiyle tanınmıştır. Kûfe'nin meşhur nahivcilerinden ve dilcilerinden olan Ferrâ aynı zamanda tefsir âlimi olarak da bilinmektedir. Onun bu alana dair bir eseri mevcuttur. Hicrî 140 yılında Kûfe'de doğan Ferrâ, 207/822 yılının başlarında ise Mekke-i Mükerreme yolunda vefat ettiği bildirilmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân,* VI, 176-182; Bilmen, a.g.e., I, 400-401.

887 Tam ismi "Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'dır. Basra dil okulunun önemli temsilcilerinden biri olan Ebû Ubeyde *Mecâzü'l-Kur'ân* ismiyle Kur'ân-ı Kerîm'in filolojik yorumuna dair yazdığı meşhur bir eseri vardır. 209/824 yılında öldüğü düşünülmektedir." Dahat detaylı bilgi için bkz. Adem Yerinde, "Mecâzü'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul: 2003, C. 28, ss. 225-227.

888 Bakara, 2/185.

oruç tutmak; Ramazan ayını oruçla geçirmek size farz kılındı", anlamındadır.[889] Kisâî'ye göre "ramazan ayı üzerinize farz kılındı", anlamındadır.[890] Ahfeş'e göre "şehru ramazan ref olarak "eyyâmı" açıklar. Sanki, o (eyyâmen ma'dûdât/sayılı günler), ramazan şehri (ayıdır)" denilmiş gibi olur.[891] Ebû Ubeyd, "iğra olmak üzere nasb ile okumak caizdir", demiştir. Ramazan ayına dikkat etmelisiniz ve Ramazan ayında oruç tutmalısınız anlamındadır.[892] Mücâhid ve Şehr b. Havşeb burdaki "şehr" kelimesini "şehre ramazane" şeklinde nasb ile okumuşlardır.[893] Ahfeş, buradaki "şehra" kelimesi zarf olduğundan böyle okunmuş, demiştir.[894]

2.4.3.4.2. Akdi Yerine Getirmenin Anlamı ve Önemi

Allah Te'âlâ'nın Mâide Sûresi'nin 1. âyetinde şöyle buyurmaktadır:

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَوْفُوا بِالْعُقُودِ اُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْاَنْعَامِ اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ

Sa'lebî, bu âyetin akabinde Zeccâc'ın sözüne yer vererek söz konusu âyet-i kerîmedeki الْعُقُودِ sözünü ez-Zeccâc'ın şu şekilde yorumladığını aktarır. الْعُقُودِ lafzı: Bütün akitler veya bütün sözleşmeler (ahitler) kastedilmektedir, der. Bunu Arapça'daki şu örneklerle irtibatlandırarak açıklar: *'Akattu fulânen'* ve *'âhettu fulânen'* veya *'akattu aleyh'* (filanla akdettim, filanla ahdettim veya filan şey konusunda akdettim). Bunun anlamı şöyledir: Onunla bir şey hakkında akdetmek üzere o şeyi kendisine zarurî kıldım. Söz konusu ifade aslında bir şeyi başka bir şeyle irtibatlandırmak veya bitiştirmek anlamındadır. Mesela, bir işin ipe bitiştirilir olmasına ve bağlı kalmasına *"akdu'l-habl"* denilmektedir.[895]

Daha sonra Sa'lebî الْعُقُودِ "akitler"den neyin kastedildiği konusunda ihtilaf edildiğini vurgular ve İbn Cüreyc (ö. 150/767)'in; bu özellikle ehl-i kitâba yapılan bir

889 Sa'lebî, a.g.e., I, 261; Ferrâ, a.g.e., I, 112.
890 Sa'lebî, a.g.e., I, 261.
891 Sa'lebî, a.g.e., I, 261; Ahfeş, Ebu'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Mucaşii Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Huda Mahmûd Karaa, 1.b., Kâhire: Mektebetu'l-Hanci, 1990, I, 171.
892 Sa'lebî, a.g.e., I, 261
893 Sa'lebî, a. yer.
894 Ahfeş, a.g.e., I, 171.
895 Sa'lebî, a.g.e., II, 397; Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu,* şerh ve thk. Abdulcelil Abduh Şelebî, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988, II, 139.

hitap olduğunu ve onlar için indiği sözünü aktarır. Kitab-ı Mukaddes ve önceki Peygamberlere iman edenler için yapılan bir hitaptır. Burada şu kastedilmiştir. Yani; "Ey önceki kitaplara inananlar! Hz. Muhammed hakkında sizden aldığım söz ve ahdi yerine getirin." O ahit ise; *"Hani, Allah peygamberlerden: Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz" diye söz almış"*[896] âyeti ile *"Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz, diye sağlam söz almıştı"*[897] âyetinde zikredilen ahittir. Bazıları ise bunun genel olduğunu söylemişlerdir.[898]

2.4.3.4.3. Kâinattaki Herşeyin O'nu Yüceltmesi

Cuma Sûresi'nin ilk âyetinde يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ *"Göklerdeki ve yerdeki her şey, mülkün sahibi, mukaddes olan Allah'ı tespih eder"*[899] buyrulmaktadır.

Sa'lebî, lügat ehlinin bu âyetteki الْقُدُّوسِ kelimesi ile ilgili açıklamalarını zikreder. Ehlu'l-Lüğa dedi ki: 'Feûl' vezninde her bir ismin ilk harfi fethalıdır. Mesela; *"seffûd", "tennûr", "kellûb", "şebbût"* ve *"şemmûr"* kelimelerinde olduğu gibidir. Fakat *"subbûh", "kuddûs"* ve *"durrûc"* isimlerindeki baş harflerinin dammeli okunması daha çok görülür. Ferrâ, Kisâi'den şöyle dediğini anlatır. Kisâî, Ebû'd-Dünyâ künyeli fasîh bir bedevî Arabın الْقُدُّوسِ kelimesindeki "Kâf"ın fethasıyla *"el-kaddûs"* şeklinde okuduğunu duymuştum, der ve belki de bu bir kullanımdır, diye ekler.[900]

2.4.3.4.4. Lugat Âlimlerinin Âyetteki "Çok Sakınan"dan Maksadı Şiirle Açıklaması

896 Âl-i-İmrân, 3/81.
897 Âl-i-İmrân, 3/187.
898 Sa'lebî, a.g.e., II, 397.
899 Cuma, 62/1.
900 Sa'lebî, a.g.e., VI, 181.

Allah Te'âlâ Leyl Sûresi'nde وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقَىۙ ﴿١٧﴾ اَلَّذِيْ يُؤْتِيْ مَالَهٗ يَتَزَكّٰىۚ *"Temizlenmek için malını hayra veren en muttekî (Allah'a karşı gelmekten en çok sakınan) kimse o ateşten uzak tutulacaktır"*[901] buyurmaktadır.

Sa'lebî, hemen âyetlerin başında bazı lugat âlimlerinin şöyle dediğini zikreder: Allah Te'âlâ: الشقي *"en bedbaht olan"* ile التقي *"çok sakınan"* buyrukları ile "sakınan kimse" ile "bedbaht olan kimse"yi kastetmiştir. Şâir Tarafe'nin şu mısrasında olduğu gibi:

تمنى رجال أن أموت، فإن أمت

"Bazı insanlar ölmemi temenni (arzu) ettiler ve eğer ölürsem ben"

فتلك سبيل لست فيها بأوحد

"İşte bu yapayalnız izlediğim bir yol değildir."[902]

2.4.3.4.5. Âyette Geçen Kelimeyi Lugat Âlimlerinden Yalnızca İkisinin Görüşü ile Açıklaması

Bu konuyla ilgili Zümer Sûresi'nin 71. âyetinde buyrulan وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا اِلٰى جَهَنَّمَ زُمَرًاۗ حَتّٰٓى اِذَا جَاۤؤُهَا فُتِحَتْ اَبْوَابُهَا âyeti gösterilebilir. Sa'lebî, âyette geçen زُمَرًا kelimesi ile ilgili "grup grup" biri öbürünün arkasından giden açıklamasının ardından sonra yalnızca Ebû Ubeyde ve Ahfeş'in görüşüne yer vermiştir. Onlar bu kelimenin: Arka arkaya giden (ayrı ayrı) cemaatler manasında olduğunu demişlerdir. Tekili de زمرة "zümretun" (grup) şeklindedir.[903]

2.4.3.4.6. Âyeti Lugat Âlimlerinden Yalnızca Birinin Görüşü ile Açıklaması

901 Leyl, 92/17-18.
902 Sa'lebî, a.g.e., VI, 472-473.
903 Sa'lebî, a.g.e., V, 326; Ahfeş'in eserinde böyle bir açıklama bulamadık.

Mâide Sûresi 1. âyetin غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ kısmında Sa'lebî meânî âlimlerinden olan el-Ahfeş'in sözüne yer ayırarak açıklamasını yapmıştır. el-Ahfeş, "ğayra" hal üzere mensup olup nehy manasındadır, demiştir. Yani; اَوْفُوا بِالْعُقُودِ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ *"Ey îman edenler! İhramlı iken avlanmayı helâl saymaksızın akidleri yerine getirin"* anlamındadır.[904]

Sa'lebî, Nisâ Sûresi'nin وَاِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا *" (Yapılan) çok küçük bir iyilik de olsa onun sevabını kat kat arttırır..."*[905] anlamındaki âyetinde geçen kelimesi يُضَاعِفْهَا *"kat kat arttırır"* hakkında Ebû Ubeyden'in şöyle açıkladığını söylemektedir. Ebû Ubeyde, âyette geçen يُضَاعِفْهَا kelimesinin elif ile okuyuşu sevabını "kat kat çoğaltır" anlamda olup يُضَعِّفْهَا "yudaa'ifhâ" şeklindeki şeddeli okuyuş ise sevabını "iki kat kılar" anlamındadır.[906]

Yine konuyla ilgili bir başka örnek Fâtır Sûresi'nin 27. âyeti وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ göstirelebilir. Sa'lebî, âyette geçen وَغَرَابِيبُ سُودٌ kelâmı hakkında Ferrâ'nın takdim ve tehir olduğunu ifade ettiğini, takdirinin: وَ سُودٌ غَرَابِيبُ şeklinde dediğini aktarır. غِربِيب (ğirbîb) kelimesinin çoğulu غَرَابِيبُ (ğarâbîb)dir.[907]

2.4.4. Belâğât

Belâgat; sözlükte, "sözün fasih ve açık seçik olması; bir yere varmak veya ulaşmak, olgunlaşmak"[908] gibi anlamlar taşımaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm Arapça olarak inmiştir. Bu bakımdan diğer dillerde olduğu gibi Arapçada da kullanılan birtakım edebi sanatlar mevcuttur. Dolayısıyla Kur'ân'da da edebi sanatlara rastlamak mümkündür. Birçok müfessir, Kur'ân'daki âyetleri yorumunda diğer ilimlerle paralel olarak edebi sanatlar bakımından da incelemişlerdir. Bazen

904 Sa'lebî, a.g.e., II, 398; Ayrıca bkz. Ahfeş, a.g.e., I, 271.
905 Nisâ, 4/40.
906 Sa'lebî, a.g.e., II, 286.
907 Sa'lebî, a.g.e., V, 174; Ferrâ bu cümlenin aynısını aktaramasa da buna benzer açıklamalar yapmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Ferrâ, a.g.e., II, 369.
908 Hulusi Kılıç, "Belâğat", *DİA*, İstanbul: 1992, C. 5, s. 380.

doğrudan doğruya bazen de Arap şiirinden örnek getirerek âyette geçen sanatı açıklamaya çalışmışlardır. Tefsirinde bu konuya yer vermiş müfessirlerden biri de Sa'lebî'dir.

Müfessir tefsirinde, diğer ilimlerin yanında Kur'ân'da geçen bazı âyetleri tefsir ederken edebî sanatlara da işaret ederek izahlarda bulunmuştur. Örneğin âyetleri tefsir edişi esnasında belâgât kitaplarında yer alan mecâz, teşbih, kinaye, takdîm ve te'hîr gibi ıstılahlara değinir. Nitekim tefsirinde soru edatlarının asıl anlamının dışında kullanıldığına dair örneklere de rastlanabilir. Fakat sarf ve nahiv ilmi çerçevesinde yapmış olduğu filolojik tahliller kadar belâğât ilmine yer verdiğine pek fazla rastlanmaz, denilebilir.

Örneklere geçmeden önce belâğâtın üç ayrı ilimden oluştuğunu belirtmek gerekir. Bunlar; beyân, meânî ve bed'î ilmidir. Bu ilimlerin her birinin Kur'ân'daki fonksiyonu ayrıdır. Kısaca Kur'ân'ın bazı âyetlerindeki maksadı daha iyi ve doğru anlamak bu ilimler vasıtasıyla mümkün olur. Çalışmamızın bu kısmında müfessirimizin tefsrindeki bazı örnekler üzerinden giderek belâgât ile ilgili temas edilen bazı unsurları ele almaya çalışacağız.

2.4.4.1. Beyân

Beyân kelimesi lugatta, "ortaya çıkmak, açık seçik olmak, açıklamak, anlaşılır hale getirmek" demektir.[909] Istılâhî olarak ise beyân, "mânayı ifadede lafzı açıklığa kavuşturmak için gereken melekeyi kazandıran, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade etme usul ve kaidelerini inceleyen" ilimdir.[910]

Beyân ilminin konusunu edebî sanatlardan olan mecâz, kinâye, teşbih ve isti'âre unsurları teşkil etmektedir.[911] Bu unsurların içinde de farklı kısımlar bulunmaktadır. Fakat biz daha fazla ayrıntıya girmeden sadece müfessirin tefsirindeki beyân ilminin yansımasını, içinde bulunan temel unsurlar çerçevesinde kullanımın örnekleri eşliğinde sunmaya çalışacağız.

---

909 Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Beyân" *DİA*, İstanbul: 1992, C. 6, s. 22.
910 Hacımüftüoğlu, a.g.md., s. 22.
911 Hacımüftüoğlu, a.g.md., s. 22.

2.4.4.1.1. Mecâz

Mecâz, beyân ilminin en önemli unsurlardan sayılmaktadır. Bir şeyin esas manasının dışında farklı bir manada kullanılmasına mecâz denir.[912] Mesela; Âl-i İmrân Sûresi'nin هَا اَنْتُمْ اُولَآءِ تُحِبُّوْنَهُمْ وَلَا يُحِبُّوْنَكُمْ وَتُؤْمِنُوْنَ بِالْكِتَابِ كُلِّهٖۚ وَاِذَا لَقُوْكُمْ قَالُوْٓا اٰمَنَّاۖ وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوْا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ 119. âyetinde geçen عَضُّوا "ısırırlar" kelimesi, "aşırı ve şiddetli kin" ifade eden bir tabirdir. Yani kinleri, müminleri birlik ve birbirlerine destek olduklarını görmüş olmalarındandır. Müfessir, bunda "mecâzu'l-emsâl" örneklerinden mecaz sanatı vardır, der. Yani gerçekte "parmak uçları ısırma" diye bir şey yoktur. Fakat onların o kinli haline "parmak ısırma" denilmiştir.[913]

2.4.4.1.2. Kinâye

Kinâye sözlükte, "bir şeyi açık bir şekilde ifade etmemek, gizlemek veya örtülü anlatmak" demektir. Terim olarak ise, "söz içinde geçen gerçek mananın yanında bir başka lâzımî mânanın anlatıldığı kelime veya terkiptir."[914] Müfessir, tefsirinde bu belâgat sanatına bazen ismiyle bazen de isim zikretmeden âyete vermiş olduğu manaya göre işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bazen âyetlerde kinaye edilenler hakkındaki âlimlerin farklı görüşlerini de zikretmektedir.

Sa'lebî, A'râf Sûresi'nin هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ *"Allah sizi bir tek nefisten yarattı…"*[915] âyet-i celîlesinde geçen tek bir nefisten kasıt Hz. Âdem'dır, demiştir.[916] Dolayısıyla burada Hz. Âdem kinaye edilmiştir.[917]

Fâtır Sûresi'nin وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَآبِّ وَالْاَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهٗ كَذٰلِكَ *"İnsanlardan, (yeryüzünde) hareket eden (diğer) canlılardan ve hayvanlardan yine böyle çeşitli renklerde olanlar vardır"* manasındaki 28. âyetinde geçen اَلْوَانُهٗ "renkler" ibaresinde kinaye vardır. Müfessir, bu ibarenin açıklamasını hocası Ebu'l-Kâsım b. Habîb'ten o da Ebû Bekr b. 'Ayâş'tan

912 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, V, 326.
913 Sa'lebî, a.g.e., II, 137.
914 İsmail Durmuş, "Kinaye", *DİA*, Ankara: 2002, C. 26, s. 34.
915 A'râf, 7/189.
916 Sa'lebî, a.g.e., III, 103.
917 Suyûtî, *el-İtkân*, II, 127.

dinleyerek kendisinin şöyle dediğini aktarır: "İbaredeki zamirin müzekker gelmesinin sebebi mukadder olarak varlığı kabul edilen: ما/mâ'ya ait olmasındandır." Bunun manası da şu şekilde olur: "İnsanlardan, yerde yürüyen canlılardan (davarlardan) ve hayvanlardan da çeşitli renklerde olanlar vardır."[918] Bunlardan, beyaz, kırmızı ve siyah olanlar kastedilmektedir.

Müfessir, Kıyâmet Sûresi'nin كَلَّآ إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَۚ *"Hayır, (can) boğaza dayandığı zaman"* manasındaki 26. âyetinde geçen إِذَا بَلَغَتِ "geldiği zaman" ibaresinde "can/nefis" kastedildiğini ve bunun da adı zikredilmemiş şeyden kinaye olduğunu ifade etmektedir.[919]

Tekâsür Sûresi'de حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ *"Nihayet kabirleri ziyaret ettiniz"*[920] buyrulmaktadır. Aslında buradaki ifade ölümden kinâyedir. Nitekim müfessirin de bu âyete, "nihayet (öldünüz) ve oraya (kabirlere) gömüldünüz" şeklinde verdiği manadan bu anlaşılmaktadır.[921]

2.4.4.1.3. Teşbîh

Lügatta, "benzer" manasındaki شبّه "şebbehe" fiilinden müştâk edilmiş teşbîh kelimesi "benzetmek", yani "bir şeyi başka bir şeye benzetme" demektir.[922] Teşbîh'in belâgattaki ıstılâhî manası hakkında çeşitli tarifler yapılmış; bu tariflerde lafızlar farklı kullanılmış olsa da mana açısından pek farklılık arzetmemektedir.[923] Tariflerden biri şöyledir: "Telâffuz edilsin veya mukadder olsun, "ك/kef" veya buna benzer bir edat vasıtasıyla, bir veya birkaç şeyi başkası ile aynı sıfat veya sıfatlarla müşterek olduğunu beyan etmektir".[924]

---

[918] Sa'lebî, a.g.e., V, 175.
[919] Sa'lebî, a.g.e., VI, 332.
[920] Tekâsür, 102/2.
[921] Sa'lebî, a.g.e., VI, 530. Başka örnekler için bkz. I, 110, 270, 395; II, 59, 95, 137, 290, 459, 534; III, 31, 286, 521, 523, 524, 539; IV, 330, 380-381; V, 156, 170, 269, 315, 420, 436; VI, 54, 194, 466, 501, 525.
[922] İbn Manzûr, a.g.e., XIII, 503; Ayrıca bkz. Abdülazîz Atik, *'İlmü'l-Beyân,* Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1985, s. 61.
[923] Atik, a.yer.
[924] Ali el-Cârim, Mustafâ Emîn, *el-Belâğatü'l-Vâzıha*, Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1999, s. 20; Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, 12. B., İstanbul, İFAV Y., 2017, s. 34-35.

Teşbîh'in çeşitleri şunlardır: Müşebbeh (benzetilen), müşebbeh bih (kendisine benzetilen), ikisi de teşbihte taraflar şeklinde isimlendirilir, teşbih edatı (ke-enne/sanki), vech-i şebeh (benzetme yönü).[925]

Müfessir, bazı âyetleri tefsir ederken onları teşbih sanatı çerçevesinde değerlendirmiştir. Kur'ân'da bunun örnekleri çoktur.

Bakara Sûresi'nin صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ *"(Onlar) sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar"* anlamındaki 171. âyetinde müşebbeh rüknü lafız olarak zikredilmemiştir. Müfessir, buradaki müşebbeh tarafının mukadder (gizli) olup cümlenin "هم صمّ/onlar sağırdırlar" takdirinde olduğunu ifade ettiğinden bu âyetteki cümle teşbih sanatına dahil edilmiştir. Nitekim Araplar, "bir şeyi duyup da (işitip anlayıp da) duyduğuyla (işittiğiyle, anladığıyla) amel etmeyene "اصمّ/esamm (sağır, ağır işiten)" derler. Müfessir ardından bir şairin şu sözünü zikretmektedir:

"أصم عما يساء سميع/Hoşuna gidene karşı kulak kesilir, ona zor gelene sağır (esamm)."[926]

Sa'lebî, Nûr Sûresi'nin "*Yahut (inkarcıların küfür içindeki halleri) derin bir denizdeki karanlıklar gibidir. (Bir deniz ki) onu dalga üstüne dalga kaplıyor, üstünde de bulutlar var. Karanlıklar üstüne karanlıklar"* manasındaki 40. âyetinde geçen *"deniz karanlığı, dalga karanlığı, bulut karanlığı"* şeklindeki ifadelerini müfessirlerin sözleriyle şu şekilde açıklamaktadır: "*Deniz karanlığı ile*/kafirin kalbi, *dalga karanlığı ile*/kafirin kalbini örten cehâlet, şüphe ve hayret, *bulut karanlığı ile*/kalbinin paslanması, kabuk bağlaması ve mühürlenmesi benzetilmiştir."[927]

Müfessir, Fâtır Sûresi, وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ *"Sen kabirde bulunanlara işittirecek değilsin."* anlamındaki 22. âyetinde geçen *"kabirde"* kelimesinden maksadın kâfirler

925 Ali el-Cârim, Mustafâ Emîn, a. yer.
926 Sa'lebî, a.g.e., I, 237.
927 Sa'lebî, a.g.e., IV, 390.

olduğunu ve buna göre Allah Te'âlâ kendilerini (kâfirleri) kabirdekilere (ölülere) benzettiğini ifade etmiştir.[928]

Nebe Sûresi'nin وَجَعَلْنَا الَّيْلَ لِبَاساً *"Geceyi (sizi örten) bir elbise yaptık"* manasındaki 10. âyetinde geçen "geceyi örtmede" kelimesi libasa/elbiseye benzetilmiştir. Müfessir, burayı şöyle açıklamıştır: "Yani örtüleriniz (elbiseleriniz) sizi örttüğü gibi, gece de karanlığıyla bir elbise gibi örter ve bürür."[929]

2.4.4.1.4. İstiâre

İstiâre, sözlükte; "bir şeyi kaldırmak ve onu bir yerden alıp başka bir yere koymak veya bir şeyden faydalanmak üzere onu birisinden ödünç olarak istemek" manalarına gelir.[930] Istılah olarak ise istiâre, "hakîkî mana ile mecâzî mana arasındaki benzerlikten dolayı bir kelimenin manasını geçici olarak alıp başka bir kelime için kullanmaktır. Ancak burada, aslî bir mananın kastedilmesine engel olan bir (karîne) bulunması şarttır."[931]

Müfessir, istiâre ile ilgili Kur'ân'da örnekleri farklı değerlendirmiştir. Bazı âyetleri tefsir ederken belâgat konusunun içerisine giren durumlar varsa, burada "istiâre babında gelmiş" veya "mecâzu'l-kelâm" var şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Nitekim istiâre sanatını da bu tabirler yoluyla âyetlerdeki yorumlarına bağlı olarak açıklamaktadır. Mesela; Kehf Sûresi'nde فَوَجَدَا فِيهَا جِدَاراً يُرِيدُ اَنْ يَنْقَضَّ فَاَقَامَهُ *"...Derken orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. Adam hemen o duvarı doğrulttu"*[932] buyrulmaktadır.

Müfessir, burada duvar için herhangi bir iradenin söz konusu olamayacağından bu kelamın mecâz yoluyla söylenmiş bir cümle olduğunu ifade etmiştir. Tarifinde de zikredildiği üzere mecâz ve istiârelerde gerçek anlamın kastedilmesine engel olan ve sözden neyin kastedildiğini gösteren bir karînenin (ipucunun) bulunması şarttır. Söz konusu âyet-i kerime, müşebbeh bih'in açıkça zikredilmediği, ancak onu hatırlatan,

928 Sa'lebî, a.g.e., V, 174.
929 Sa'lebî, a.g.e., VI, 359. Başka örnekler için bkz. I, 83, 140, 351-352, 447; II, 74, 149; III, 463; IV, 516; V, 60, 198, 215, 404.
930 İbn Manzûr, a.g.e., IV, 618-619.
931 İbn Manzûr, a.g.e., IV, 618-619.
932 Kehf, 18/77.

onunla ilgili bir unsurun olduğu istiâre-i mekniyye'ye (kapalı istiâre) bir örnek teşkil etmektedir. Burada duvar yıkılmaya veya devrilmeye yüz tutmuş bir insana benzetilmektedir. Hakiki manayı engelleyen karine ise duvara hamledilen irâde (isteme) eylemidir. Arapların sözlü veya yazılı literatüründe buna benzer pek çok kullanıma rastlamak mümkündür. Nitekim Allah Te'âlâ'nın تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ *"Neredeyse gökler parçalanacak..."*[933] buyruğu da yukarıdaki örneğe benzemektedir.[934]

2.4.4.2. Meânî

Meânî ilmi de belâgatın temelini oluşturan ana ve en önemli kısımları arasında sayılmaktadır. Meânî kelimesi sözlükte, "manalar/anlamlar" anlamında olup "ma'nâ"nın çoğuludur. Belâgat ilminde meânî, "cümlenin ifade ettiği mananın, yerinde olma şartlarını, sözü duruma ve yere göre ayarlama ilkelerini inceleyen ve bu konuda kurallar getiren bir ilim dali" şeklinde tarif edilmektedir. [935]

Bu ilmin içerisinde istifhâm, takdim ve te'hîr, idmâr, temennî vb. konular bulunmaktadır.

Müfessirimiz, bu ilmin içinde bulunan bu ve benzeri konular çerçevesinde Kur'ân'daki birçok âyeti tefsir etmiş ve cümlede yer alan lafızları konumunu belirleyerek açıklamalarda bulunmuştur. Burada bu ilmin bütün konularını zikretmek konumuzu epeyce genişleteceğinden söz konusu müfessirin bu ilimdeki yerini ve konuya nasıl yaklaştığını göstermek için tefsirinden sadece bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

2.4.4.2.1. İstifhâm

Müfessir tefsirinde istifhâmı asıl manası, soru sormak dışında cümlenin siyakına bağlı olarak inkâr, emir, ta'accüb, tevbîh, tenbîh, takrîr, tehekküm vb. manalarındaki kullanılış şeklini de göstermiştir.

2.4.4.2.1.1. Emir ve Teşvik Anlamı

---

933 Meryem, 19/90.
934 Sa'lebî, a.g.e., IV, 139. Başka örnekler için bkz. VI, 258.
935 Bolelli, a.g.e., s. 189; İsmail Durmuş, "Meânî", *DİA*, Ankara: 2003, C. 28, s. 204.

Sa‘lebî, Âl-i İmrân Sûresi’de geçen “أَأَسْلَمْتُمْ” *“Siz de İslâm'ı kabul ettiniz mi?”*[936] ifadesi “istifham lafzı” olup, asıl anlamının dışında aynı zamanda emir; *“Müslüman olun”* anlamında olduğunu söylemiştir.[937] Yine buna benzer Mâide Sûresi’nin 91. âyetindeki فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ *“Artık vazgeçiyor musunuz?”* ifadesinin, asıl anlamının dışında, emir olarak *“vazgeçin”* şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.[938]

2.4.4.2.1.2. Ta’accüb (Şaşkınlık) Anlamı

Sa‘lebî, Âl-i İmrân Sûresi’nin 80. âyetindeki اَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ اِذْ اَنْتُمْ مُسْلِمُونَ sorusunun; ta’accüb (şaşkınlık) ve inkâr etme tarzında olup; Allah bunu yapmaz/emretmez, anlamında olduğunu söylemiştir.[939]

Tevbe Sûresi’nin 30. âyetinde: قاتَلَهُمُ اللهُ *“Allah onları kahretsin”* buyrulmaktadır. Müfessir, söz konusu ifadenin İbn Cüreyc’e göre ta’accüb anlamında olduğunu aktarmıştır.[940]

2.4.4.2.1.3. Tevbîh (Azarlama) Anlamı

Sa‘lebî, Secde Sûresi’nin اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ *“Yoksa “Onu Muhammed uydurdu” mu diyorlar?”*[941] âyetinde geçen altı çizili kısmındaki “اَمْ” lafzının “بل” “bel yekûlûne” yani; “bilakis diyorlar” manasında olduğunu söyledikten sonra “قيل” kîle siğasıyla kelime üzerindeki diğer görüşlere de yer vermiştir. Buradaki “mîm” harfi sıla olup tevbîh (azarlama) istifhamıdır, denilmiştir. Dolayısıyla “em/yekulune” ibaresi “e/yekûlûne” yani; “aksine onlar…diyorlar” manasındadır. Burada “ve yekûlûne” manasında olduğu söylenmektedir. Yine burada izmâr olduğunu mecazının da; “fehel yu’minûne bihi” şeklinde olduğu ifade edilmiştir.[942]

---

936 Âl-i İmrân, 3/20.
937 Sa‘lebî, a.g.e., II, 31.
938 Sa‘lebî, a.yer.
939 Sa‘lebî, a.g.e., II, 93.
940 Sa‘lebî, a.g.e., III, 190. Ayrıca başka örnek için bkz. İsrâ 17/1; IV, 3.
941 Secde, 32/1-3.
942 Sa‘lebî, a.g.e., V, 65. Ayrıca başka örnek için bkz. II, 256.

2.4.4.2.1.4. Tenbîh (İkaz, Uyarma) Anlamı

Müfessir, Âl-i İmrân Sûresi'nin هَا اَنْتُمْ اُولَآءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهٖۚ şeklindeki 119. âyetin[943] başında bulunan هَا "hâ" ile Mâide Sûresi'nin 1. يٰٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَوْفُوا بِالْعُقُودِ âyetindeki altıçizili kelimede bulunan هَا "hâ" harfi, harfi tenbîh (ikaz, uyarı) içindir, demiştir.[944]

2.4.4.2.1.5. Takrîr (Onaylatma, İkrar Ettirme) Anlamı

Sa'lebî, A'râf Sûresi'nin 163. âyetindeki وَسْـَٔلْهُمْ *"Onlara sor..."* şeklindeki kelimenin takrîr ve tevbîh manasında kullanıldığını ifade etmiştir.[945] Muhataplara gerçekleri ikrar ettirme ve azarlama mahiyetinde yöneltilmiş bir soru şeklidir. Yine müfessir, aynı sûrenin اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"* anlamındaki 172. âyetinde soru takrîri (ikrar ettirme) olduğunu belirtmiştir.[946]

Sa'lebî bu konuyu bazen âlimlerin sözüne dayanarak açıklamıştır. Örneğin müfessir, Ahfeş'in, Lokman Sûresi'nin أَوَلَوْ كانَ şeklindeki 21. âyetinde istifhâm takrîrdir, dediğini aktarmıştır.[947]

2.4.4.2.1.6. Tehekküm/İstihzâ (Alay Etme) Anlamı

Müfessirimiz âyetleri bu anlam üzerinde değerlendirirken genellikle istihzâ kelimesini kullanmayı tercih etmekle birlikte bazen de bu iki kelimeden hiçbirini kullanmadan yaptığı açıklamalarına bakıldığında söz konusu anlamı kastettiği anlaşılmaktadır.

Sebe' Sûresi'nin "هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ اِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ / *Çürüyüp ufalandıktan sonra...size birtakım haberler veren bir adamı gösterelim mi?"* mealindeki 7. âyetindeki soru alay içerikli bir ifadedir. Müfessir, yeniden dirilmeyi inkâr eden Kureyş kâfirlerinin

943 Sa'lebî, a.g.e., II, 137.
944 Sa'lebî, a.g.e., II, 397.
945 Sa'lebî, a.g.e., III, 85.
946 Sa'lebî, a.g.e., III, 93.
947 Sa'lebî, a.g.e., V, 59; Ayrıca bkz. Ahfeş, a.g.e., II, s. 477. Başka örnek için bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 556.

hayret yoluyla birbirlerine "bir adam" diye hitap ettikleri şahsiyetten Hz. Muhammed'i kastettiklerini kaydetmiştir.[948] Oysa ki, Kureyş kâfirleri Hz. Muhammed'in tanınan bir kişi olduğunu bildikleri halde onu, bilinmeyen ve tanınmayan kişi olarak nitelendirmeleri onu küçük düşürmek içindir. O yüzden onlar önem vermediklerini göstermek amacıyla adını zikretmek yerine belirsiz bir kelimeyle hitap etmeyi seçmişlerdir.

Sa'lebî, Zâriyât Sûresi'nin "يَسْئَلُونَ اَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ / *Ceza günü ne zaman? diye sorarlar.*" anlamındaki 12. âyetindeki sorunun istihzâen sarf edilmiş bir ifade olduğunu belirtmektedir.[949] Kıyamet gününü ve hesaba çekilmeyi inkâr edenler, Hz. Muhammed'e sordukları bu sorudan gerçekten bilgi edinmek amacıyla değil, istihzâ/alay olsun diye sormaktaydılar. Zira onlar o günün bir an önce gelmesini, istiyorlardı.[950]

2.4.4.2.2. Takdîm ve Te'hîr

Takdîm ve te'hîr, âyetlerdeki ifadelerin yer değiştirilip öne alınması ve geriye bırakılması, demektir.

Müfessir, âyetleri takdim ve te'hîr unsurları çerçevesinde değerlendirerek izahlar yapmıştır. Tefsirinde bu konuyla ilgili birçok örneğe rastlanabilir. Kimi zaman bizzat kendisi dolaylı olarak, kimi zaman da âlimlerin görüşleri doğrultusunda takdim ve te'hirleri göstermiştir. Mesela; Nîsâ Sûresi'nin مَا يَفْعَلُ اللّٰهُ بِعَذَابِكُمْ اِنْ شَكَرْتُمْ وَاٰمَنْتُمْ *"Eğer şükreder ve iman ederseniz, Allah size niye azab etsin ki?"*[951] âyet-i kerîmesinde "takdîm" ve "te'hîr" bulunduğunu ifade ederek söz konusu ibarenin takdirini şöyle yapmaktadır:

"ما يفعل الله بعذابكم ان آمنتم وشكرتم/Eğer siz On'a iman edip şükredecek olursanız, sizlere ne diye azab etsin ki? Yani iman olmadan şükrün faydası olmaz" Dolayısıyla âyetteki îman; lafız olarak arkada olsa da anlam açısından öndedir.[952]

948 Sa'lebî, a.g.e., V, 139.
949 Sa'lebî, a.g.e., V, 561.
950 Başka örnek için bkz. Sa'lebî, a.g.e., III, 279, 312, 340; IV, 504; V, 67, 217.
951 Nisâ, 4/147.
952 Sa'lebî, a.g.e., II, 379.

Sa‘lebî, En’âm Sûresi’nin وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ لِاَبِيهِ اٰزَرَ اَتَتَّخِذُ اَصْنَاماً اٰلِهَةً *“Hani İbrahim babası Âzer'e, "Sen putları ilah mı ediniyorsun?”* anlamındaki 74. âyetinde “takdîm” ve “te’hîr” olduğunu zikrederek, ifadenin takdiri şu manada olur: “أتتخذ آزر أصناما آلهة / Sen Âzer’i putlar mı ediniyorsun?”, demektedir[953]

Müfessir, Mutaffifîn Sûresi’nin وَما أَدْراكَ ما عِلِّيُّونَ * كِتابٌ مَرْقُومٌ şeklindeki 19-20. âyetlerinde takdîm ve te’hîr olduğunu söyleyerek, buna göre âyetin takdiri: “ إنّ كتاب الأبرار مرقوم في عليين/ İyi kimselerin amel defterleri, iliyyûn’da yazılmış bir kitaptır” şeklindedir, demiştir.[954]

Sa‘lebî, âyetlerde bulunan “takdim” ve “te’hîr”i bazen müfessirlerin sözleriyle de açıklamaktadır. Örneğin, Âl-i İmrân Sûresi’nin وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ*“Furkan'ı da indirdi.”* mealindeki 4. âyetinde geçen ifadede Süddî’ye göre “takdim” ve “te’hîr” vardır, sözünü aktarmaktadır. Ona göre âyetin takdiri şöyledir: “وأنزل التوراة والإنجيل والفرقان هدى للمتقين/Allah Tevrât’ı, İncîl’i ve Kur’ân’ı indirdi, onda müttakîler için hidayet vardır.”[955]

2.4.4.2.3. İdmâr (Gizleme)

Müfessir, Bakara Sûresi’nin مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ*“Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu”* anlamındaki 261. âyetinde ihtisâr ve idmâr olduğunu söyleyerek âyetin takdiri şı şekilde olur demiştir: “مثل صدقات الذين ينفقون أموالهم Mallarını harcayanların sadakalarının durumu/misali gibidir.”[956]

A’râf Sûresi’nin “وَاِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً/*Çirkin bir iş işledikleri vakit…”* anlamındaki 28. âyetinde idmâr (gizlilik) olduğunu belirten Sa‘lebî, manasının: “اِذَا فعَلوا فَاحشة وغُواعنها Çirkin

953 Sa‘lebî, a.g.e., II, 547. Daha fazla örnek için bkz. I, 151; II, 74; III, 89; IV, 49; VI, 277, 458.
954 Sa‘lebî, a.g.e., VI, 404.
955 Sa‘lebî, a.g.e., II, 6. Daha fazla örnek için bkz. I, 37, 98, 476-477; II, 73, 167; III, 209, 412; IV, 120, 199, 379; V, 161, 174, 341, 392; VI, 31, 100, 599.
956 Sa‘lebî, a.g.e., I, 444.

bir şey işlediklerinde, o çirkin şey onlara yasaklanır" onlar da: "قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا اٰبَاۤءَنَا /*Biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, derler"*[957] şeklinde olduğunu söylemektedir.[958]

Meryem Sûresi'nin وَاِنْ مِّنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا *"(Ey insanlar!) Sizden cehenneme varmayacak hiç kimse yoktur"*[959] âyetinde idmâr (gizleme) vardır, denilmiştir. Bu duruma göre takdiri şu şekildedir:

والله ان منكم يعني: ما منكم من أحد (إلّا واردُها) "içinizde ona (cehenneme) uğramayacak yoktur."[960]

2.4.4.2.4. Temennî (Bir Şeyi İstemek, Arzu Etmek)

Arapça'da temennî ifade eden edatların başında *ليت/leyte* gelmektedir. Bu edat değişik şekillerde Kur'ân'da birçok yerde geçmektedir. Bununla beraber bazen لو– هل – لعل edatları da, öbür anlamlarının yanında temennî manası taşıyabilmektedir. Sa'lebî âyetleri tefsir ederken farklı anlamlarda kullanılan bu edatların temennî ifade eden anlamlarına da işaret etmektedir. Mesela; Münâfikûn Sûresi'nin " وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنٰكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَّاْتِيَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُوْلَ رَبِّ لَوْلَآ اَخَّرْتَنِيْٓ" "*Size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayın; yoksa ölüm gelip çattığında şöyle dersiniz:* "*Rabbim! Keşke beni geciktirsen de…"* mealindeki 10. âyetinde geçen لَوْلَآ'daki olumsuz لَآ edatının sıla yani fazladan geldiğini ve buna göre de temennî anlam ifade ettiğini belirtmektedir.[961]

2.4.4.3. Bedî'

Bedî' kelimesi sözlükte, "örneksiz ve benzersiz olarak yaratan ve icat eden" anlamına gelmektedir. Nitekim Kur'ân'da, *"O göklerin ve yerin eşsiz/benzersiz*

957 A'râf, 7/28.
958 Sa'lebî, a.g.e., III, 16.
959 Meryem, 19/71.
960 Sa'lebî, a.g.e., IV, 187. Konuyla ilgili ayrıca şu örneklere de bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 22; II, 579; III, 345, 480; IV, 341; V, 418.
961 Sa'lebî, a.g.e., VI, 202.

yaratıcısıdır"[962] mealindeki âyette geçen bedî' kelimesi bu manayı taşımaktadır.[963] Belağat ilminde bedî', "edebî sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, mâna bakımından mâkul ve aynı zamanda bir âhenge sahip olmasının usul ve kaidelerini inceleyen ilim demektir."[964]

Müfessir es-Sa'lebî tefsirinde, beyân ve meânî ilimleri hakkında âyetler ışığında vermiş olduğu bilgilendirmeyi, bedî' ilmine dair verdiği pek söylenemez. Şurada bedî' ilminin şu sanatı vardır diye belirgin bir açıklamada bulunmasına rastlanılmamıştır. Bununla birlikte, eserinde açık olarak belirtmemiş olsa da bedî' ilmi kapsamına giren bazı âyetleri değerlendirdiği söylenebilir. Şimdi konuyla ilgili bazı örnekler sunmaya çalışacağız.

Zâriyât Sûresi'nin "وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ /*Biz göğü kuvvet/kudret ile bina ettik"* şeklindeki 47. âyetinde geçen أَيْدٍ/*eydin* kelimesi esas olarak "eller" demektir. Fakat bu anlamın Allah Te'âlâ'ya atfedilmesi doğru değildir. Dolayısıyla müfessirimiz de bu kelimeyi asıl manası olarak *eller* şeklinde değil, *kuvvet/kudret* şeklinde tefsir ettiğini görmekteyiz.[965] Buna göre âyetin manası da mealde olduğu gibi *"Biz göğü kuvvet/kudret ile bina ettik"* şeklindedir. Müfessir, âyette geçen kelime ile ilgili açıkça bedî' ilminin sanatını tasrih etmemiştir. Fakat burada bedî' ilmi içerisinde bulunan ve mana ile ilgili süsleme sanatı olan muraşşah tevriye (kapalı tevriye)[966] vardır.[967]

2.4.5. Şiirle İstişhâdı

Sa'lebî, dilbilgisi yapısına baz oluşturmak için şiirle istişhad yöntemini kullanarak konulara açıklık getirir. Böyle bir yolun tercih edilmesinin sebebi de, âyete verilen mananın daha net bir şekilde anlaşılmasıdır. O, bazen şiirle istişhad yöntemi üzerinden

---

962 Bakara, 2/117.
963 İbn Manzûr, a.g.e., VIII, 6; Bolelli, a.g.e., s. 405; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Bedî'", *DİA*, İstanbul: 1992, C. 5, s. 320.
964 Bolelli, a.g.e., s. 405; Hacımüftüoğlu, a.g.md., s. 320.
965 Sa'lebî, a.g.e., V, 569.
966 Yakın veya uzak manası ile ilgili bir kelimenin zikredilmesi demektir. Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, II, 226.
967 Daha geniş bilgi için bkz. Abdülazîz Atik, *'İlmü'l-Bedî'*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, s. 127; Süyûtî, *el-İtkân*, II, 226; Bolelli, a.g.e., s. 464.

konuya açıklık getirirken meânî bilginlerinin görüşlerini de zikreder. Zaman zaman kendisinin tercihte bulunduğu da görülmektedir.

2.4.5.1. Âyette Geçen "مَا" Edatını Şiirle Açıklaması

Sa'lebî, Yüce Allah'ın وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ [968] âyetinde وَيَخْتَارُ kelimesiyle ilgili Ferrâ'nın şu görüşlerini vererek tercihte bulunmaktadır. Birincisi; وَيَخْتَارُ kelimesinden sonra gelen مَا 'nın "ellezî" manasında olup geçmek caizdir. Buna göre mana şöyle olur: "İbadet etmelerini istediği ve onları davet ettiği şeylerden onlar için seçim (hayır) olan şeyi ister." İkincisi ise; وَيَخْتَارُ kelimesinden sonra gelen مَا lafzı "yoktur" manasında bir nefy edadır ve dolayısıyla وَيَخْتَارُ kelimesinde durmak daha iyidir. Buna göre de manası şöyle olur: Onların Allah'a karşı bir seçme hakkı bulunmamaktadır. Sa'lebî, Ferrâ'nın bu ikinci görüşüne katılarak bunun daha doğru ve isabetli olduğunu zikretmiştir.[969] Bunun Yüce Allah'ın şu buyruğuna benzediğini belirtir:

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُولُهٗٓ اَمْراً اَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ "*Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda seçim yapma hakları yoktur.*"[970] Sa'lebî, bunun üstüne âyet-i kerîmedeki ibare daha iyi anlaşılabilmesini sağlayabilmek için emsal yapıdaki ifadelerin, zikredilecek şiirlerdeki kullanım yapısını gözönünde bulundurarak manayı tavzîh etmiştir. Hocası Ebu'l-Kâsım b. Habîb'in, Mahmud el-Verrak'ın şiirlerinden şu beyitleri kendisine okuduğunu zikretmektedir:

أَنْشَدَنِي الأُسْتَاذ أَبُو الْقَاسِم الْحَسَن بْن مُحَمَّدِ بْنِ حَبِيب ، أَنْشَدَنِي أَبُو جَعْفَر مُحَمَّد بْنُ صَالِح :أَنْشَدنَا حَمَّادُ :أَنْشَدِنِي حماد بْنُ عَلِي الْبَكْرَاوِيُّ ، لِمَحْمُود بْنِ الْحَسنِ الْوَرَّاق

تَوَكَّلْ عَلَى الرَّحْمَن فِي كُلّ حَاجَة ... أَرَدْتَ فَإِن اللهَ يَقْضي وَيَقْدرُ

968 Kasas, 28/68.
969 Sa'lebî, a.g.e., IV, 547.
970 Ahzâb, 33/36.

"Arzu ettiğin her türlü ihtiyaca karşı Rahman'a (Allah'a) yönel ve güven. Muhakkak ki O, hükmeden ve takdir edendir"

مَتَى مَا يُرِدْ ذُو الْعَرشِ أمْرا بعَبْدِهِ ... يُصِبْهُ وَمَا لِلْعَبدِ مَا يَتخيَّرُ

"Ne zaman ki Arş'ın sahibi kulu için bir şeyi murad etti. Ona isabet eder ve kulun hiçbir şekilde seçebilme hakkı olmaz"

وَقَد يَهْلِكُ الْإِنْسَانُ مِنْ وَجهٍ أَمِنَه ... وَيَنْجُو بِحَمْدِ اللهِ مِنْ حَيْث يَحْذرُ

"Bazen insan sakındığı yerden (gelen tehlike ile) helak olur gider. Yüce Allah'a hamdolsun, (kimi zaman) sakındığı cihetten de kurtuluşa erer."

Yine hocası Ebu'l-Kâsım, Cüneyd b. Ahmed et-Taberî isimli şairin şu beyitlerini kendisine dinletmiştir:

الْعَبدُ ذُو ضَجرٍ وَالرَّبّ ذُو قَدَرٍ ... وَالدَهْر ذُو دوَلٍ وَالرِّزْقُ مَقْسومُ

"Kul usanır durur, Rab ise takdir eder. Zaman döner dolaşır, rızık ise paylaştırılmıştır"

وَالْخَيرُ أَجْمَعُ فِيمَا اخْتارَ خَالِقُنَا ... وَفِي اخْتِيَارِ سِوَاه اللَّومُ وَالشُّومُ

"Bütün hayırlar yaratıcımızın seçtiğindedir. O'ndan başkasının seçtiklerinde ise kınama vardır, uğursuzluk vardır."[971]

Görüldüğü üzere müfessir, dilbilgisi yapısına baz oluşturmak için şiirle istişhad yöntemini kullanarak konulara açıklık getirmiştir. Böyle bir yolun tercih edilmesinin sebebi, âyete verilen mananın daha net bir şekilde gösterilmesinin istenmesi olmalıdır.

---

971 Sa'lebî, a.g.e., IV, 547; Beyitlerin Arapça olan kısmı için http://www.motasem.net web sayfasından yararlanılmıştır (09.08.2018). Türkçe olan kısımları ise kısmen tarafımızdan çevirilmiş olmakla beraber http://www.islamilimleri.com web sayfasındaki Kurtubî ve İbnu'l-Cevzî'nin Türkçe'ye tercüme edilen tefsirlerinden de istifade edilmiştir. (09.08.2018).

2.5. TASAVVUF

Sa'lebî, âyetleri tefsir ederken selefin ve diğer müfessirlerin görüşleriyle yetinmemiş, bunun yanı sıra yeri geldikçe mutesavvıf ehlinin görüşlerine de yer vermiştir. Hatta bununla ilgili kendisi tefsirinin birçok yerinde **قال اهل الإشارة** *"ehlu'l-işâre dedi ki"* tabirini kullandığını görmek mümkündür. Bundan dolayı da daha önce söylediğimiz gibi eserinde bir takım tasavvufî yorumlar bulundurduğundan, ayrıca olarak işârî tefsirler arasında sayılmıştır.[972] Fakat burada şunu belirtmek gerekir ki onun tefsirinde ehl-i işârenin görüşleri bulundurulması kendisinin sûfî akîdesine bağlı olup inandığına veya onların görüşlerini benimsediğini göstermez. Çünkü ne mukaddimede ne de tefsirinin hiçbir yerinde böyle bir şeyden bahsettiğini rastlanmamıştır. Büyük ihtimalle müfessir Sülemî'nin[973] etkisinde kaldığı için bu gibi yorumlara yer vermiştir. Tefsirinin mukaddimesinde Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsirini*[974] bizzat Sülemi'den dinlediğini ifade ederek: *"Hakâiku't-Tefsîrin tamamını müellifi Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'ye okudum, doğruluğunu kabul etti"* demiştir.[975] Sülemî dışında her ne kadar mukaddimede istifade etmiş olduğu tasavvufî tefsirlerinin müelliflerin isimleri ile birlikte zikretmese de onun buna benzer diğer tasavvufî tefsirlerden de yararlandığını düşünülmektedir. Çünkü âyetleri tefsir edişi esnasında doğrudan muayyen bir müellifin görüşünü zikretmekle beraber bazen de zikretmeksizin genel mahiyetinde **قال اهل الإشارة** *"ehlu'l-işâre dedi ki"* tabirini kullanmıştır. Bu bakımdan *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı baz oluşturan kaynaklarından biri de işârî tefsirlerinin olduğunu söylenebilir.

---

[972] Süleyman Ateş, Sa'lebî'nin tefsirini işârî tefsir ekolunun içinde bir eser olarak nitelendirmiştir. Bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 95.

[973] Eski tabakat ve diğer kaynaklarda zikredilmemekle beraber Sa'lebî'nin *Katle'l-Kur'ân* adlı eserinin tahkikini yapan Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî' bu eserde, Sa'lebî'nin hocaları hakkında bahsederken "Tabakâtu's-Sûfiyye"nin müellifi olan Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021) de Sa'lebî'nin hocası sayıldığını kaydetmiştir. Bkz. Sa'lebî, *Katle'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', s. 26; Nitekim biz de eserini okuma ve inceleme aşamasında iken Sa'lebî'nin bizzat kendisinin birçok yerde Sülemî'den doğrudan işitip haber naklettiğini zikrettiğinden onun hocası olması ihtimal olduğu düşünmüyor değiliz. Sülemî'den muhtelif sûreler üzerine haber nakletmiştir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 435, 436, 599.

[974] Bu eser, işârî tefsir hakkında en önemli kaynaklardan sayılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 92.

[975] Sa'lebî, a.g.e., I, 14; Bu cümlenin aynısını aktaran Süleyman Ateş de olmuştur. Fakat Ateş'e göre Sülemî, Sa'lebî'nin hocalarından olup olmadığı konusunda herhangi bir şey söylememiş ancak onun Sülemî'ye ait olan kitabını dinlediğini belirtmiştir. Daha önce de belirtmiştik. Bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Ekolü*, s. 96-97.

Genel olarak Sa‘lebî, hemen hemen her âyeti çeşitli yönleriyle ele alıp tefsir etmiştir. Bazen de bu yönlerin içerisinde işârî ehlinin görüşleri yer almaktadır. Onların âyet üzerindeki farklı düşüncelerini ve yorumlarını herhangi bir tercih yapmaksızın tefsirinde zikretmiştir. Örneğin:

Allah Te’âlâ Bakara Sûresi’nin ilk âyetinde ﴿١﴾ الٓمٓ *“Elif Lâm Mîm”*[976] buyurmaktadır. *Hurûf-ı Mukatta*’a ile başlayan bu sûrenin başındaki âyeti hakkında müfessirlerin görüşlerine genişçe yer verdikten sonra Sa‘lebî, buna ilaveten işâret ehlinin: “Elif’in anlamının (Ben varım); “Lâm”ın anlamının herşey (Bana ait); “Mîm”in anlamının ise her şey (Benden olur) olduğunu dediklerini aktarmaktadır.[977]

Yine Bakara Sûresi’nin[978] فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى âyeti tefsiri esnasında söz konusu âyette geçen طاغُوت “Tâğût” ifadesi ehli işâre’ye göre kişinin nefsi anlamında olup bu hususta mananın beyânı Yûsuf Sûresi’nin اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّوْءِ *“...nefis aşırı derecede kötülüğü emreder...”*[979] âyetinde geçtiğini söylemişlerdir.[980]

Allah Te’âlâ’nın Tâhâ Sûresi 12. âyetinde اِنِّيْٓ اَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ buyurmaktadır. Bu âyet-i celîledeki ayakkabılarının çıkarmasıyla ilgili emrin sebebi, Hz. Muhammed (s.a.v)’in sözünde belirtildiği şekilde her ikisinin ölmüş eşeğin derisinden olmasındandır. Sa‘lebî bu haberi Resûlullah (s.a.v.)’a kadar uzanan isnad zinciriyle aktarmıştır. Selef ve tabiînden gelen diğer yorumları zikrettikten sonra sonunda işaret ehlinin bu âyet hakkındaki görüşüne yer verir.[981]

Mezkûr âyetin manası ile ilgili işâret ehli dedi ki: “Kalbini, aileni ve çocuklarını düşünme meşgüliyetinden boşalt.” Dediler ki tabir de böyledir. Bir kimse rüyada ayakkabı giydiğini görse, evleneceğine işâret eder.

---

976 Bakara, 2/1.
977 Sa‘lebî, a.g.e., I, 65.
978 Bakara, 2/256.
979 Yûsuf, 12/53.
980 Sa‘lebî, a.g.e., I, 424; Ayrıca bkz. Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *Hakâiku’t-Tefsîr,* thk. Seyyid İmrân, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İ’lmiyye, 2001, I, 77.
981 Sa‘lebî, a.g.e., IV, 202.

Kehf Sûresi'nin وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ *"...unuttuğun zaman Rabbini an ve..."*[982] buyruğuna ehli işâre şöyle bir mana vermişlerdir. Bir şeyin unutulması hak olursa, Rabb'ini hatırla. Çünkü O, sana unutulan şeyi hatırlatır. Yani Rabb'ın dışındaki varlıklar insanın yanından gittikçe onlar, Rabb'ın yanında gerçek bir varlığı olmadıklarını hatırladıkça Rabbini zikret. Zira ancak başkalarının gerçek varlığının olmadığını bildiği anda Rabbini hatırlıyor insan. Bunu Zünnûn el-Misrî'nin (ö. 245/859 [?]) sözü teyid eder ki o şöyle demiştir: "Kim ki Allah'ı zikrederse onun dışındaki bütün varlıklarını gerçek varlığının olmadığını anlar ve dolayısıyla onları unutuverir. Unuttuğu zaman Allah, olan herşeyi insan için korur ve onların yerine de Allah bu insana yeter olur."[983]

Sa'lebî, Şuarâ Sûresi'nin وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ 81. âyeti hakkında sadece işâret ehlinin görüşleri ile yetinerek açıklama yapmıştır. O, işâret ehlinin birkaç şekilde yorumlamış olduklarını zikretmektedir:

1- Adâlet ile benim canımı alan, fazl (lütfu) ile beni diriltir.
2- Mâsiyetler ile benim canımı alan, itaâtler ile beni diriltir.
3- Firâk (ayrılık) ile benim canımı alan, kavuşma ile beni diriltir.
4- Hızlân (yardımsız, sefâlet) ile benim canımı alan, tevfik ile beni diriltir.
5- Ğına ile benim canımı alan, ğına ile beni diriltir.
6- Cehâlet ile benim canımı alan, ilim[984] (akıl) ile beni diriltir.[985]

Hurûf-ı Mukatta'a ile başlayan Neml Sûresi'nin طٰسٓ *"Ta-Sîn."*[986] harflerinin ehli işâre'ye göre, habîbi Muhammed (s.a.v)'in kalbinin sırrının saflığına işâret edilmektedir.[987]

---

982 Kehf, 18/24.
983 Sa'lebî, a.g.e., IV, 114.
984 Tefsiri'nin son baskısında bu şekilde geçmektedir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., XX, 71.
985 Sa'lebî, a.g.e., IV, 453.
986 Neml, 27/1.
987 Sa'lebî, a.g.e., IV, 471. *Hurûfu-ı Mukatta*'a ile ilgili genişçe bilgi verilmiştir. Müfessirlerin çoğu bunları, Kur'ân'ın mu'cizelerinden sayıp hâkîkî mananın sadece Allah Te'âlâ'nın bilgisinde saklı bulunduğu harfler olarak nitelendirmişlerdir. Bizlerden, bu harflere sadece zâhiren inanarak tilavet ile teabbud etmekle yetinmemiz istenilmektedir.

Zümer Sûresi'nin وَلَقَدْ اُوْحِيَ اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَۚ لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ 65. âyetini işâret ehli; Hz. Muhammed'e ve kendisinden önce vahyedilenler konusunda en ufak bir şek ve şüphenin meydana gelmesi durumunda amellerin boşa gideceğini manasında olduğunu ifade etmişlerdir.[988]

Mü'min Sûresi'nin 3. âyetindeki غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِۖ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۖ اِلَيْهِ الْمَصِيرُ buyruğuna ehli işâre: Allah Te'âlâ'nın lütfu ile غَافِرِ الذَّنْبِ *"günahı bağışlayan" ve* وَقَابِلِ التَّوْبِ *"tevbeyi kabul eden"* edeceğini va'adde bulunan ve adâlet gereği شَدِيدِ الْعِقَابِ *"azabı ağır"* olan ve "*O'ndan başka ilah yoktur. Dönüş yalnız O'nadır"* لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَۖ اِلَيْهِ الْمَصِيرُ O'ndan başkasına dönüşün olmayacağını şeklinde yorumlamışlardır.[989] Yani Allah Te'âlâ lütfüyle isteyenin günahını bağışladığı gibi tevbesini de kabul etme konusunda va'adde bulunan ve O'nun va'adinde şüphe olmaması gerektiğini gösterilmiş olmalıdır. Ancak O, lütfu ile bağışlayan ve merhamet edenin dışında bir de azâbın olduğu bilinmelidir ki; O'ndan başka hiçbir şeye kulluk edilmesin; aksi halde her bir ferde adâletsizlik yapmaksızın cezasını gerçekleştirir. Böylece itaat eden kimseye mükâfat, isyan eden kimseye de ceza verir ve eninde sonunda dönüş ancak O'na olacaktır.

Rahmân Sûresi'nin مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِۙ ﴿١٩﴾ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِۚ ﴿٢٠﴾ 19. âyetinde geçen *"iki deniz"* ehli işâre'ye göre, birincisi ma'rifetu'l-kalb (kalp bilgisi) diğeri ise kalp bilgisi konusunda ma'siyetu'n-nefs (nefsin isyânı)'dır. 20. âyetteki "*aralarında bir engel vardır"* kısmını ise ikisi arasında rahmet ve masumluktan kaynaklanan bir perde olduğu ve bu sebepten dolayı ikisinin birbirine geçip karışmadığı ve etkilenmediği anlatılmaktadır.[990]

988 Sa'lebî, a.g.e., V, 320.
989 Sa'lebî, a.g.e., V, 334.
990 Sa'lebî, a.g.e., VI, 54.

İnsân Sûresi'nin وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَاباً طَهُوراً *"Rableri onlara tertemiz bir içecek içirecektir."*[991] âyeti hakkında Sa'lebî, ehli sülûk ve ehli işâre'den gelen birçok görüş nakletmekle birlikte biz bunlardan sadece bir tanesini zikretmekle yetineceğiz.

Ben (Sa'lebî), Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den şöyle derken duydum. O da Ebû Bekr er-Râzî'den, o Tayyib el-Cemmâl'in şöyle derken duydum: Sehl b. Abdullah'ın arkasında yatsıyı kıldım ve وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَاباً طَهُوراً *"Rableri onlara tertemiz bir içecek içirecektir"* âyetini okuduğunda sanki bir şey emiyormuş gibi ağızını hareket ettirmeye başladı. Namaz bitince kendisine: Sen bir şey mi içiyordun yoksa Kur'ân mı okuyordun? denilğinde o şöyle cevap verdi; Vallahi, bu âyeti okurken içtiğim şeyin lezzetini onda bulamasaydım onu okumazdım.[992]

İnfitâr Sûresi'nin يَا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ *"Ey insan! Seni çok cömert sahibi olan Rabbine karşı aldatan nedir?"*[993] âyeti ile ilgili Sa'lebî, çeşitli nakillerde bulunarak açıklamalarda bulunmuştur. Daha sonra âyette geçen بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ kısmı ile ilgili ehli işâre'nin şöyle dediğini nakleder. Ehlu'l-işâre dedi ki: "Âyette kerem (cömert) sıfatlarının zikredilip de diğer sıfat ve isimler zikredilmeyince sanki "beni kerem sahibinin keremi aldattı" deyinceye dek cevap sızdırılmış gibi oldu. Ardından Zünnûn el-Mısrî'nin sözüne yer vererek onun bu konuda şöyle dediğini aktarmaktadır: "Hak Te'âlâ'nın setri altında durup da aldanış içerisinde yaşayan ve bunu hissetmeyen çok insanlar vardır."[994]

Konuyla ilgili bir diğer ve son örnek olarak Sa'lebî Fecr Sûresi'nin وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفاً صَفاً 22. âyetinde geçen وَجَاءَ رَبُّكَ *"Rabbin geldiğinde"* ifadesine Hasan; Rabbinin emri ve kazası geldiği vakit, şeklinde tefsir ettiğini belirttikten sonra akabinde işâret ehli'nin şöyle dediğini zikreder: Rabbi'nin kudreti zuhur ettiğinde bütün herşeyi istilâ edecektir. Hak Te'âlâ'nın ise bir mekândan bir diğer mekâna geçmek ile vasıflandırılamaz. Allah için mekân ve zaman, O'nun üzerinden zamanın geçmesi bir ihtimal söz konusu bile olamadığına göre, öyleyse bir mekândan bir başka mekâna nakledilme ve geçiş O'nun

991 İnsân, 76/21.
992 Sa'lebî, a.g.e., VI, 350; Sülemî, a.g.e., II, 265.
993 İnfitâr, 82/6.
994 Sa'lebî, a.g.e., VI, 395.

için nasıl mümkün olsun? Zira bir şeyin üzerinden zamanın geçmesi, vakitlerin geçmesi demektir ki bu durumda bir şeyi ele geçiremeyen ise aciz sayılmaktadır.[995]

2.6. SORU-CEVAP YÖNTEMİ

Daha önce de söylediğimiz gibi Sa'lebî, Kur'ân-ı Kerîm'i birçok yöntem üzerine tefsir etmeye gayret gösterdiği için eserine farklı bir zenginlik ve değer kazandırmıştır. Bu yöntemlerden birisi de soru-cevap şeklidir. Müfessir, Kur'ân'daki bazı âyetlere çok fazla olmakla beraber soru-cevap yöntemine de başvurarak açıklama yapmaya çalışmıştır. Bu bakımdan âyetler hakkında çeşitli görüş ve yorumlar vermesinin yanı sıra aralarında bir de soru-cevap yötemine yönelmektedir. Bazen de sadece soru-cevap yöntemi ile âyete açıklama yapmaktadır. Sa'lebî'nin tefsirinde bu yöntem üzerinde yaptığı açıklamalarının sayısı yaklaşık olarak 57 olduğu görülmektedir.

Âyetlerin tefsiri esnasında soru şeklindeki kullandığı tabirler فإن قيل *"Eğer denilirse ki",* إن قيل *"Eğer denilirse",* olmuşken; cevap verirken kullandığı tabirler ise قلنا *"Deriz ki",* فالجواب *"Cevâbı",* الجواب عنه *"Bunun cevâbı",* قيل *"Denilir"* şeklindeki olmuştur.

Müfessir, Bakara Sûresi'ndeki وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۜ 260. âyetinin sadedinde Sa'lebî bir soru sorarak konuya selefin görüşleri doğrultusunda cevap vermeye gayret göstermiştir. "Eğer denilirse: "Bu âyet ile ilgili Hz. İbrâhîm'in Allah azze ve celleden ölüleri nasıl diriltdiğini görmek istemesinin nedeni nedir? Ayrıca Hz. İbrâhîm, Allah Te'âlâ'nın ölüleri diriltmesinden şüphe ediyormuydu ki; وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِيۜ *"...ancak kalbimin tatmin olması için…"*[996] sözünü söylemiş olsun?"

Bunun cevâbı farklı vecihlerle şöyle izah edilmiştir:

---

995 Sa'lebî, a.g.e., VI, 455. Sa'lebî'nin tefsirini tasavvuf açısından değerlendirmiş olan Abdukuddus Avazbek Uulu'nun *es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ında İşârî Tefsir* ve Hasan Hüseyin Yeşil'in *Ebû İshâk es-Sa'lebî ve İşârî Tefsir* adlı yüksek lisans tezlerine başvurulabilir.

996 Bakara, 2/260.

Müfessirlerden Hasan, Atâ el-Horasânî, Dahhâk, Katâde ve İbn Cüreyc; Hz. İbrâhîm peygamberin bu soruyu sormasının nedeni, kendisinin ölmüş bir hayvana rastlamasıdır, demişlerdir. İbn Cüreyc bu konuda şöyle demiştir: Deniz kıyısında bir eşek leşi bulunmaktaydı. Atâ ise bu Taberiyye gölü kıyısında bir yerde ölmüştür, der. Dediler ki; Hz. İbrâhîm bu hayvanı kara ve deniz hayvanları tarafından parçalanmış halde görmüştür. Deniz suyu yükseldiğinde deniz canavarı ve iki balık gelerek onu yemiştir. Çünkü denizin içinde kalmıştır. Deniz suyu eksilince bu sefer yırtıcı kara hayvanlar gelerek onu yedi ve hayvandan geriye kemikten başka hiçbirşey kalmamıştır. Yırtıcı hayvanlar gidince kuşlar gelmişti ve geriye kalan ufak tefek şeyleri yemişlerdi. Hz. İbrâhîm bunları görür görmez şaşkına döndü ve kendi kendine şöyle demiştir: "Yâ Rabbi, senin bu hayvanı yırtıcı hayvanların, kuşların ve balıkların karınlarından tekrar cem edeceğine biliyorum. Bir de ona nasıl hayat verdiğini göster ki yakîn inancım artsın." Allah Te'âlâ Hz. İbrâhîmi kınadı ve ölüleri dirilteceğime قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْۜ *"inanmıyor musun?"* buyurunca Hz. İbrâhîm: قَالَ بَلٰى *"elbette inandım"* yâ Rabbi, biliyorum ve inanıyorum وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْۜ *"...ancak kalbimin tatmin olması için*…" demiştir. Hz. İbrâhîm bunu isterken Yüce Allah'ın kudretinden şüphe ettiğinden istememiştir. O sadece olayı bizzat yakından gözle görüp kesin bilginin pekişmesi için böyle bir istekte bulunmuştur. Hz. İbrâhîm: "Kalbinin görmek ve müşâhede etmekle sükûnete ermesi için bu şekildeki 'ilme'l-yakîn bilginin kendine 'ayne'l-yakîn (kesin bilginin) derecesine ulaşmasını istemiştir. Çünkü bu, haber almak veya vermek nasıl ki aynı değilse gözle görmek ve göstermek de aynı değildir, demiştir." Öyle ki bazı insanlar bir şeyi bilir ve inanır fakat yine de o şeyde herhangi bir şüphe kalmasın diye gözle görmeyi arzu eder. Ve yine bir mü'minin inandığı halde Allah Te'âlâ'yı ve Hz. Peygamber'i görmek istemesi gibidir. İşte bu da ona benzer.[997]

Nisâ Sûresi'nin اِنَّ الَّذِيْنَ تَوَفّٰىهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ *"Meleklerin canını aldığı kimseler..."*[998] âyet-i kerîmesinde geçen *"meleklerden"* kasdın meleku'l-mevt (ölüm meleği) olduğu denilmiştir. Çünkü Yüce Allah bir âyette geçen hitabını başka bir âyette (Secde, 32/11) قُلْ

997 Sa'lebî, a.g.e., I, 437-438.
998 Nisâ, 4/97.

يَتَوَفّٰىكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُوْنَ buyurarak açıklamaktadır. Âyetin tefsiri sadedinde Sa'lebî bu konuyla ilgili soru-cevap şekli üzerine giderek âyeti açıklığa kavuşturmaktadır. Şöyle ki, Sa'lebî: "Eğer ki, buradaki *"melekler"* lafzını Allah Te'âlâ niçin çoğul şeklinde buyurmuş? denilirse, bunun cevabı şöyle olur: Çünkü çoğul olarak verilen hitabındaki muradın tekil manada olduğunu; Allah Te'âlâ'nın Kur'an'da *"انا نحن"* hitabında olduğu gibi, bunun *"ان الله"* şeklinde olduğunu anlaşılması gerektiğini; tekil manada kullanıldığı bilinmesi gerektiğini söylemektedir." Bunun gibi örnekler Kur'ân'da pek çoktur.[999]

Sa'lebî, Âli İmrân Sûresi 3. âyetinin قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ *"De ki: "Öfkenizden ölün!"*[1000] kısmı ile ilgili soru-cevap şeklinden hareketle açıklama getirmiştir. "Denilirse ki, Allah Te'âlâ herhangi bir şeye "ol" dediğinde o da hemen "oluverir" hakikatı varken nasıl oluyor da ölmediler? Buna şöyle cevap verilir: Bundan murad olunan şey, ölünceye kadar öfkenizle/kininizle kalın. Sa'lebî bu konu üzerine ayrıca Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin sözüne de yer vererek onun şöyle dediğini aktarmıştır: "Bu, onlara karşı yapılan bir bedduadır. Allah Te'âlâ'dan Hz. Peygamber'e onların öfkelerinden helak olmaları için yapmasını emrettiği bir bedduadır. Yani, ey Muhammed de ki: Öfkenizle helak olunuz."[1001]

Sa'lebî, A'râf Sûresi'nin وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذِ الْحَقُّ *"O gün amellerin tartılması da haktır"*[1002] âyeti tefsiri sadedinde şu soruyu sorarak cevap vermiştir:

"Her şeyin öncesini ve sonrasını bilen Allah Te'âlâ, kullarının amellerin miktarını bilmiyor mu, onları tartmakla ne gibi bir hikmet vardır? denilirse, deriz ki onda dört hikmet vardır:

Birincisi: Allah Te'âlâ kullarını ona inanmakla dünyada imtihan etmek içindir.

İkincisi: Âhirette saadet ve mutsuzluk alâmetini göstermek içindir.

---

999 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 344.
1000 Âli İmrân, 3/119.
1001 Sa'lebî, a.g.e., II, 138; Taberî, a.g.e., V, 721.
1002 A'râf, 7/8.

Üçüncüsü: Kullara, Allah katında neyin şer neyin hayr olduğunu tanıtmak içindir.

Dördüncüsü: Onlara karşı hüccet hazırlamak içindir."[1003]

Sa'lebî, bu açıklamaların benzerinin هٰذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ اِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"İşte kitabımız, size karşı gerçeği söylüyor. Çünkü biz yapmakta olduklarınızı kaydediyorduk"*[1004] âyetinde olduğunu ifade etmiştir.[1005]

[1003] Sa'lebî, a.g.e., III, 5.
[1004] Câsiye, 45/29.
[1005] Daha fazla örnek için bkz. I, 63, 97-98, 137, 337-338, 372, 425, 492; II, 299, 324, 326, 339, 344., 138; III, 6, 395, 412, 470, 513, 516; IV, 49, 189, 203, 241, 550; V, 68, 176, 258, 291, 570; VI, 57, 472.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'IN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

"Ulûmu'l-Kur'ân" kavramı bir izafet terkibi (isim tamlaması) olup bu terkibin içerisinde olan ulûm, ilm'in çoğuludur. Lügatta "bilmek ve anlamak"; terim olarak ise "bir konuyu delilleriyle tam bir şekilde anlama" manasındadır.[1006] Bu açıdan, Kur'ân'ın farklı yönleri üzerinde durarak daha net bir şekilde tanınması ve anlaşılmasını amaçlayan ilimlere, *"Ulûmu'l-Kur'ân/ Kur'ân ilimleri"* denilmektedir.[1007] Yani, Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın bütün yönleriyle doğrudan ilgilenmektedir. Kur'ân ilimleri ise şunlardır: "Mekkî-Medenî sûreler başta olmak üzere, Esbâb-ı Nüzûl, Nâsih-Mensûh, Kur'an'ın İsimleri; Toplanması; Çoğaltılması ve Tertibi, Sûre ve Âyet Bilgileri, Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver, Kırâat ve Tecvid Bilgileri, Fezâilü'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Havassü'I-Kur'ân, Vücûh-Nezâir, Emsâlü'l-Kur'ân, Aksâmü'l-Kur'ân, Üslûbü'l-Kur'ân, Muhkem-Müteşâbih, Mutlak-Mukayyed, Mücmel-Mübeyyen, İ'câzü'l-Kur'ân, Müfessirin Âdabı ve Şartları, Tefsîr ve Te'vil ilmi sayılabilir."[1008]

Kur'ân ilimlerinin sayısı ile ilgili görüş birliği bulunmamakla beraber *"el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân"*[1009] isimli kitabın sahibi Zerkeşî bunların sayısının 47 (kırk yedi) olduğunu söylerken; diğer taraftan *"el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân"*da mezkûr ilimlerin sayısı daha da artırılarak 80 (seksen) başlık altında incelenmiştir.[1010] Bu bakımdan iki eserin de Kur'ân ilimlerine dair yazılmış en kapsamlı eserler olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Zerkânî'nin *"Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eseri de bu kategorinin içinde yer aldığını söylemek mümkündür.

[1006] Ferruh Kahraman, "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Tefsirinin Kur'an İlimlerindeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi,* C: 49, sayı: 1, (2013), s. 12

[1007] Çelik, a.g.e., s. 99.

[1008] Bkz. Abdülhamit Birışık, "Kur'an", *DİA,* Ankara: 2002, C. 26, s. 402.

[1009] Zerkeşî, *el-Burhân,* I, 9-12.

[1010] Bkz. Çelik, a.g.e., s. 99; Abdülhamit Birışık, "Ulûmu'l-Kur'ân", *DİA,* İstanbul: 2012, C. 42, s. 133; Kahraman, a.g.m., s. 12.

Açıkça ifade edilmelidir ki, Sa'lebî Kur'ân ilimlerinin birçok alanını tefsirinde barındırmış[1011] ve Kur'ân'ı sadece Hz. Peygamber'in sünnetiyle veya ilk üç nesile ait kişilerin rivayetiyle tefsir etmemiş, yukarıda bahsi geçen bazı alanlar üzerine de konuları ele alıp incelemiştir. Tabi ki konuların işleyişinde, en çok ilk müfessirlerin rivayetlerini esas alarak tefsir yapmıştır. Gerçek olan şu ki, bütün müfessirler gibi Sa'lebî de Kur'ân'a kendi gücü nispetinde anladığı şekilde sınır aşmadan tefsir etmeye çalışmıştır. Her ne kadar müfessirlerin arasında belli konular üzerinde ihtilaflar olmuşsa da her birinin görüşü kıymetli sayılmaktadır. Hemen hemen eserlerinde Kur'ân hakkında aklın kabul edemeyeceği bir şey aktarmamışlardır. Dolayısıyla birbirlerine tenakuz edecek ve çelişkiye düşecek yollarına sapmadan Kur'ân'da murad olunan anlama itibar etmiş ve birbirlerinin görüşlerine saygı duymuşlardır. Dolayısıyla Sa'lebî tefsirinde olduğu gibi her bir tefsirin içinde de çok kıymetli bilgiler ve farklı yorumlar vardır. Bu bakımdan müfessirlerin arasında ihtilafların olmasının sebebi yukarıda zikrettiğimiz konuların doğmasından kaynaklandığı söylenebilir. Diğer taraftan Sa'lebî'nin *"el-Kâmil fî Ulûmi'l-Kur'ân"* adıyla Kur'ân ilimleri hakkında yazmış olduğu bir kitabı mevcuttur. Fakat daha önce eserler kısmında zikrettiğimiz gibi bu eserin kaybolduğu veya günümüze ulaşmadığı bildirilmiştir.[1012] Onun bu ilimlere yönelik bir eserinin mevcut olduğunu ispatlayan, kendi sözleri olsa gerektir. Tefsirin mukaddimesinde *"Bâbu İlmi'l-Kur'ân ve't-Tertîbu fîh"* adıyla bir başlık koymuş ve burada farklı hocaların kanalıyla rivayetler aktararak tefsirdeki Kur'ân ilimlerinin ehemmiyetine vurgu yapmıştır. Onun aktarmış olduğu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, Kur'ân tefsirinde bütün bu ilimlerin öğrenilmesinin gerekli olduğunu ve bunları bilmeden âyetlerin anlaşılmasında zorluklar oluşabileceğini söylemektedir.[1013]

Şimdi Sa'lebî'nin tefsirindeki hem rivâyete hem de dirâyete dayalı önemli görülen Kur'ân ilimlerinden bazılarını ne şekilde ele aldığı örneklerle birlikte anlatılmaya çalışılacaktır.

[1011] Üstad Nâsûhi Bilmen de, müfessirin düşünür bir kişiliğe sahip olduğunu, tefsirinde Kur'ân ilimleri üzerinden önemli noktalara temas edip aydınlattığını ve bu esnada kırâat vecihlerini göstermenin yanında âyetlerin faziletlerini ve nüzul sebeplerini de yazdığını ifade etmiştir. Bkz. Bilmen, a.g.e., I, 503.

[1012] Bkz. el-'İneziy, s. 63; Akif Koç, a.g.e., s.16; Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, C. 36, s. 29.

[1013] Sa'lebî, a.g.e., I, 16-17.

1. ESBÂB-I NÜZÛL / أسباب النزول

Kur'ân-ı Kerîm, kendinden önceki ilâhî kitaplar gibi toptan inmemiş, peyderpey inmiştir. İnişinin tam 23 sene sürmesinin sebebi, hâdiselere eş zamanlı ve paralel olarak inmesidir. Şu bir gerçektir ki, Kur'ân'ın önemli bir kısmı, bir soruya muhatap olmadan ya da bir sebebe bağlanmadan kendiliğinden inmemiştir.[1014] Daha açıklayıcı bir ifadeyle, âyetlerin önemli bir bölümü özel bir vakaya, mevzuya veya belirli bir nedene bağlı olmaksızın nazil olup, ekseriyetle insanların ihtiyaç duyduğu konular hakkında haberdar etmek, terbiye etmek, doğru yolu göstermek, aydınlatmak veya ikaz etmek amacıyla nâzil olmuştur.[1015] أسباب النزول *"Esbâb-ı Nüzûl"*, iniş sebepleri manasına gelmektedir. Terim olarak ise bir veya birden fazla âyetin inmesine sebep olan olaylardır.[1016] Dolayısıyla bu ilim, hangi âyetin kim üzerine, niçin veya hangi olay için indiğinin sebeplerini bildirmektedir. Çünkü âyetlerden bazıları bir soru, bir hadise veya belirli bir olayın üzerine inmiştir. Bazı ayetlerse henüz gerçekleşmemiş bir olayın gerçekleşeceğini haber vermek için inmiştir. Bundan dolayı bu sorular, hadiseler veya haber vermeler birer nüzûl sebebi olarak sayılmaktadır.[1017] Fakat İslâm âlimleri iniş sebebinin bulunduğu âyetlerin sayısının 500 kadar olduğunu söylemişlerdir.[1018] Söz konusu olan âyetlerin sebeplerini, sahabe-i kirâm bilmiş ve bu sebepler onlar tarafından doğru bir şekilde nakledilmiştir. Zira onlar Hz. Peygamber'le beraber yaşamış ve âyetlerin birçoğunun iniş sebebine şahitlik etmişlerdir. Bu bakımdan esbâb-ı nüzûlü en iyi şekilde bilmek ve anlamak, onların sağlam olan rivayetleriyle mümkün olabilmektedir.[1019] Bu bağlamda Bilmen; ilk dönem âlimlerinin bazılarının, bazı âyetlerin anlamları ile ilgili sorunlarla karşılaştıklarında bu âyetlerin indiriliş sebeplerini öğrenmeleriyle bütün bu sorunlardan

[1014] Çelik, a.g.e., s. 146; Ayrıca bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 59; Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *DİA*, İstanbul: 1995, C. 10, 360.
[1015] Demirci, a.g.md., XI, s. 360.
[1016] Çelik, a.g.e., s. 146.
[1017] Bilmen, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 159.; Ayrıca bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 59.
[1018] Demirci, a.g.md., XI, s. 360.
[1019] Bilmen, a.g.e., I, 159.

kurtulduklarından bahsetmektedir.[1020] İşte bu sorunların çözümü, muhtemelen sahih olan rivayetler sayesinde gerçekleşmiştir.

Âyetlerin nüzûl sebebini bilmek, Kur'ân'ı-Kerîm'in anlaşılmasına yardımcı olur. Nitekim İbn Teymiye (ö. 728/1327) bu konuyla ilgili şöyle der: "Kur'ân'daki âyetlerin manalarının anlaşılması, sebeb-i nüzûlün bilinmesiyle mümkün olur. Zira bir şeyin sebebinin bilinmesi, gerçekten bu sebepten oluşan sonucun (müsebbebin) bilinmesini sağlar."[1021] Yine bu konuyla ilgili Süyûtî, esbâb-ı nüzûlu derli toplu yazmış olduğu *el-İtkân* adlı eserinde bu konunun önemine değinmektedir. Aynı zamanda Sa'lebî'nin ilk talebelerinden olan Vâhidî (ö. 468/1075) de esbâb-ı nüzûlün önemine değinerek Suyûtî ile aynı olan görüşlerini şöyle aktarmaktadır: "Âyetin sebeb-i nüzûlüne ve kıssasına vakıf olmadan Kur'an'ın tefsirini yapmak mümkün değildir."[1022]

Esbâb-ı nüzul, Kur'ân tefsirinde çok büyük bir yere sahiptir. Bir müfessirin de âyetlerin tefsîr ve te'vîlinde bulunurken sebeb-i nüzûlü bilmesi gerekmektedir. Çünkü nüzûl sebebine bağlı olduğu halde, bir âyetin iniş sebebi bilinmeden tefsir edilmesi birtakım şüphelere ve yanlışlıklara yol açabilmektedir. Bu sadece müfessir için geçerli olmayıp bu alanda derinleşen tüm insanlar geçerlidir. Günümüzde öyleleri var ki âyetleri tefsir etmeye kalktıklarında nüzûl sebebini bilmeden, âyetlerin manasını olduğundan farklı manalara çekebilmektedirler. Nitekim Hz. Peygamber zamanında dahi, bazılarının bu konuyu bilmemeleri, âyetleri başka türlü anlayıp hata etmelerine sebep olmuştur. Bununla ilgili "*el-İtkân"*dan bir örnek gösterelim:

Bir rivayete göre Osman b. Maz'ûn ve Amr b. Madikerb şöyle demişlerdir:

Mâide Sûresi'nin لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوٓا 93. âyetin iniş sebebini bilmediklerinden dolayı hamrın/içkinin mübah olduğunu söylerlerdi. Eğer onlar, iniş sebebini bilselerdi bu şekilde konuşamazlardı. İçki haram edildiğinde bazı kimseler: "Allah yolunda cihad edip ölenler, haram edilen içkiyi içerlerdi. Bunların durumu ne olacaktır? diye sormuşlardı." İşte onların bu sözü üzerine *"İman edip salih ameller*

[1020] Bilmen, a.g.e., I, 160.
[1021] İbn Teymiye, *Mukaddime,* s. 47; Ayrıca bkz. Suyûtî, *el-İtkân,* I, 59-60; Bilmen, a.g.e., I, 159.
[1022] Bkz. Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, thk. Kemal Besyûnî Zaglûl *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, s. 10; Suyûtî, *el-İtkân,* I, 59.

işleyenlere… daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur…"[1023] âyeti inmiştir.[1024] *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın müellifi Sa'lebî de bu ilme, çok değer vermiş ve birçok âyeti sebeb-i nüzûlüne değinerek tefsir etmiştir. Bunu yaparken çoğu zaman ilk üç nesil müfessirlerin görüşlerine bağlı kalarak olayların sebeb-i nüzûlünü zikretmekle birlikte zaman zaman da âyetin nüzûl sebebinin kendisini nakletmekle yetinmiştir.[1025]

Şimdi konuyu ilişkilendirmek bağlamında tefsirinden bazı örnekler verelim.

1.1. Sened Zikretmeksizin Âyetin Sebeb-i Nüzûl'ünü Açıklaması

Nisâ Sûresi'nde geçen وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ اٰبَآؤُكُمْ مِنَ النِّسَآءِ اِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ *"Geçmişte olanlar hariç, artık babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin"*[1026] âyet-i kerimesinin nüzûl sebebini Sa'lebî sened zikretmeksizin şu şekilde açıklamaktadır: "Bu âyet birden fazla olay üzerine inmiştir. Bunlar; Husni b. Ebî Kays'ın babasının hanımı ölün-ce üvey annesi olan Kübeyşe bint M'an'la evlenmesi; el-Esved b. Halef'in kendi babasının ha-nımıyla evlenmesi; Safvân b. Umeyye b. Halef'in babasının ardından, babasının karısı olan Fâhi-te bint el-Esved b. el-Muttalib b. Esed ile evlenmesi; Mansûr b. Mâzin babasından sonra, baba-sının hanımı olan Müleyke bint Hârice ile evlenmesi ve Ebî Mekîl el-Advâ babasının ölümün-den sonra hanımıyla evlenmesidir."[1027]

Muellif, Allah Te'âlâ'nın Bakara Sûresi'nde buyurmuş olduğu وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًاۗ سُبْحَانَهٗ *"Allah, çocuk edindi" dediler. O, bundan uzaktır"*[1028] âyetinin iniş sebebini açıklarken sened zikretmeden şöyle aktarır. O, bu âyetin, Medine Yahudileri'nin "Üzeyr Allah'ın oğludur", Necrân Hristiyanları'nın "Mesîh ('Îsâ) Allah'ın oğludur." ve Arap müşriklerinin de "Melekler Allah'ın kızlarıdır." sözlerinden dolayı nâzil olduğu nakletmektedir.[1029]

[1023] Mâide, 5/93.
[1024] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 60.
[1025] Müfessirimizin bazı âyetlerde bizzat kendisinin sened zikretmeden sebeb-i nüzûlünü naklettiğine dair bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 181, 364, II, 233, 259, 398, VI, 496; Bununla ilgili bu bölümde daha fazla örnek verilecektir.
[1026] Nisâ, 4/22.
[1027] Sa'lebî, a.g.e., II, 259.
[1028] Bakara, 2/116.
[1029] Sa'lebî, a.g.e., I, 181.

Muellif, Allah Te'âlâ'ın Nisâ Sûresi 97. âyetinde اِنَّ الَّذِينَ تَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمِٓي اَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ buyurmuş olduğu âyetin sebeb-i nüzûlünü sened zikretmeksizin şöyle açıklamaktadır: "Bu âyette kastedilenler, İslâm'ı kabul edip de, hicret etmeyen veyahut edemeyen ve bunların içinde Kays b. el-Velîd b. el-Muğire, Kays b. el-Fâkihe b. el-Muğîre gibi Mekkeli bazı insanların hakkında nâzil olduğunu ifade etmektedir. Bunlar, Hz. Peygamber'e iman ettiklerini izhar etmiş ama nifakını gizlemişlerdir. Hz. Peygamber Medine'ye hicret edince onunla gitmeyi istememiş kendi kavimleriyle kalmaya devam etmişlerdir. Bunlardan bazıları, Bedir savaşına giden müşriklere katılmış ve bazıları da öldürülmüşlerdir." İşte bunun üzerine Allah Te'âlâ'nın *"Canlarını alacağı kimselere melekler..."* buyruğu nâzil oldu.[1030]

Muellif, İsrâ Sûresi'nin وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ اَحْسَنُ *"Kullarıma söyle: (İnsanlara karşı) en güzel sözü söylesinler"* 53. âyeti hakkında herhangi bir sened zikretmeden dolaylı olarak Ömer b. el-Hattâb hakkında indiğini zikretmektedir.[1031]

Alak Sûresi'nde اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ﴿١﴾ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ﴿٢﴾ *"Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı "alak" dan yarattı"*[1032] buyrulan âyetlerin sebeb-i nüzulünü Sa'lebî, benzer şekilde sened zikretmeksizin vermektedir. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ *"İnsana bilmediğini öğretendir"* âyetine kadarki kısmın "Hz. Muhammed'e ilk nâzil olan âyetler olduğunu ve bu sûrenin Kur'ân'ın ilk nazil olan sûresi olduğunu söylerken, buna dair ulemânın çoğunluğunun aynı görüşte olduklarını da dile getirmiştir."[1033]

1.2. Âyetin Nüzûl Sebebini Müfessirlerin Sözlerini Zikrederek Açıklaması

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin 115. وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ âyetinin iniş sebebini aktarırken herhangi bir tercihe gitmeden, sahabe ve diğer müfessirlerin beş ayrı görüşünü zikretmekle yetinmektedir. Şöyle ki: Sahabenin ilk müfessirlerinden olan İbn Abbas (r.a.) bu âyetin nüzul sebebiyle ilgili durumunu şu

[1030] Sa'lebî, a.g.e., II, 344.
[1031] Sa'lebî, a.g.e., IV, 55.
[1032] Alak, 96/1-2.
[1033] Sa'lebî, a.g.e., VI, 496.

şekilde anlatmaktadır: Resûlullah (s.a.v.)'in ashabından bir grup, kıblenin Kabe'ye çevrilmesinden önceki bir zamanda bulutlu bir günde sefere çıktı. Üzerlerine sis çöktü. Namaz vakti gelince -kıbleyi tespit edemedikleri için- kimi meşrike/doğuya, kimi de mağribe/batıya doğru namaz kıldılar. Sis kalkınca kıbleden başka bir tarafa doğru namaz kıldıkları ortaya çıktı. Medine'ye geldiklerinde Resûlullah (s.a.v.)'e bu durumu anlattılar. İşte bu durumun üzerine Allah Te'âlâ *"Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir"*[1034] buyruğunu inzâl etti.

Abdullah b. Âmir b. Rebîa, "bu âyetin karanlık bir gecede kıblenin dışında bir tarafa yönelerek namaz kılan kişilere dair indiğini" belirterek ve bu bağlamdaki hadiseyi şu şekilde anlatır:

"Bir yolculuk esnasında kapkaranlık bir gecede Resûlullah (s.a.v.) ile birlikte bulunuyorduk. Kıble'nin ne tarafta olduğunu bilemedik. Her birimiz kendi görüşümüze göre bir yöne dönüp namaz kıldık. Sabah olunca bu hadiseyi Resûlullah (s.a.v.)'e söyledik." İşte bu olaya binaen: *"Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır"* âyeti indi.[1035]

Abdullah b. Ömer (r.a.) bu âyetin, yolculuk eden kişi hakkında indiğini, bu kişinin bineğinin döndüğü taraf neresi olursa olsun o tarafa yönelerek nafile namaz kılınabileceğini söylemiştr. Nitekim Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye giderken bineği üstünde, yüzü ne tarafta olursa olsun namazını eda ederdi.[1036]

Abdullah b. Ömer (r.a.)'nun şöyle dediği nakledilir: "Resûlullah (s.a.v.) sefer esnasında devesinin üzerinde, onun yöneldiği tarafa doğru namaz kılardı."[1037]

İkrime ise bu âyetin kıblenin değiştirilmesi hakkında nâzil olduğu görüşündedir.[1038]

[1034] Bakara, 2/115.
[1035] Sa'lebî, a.g.e., I, 180.
[1036] Sa'lebî, a.g.e., I, 180.
[1037] Sa'lebî, a.yer.
[1038] Sa'lebî, a.yer.

Sa‘lebî, Bakara Sûresi’nde Allah Te’âlâ şöyle buyurmaktadır: “*İçinizden ölüp geriye dul eşler bırakan erkekler, eşleri için, evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler.”*[1039]

Muellif bu âyetin, İbn Abbâs ve müfessirlerin çoğunluğuna göre, Ehl-i Tâifelerden bir adam hakkında nazil olduğunu ve kendisine Hâkim b. Hâris denildiğini rivayet ettiklerini söylemektedir. Bu adam Medine’ye hicret ederken beraberinde çocukları, ebeveynleri ve karısı vardı. Adam öldü. Bunun üstüne bu âyet indi. Böylelikle Hz. Peygamber ebeveynlerine ve çocuklarına ondan kalan mirası paylaştırdı. Karısına hiçbir şey vermedi. Ancak ebeveynlerine ve çocuklarına, karısı için kocasından kalan malından tam bir yıl nafaka vermelerini ve ayrıca bu bir yıl tamamlanıncaya dek, karısını içinde yaşadığı evden çıkarmamalarını emretti. Sa‘lebî bu âyetin hükmü ve tefsiri ile ilgili başka açıklamalarda da bulunmaktadır.[1040]

1.3. Âyetin Kim veya Kimler Hakkında İndiğini Zikretmesi

Sa‘lebî’nin ifade ettiğine göre Bakara Sûresi’nin 23. وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا âyeti, kâfirler için nâzil olmuştur.[1041] Bu âyet hakkında daha önce genişçe bilgi verilmiştir.

Muellif, Bakara Sûresi’nin 154. وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللهِ اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَاءٌ وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ âyetinin Bedir savaşında şehit düşmüş olan Müslümanlar hakkında indiğini; onların sekizi Ensardan, altısı da Muhacirlerden olmak üzere ondört kişi olduğunu zikretmektedir. İnsanlar böyle Allah yolunda ölen birisi için “falanca kişi öldü, dünya nimetleri ve lezzeti ondan artık kesilmiş oldu, sona erdi” diyorlardı. İşte onların bu sözü üzerine Allah Te’âlâ mezkûr âyet-i kerimesini indirerek onların Allah katında ölü olmadıklarını, bilakis diri olduklarını hatırlatmaktadır.[1042]

Muellif, yine Bakara Sûresi’nin 230. فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّىٰ تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُ âyetinin herhangi bir rivayetini zikretmeden bunun Temîme bt. Vehb b. ‘Atîk en-Nakrî ile eşi

[1039] Bakara, 2/240.
[1040] Daha geniş bilgi için bkz. Sa‘lebî, a.g.e., I, 389.
[1041] Sa‘lebî, a.g.e., I, 90.
[1042] Sa‘lebî, a.g.e., I, 217.

Rifâ'a b. Abdurrahman b. Zübeyr hakkında nâzil olduğunu ve sonrasında onun Abdurrahman b. ez-Zübeyr el-Kurazî ile evlilik yaptığını nakletmektedir. قيل siğasıyla bunun Aişe b. Abdurrahman b. 'Atîk el-Kurazî hakkında inmiş olabileceğini de aktarılır. Sa'lebî daha sonra konuya ilişkin Hz. Muhammed'in yaşadığı zamanda vuku bulan şu hadiseyi aktarmaktadır:

Rifâ'a b. Vehb b. 'Atîk el-Kurazî' hanımını üç kez boşamıştır. Ondan sonra bu kadın Abdurrahman b. Zübeyr ile evlenmiş fakat bu adamın da onunla temasta bulunmadan onu boşadığı anlatılmaktadır. Kadın Resulullah'a giderek konuyu anlatınca Hz. Peygamber tebessüm etti ve belki de sen Rifâ'a'ya geri dönmeyi arzu ediyorsun? dedi. Kadın evet deyince de Resûlullah (s.a.v.): ***"Hayır o, yani Abdurrahman, senin balcığından sen de onun balcığından tatmadıkça Rifâ'a'ya dönemezsin"***[1043] buyurdu.[1044]

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً *"Ey iman edenler! Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslam'a) girin"*[1045] buyrulmaktadır. Sa'lebî, âyetin "Ehl-i Kitabın müminleri Abdullah b. Selâm en-Nadârî ve ashabı hakkında indiğini zikretmektedir. Onlar cumartesi gününü yüceltirlerdi. Ayrıca deve etini ve sütünü kerih (çirkin) görürlerdi. Bunları İslamiyeti kabul ettikten sonra da devam ettirdiler. Bununla ilgili şöyle derlerdi: Yâ Resûlallah! Muhakkak ki Tevrat da Allah'ın kitabıdır. Öyleyse bizi bırak da gece namazımızı onunla eda edelim." İşte bunun üzerine mezkûr âyetin indirildiği ileri sürülür.[1046] Sa'lebî, Allah Te'âlâ'nın buyurmuş olduğu وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى *"Yetimleri (gözetip) deneyin."*[1047] âyet-i kerîmesinin Sâbit b. Rifâ'a ve amcası hakkında indiğini zikrederek konuyu tefsirinde şöyle açıklar: "Rifâ'a ölünce oğlu Sâbit daha küçük yaşta yetim kalmıştı. Sâbit'in amcası Hz. Peygamber'e gelip: Kardeşimin oğlu yetim olarak evimde kalmaktadır. Onun

[1043] Buharî, "Libâs" 6, (5792), "Edeb", 68, (6074); "Talâk", 4, (5260, 5261), 7, (5265), 37, (5317); "Şehadât", 3, (2639), Müslim, "Nikâh", 115, (1433); Ebû Dâvûd, "Talâk", 49, (2309); Tirmizî, "Nikâh", 26, (1118); Nesâî, "Talâk", 5, (3428, 3429).
[1044] Sa'lebî, a.g.e., I, 364.
[1045] Bakara, 2/208.
[1046] Sa'lebî, a.g.e., I, 317.
[1047] Nisâ, 4/6.

malından bana hangisi helaldır ve kendisine malının ne vakit verilmesi gerekir? şeklinde sual edince bunun üzerine Allah Te'âlâ bu âyeti indirdi."[1048]

1.4. Sahabe/Tabîin Sözleri ile Âyetin Sebeb-i Nüzûl'ünü Açıklaması

Muellif, Allah Te'âlâ'nın Bakara Sûresi'nde buyurmuş olduğu وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى *"Bir de sana yetimleri soruyorlar"*[1049] âyetin nüzûl sebebini sahabe ve tabiîn müfessirlerin çeşitli şekilde izah ettiklerini zikretmektedir:

"Dahhâk, Süddî ve İbn Abbâs diyor ki: Araplar Câhiliyye devrinde yetim hakkında çok titiz ve dikkatli davranırlardı. O kadar ki haklarına tecavüz etme korkusuyla onlarla birlikte aynı yerden yemek yemezler, develerine binmez ve hizmetçilerine hizmet yüklemezlerdi. İslam geldiğinde bu âdet hususunda Hz. Peybamber'e gelip sordular. İşte buna binaen Allah Te'âlâ bu âyeti indirdi."

Katâde, Rebî ve İbn Abbâs'a ait başka bir rivayete göre ise bu hususstaki Allah Te'âlâ; وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ اِلَّا بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهٗ وَاَوْفُوا بِالْعَهْدِ اِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُلاً âyeti[1050] ile اِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَالْيَتَامٰى ظُلْماً اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَاراً وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيراً âyetini[1051] indirince, himayesinde yetim olan kimseler hemen yetimlerin mallarını ve yiyip-içtiklerini, kendi malları ve yiyip-içtiklerinden ayırmışlardır. Bu sefer de yemeklerinden yetimlere bolca verilmeye başlamışlardır. Yetimler bu yemeklerden yerken, yemeği kimse paylaşmadığı için artan yemekler bozuluyordu. Bu durum müminlere güç gelmeye başlayınca söz konusu durum hakkında Rasûlullah (s.a.v.)'e gelerek sordular. Bunun üstüne Allah Te'âlâ Bakara Sûresi'nin وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ *"Sana yetimleri de soruyorlar. De ki: Onların durumlarını iyileştirmek hayırlı bir iştir"* 220. âyet-i kerimesi nazil oldu. Yani, herhangi bir ücret ve karşılık beklemeden veya olmaksızın (o yetimlerin) mallarını düzeltmek/ıslah etmek hayırlıdır, anlamında tefsir etmişlerdir.[1052]

[1048] Sa'lebî, a.g.e., II, 233-234.
[1049] Bakara, 2/220.
[1050] İsrâ, 17/34.
[1051] Nisâ, 4/10.
[1052] Sa'lebî, a.g.e., I, 342-343.

Sa‘lebî, Enfâl Sûresi’nin وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً 25. âyeti hakkında Süddî’den aktarılan rivayete göre, Cemel harbine katılan Bedir ehli hakkında indirildiğini söylemiştir. Bu kimseler o gün ihtilafa düşmüşlerdir. İbn Abbâs bu âyetin, Hz. Peygamberin sahabeleri hakkında indiğini söylemektedir. Hasan-ı Basrî ise bu âyetin: “Hz. Ali, Ammâr, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm hakkında” indiğini söylemiştir. Zübeyr b. Avvâm bu âyet hakkında şunu demiştir: “Cemel gününde bir zamanda bu âyeti okuduk; ama bizim onlardan olduğumuzu görmezdik, sonra bir de baktık ki bu ayet bizleri kasdetmiş.”[1053] Diğer taraftan konuyla ilgili İbn Cerîr Taberî’nin tefsirinde bildirdiğine göre Hasan-ı Basrî, “Bu âyet, Hz. Ali, Hz. Osman, Talhâ ve Zübeyr hakkında indi” demiştir.[1054] Fakat burada şunu belirtmek gerekir ki; Sa‘lebî’nin tefsirinde Hasan-ı Basrî’den aktarılan rivayette Hz. Osman yerine Ammar’ın ismi geçmekte olup, Taberî’de ise Ammar’ın yerine Hz. Osman’ın ismi geçmektedir. Aynı kişiden rivayet edilen haberde nasıl olur da isimler farklı kaydedilir.

Yüce Allah, Meryem Sûresi’nin 64. âyetinde “وَمَا نَتَنَزَّلُ اِلَّا بِاَمْرِ رَبِّكَۚ” buyurmaktadır. Bu âyette, Cebrâil (a.s.) ile Hz. Muhammed arasında geçen bir diyalogdan bahsedilmektedir. Cebrâil (a.s.) Hz. Muhammed’e bir müddet vahiy getirmemesiyle ilgili bu âyet inmiştir. Sa‘lebî, bu âyet-i kerimenin sebeb-i nüzulünü sahabe ve tabiînden rivayet edilen şu sözler ile açıklamaktadır. Sa‘lebî’nin, kendi isnadıyla İbn Abbas’tan gelen rivayette, âyetin nüzul sebebi şöyle anlatılıyor: Hz. Muhammed, Cebrâil (a.s.)’a: “Bize, daha ziyade misafir olmanıza mani olan nedir?” diye sormuştu. İşte bunun üstüne: *“Cebrâil şöyle dedi: Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz…”*[1055] âyeti sonuna kadar nâzil olmuştur. Mücâhid, bu âyetin sebeb-i nüzûlünü şöyle anlatır: Cebrâil (a.s.), Hz. Peygamber’e gelmekte gecikti ve bir sürenin ardından geldiğinde ona gecikme sebebini sordu. Cebrâil (a.s.): Neden gelmekte yavaş davranmayayım ki, siz tırnak kesmiyorsunuz, bıyıklarınızı kısaltmıyorsunuz, parmak aralarınızı temizlemiyorsunuz, misvak kullanmıyorsunuz.” deyip ardından âyeti okudu. İşte âyet bu husus üzerine indi.[1056]

[1053] Sa‘lebî, a.g.e., III, 131.
[1054] Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XI, 113-114.
[1055] Meryem, 19/64.
[1056] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 185.

Katâde, İkrime, Dahhâk, Mukâtil b. Süleyman ve Kelbî söz konusu âyetin şu husus üzerine indiğini anlatmaktadır: "Hz. Peygamber'e kavmi, Ashabu'l-Kehf ile Zülkarneyn kıssası ve Ruh'a dair sual ettiklerinde, onlara nasıl bir yanıt vereceğini bilememişti. Cebrâil (a.s.)'ın kendisine sorulan sorulara dair bir cevap ile geleceğini ümit etmişti ki Cebrâil (a.s.)'ın Hz. Peygamber'e gelişi gecikmişti." İkrîme'ye göre bu gecikme kırk gün sürmüşken, Mücâhid'e göre Cebrâil (a.s.)'ın gecikmesi on iki gece sürmüştür. On beş gün geciktiği de söylenmiştir. Hz. Muhammed'a bu durum epey zor geldi ve müşrikler: 'Muhammed'in Rabbi ona darılıp onu bıraktı' dahi demeye başladılar. Cebrâil (a.s.) cevabı getirdiğinde Hz. Muhammed ona: "Gelişin bana o derece gecikti ki senin için su-i zana kapıldım ve seni özledim." dedi. Cebrâil (a.s): "Ben sana senden daha ziyade özlem duydum ama ben görev taşıyan kulum; gönderildiğim zaman inerim, gönderilmediğim zaman inmem." dedi ve bunun üzerine Allah Te'âlâ: *"Cebrâil şöyle dedi: Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz…"*[1057] âyeti ile Duhâ Sûresinin: *"Kuşluk vaktine andolsun. Karanlığı çöktüğü zaman geceye andolsun ki Rabbin seni terk etmedi; sana darılmadı da"*[1058] âyetlerini indirdi.[1059]

Muellif, Ankebût Sûresi'nin اَحَسِبَ النَّاسُ اَنْ يُّتْرَكُوْٓا اَنْ يَّقُوْلُوْٓا اٰمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُوْنَ 2. âyetin sebeb-i nüzûlünü İbn Cüreyc, Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr, Şa'bî ve Mukâtil'in sözleri ile açıklamıştır.

İbn Cüreyc ve Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr'e göre bu âyet, Mekke'de Allah yolunda işkenceye maruz kalan Ammar b. Yâsir hakkında inmiştir.[1060] Kureyş müşrikleri, Ammar'ın İslâmı kabul etmesiyle ona eziyet ederek işkence etmişlerdi. Şa'bî bu âyetin: "İslâm'ı kabul edip de Mekke'de kalan bazı insanlar hakkında" nâzil olduğunu söylemektedir. Hz. Muhammed (s.a.v)'in Medine'de bulunan ashabı geride kalanlara: "Hicret etmedikleri takdirde ne ikrarlarının, ne islâmlarının kendilerinden kabul edilmeyeceğini" yazmışlardır. Bunun üzerine hicret etmek üzere yola çıkmışlardır. Fakat

---

1057 Meryem, 19/64.
1058 Duhâ, 93/1-3.
1059 Sa'lebî, a.g.e., IV, 185; Aynı ve değişik rivayetler Vâhidî'nin *Esbâbü'-Nüzûl* ve İbn Cevzî'nin *Zâdu'l-Mesîr* adlı eserlerinde geçmektedir. Bkz. Vâhidî, *Esbâbu-Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 308-309; İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Dımaşk: Dâru İbn Hazm/el-Mektebetü'l-İslâmî, 2002, s. 891-892; aynı zamanda Kurtubî de tefsirinde bu rivayetlerin aynısını Sa'lebî'den aktardığını belirtmektedir. Bkz. Kurtubî, a.g.e., XIII, 480-481.
1060 Sa'lebî, a.g.e., V, 4.

müşrikler onların yola çıktığını anlayınca takip edip yakalamış, onlara eziyet ederek geri çevirmişlerdir. İşte âyet onların düştüğü bu duruma binaen nâzil olmuştur.[1061]

Mukâtil b. Süleyman ise zikredilen âyetin, Ömer b. Hattâb'ın kölesi olan Mihca' b. Abdullah'ın şehit edilmesi üzerine indiğini söylemiştir. Bedr Savaşı'nda Amr b. Hadramî'nin ona bir ok atmasıyla ölmesine sebep olmuştur. Peygamber'in: "Şehitlerin efendisi Mihca'dır. O ümmetimden şehitler arasından cennetin kapısında çağrılacak ilk kişidir. O şehit edilince ebeveynleri dayanamamış, onların üzüntüleri üzerine Allah Te'âlâ bu âyeti indirerek Allah yolunda mutlaka imtihandan geçeceklerini ve her türlü sıkıntılara uğrayacaklarını haber vermiştir.[1062] Bunun için Allah Te'âlâ onları bu âyetle rahatlatmış, her türlü eziyet ve işkenceye karşı sabretmeleri ve iman üzerinde sabit olmalarını istemiştir.

1.5. Müfessirlerin İhtilaflı Görüşleri ile Âyetin Kimler Hakkında İndiğini Zikretmesi

Muellif, Bakara Sûresi وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ 207. âyetinin kimlerin hakkında indiği hususunda müfessirlerin farklı görüşlerini zikrettiğini görmekteyiz:

a) İbn Abbâs (r.a.) ve Dahhâk'a göre bu âyet, Zübeyr b. Avvâm ve Mikdâd b. Esved hakkında nâzil olmuştur.[1063]
b) Müfessirlerin çoğu bu âyetin Süheyb b. Sinân el-Mahzûmî[1064] hakkında indiğini söylemektedirler. Bir gün Süheyb Mekke'den Medine'ye hicret etmek istediğinde müşrikler onu yakalayıp almış ve ona işkence etmişlerdir. Süheyb bunun üzerine onlara: "Ben yaşı ilerlemiş bir adamım. Benden size zarar gelmez. Malımı ve herşeyimi alıp beni dinimle serbest bırakmaya ne dersiniz?" dedi. Onlar da onun sunmuş olduğu bu teklifi kabul ettiler. Süheyb, bunun karşılığında onlardan bir binek ve nafaka yani yol masrafını vermelerini de şarta bağladı. Allah Te'âlâ'nın dilediğini kadar Mekke'de kaldı. Daha sonra

[1061] Sa'lebî, a. yer.
[1062] Sa'lebî, a. yer.
[1063] Sa'lebî, a.g.e., I, 315.
[1064] Bu zâtın isminin yanlış verilmesinin muhakkikten kaynaklandığını düşünüyoruz. Zira *el-Keşf*'in son baskısında Süheyb b. Sinan "el-Mahzûmî" yerine "er-Rûmî" ismiyle kaydedilmiştir. Doğrusu da "er-Rûmî" şeklinde olması gerekmektedir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., V, 300.

Medine'ye gitti. Kendisini sahabelerden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer (r.a.) ve bir kısım insanlar karşıladılar. Hz. Ebû Bekir Süheyb'e: "Ey Ebû Yahyâ alışverişin kârlı çıktı" deyince, Süheyb ona: "Senin alışverişin de üzülme" diye cevap verdi. Süheyb, böyle söylemene sebep olan nedir? deyince, bunun üstüne Hz. Ebû Bekir ona: "Allah Te'âlâ senin için âyet indirdi" dedi ve *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder."*[1065] âyet-i kerimesini okudu.[1066]

c) Katâde, âyette geçen insanlardan kastın, Allah yolunda mücahit olan Muhâcirler ve Ensar olduğunu zikretmektedir.[1067]

d) Hasan-ı Basrî, bu âyet hakkında şöyle der: Bu âyet-i kerîmenin kim için nazil olduğunu biliyor musunuz? Şöyle bir Müslüman için nazil olmuştur. O, bir kâfire rast gelir ve ona: "La ilahe illallah", demesini emreder. Müslüman kâfire: "Bunu söylediğin takdirde hem malını hem canını korumuş olursun" der. Fakat kâfir bunu reddeder ve "La ilahe illallah" sözünü söylemeyi kabul etmez. Bu sefer de Müslüman ona: "Vallahi ben Allah için canımı satacağım." der ve ileri atılarak öldürülünceye kadar kendisiyle savaşır. İşte âyet bu şekilde Allah yolunda canını feda eden Müslümanlar hakkında inmiştir.[1068]

e) Bazı müfessirler; bu âyetin ma'rufu (iyiliği) emredip münkerden (kötülükten) nehyeden insanlar hakkında indiğini söylemişlerdir.[1069]

f) Sa'lebî, bu âyetin sebeb-i nüzulüyle ilgili olarak: "Hz. Peygamber'in hicret yolculuğuna çıkarken borçlarını ödemesi ve kendisinde bulunan emanetleri sahiplerine vermesi için Hz. Ali'yi yatağında bıraktıktan sonra Medine'ye yöneldiği sırada, Hz. Ali hakkında nazil olduğu bilgisini kaynaklardan okuduğunu belirtmektedir."[1070] Nitekim müfessir Alûsî de, İmâmiyye ve bizden sonraki bazılarına göre bu âyetin Hz. Ali hakkında indiğini söylemişlerdir. Yine buna göre de Hz. Muhammed, Medine-i Münevvere'ye hicreti esnasında Sevr mağarasına giderken yatağında Hz. Ali'yi bırakması

[1065] Bakara, 2/207.
[1066] Sa'lebî, a.g.e., I, 315.
[1067] Sa'lebî, a. yer.
[1068] Sa'lebî, a.g.e., I, 316.
[1069] Sa'lebî, a. yer.
[1070] Sa'lebî, a.g.e., I, 316-317.

üstüne bu âyet inmiştir.[1071] Bunun ne kadar doğru olup olmadığı hususunda herhangi bir bilgiye rastlanılmadı. Sa'lebî'nin kendisi de böyle bir tercihte bulunduğunu belirtmemektedir. Fakat Sa'lebî, vermiş olduğu yorumun üzerine İbn Abbâs'ın da rivayetine yer vermektedir. Bu rivayete göre âyet-i kerîme Hz. Peygamber'in hicret etmek üzere Hz. Ebû Bekir ile birlikte Sevr mağarası istikametine yönelmesi üzerine yatağında Hz. Ali'yi bırakması hadisesi ile bağlantılı olarak Hz. Ali hakkında inmiştir. Buradan hareketle onun bu görüşü tercih ettiği düşünülebilir.[1072]

Konuyla ilgili bir başka örnek de Talâk Sûresi'nin 1. âyeti zikredilebilir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَاَحْصُوا الْعِدَّةَ *"Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin."*

Bir kimse, evlenmiş olduğu kadını boşamak istediğinde, bunu usûlüne göre gerçekleştirmeye dikkat etmelidir. Bu konuyla ilgili olarak Talâk Sûresinin 1. âyetinin evvela Hz. Peygamber'e, sonra da bizlere hitap ettiği unutulmamalıdır. Bu âyette Hz. Peygamber'e yönelik bir ifade kullanılmışsa da hüküm genel anlamda olup bütün ümmeti kapsamaktadır.

Sa'lebî, âyetin tefsirinin ardından, müfessirlerin ayetin kimler hakkında indiği ile ilgili ileri sürmüş oldukları farklı görüşleri zikretmiştir. Bu görüşlerden bazıları şöyledir:

a) Sa'lebî kendi isnadıyla, Enes b. Mâlik'in rivayetinde şöyle dediğini anlatmaktadır: Hz. Muhammed, hanımlarından Hafsa (r.anha)'yı boşamıştı. Bu durumda kendisi ailesinin yanına gitmişti. Allah Te'âlâ, Hz. Peygamber'e: *"Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik halinde) boşayın..."*[1073] âyetini indirdi ve ona: "Hafsa (r.a.)'ya dön; çünkü o çok oruç tutan, çok namaz kılan birisi olup aynı zamanda o senin cennetteki hanımlarındandır" demiştir.

[1071] Alûsî, Ebu's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Ruhu'l-Meâni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, t.y., II, 97.
[1072] Sa'lebî, a.g.e., I, 317.
[1073] Talâk, 65/1.

b) Süddî ise bu âyetin: "Abdullah b. Ömer hakkında indiğini söylemektedir. O, hanımını hayızlı iken boşamış; bu âyetin nüzûlü üzerine Hz. Muhammed ona, karısına dönmesini, sonra da hayızdan temizleninceye dek nikâhında bulundurmasını ve eğer yine onu boşamak istiyor ise onunla cinsel temasta bulunmaksızın hayızsız haldeyken boşamasını emretmişti. İşte Allah Te'âlâ, hanımlarını süresi içerisinde boşamalarını emretmiş olduğu iddet budur."
c) Mukâtiller[1074] bu âyetin: "Abdullah b. Amr b. el-Âs, Amr b. Saîd b. el-Âs, Tüfeyl b. Hâris ve Ukbe b. Ğazvân hakkında indiğini" söylemektedirler.[1075]

1.6. Bir Âyetin Sebeb-i Nüzûlünü Çoğunluğuna Dayanarak Açıklaması

Talâk Sûresi'nin 2-3. وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً ﴿٢﴾ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ âyetlerindeki buyruğun sebeb-i nüzulünü, Sa'lebî müfessirlerin çoğunluğuna dayanarak açıklamaktadır. Onun naklettiğine göre, müfessirlerden birçoğu bu âyetin Auf b. Mâlik el-Eşcaî hakkında nâzil olduğunu zikretmişlerdir. Buna göre Sa'lebî, âyetin sebeb-i nüzûlü ile ilgili gerçekleşen olayı şu şekilde aktarır. Sa'lebî kendi isnadıyla İbn Abbas'ın rivayetinde şöyle denmiştir: Auf b. Mâlik el-Eşcaî, Hz. Muhammed'e gelerek: "Yâ Resûlallah, müşrikler oğlumu esir aldı, annesi de bu duruma dayanamıyor, bana ne emredersin?" dedi. Hz. Muhammed: "Allah'a karşı takva üzere ol (Allah'tan kork) ve sabret. Sana ve hanımına "lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi'l-aliyyi'l-azîm" sözünü çokça söylemenizi tavsiye ediyorum." Mâlik evine döndü ve hanımı ona: "Hz. Peygamber sana ne emretti?" dedi. Malik hanımına: "Hz. Peygamber bana ve sana 'lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh' sözünü çokça tekrar etmemizi emretti." dedi. Hanım: "Bize ne güzel bir emir vermiş." dedi. Mâlik ve hanımı bunu yapmaya başladılar. Çok geçmeden oğlu düşmanlarının koyunlarını sürerek babasına getirdi. Babasına getirmiş olduğu koyunların sayısı dört bindi. İşte bunun üstüne bu âyet indi.

Mukâtil'in konuyla ilgili şunu söylediğini zikretmiştir: Ele geçirilen eşyalar hakkında Mâlik Hz. Peygamber'e giderek: "Oğlumun getirdiği şeylerin yenilmesinde

[1074] Sa'lebî bu iki müfessir için وقال مقاتلان "Ve Kâle Mukâtilân" şeklinde diye bir ifade kullanmıştır. Dolayısıyla burada Mukâtil b. Hayyân ile Mukâtil b. Süleyman'ı kastetmiştir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 213.
[1075] Sa'lebî, a.g.e., VI, 212-213

helallik olur mu?" diye sorunca, Hz. Muhammed: "Evet" cevabını verdi. Bunun üstüne Allah (c.c.) *"Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu açar. Onu beklemediği yerden rızıklandırır"*[1076] âyetini indirdi.[1077]

1.7. Âyetin Sebeb-i Nüzûl'ünü Müfessirlerin Sözleri ile Zikretmesi

Allah Te'âlâ Bakara Sûresi'nin 255 âyetinde şöyle buyurmaktadır: *"Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur. Onu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onundur. İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindekileri ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar onun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. Onun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek ona güç gelmez. O, yücedir, büyüktür."*

Sa'lebî, bu âyet hakkında çeşitli açıklamalar ve rivayetlerde bulunduktan sonra, nihayetinde قال المفسرون ibaresiyle söz konusu âyetin sebeb-i nüzûlünü zikretmektedir. Müfessirler, bu âyet-i kerîmenin sebeb-i nüzulü hakkında; putlara tapan, inanan ve ayrıca şefaatçi olacağını düşünen ve 'Bizlere Allah katında şefaat ve O'na yaklaştıracak olan ancak onlardır (putlardır)' diyen kâfirlere bir cevap olarak indiğini söylemişlerdir.[1078]

2. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH / المحكم و المتشابه

Muhkem (المحكم) kelimesi sözlükte "bozulmaktan uzak, gerçek ve sağlamlaştırılmış" anlamlarına gelmektedir.[1079] Terim olarak, "mânâsı ve delâletin açıkça anlaşıldığı", başka

[1076] Talâk, 65/2-3.
[1077] Sa'lebî, a.g.e., VI, 215-216.
[1078] Sa'lebî, a.g.e., I, 421.
[1079] Çelik, a.g.e., s. 155.

bir ifadeyle âyette kastedilen mananın kolay bir şekilde anlaşılmasına muhkem denilmektedir.[1080]

Müteşâbih (المتشابه) kelimesi, Arapça'da "*teşâbehe*" تَشَابَه fiilinin ism-i failidir. Çoğulu "*eşbâh*" أَشْبَاه şeklindedir.[1081] Sözlükte "karışmak, benzeşmek" gibi anlamlara gelmektedir. Mesela bir âyet-i kerîmede Allah Te'âlâ kâfirlerin durumuyla ilgili şöyle buyurmaktadır: تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ "*Onların kalpleri birbirlerine benzedi*"[1082], küfür ve zalimlikte birbirlerine benzemektedir.[1083]

Müteşâbih kelimesi terim olarak, lafzı mana açısından zor anlaşılan ve kapalı olan demektir. Ayrıca Kur'ân ve Sünnetle kesin olarak açıklanmayan ve anlamı belirtilmeyen lafızlara müteşâbih denilir.[1084] Diğer bir ifadeyle, kendisi ile ne kastedildiğinin hiçbir insan tarafından bilinemeyeceği veya ancak ilimde üstün payeye erişmiş kişilerin bilebileceği derecede kapalı olan lafızdır.[1085]

İslâm âlimlerinin bazıları, Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan bazı âyetlerinin müteşâbih kapsamına girdiğini ve hiçbir zaman insanlar tarafından anlaşılmayacağını dile getirmişlerdir. Bunlar, Âli-İmrân 7. âyetin metninde geçen وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا cümlesindeki وَالرَّا سِخُونَ فِي الْعِلْمِ ifadesinin, başlangıç cümlesi olduğunu söylemektedirler. Buna göre, Kur'ândaki müteşâbih lafızların Allahu Te'âlâ'dan başka hiç kimse tarafından bilinemeyeceğini iddia etmişlerdir.[1086] Bundan dolayı hangi

---

[1080] Suyûtî, a.g.e., II, 7; Çelik, a.g.e., s. 155. Muhkem kelimesinin çeşitli manaları için ayrıca bkz. İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed İbn Mukerrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, "h-k-m" md.; C. XII, 140-144.

[1081] İbn Manzûr, "ş-b-h" md.; C. XIII, 503; Hüseyin Âli Yâsin, Muhammed, *Muteşâbihu'l-Kur'ân*, Ürdün: Dâru Ammâr, 2008, s. 57.

[1082] Bakara, 2/118.

[1083] Adnân Muhammed Zerzûrî, *'Ulûmu'l-Kur'ân ve İ'câzuhu*, Ürdün: Dâru'l-A'lâm, 2005, s. 258.

[1084] İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim Dînevrî, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, neşr: İbrâhîm Şemseddîn, 2. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007, s. 78; el-Medînî, Mûsâ Muhammed b. Ömer, *el-Muğîs fî Ğarîbî el-Kur'âni ve'l-Hadîs*, thk. Mahmûd Nesâr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010, C. III, 7; Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. M. Said Şimşek, *Kur'ân'da İki Mesele*, Konya: Selâm Y., 1987, s. 30; Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine (Müteşâbihâtu'l-Kur'ân),* İstanbul: Birleşik Y., 1996, ss. 36-38; Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih", *DİA*, İstanbul: 2006, C. 32, s. 204; Celil Kiraz, *Şerif Murtezâ'nın Emâlî'sinde Kur'ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, Bursa: Emin Y., 2010, s. 22.

[1085] İbrahim Kâfi Dönmez, "Lafız", *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: İFAV Y., 1997, C. 3, s. 115.

[1086] Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul: Dergâh Y., 1982, s. 257; Kiraz, a.g.e., s. 23.

kelimede vakf yapılması gerektiği ile ilgili aralarında ihtilafa düşmüşlerdir. Diğer bazı âlimlerle birlikte de Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, buradaki وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ifâdesinin اللهُ kelimesine ma'tûf olduğunu söyleyerek, Kur'ân'daki müteşâbihlerin anlamını sadece ilimde derinleşmiş âlimlerin bilebileceğini söylemektedir.[1087] Çünkü onların görüşü, "*Biz buna inandık, hepsi Rabbimiz tarafındandır*"[1088] âyetine dayanmaktadır.[1089] Gerçekten, Kur'ân'da muhkem ve müteşâbih âyetlerin mevcut olmasında bir hikmet bulunduğunu açık bir şekilde ifade etmek gerekir. Dolayısıyla Allah Te'âlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan âyetleri öğrenilsin, anlaşılsın ve üzerinde tedebbür edilsin diye indirmiştir.[1090]

Âlimler, müteşâbih olan âyetleri birkaç gruba ayırmışlardır:

a) Anlamı gizli tutulan, mânâsı yalnız Yüce Allah'ın bilgisinde bulunan müteşâbihler. Mesela; kıyâmetin kopuşu, Dâbbetü'l-Arz'ın tam olarak çıkış zamanı ve sûrelerin başındaki *hurûf-ı mukatta'a* harfleri. On dört sûre bu harflerle başlar ki bunları şöyle tasnif edebiliriz:

ا لم	المص	المر	الر	كهيعص	طه	طسم
طس	يس	ص	حم	حم عسق	ق	ن

b) Kur'ân'daki garîb kelimeler ve anlaşılması zor olan hükümler (kapalı hükümler). Fakat zamanla anlaşılması mümkün olan müteşâbihler.

c) Bu ikisi arasında kalanlardır ve bunu sadece ilim seviyesi yüksek olan âlimler bilebilir. Bu derecede olmayanlardan gizli tutulmuştur.[1091]

Sa'lebî de, birçok âlim gibi bu konuya önem vermiş ve tefsirinde yer vermiştir. Selef âlimlerin bu iki konu üzerinde ihtilaf ettiklerini zikreder ve ileri sürmüş oldukları tarifleri vermekle yetinir. Bunun yanı sıra Sa'lebî, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması

[1087] İbn Kuteybe, a.g.e., s. 67; Kiraz, a.g.e., s. 23.
[1088] Âli-İmrân, 3/7.
[1089] Daha geniş bilgi için bkz. Salih, a.g.e., s. 224; Aynı konuyla ilgili biraz ileride geniş açıklamalar yapılmıştır.
[1090] Râşid Abdullah Ferhân, *Tefsîru Müşkilü'l-Kur'ân*, Kuveyt: y.y., 1983, s. 44.
[1091] İbn Kuteybe, a.g.e., s. 67; Gâzî İ'nâye, *Huda'l-Furkân fî Ulûmu'l-Kur'ân*, Beyrut: Âlam el-Kütüb, 1996, C. III, 126-127; Muhammed Zuhaylî, *İlmu Usûli'l-Fıkh,* Dubai: Dâru'l-Kalem, 2004, s. 309; Kiraz, a.g.e., s. 23.

bakımından muhkem ve müteşâbih ilimlerinin bilinme gerekliliğine tefsirinin ilk sayfalarında yer verdiğini de belirtmiştik.

Muellif, âlimlerin bu konu üzerindeki tariflerini Âli-İmrân Sûresi'nin;

هُوَ الَّذِي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَاَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهٖ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهٗٓ اِلَّا اللّٰهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهٖ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٧﴾ 7. âyetinin tefsiri ardından vermiştir. Biz bu konu üzerindeki görüşlerin bazılarını ele alacağız. Sa'lebî'nin, وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ ibaresinden hemen sonra muhkem ve müteşâbih hakkındaki yorumunu evvela selef âlimlerinden Katâde, Rebî, Dahhâk ve Süddî'nin görüşleri doğrultusunda yapmaktadır. Onlar muhkemi, anlamı açık olduğundan kendisiyle amel edilen neshedici âyet olarak tanımlamışlardır. Müteşâbihin izahını ise kendisine inanılan fakat neshedilmiş olması hasebiyle amel edilmeyen âyet olarak yapmışlardır. Bu tanımların, Atiyye'nin İbn Abbas'tan rivayet ettiği bir görüş olduğunu zikretmişlerdir.[1092]

Muellif, Ali b. Talha'dan rivayetle İbn Abbas'ın bu konulara dair şu sözlerini nakleder: "Kur'ân'ın muhkem âyetleri, neshedici âyetler, helal ve haram, hadd, farz gibi hüküm veren âyetler, hem kendisine iman edilen hem de gereğince amel edilen âyetlerdir." Müteşâbih ise: "Nesih edilmiş âyetler yani mensuh (mukaddemi/baştakileri, muahharı/sonları, emsali/benzerleri ve kasemleri/yeminleri), kendisine iman edilen fakat kendisiyle gereğince amel edilmeyen âyetlerdir."[1093]

İbn Abbâs'tan nakledilen başka bir görüşe göre o, Allah Te'âlâ'nın مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ "*Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir*" ibaresinde geçen muhkem, el-En'âm Sûresi'ndeki *De ki: "Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım"*[1094] ile başlayan üç âyet ve bunun emsali Benî İsrâil üzerine inmiş olan *"Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak*

[1092] Sa'lebî, a.g.e., II, 7.
[1093] Sa'lebî, a.yer.
[1094] En'âm, 6/151.

emretti"[1095] âyetleridir. Müteşâbih olan âyetler ise, sûrelerin başında bulunan, "elif-lâm-mîm" mukatta'a harfleridir.[1096]

Müfessirlerden Mücâhid ve İkrime muhkem ve müteşâbihi şöyle tanımlamaktadırlar: Muhkem âyetler; "Allah'ın, içinde helal ve haram hükümlerini kesin bir şekilde zikrettiği; müteşâbih ise, lafızları farklı olmasına rağmen manaları birbirine benzeyen olan âyetlerdir."[1097] Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr muhkem ve müteşâbihi şöyle açıklamaktadır: Muhkem; tek bir manaya te'vili mümkün olan ve fazlasını kabul etmeyen âyetlerdir. Müteşâbih; birden fazla manaya te'vili açık olan âyetlerdir.[1098]

İbn Zeyd'in muhkem ve müteşâbih hakkındaki görüşü şöyledir: "Muhkem âyetler, geçmiş ümmetlerin ve kendilerine gönderilmiş olan Peygamberlerin kıssalarının farklı şekilde anlaşılmasına imkân vermeyen, onları tafsilatlı açıklayan âyetlerdir. Mesela Allah Te'âlâ Hûd Sûresi'nde Hz. Nûh'u yirmi dört âyette, Hz. Hûd'u on âyette, Hz. Sâlih'i sekiz âyette, Hz. İbrâhim'i sekiz âyette, Hz. Lût'u sekiz âyette, Hz. Şuayb'ı on üç âyette, Hz. Mûsa'yı dört âyette zikretmiştir. İşte bunun gibi kıssalar muhkem olarak verilen ve detaylı bir şekilde anlatılan türdendir." Müteşâbih âyetler ise "geçmiş ümmetlerin ve kendilerine gönderilmiş olan Peygamberlerin kıssalarını, farklı farklı sûrelerde, birbirine benzerliği bulunsa da çeşitli şekillerde izah eden âyetlerdir. Bir kıssa, lafız itibariyle aynı, fakat mânâları değişik; başka bir kıssanın lafızları farklı ama mânâları aynıdır." Mesela Nûh (s.a.v.)'un kıssası ile ilgili Hûd Sûresinde حَتّٰٓى اِذَا جَآءَ اَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّوْرُۙ قُلْنَا احْمِلْ *"Nihayet emrimiz gelip, tandır kaynamaya başlayınca (sular coşup taşınca) Nûh'a dedik ki: ... ona yükle..."*[1099] buyrulurken yine aynı kıssa ile ilgili Mü'minûn Sûresi'nde فَاِذَا جَآءَ اَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّوْرُۙ فَاسْلُكْ *"...bizim emrimiz gelip de tandır kaynamaya başlayınca, (sular coşup taştığında Nûh'a) dedik ki: ...gemiye al..."*[1100] buyrulmaktadır. Görüldüğü üzere bu iki âyetteki altı çizili ifadelerde lafızlar farklı ama mânâ aynıdır. Yine Mûsâ (s.a.v.)'ın asası ile ilgili Tâhâ Sûresi'nde فَاَلْقٰىهَا فَاِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعٰى *"Mûsâ da onu attı. Bir de ne görsün o, hızla akan bir yılan*

[1095] İsrâ, 17/23.
[1096] Sa'lebî, a.g.e., II, 7, 9.
[1097] Sa'lebî, a.g.e., II, 8.
[1098] Sa'lebî, a.yer.
[1099] Hûd, 11/40.
[1100] Mü'minûn, 23/27.

olmuş!"[1101] buyrulurken konuyla ilgili bir başka yerde فَاَلْقٰى عَصَاهُ فَاِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِيْنٌ *"Bunun üzerine Mûsâ asasını yere attı. Bir de ne görsünler, apaçık bir ejderha"*[1102] buyrulmaktadır. Bunun gibi âyetlere Kur'ân-ı Kerîm'de rastlamak mümkündür.[1103] Fakat bazı âlimler bu gibi konuları Müşkilü'l-Kur'ân çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Müfessir es-Sa'lebî de bu âlimlerden biridir. Özellikle Hz. Mûsâ'nın asasının bir âyetinde "yılan", diğerinde ise "ejderha"ya dönüşmesiyle ilgili konuya temas ederek soru-cevap şeklinde bir yöntemle çözüm getirmiştir.[1104]

Bu tarifler arasında muhkem ve müteşâbihi şu şekilde tarif eden de olmuştur: Muhkem âyetler, âlimlerin te'vilini bildiği ve mânâlarını anlayıp aynı zamanda tefsir edebildiği; müteşâbih âyetler ise müteşâbih âyetler ise hiçkimsenin hakikatini bilme imkânının olmadığı, bilgileri sadece Allah'ın indinde olan âyetlerdir. Deccâl'ın ortaya çıkma vakti, Hz. İsâ'nın nüzûl zamanı, güneşin batıdan doğma zamanı, kıyamet vakti ve yerkürenin yok oluş zamanı gibi Allah'tan başka kimsenin bilemediği hususların müteşâbih kapsamında olduğunu söylemişlerdir.[1105]

İbn Keysân'a göre muhkem "anlam itibariyle bilinen, hücceti açık ve işaret ettiği delaletlerde karışıklık olmayan ve açıklanmaya herhangi bir şekilde ihtiyaç duyulmayandır. Müteşâbih ise, ifade edilenin ancak araştırma ve düşünme ile bilinebildiği ve avvamın kendisinde hak ile batılın tafsilatını ayırt etmeyi bilmediği âyettir."[1106]

Bazı âlimler de, Hûd Sûresi'nin الٓرٰ كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهٗ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيْمٍ خَبِيْرٍ şeklindeki 1. âyetine dayanarak Kur'ân'ın bütünüyle muhkem olduğunu söylemişlerdir. Bunun yanında, Kur'ân'daki اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيْثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ şeklindeki Zümer 23. âyetine dayanmak suretiyle Kur'ân'ın tamamının müteşâbih olduğunu söyleyen de olmuştur.[1107] Ancak buradaki açıklamanın âyetin manasıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Burada

[1101] Tâhâ, 20/20.
[1102] A'râf, 7/107.
[1103] Sa'lebî, a.g.e., II, 8.
[1104] Bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 474-475.
[1105] Sa'lebî, a.g.e., II, 8.
[1106] Sa'lebî, a. yer.
[1107] Sa'lebî, a.g.e., II, 8-9; Ayrıca bkz. Kurtubî, a.g.e., V, 17.

müteşâbih olan âyetlerin bir bölümünün diğer bir bölümüne benzer ve tasdik edici olduğu kastedilmiştir.[1108] Bu âyette geçen müteşâbih tabiri, benzerlik ve ihtimal türünde kullanılmıştır. Yine bu âyette geçen muhkem tabiri de bunun zıddıdır; yani benzerlik ihtimali bulunmayan tek bir vecihten ibaret olan âyetler kastedilmektedir.[1109] Sa'lebî, muhkem ve müteşâbih konusunda âlimlerin yapmış olduğu tarifleri zikrettikten sonra, aynı âyetin devamında ilimde derinleşmiş kimselerin müteşâbihlerin mânâlarını bilip bilmeyeceği hususunu da şu görüşler üzerine izah ederek nihayetinde kendi kanaatini belirtmektedir:

Âlimler, Allah Te'âlâ'nın: وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ âyetinin izahı ve hükmünde ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ibaresinin başındaki "vâv"ın, atıf vâv'ı olduğu görüşündedir. Buna göre mânâ: "Müteşâbihin mânâsını ancak Allah Te'âlâ ve ilimde derinleşmiş kimseler bilmektedir ki bunu bilmelerine rağmen *"Biz ona inandık"* demektedirler." Bu, Rebî', Mücâhid ve Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr ve başkalarının görüşüdür. Bu te'vîle göre, "derler" sözcüğü "derinleşmiş olanlar" ifadesinin halidir.[1110] Bazı âlimler, buradaki وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ibaresinin başındaki "vâv"ın isti'nâfiyye vâv'ı olduğunu ve ibarenin وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ إِلَّا اللَّهُ kısmında tamamlandığını söylemişlerdir. Hz. Aişe, Urve b. Zübeyr ve İbn Abbâs (r.anhum) bu görüştedir. Ayrıca Sa'lebî; Kisâî, Ferrâ, Mufaddal b. Seleme ve müfessir İbn Cerîr et-Taberî'nin de benzer görüş taşıdığını belirtmiştir. Bu görüşü savunanlar, ilimde derinleşmiş olanların müteşâbih âyetlerin yorumunu bilemeyeceklerini ve fakat bu âyetlere iman edeceklerini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü savunanlara göre ümmetin müddeti, kıyamet saati, dünyanın yok oluşu, güneşin batıdan doğma zamanı, Hz. İsâ'nın nüzûlü, Deccâl'ın ve Ye'cûc ile Me'cûcun zuhur edeceği vakti ve ruhun mahiyeti gibi sadece Allah Te'âlâ'nın bildiği ve kimseye mânâsını bildirmediği konular bu kapsamdadır.[1111]

Sa'lebî, müteşâbihin mânâsını Allah Te'âlâ'dan başka kimsenin bilemeyeceği görüşünün, Arapça'ya ve âyetin zahirine de daha uygun olduğunu söyleyerek sözünü

[1108] Sa'lebî, a.g.e., II, 9.
[1109] Kurtubî, a.g.e., V, 17.
[1110] Sa'lebî, a.g.e., II, 10.
[1111] Sa'lebî, a.g.e., II, 11.

"Allah en iyisini bilir" cümlesiyle bitirmektedir.[1112] Süyûtî de *el-İtkân*'da birinci görüşten ziyade, sahâbe, tabiîn, tebe-i tabiîn ve bunlarla beraber bilhassa ehli-sünnet âlimlerinin ikinci görüşü daha çok benimsediklerini ifade etmiştir.[1113] Mukatta'a harfleriyle ilgili şöyle bir yol takip edilir.

3. HURÛF-I MUKATTA'A / الحروف المقطعة

Hurûf-ı Mukatta'a, Arapça'daki hece harflerdir. Terim olarak ise; "Kur'ân'da birtakım sûrelerin baş tarafında bulunan ve bir harften ya da birkaç harfin birleşmesiyle oluşan harfler" manasındadır.[1114] Bu harfler, Kur'ân'ın 29 sûrenin başında bulunmakta; bunların 27'si, Mekkî, 2'si ise Medenî'dir. Medenî olanlardan Bakara ve Âl-i İmrân sûreleridir. Bunlar 14 ayrı ayrı harften oluşmaktadır. Sadece bir harften oluştuğu gibi, iki, üç, dört ve beş harften de oluşmuş 13 farklı şekliyle görünmektedirler.[1115]

Kur'ân'da bu harflerle başlayan bazı sûreler üzerinden örnekler ile Sa'lebî'nin konuya olan yaklaşımını değerlendirelim:

3.1. Bakara Sûresi

Allah Te'âlâ Bakara Sûresi'nin ilk âyetinde ﴿١﴾ الٓمٓ *"Elif Lâm Mîm."*[1116] buyurmaktadır. Sa'lebî, bu âyet ile ilgili çeşitli görüşler zikretmiş fakat zikrettiklerinin çoğu nakilden ibaret olmuş herhangi bir tercihte bulunmamıştır. O, Bakara Sûresi'nin mezkûr olan âyeti ve diğer hece harfleri ile başlayan sûreler üzerinde âlimlerin ihtilaf ettiklerini söyleyerek devam etmektedir. Şimdi bu sûrenin başında kaydetmiş olduğu görüşlerden bazılarını vermeye çalışalım.

Sa'lebî'nin aktardığına göre çoğunluk, bu âyetlerin müteşâbihat kategorisinde yer aldığını; anlamını yalnızca Allah Te'âlâ'nın bildiği âyetler olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca onlar bu tür inen âyetlere bu şekilde inandıklarını, söz konusu âyetler hakkında bir

[1112] Sa'lebî, a.g.e., II, 12.
[1113] Suyûti, *el-İtkân*, II, 9.
[1114] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 134; Çelik, a.g.e., s. 160.
[1115] Cerrahoğlu, a.g.e., s. 135.
[1116] Bakara, 2/1.

şey söylemenin gerekli olmadığını ve te'vilini ise Allah Te'âlâ'ya bıraktıklarını ifade etmişlerdir. Sa'lebî eserinde bu şekilde aktarmıştır.[1117] Nitekim Sa'lebî, hurûf-ı mukatta'a (hece harfleri) ile ilgili Hz. Ebû Bekir (r.a.)'in: "Her kitabın bir sırrı vardır. Kur'ân'daki Allah'ın sırrı da sûrelerin başlarıdır." sözü ile Hz. Ali'nin (r.a.): "Muhakkak her kitabın saf bir gizli tarafı vardır. Bu kitabın saf gizli tarafı hece harflerdir." sözünü aktarmakla, bundan maksadın açıkça Kur'ân'nın gizlilikleri olduğu gerçeğini teyid etmektedir denilebilir. Sa'lebî, daha önce de ifade ettiğimiz gibi bazen bir âyetin tefsirine geçerken tertibe özen gösterir. Mesela bu âyet ile ilgili âlimlerin ihtilaf ettiğini söyler ve ardından Hulefâ-i Râşidîn'den önce Hz. Ebû Bekir sonra Hz. Ali'nin sözüne yer verdiği görülür.[1118]

Sa'lebî, diğerlerin ise şöyle tefsir ettiğini devam ederek bu harfler hakkında farklı görüşler zikretmektedir. Biz bu görüşlerden sadece bazılarını vermeye uygun gördük.

- Saîd b. Cübeyr, bunların Allah Te'âlâ'nın kesilen isimleri olduğunu söylemektedir. Şöyle ki, şayet insanlar bunları bir araya toplamayı bilselerdi muhakkak ki Allah Te'âlâ'nın ismi a'zamını öğrenmiş olurlardı; mesela "*Elif Lâm Mîm",* başka bir yerde *"Hâ Mîm",* başka bir yerde de *"Nûn"* diye buyrulmaktadır. İşte bunları bir araya getirince *"Er-Rahmân"* ismi ortaya çıkmış oluyor. Bu şekilde tümünün böyle olduğunu zikreden Saîd b. Cübeyr ancak *"Ene"* nin birleştirilmesine gücümüzün yetmediğini ifade etmiştir.[1119]
- Mücâhid ve Katâde, ilgili harflerin "Kur'ân'ın isimleri" olduğunu söylemiştir.[1120]
- Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, "Başlangıçta bulunan sûrelerin isimleridir."[1121]
- İbn Abbâs (r.a.), bunlar "Allah'ın kendileriyle yemin ettiği (kasem)" harflerdir demiştir.[1122] İbn Abbâs'ın görüşüne yakın olan el-Ahfeş de, bu

[1117] Sa'lebî, a.g.e., I, 62.
[1118] Sa'lebî, a. yer.
[1119] Sa'lebî, a. yer.
[1120] Sa'lebî, a.g.e., I, 62, 65.
[1121] Sa'lebî, a.g.e., I, 62.
[1122] Sa'lebî, a. yer.

harflere Allah Te'âlâ'nın şeref ve faziletlerinden dolayı yemin ettiğini söylemiştir.[1123]

- Rebî b. Enes'ten bu harfler hakkında şu nakledilmiştir: "Hurûf-ı Mukatta'a harflerinden her biri Allah Te'âlâ'nın isimlerinden birinin miftahıdır (baş harfidir). Mesela, *Elif Lâm Mîm* harfleri hakkında *Elif;* Allah isminin, *Lâm;* Latîf isminin, *Mîm;* ise, Mecîd isminin baş harfleri olduğunu söylemiştir."[1124]
- Ebu'l-Âliyye'den nakledilen görüşe göre o, Rebî b. Enes gibi Hurûf-ı Mukatta'a harflerinden her biri Allah Te'âlâ'nın isimlerinden birinin miftahı(baş harfi) olduğu görüşündedir. Bunların aynı zamanda Allah'ın musibetlerini, birtakım kavimlerin ömrünün ne kadar süreceğini ve diğer milletlerin ecelinin ne zaman geleceğini gösteren işaretler olduğunu söylemiştir.[1125]
- İbn Abbas'tan gelen bazı rivayetlerde de; "Elif"in Allah'ı; "Lâm"ın, Cebrâîl'i, "Mîm"in ise Muhammed (s.a.v.)'i, delâlet ettiği nakledilmiştir. Buna göre te'vîlin manası da muhtemelen şöyle olur: "Allah Tealâ, Cebrâîl (a.s.)'ın lisanı ile şüphe olmayan bu Kitabını (Kur'ân'ı) Hz. Muhammed'e indirmiştir."[1126]

3.2. Âl-i İmrân Sûresi

Hurûf-ı Mukatta'a ile başlayan Âl-i İmrân Sûresi'nin ﴿١﴾ الٓمٓ *"Elif Lâm Mîm."*[1127] âyeti kerîmesi tefsiri hakkında Sa'lebî herhangi bir bilgi vermemiş ve bu âyete ilişkin bir rivayet de aktarmamıştır. Fakat kırâat imamlarının okuyuş vecihlerini belirtmiştir.[1128]

3.3. A'râf Sûresi

[1123] Sa'lebî, a.g.e., I, 63.
[1124] Sa'lebî, a.g.e., I, 65.
[1125] Sa'lebî, a.g.e., I, 62.
[1126] Sa'lebî, a.g.e., I, 65.
[1127] Âli İmrân, 3/1.
[1128] Bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 4-5.

Hurûf-ı Mukatta'a ile başlayan Â'râf Sûresi'nin الٓمٓصٓ *"Elif Lâm Mîm Sâd."*[1129] âyeti hakkındaki açıklamalar yukarıda Bakara Sûresinin 1. âyetinin tefsirinde geçmekle birlikte, Sa'lebî'nin burada ayrıca, selef âlimleri başta olmak üzere diğer müfessirlerden gelen değişik yorumlar zikrettiğini görmekteyiz. Bu yorumlardan bazılarını kaydedelim.

Ebû Talhâ, İbn Abbas'tan rivayetle o, bunların "Allah Te'âlâ'nın isimlerinden bir isim olup O'nun bu isme yemin ederek sûreye başladığı", gene İbn Abbas'tan nakledilen diğer bir görüşe göre o, bunların "Ben Allah'ım, bilir ve tafsil ederim" manasında olduğu görüşündedir. Ata b. Ebi Rebâh, Allah Te'âlâ'nın bunlarla "kendisini yücelttiği"; Ebû Sâlih, İbn Abbas'tan rivâyetle, bunların "Allah'ın isimlerinden biri olduğu"; Katâde'ye göre de bunların "Kur'ân-ı Kerîm'in isimlerinden biri" olduğu şeklinde bir açıklama yapmışlardır.[1130]

Bunun dışında Sa'lebî, bizzat kendisinin bazı tefsirlerde الٓمٓصٓ *"Elif Lâm Mîm Sâd."* ifadesinin, İnşirâh Sûresi'nin اَلَمۡ نَشۡرَحۡ لَكَ صَدۡرَكَ *"(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?"*[1131] âyetiyle aynı manada olduğunu görmüştüm sözünü aktarır.[1132]

3.4. Yûnus Sûresi

Hurûf-ı Mukatta'a ile başlayan Yûnus Sûresi'nin الٓرٰ *"Elif, Lâm, Râ..."*[1133] ilk âyeti hakkında Sa'lebî müfessirlerin yine bazı izahlarına yer vermektedir. Yukarıda *"Elif, Lâm, Mîm"* harfleri üzerinde müfessirlerin izahlarını zikretmiştik. Burada ise *"Elif, Lâm, Râ"* harflerinin bulunmasından yukarıdaki izahlara ilaveten bunlarla ilgili ayrıca şunlar da zikredilmiştir. İbn Abbâs (r.a.) ve Dahhâk'tan gelen bir görüşe göre, Allah Te'âlâ bunlar, "Ben Allah'ım, görürüm" manasındadır. İkrime, A'meş ve Şa'bî, Elif, Lâm, Râ harfleri, Allah Te'âlâ'nın "er-Rahmân" sıfatının kısaca okunuş şekli olduğunu söylemişlerdir.[1134]

[1129] Â'râf Sûresi, 7/1.
[1130] Sa'lebî, a.g.e., III, 3.
[1131] İnşirâh, 94/1.
[1132] Sa'lebî, a.g.e., III, 4.
[1133] Yûnus, 10/1.
[1134] Sa'lebî, a.g.e., III, 269.

3.5. Ra'd Sûresi

Hurûf-ı Mukatta'a ile başlayan Ra'd Sûresi'nin الٓمٓرٰ *"Elif Lâm Mîm Râ."*[1135] ilk âyeti üzerinde Sa'lebî, bir önceki sûrelerde olduğu gibi fazla rivayette bulunmamıştır. Burada İbn Abbas'tan mezkûr harfler hakkında rivayet edilen tek bir görüşü belirterek, Allah Te'âlâ'nın bu harflerle "Ben Allah'ım, bilir ve her şeyi görürüm" şeklinde bir anlam verdiğini zikretmiştir.[1136]

3.6. Meryem Sûresi

Sa'lebî, *Hurûf-ı Mukatta'a* ile başlayan Meryem Sûresi'ndeki كٓهٰيٰعٓصٓ *"Kâf Hâ Yâ Ayn Sâd."*[1137] harfleri hakkında kendine isnad ederek aktardığı İbn Abbâs naklinde o; *"Kâf* harfinin, Allah Te'âlâ'nın; *Kerîm* yani, cömert sıfatının ilk baş harfi olduğunu, *Hâ* harfinin; *Hâdî* yani, -hidâyete- erdiren sıfatının ilk baş harfi olduğunu, *Yâ* harfinin; *Rahîm* yani, -rahmet- eden sıfatının ilk harfi olduğunu, *Ayn* harfinin; *Alîm* yani, -bilen- sıfatının veya *azîz* yani, -güçlü- sıfatının ilk baş harfi olduğunu, *Sâd* harfinin de -sâdık- yani, -adaletli- sıfatının ilk baş harfinin tecellisi olduğunu şeklinde ileri sürdüğünü aktarmaktadır." El-Kelbî'den bunun: "Allah Te'âlâ'nın yarattıklarına yeterli gelen, kullarına doğru yol gösteren, O'nun gücü onların ellerinin üzerinde olup, onları iyi bilen ve vaadinde adaletli olandır" manasında olduğunu nakledilmiştir.[1138]

3.7. Yâsîn Sûresi

Sa'lebî, *Hurûf-ı Mukatta'a* ile başlayan Yâsîn Sûresi'nin يٰسٓ *"Yâ Sîn."*[1139] âyeti hakkında ilk önce kırâat imamlarının kırâat farklılıklarını zikreder ardından müfessirlerin söz konusu âyet üzerinde te'vîl farklılığına gitmiş olduklarını da ifade etmektedir.[1140]

Selef müfessirlerden olan Abdullah b. Abbâs'tan, *Yâ Sîn*'in, Tay kabilesinin lehçesinde "Yâ İnsân!" anlamında olduğu rivayet edilmektedir. Ata'dan ise bu kelimenin

[1135] Ra'd, 13/1.
[1136] Sa'lebî, a.g.e., III, 420.
[1137] Meryem, 19/1.
[1138] Sa'lebî, a.g.e., IV, 166.
[1139] Yâsîn, 36/1.
[1140] Sa'lebî, a.g.e., V, 189.

manası Süryanice olduğu nakledilir. Bunun manasının "Yemin" olduğu da söylenmiştir. Ebu'l-Âliyye, bunun "Yâ Racul" (Ey Adam) manasında olduğunu söylerken Saîd b. Cübeyr'e göre ise, *Yâ Sîn*'in, Muhammed'in isimlerinden biri olup "Yâ Muhammed" demek olduğunu söylemiş ve bu te'vîle delîl olarak Allah Te'âlâ'nın bundan sonraki إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ *"(Ey Muhammed!) Hikmet dolu Kur'an'a andolsun ki sen elbette dosdoğru bir yol üzere (peygamber) gönderilenlerdensin"*[1141] âyetini getirmiştir. İlk sûfî müelliflerden olan Ebû Bekîr Verrâk da bunun "Ya Seyyide'l-Beşer" (Ey insanların efendisi) manasında olduğunu diye bir açıklama yapmıştır.[1142]

3.8. Mü'min (Ğâfır) Sûresi

Sa'lebî, *Hurûf-ı Mukatta'a* ile başlayan Mü'min Sûresi'ndeki ﴿١﴾ حٰمٓ *"Hâ Mîm."*[1143] harfleri hakkında kendi isnadıyla İkrime naklinde, o Hz. Muhammed'in şöyle dediğini anlatmaktadır: *"Hâ-Mîm";* Allah Te'âlâ'nın isimlerinden bir isim olup ve bunlar Rabbi'nin hazînelerinin miftahıdır (anahtarıdır)."[1144] Yine kendine isnad ederek aktardığı İbn Abbâs naklinde onun şu şekilde söylediğini der: "Bunlar Allah Te'âlâ'nın İsm-i A'zamıdır."[1145]

3.9. Kâf Sûresi

Sa'lebî, *Hurûf-ı Mukatta'a* ile başlayan Kâf Sûresi'ndeki "قٓ" harfinin kimilerine göre sûrenin adı olduğunu; kimilerinin, Allah Te'âlâ'nın isimlerinden biri olduğunu; kimilerinin de Kur'ân'ın isimlerinden biri olduğunu ileri sürdüklerini kaydetmiştir.[1146] El-Kurazî, bunun Allah Te'âlâ'nın *"Kâdî", "Kadîr", "Kâhir", "Karîb"* ve *"Kâbid"* isimlerinin anahtarı (ilk harfi) olduğunu söylerken; Dahhâk, değişik bir yorum getirerek

[1141] Yâsîn, 36/3.
[1142] Sa'lebî, a.g.e., V, 189.
[1143] Mü'min, 40/1.
[1144] Sa'lebî, a.g.e., V, 332; İkrime'den nakledilen bu haber mürseldir. Hadis olarak tespit edilemedi.
[1145] Sa'lebî, a.yer; Bu harfler hakkındaki müfessirlerin diğer görüşleri için bkz. Sa'lebî, a.g.e., V, 332-333.
[1146] Sa'lebî, a.g.e., VI, 541-542.

bunun "yeryüzünü kaplayan ve kendinden ötürü de gökyüzünün yeşil göründüğü, yeşil zümrütten bir dağa işaret ettiğini" söylemiştir.[1147]

3.10. Kalem Sûresi

Sa'lebî, *Hurûf-ı Mukatta'a* ile başlayan Kalem Sûresi'nin başında bulunan "ن" harfinin okunuşuyla ilgili kırâat imamlarının okuma ihtilaflarını zikrederek beraberinde bir de müfessirlerin bu harf üzerinde farklı yorumlar yaptıklarını kaydetmiştir.[1148] Daha önce hece harfleri ile ilgili yeteri kadar bilgi verilmiştir, ancak Sa'lebî buradaki Nûn harfine has olan diğer bazı açıklamlara da yer verdiğini görüyoruz. Bunlardan bazılarını zikredelim:

"Mücâhid, Mukâtil, Murre el-Hemdânî, Atâ el-Horasanî, Süddî ve Kelbî'ye göre bu sûredeki *Nûn*'un yerin üzerinde duran bir balık olduğunu söylemişlerdir." Bu da İbn Abbâs (r.a.) bildirilen bir rivayet olduğu nakledilir.[1149] Bazıları da bu harfin "Rahman" isminin son harfidir demiştir. Muaviye b. Kurra ise bunun nurdan bir levha olduğunu demiştir. Atâ', bunun Nûr, Nâsîr ve Nâsır isimlerinin ilk harfleri olduğunu demiştir. Ca'fer Sâdık ise bunun cennette bir ırmak olduğunu söylemiştir.[1150]

Hurûf-ı Mukatta'a ile başlayan sûreler hakkında verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere Sa'lebî, bunları selef âlimler ile birlikte diğer bazı müfessirlerden gelen rivayetler doğrultusunda yorumlamakla yetinmiştir. Kendisi bu konu ile ilgili herhangi bir görüş beyanında bulunmamaktadır. Ancak Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin bu harfleri ile ilgili görüşlerini verdikten sonra, "Bu görüşlerden en doğrusu ve sabiti, bu harflerin maksadının, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını ve aynı zamanda Hz. Muhammed'in sıdkını ortaya çıkarmak olduğunu bildiren görüştür" şeklinde bir yorumda bulunur.[1151]

[1147] Sa'lebî, a.g.e., VI, 542.
[1148] Sa'lebî, a.g.e., VI, 245.
[1149] Sa'lebî, a. yer.
[1150] Sa'lebî, a.g.e., VI, 247; Daha geniş ve diğer açıklamalar için bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 246-247.
[1151] Sa'lebî, a.g.e., I, 63.

4. KIRÂAT / القراءة

Kırâat kelimesi; Arapça'da *ka-ra-e* fiilinden türemiş bir isim olup sözlükte, "daha çok zamanın geçmesi, kadının âdetli olması veya âdetten temizlenmesi/kesilmesi, hayvanın hâmile kalması ve doğurması, bir şeyi biriktirip birbirine katmak anlamlarına ilaveten, okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek anlamları da bulunmaktadır. Okumak ve tilâvet etmek anlamındaki kullanımının Kur'ân'ın nüzûlünden önce yaygın olmadığı bildirilmektedir. Kırâat, *ka-ra-e* fiilinden semaî masdar -sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme- manasında isim olarak gelmektedir. Aynı kök sözcüğün -Kur'ân- olarak gelen masdar hali de kırâatla eş anlamlıdır."[1152]

Terim olarak, "kırâat imamlarından her birinin, rivâyet ve tarîklerde ittifak etmek sûretiyle, diğerlerinden farklı olduğu okuyuşudur. Kısaca şu şekilde de tarif edilmiştir: Kırâat imamları arasındaki farklı okuyuşlara kırâat denilmektedir."[1153] Fıkıhta kırâat kelimesi, "namaz esnasında kıyamdayken namazın bir rüknü olarak Kur'ân okumayı anlatan hususi bir terimdir. Dinî ilimlerde kırâat kelimesine terim olarak değişik anlamlar verilse de genelde *Kur'ân okuma* manasında kullanılmaktadır."[1154]

Daha önce de söylendiği gibi Sa'lebî, tefsirinde kırâat ile ilgili konuları da ele alarak incelemiş ve bu konuda oldukça ihtimam göstermiştir. Tefsirinde kırâat farklılıklarını zikretmesi, esere daha değerli ve farklı bir boyut kazandırmıştır. Dolayısıyla bu tefsirin en önemli özelliklerinden biri de kırâat konusudur. Müfessirimiz, çoğu zaman âyetlerin izahında bulunurken kendi tercihini yapmadan kırâat imamlarının bazen birkaçının, bazen de hepsinin okuyuşlarına değinmektedir. Ayrıca kırâat dil bilgisi ilişkisi bağkamındaki incelikleri detaylı bir şekilde anlatması göze çarpan özelliklerden birisidir. Bunun yanında sık sık şâz kırâatlere da yer vermektedir.

[1152] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "ka-ra-e" md.; I, 128; Ayrıca bkz. Abdülhamit Birışık, *Kırâat İlmi ve Tarihi*, Bursa: Emin Y., 2004, s. 15; a.mlf., "Kırâat", *DİA*, C. 25, s. 426, İstanbul, 2006; Yusuf Alemdar, "Kırâatın Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış", *Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VIII, sayı: 2, (2004), s. 150.

[1153] Karaçam, *Kırâat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kırâatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, s. 73.

[1154] Yaşar Kurt, "Kırâat ve İmamet", *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 4, (2005), s. 138.

Hz. Peygamber'in yanı sıra seleften "İbn Abbâs, Abdullah b. Mesûd, Übey b. Ka'b olmak üzere tabiînden İkrime, A'meş, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh ve ayrıca İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn-i Âmir, Nâfî, Âsım, Kisâî, Ya'kûb el-Hadrâmî, Ebû Ca'fer, İbn Muhaysin, Hamza b. Habîb'in" okuyuşlarını hemen her sûrede zikretmiştir.

4.1. Âlimlerin Kırâat Şekillerini Aktarırken Kullandığı İfadeler

Müfessir genellikle âyetlerin okuyuşlarına yönelik farklı rivâyetleri ismiyle nakletmiş; وقرأ ابن عباس *"İbn Abbâs şöyle okudu"*, وقرأ الحسن *"Hasan şöyle okudu"*, وقرأ الأعمش *"A'meş şöyle okudu"*, وقرأ عاصم *"Âsım şöyle okudu"*, وقرأ الكسائي *"Kisâî şöyle okudu"*, وقرأ أبو جعفر *"Ebû Ca'fer şöyle okudu"*, قرأ ابن كثير *"İbn Kesîr şöyle okudu"*, قرأ ابن محيصن *"İbn Muhaysin şöyle okudu"* şeklinde, bazen âlimlerin isimlerini tek bir cümlede toplayarak; (قرأ ابن عامر وحمزة والكسائي وخلف وحفص), (وقرأ ابن عبّاس والحسن والضحّاك ويحيى بن أبي كثير) şeklinde okuyuşlarını belirtmiş; kimi zaman da isim belirtmeksizin قرأه العامة *"Ekseriyet şöyle okudu"*, قرأ اهل المكة *"Ehl-i Mekke şöyle okudu"*, قرأ أهل المدينة والبصرة *"Ehl-i Medîne ve Basra şöyle okudu"*, قرأ اهل الكوفة *"Ehl-i Kûfe şöyle okudu"*, قرأ الباقون *"Kalanlar şöyle okudu"* ve ya و قرأ الآخرون *"Diğerleri ise şöyle okudu"* şeklindeki gibi ifadeler kullanmıştır. Diğer taraftan âyet üzerindeki kırâat açıklamaları ile ilgili kurrânın ihtilaf ettiği hususunu واختلف القرّاء *"Kurrâ ihtilaf etti"* şeklinde ibaresini kullanarak âyetin farklı vecihlerini aktarmıştır.

Şimdi Sa'lebî'nin kırâat hakkındaki düşünce ve âyetlerdeki uygulamalarına yer verelim.

4.2. Kırâatların Tefsire Etkisi

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا 259. âyetinde geçen "نُنْشِزُهَا" *"bir araya getiriyoruz"* kelimesi hakkında hem tefsir hem de kırâat okuyuşlarının çeşitli olduğunu zikretmektedir. Sa'lebî, âyette geçen kelimeyle ilgili farklı tefsir

rivâyetlerini verdikten sonra "نُنْشِزُهَا" kelimesini kırâat imamlarının şu şekilde okuduklarını aktarmaktadır:

"نُنْشِزُهَا" kelimesini başta Übey b. Ka'b (ö. 33/654), olmak üzere Kûfîler'den A'meş (ö. 148/765), Hamze (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805), Halef (ö. 229/844), ve Şam kırâat imamı İbn Âmir (ö. 118/736), Kur'ân'da tespit edildiği şekilde *"ze"* harfiyle okumuşlardır. *"Ze"* harfi şeklindeki kırâata göre âyetin anlamı: "Sen kemiklere bak (onları kaldırdığımıza bak). Biz onları nasıl birbiriyle birleştirerek vücuttaki yerlerine yeniden yerleştiriyoruz" şeklindedir. İbn Abbâs, ve Süddî âyetin bu bölümünü bu biçimde okumuş ve bu kelimeye "diriltmek" anlamını vermişlerdir. Hicâz ve Basra'lılardan Katâde (ö. 117/735), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Ebû Ca'fer (ö. 130/747-48), Nâfi' (ö. 169/785), İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 154/771), Yâ'kûb (ö. 205/821) ve Eyyûb (ö. 328/939), ise "نُنْشِزُهَا" kelimesini *"ra"* harfiyle "نُنْشِرُهَا" şeklinde okumuşlardır. Buna göre "hayat vermek" manasındadır. Bu manada "Allah ölüleri diriltti, onlar da dirildiler" yani Allah onlara "öldükten sonra yeniden hayat verdi" anlamını taşımaktadır.

Sa'lebî, bu şekilde okuyanların delil olarak ثُمَّ اِذَا شَآءَ اَنْشَرَهٗ *"Sonra, dilediği vakit onu diriltir."*[1155]

اَمِ اتَّخَذُوْٓا اٰلِهَةً مِنَ الْاَرْضِ هُمْ يُنْشِرُوْنَ *"Yoksa yerden, ölüleri diriltebilecek bir takım ilahlar mı edindiler?"*[1156]

بَلْ كَانُوْا لَا يَرْجُوْنَ نُشُوْرًا *"Hayır! (Görüyorlardı fakat) tekrar dirilmeyi ummuyorlardı."*[1157]

كَذٰلِكَ النُّشُوْرُ *"İşte ölümden sonra diriliş de böyledir."*[1158]

[1155] Abese, 80/22.
[1156] Enbiyâ, 21/21.
[1157] Furkân, 25/40.
[1158] Fâtır, 35/9.

وَإِلَيْهِ النُّشُورُ *"Dönüş ancak O'nadır."*[1159] âyetlerini getirdiklerini belirterek konuya ilgili ilave olarak A'şâ'nın şiirinden bir beyt zikretmektedir. A'şâ der ki:

حتى يقول الناس مما رأوا

"Hatta insanlar gördüklerinden dolayı şöyle derler"

يا عجباًللميت الناشر

"Ölüp de sonradan yaşayan ölüden dolayı hayretler doğrusu!"

Bu zikredilen iki ayrı okuyuş mütevatir kırâat olarak kabul edilmektedir. Buradaki kelimeyi *"nenşuzuhâ"* ve *"nenşuruhâ"* şeklinde okuyanlar da olmuştur ki, bu doğru bir okuyuş değildir. Böyle bir okuyuş şaz kırâattır ve bu şekilde okumak caiz görülmemiştir. Sa'lebî, bazılarının *"nenşuzuhâ"* şeklinde okuduklarını zikrettikten sonra herhangi bir tercihte bulunmayarak sadece Ebû Hâtim'in böyle bir okuyuşun hatalı olduğuna dair görüşünü zikretmiştir.[1160]

İnşikâk Sûresi'nde Allah Te'âlâ لَتَرْكَبُنَّ طَبَقاً عَنْ طَبَقٍ *"Şüphesiz siz halden hale geçeceksiniz"*[1161] buyurmaktadır.

Sa'lebî ilgili âyette geçen لَتَرْكَبُنَّ lafzından sonra kırâat imamlarının bu kelime üzerindeki iki farklı şekilde okuyuşlarını ve bunların nedenlerini zikretmektedir.

Birincisi: Âsım (ö. 127/745), hariç Mekke ve Kûfe ehli âyette geçen لَتَرْكَبُنَّ lafzındaki "b" harfini fetha (üstün) ile tekil şeklinde okumuş olup bundan kasıt da Hz. Muhammed'dir. Yani ilgili âyetteki sözünün Hz. Peygamber'e hitaben olduğunu söylemişlerdir. Buradaki kelimenin manasını ise şöyle açıklamışlar: *"Leterkebenne/mutlaka bineceksin",* yani: "Mutlaka ey Muhammed sen Mirac'ta olduğu gibi, bir gökten sonra bir diğer göğe, bir dereceden sonra bir diğer dereceden ve Allah

[1159] Mülk, 67/15.
[1160] Sa'lebî, a.g.e., I, 435.
[1161] İnşikâk, 84/19.

Te'âlâ'ya yakınlık hususunda bir rütbeden sonra diğer bir rütbeye geçeceksin." Bu Ömer b. Hattâb, İbn Mes'ûd ve arkadaşları, İbn Abbâs ve Ebu'l-Âliye'nin kırâatıdır.[1162]

İkincisi: Diğerleri, âyette geçen لَتَرْكَبُنَّ lafzındaki "b" harfini damme (ötre) ile çoğul olarak *"leterkebunne/mutlaka bineceksiniz"* şeklinde okumuşlar ki bunun bütün insanlığa hitaben anlamında olduğunu söylemişlerdir. Ebû Ubeyde bu kırâatı tercih etmiştir. Tercih etmesinin sebebi de buradaki mananın insanlar ile müteallik olması Hz. Muhammed ile müteallik olmasından daha uygundur. Çünkü bundan önceki âyette kitabı sağ elinden verilecekler ile sol tarafından verilecek insanlar konu edilmiştir. Müfessirlerin çoğu bu âyetteki manasının, sizler mutlaka kıyametin dehşet hallerinden başka bir hale geçeceksiniz, bineceksiniz şeklinde olduğunu söylemişlerdir.[1163] Buradaki halden hale geçeceksiniz manasının ilkönce ölüm sonrasında hayat ve en sonunda da Kıyâmetin halleri kastedildiği denilebilir.

Sa'lebî Bakara Sûresi'nin وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰٓى اَرْبَعِيْنَ لَيْلَةً 51. âyetinde geçen وٰعَدْنَا *"sözleşmiştik, vaadleşmiştik"* diye tercüme edilen fiili, kırâat imamlarından Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb Kur'ân'ın tümünde "elif"siz olarak, yani mushafta geçtiği şekilde okuduklarını belirtmektedir. Kırâat imamlarının kalanı ise وٰعَدْنَا kelimesini elif ile واعَدْنَا şeklinde okumuşlardır. Bunun da İbn Mes'ûd'un kırâatı olduğunu zikrettikten sonra Sa'lebî, "elif" eklemeden okuyanların delil olarak şu aşağıdaki âyetleri gösterdiklerini nakleder:

Nisâ Sûresi 95. وَكُلاًّ وَعَدَ اللهُ الْحُسْنَى ile İbrâhîm Sûresi 22. وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ اِنَّ اللهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ

Ardından her hangi bir tercihte bulunmadan "elif"li ve "elif"siz okuyuşlarının sebebini anlatmaktadır.[1164]

[1162] Sa'lebî, a.g.e., VI, 411.
[1163] Sa'lebî, a. yer; Bunların manasıyle ilgili daha detaylı bilgi içi bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 411-412.
[1164] Sa'lebî, a.g.e., I, 115.

Ona göre, kim "elif"siz okursa, Allah'ın hem kendi va'adinde, hem de vaîdde tek olduğu anlamını verir. Kur'ân'da da bu sözcük Allah'ın hakkında bu biçimde kullanılmaktadır. İşte bu, delil olarak verilen âyetlerdeki gibidir. Kim ki "elif" ile okursa, insanlar tarafından karşılıklı gerçekleşen va'adleşme ifade ettiğini söylemektedir. Yani aralarında yapılan bir iş gibi düşünülür.[1165]

"Elif"siz okuyuşun ve Allah'ın va'adinden bahseden âyetlerin bazıları da şunlardır: "Nûr Sûresi 55. وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْاَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضٰى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ اَمْناً âyeti ile Enfâl Sûresi'nin وَاِذْ يَعِدُكُمُ اللّٰهُ اِحْدَى الطَّآئِفَتَيْنِ اَنَّهَا لَكُمْ 7. âyetidir."

Sa'lebî'nin eserinde bu konuyla ilgili Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın görüşüne de yer verilmektedir. Zeccâc وَعَدْنَا kelimesinin elif ile kullanılmasının "güzel ve yerinde" olduğunu söyler. Çünkü bu durumda kabul edip itaatte bulunmak muvâade yani va'adleşmek mesabesinde olduğundan burada, Allah va'adde bulunmakta ve Hz. Mûsâ (a.s.) da söz konusu va'adi kabul etmekte ona uymaktadır. Bunun ise tarafların birbirleriyle va'adleştiği mesabesinde olduğunu söylemektedir.[1166]

Sa'lebî'nin her iki okuyuşun izahını yapıp herhangi bir tercihte bulunmaması muhtemelen bu okuyuşları kabul ettiği anlamına gelmektedir.

Meşhur müfessirlerden Taberî de, وَعَدْنَا kelimesiyle ilgili okuyuşlar hakkında, her iki kırâatı sahih olarak görmekte ve her iki kırâatte de manada önemli bir değişiklik olmadığını söylemektedir.[1167]

Mü'minûn Sûresi'nin فَتَقَطَّعُوا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُراً كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ 53. âyetinde buyrulan زُبُراً "parça parça" diye çevirilen lafzın manası ve kırâatıyla ilgili Sa'lebî izahlarda bulunmakta ve bunu yaparken de yine Kur'ân'dan başka bir âyet delil getirerek manayı açıklığa kavuşturmaktadır.

[1165] Sa'lebî, a.g.e., I, 115.
[1166] Sa'lebî, a.g.e., I, 116.
[1167] Bkz. Taberî, *Câmiü'l-Beyân,* I, 664.

Sa‘lebî, “زُبُراً” kelimesini Âmme; Hicazlılar Mekke ve Kûfe ehli, Âsım ve Nâfî’nin ‘be’ harfini ötreli “Zebûr”un çoğulu olarak “زُبُراً” şeklinde okumuş olduklarını söylemektedir. Bu şekildeki okuyuşta kelimenin “muhtelif kitaplar”, “fırkalar” veya “kitaplar” anlamları bulunmaktadır. [1168]

Bu kelime, Katâde ve İbn Zeyd’in ifadelerine göre; “Onlar, kitapları kısımlara ayırarak bir kısmı Tevrat’a, bir kısmı Zebur’a, bir kısmı da İncil’e uydu ama sonradan hepsi elindeki kitabı tahrif edip değiştirdi” manasındadır.[1169]

Ehl-i Şâm ise bunlardan farklı olarak kelimedeki ‘be’ harfini fethalı “Zuberen” şeklinde okumuştur. Bunun “parçalar, bölümler” yani “demir parçalarını andıran parçalar” anlamında olup bu okuyuşa delil olarak da, Kehf Sûresi’nde geçen ائْتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ *“Bana demir parçaları getirin”*[1170] âyetinde “zubere” kelimesindeki buyruğun aynı manada olduğunu söylemişlerdir.[1171] Dolayısıyla Sa‘lebî, kendisi burada yine bir tercihte bulunmadan, sadece müfessirlerin nasıl bir mana çıkardığını, kırâat imamlarının da nasıl okumuş olduklarını ve okuyuştaki maksatlarının ne olduğunu açıklamakla iktifa etmektedir.

Yukarıda misal olarak verilen âyetlerde görüldüğü üzere Sa‘lebî, genellikle Kur’ân âyetlerini tefsir ederken kelime anlamı itibariyle başka bir âyetle delillendirmiş ya da konu benzerliğinden dolayı yola çıkarak, Kur’ân’ı Kur’ân’daki âyetlerle tefsir etmeye gayret gösterdiğini görmekteyiz. Bazen onun bir âyetin başka bir âyet ile bağlantılarını yaparken geniş açıklamalar yapıp tercihlerde bulunduğunu, bazen de herhangi bir tercihte bulunmadan sadece âyet ile ilgili sahabe ve tabiînin görüşlerini zikrederek veyahut da âyetle alakalı durumlarını kısaca anlatarak geçtiğini görmekteyiz.

4.3. Sarf Yönünden Kırâat Farklılıklarını Zikretmesi

[1168] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 328.
[1169] Sa‘lebî, a. yer.
[1170] Kehf, 18/96.
[1171] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 328.

Bir dilci olarak da bilinen Sa‘lebî, kırâatleri açıklarken kelimelerin sarf yönündeki incelemelerde bulunarak detaylar vermektedir. Sarf yönünden kırâat farklılıkları pek çok alt başlık üzerinden incelenebilir. Bu kısımda alt başlıklara ayırarak yer verdiğimiz örneklerle Sa‘lebî’nin sarf açısından tefsir yaklaşımını ele alacağız.

4.3.1. Âyette Geçen Fiilin Farklı Okunmasından Kaynaklanan Kırâat Farklılığı

Sa‘lebî, Bakara Sûresi’nde إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا *“Çünkü sığırlar (inekler), bizce, birbirlerine benzemektedir”*[1172] buyrulan âyeti kerimesindeki تَشَابَهَ lafzının çeşitli şekillerde okunduğunu zikretmektedir:

- تَشَابَهَ kelimesini âyette olduğu gibi mâzi fiil olarak *“t”* ve *“h”* harfinin fethasıyla ve *“şin”* harfinin tahfifiyle okumuşlar ki bu da âmmın kırâatıdır.[1173]
- Hasan تَشَابَهَ kelimesini “teşâbehu” şeklinde okumuştur.
- “Yeteşâbehu” ve “teteşâbehu” manasında A’rec تَشَابَهَ kelimesini “teşşâbehu” şeklinde okumuştur. Yani تَشَابَهَ kelimesindeki *“t”* harfini fetha ile, *“şin”* harfini şedde ile ve bunu gelecek manayı kasteden müennes bir fiil olarak okumuşlar ki buna göre mana (*Çünkü sığırlar (inekler), bizce, birbirlerine benzediğini göreceğiz)* şeklinde olur.
- Mücâhid de Hasan ve A’rec gibi okumuş ama araya elif koymamıştır. Yani “teşşebbehu” şeklinde.
- Übey b. Ka’b’in Mushafında bu sözcük *“şin”*in şeddeli haliyle “teşşâbehet” şeklindedir. İbn Ebî İshâk da تَشَابَهَ kelimesini “teşşâbehet” şeklinde okumuştur. Fakat Ebû Hâtim, Übey’in mushafındaki bu okuyuş yanlıştır, der. Çünkü bu bâbta *“t”* harfinin sadece muzârî fiilde idğâm edilebilir olduğunu belirtir.

[1172] Bakara, 2/70.

[1173] Yukarıda zikredilen diğer kırâatlerin arasında tek mütevatir kırâat budur. Bu Sa‘lebî’nin yeni basılan tefsirindeki dipnot kısmında muhakkik tarafından yapılan bir açıklamadır. Bkz. Sa‘lebî, a.g.e., thk. Hâlid b. Avni el-’İneziy, III, 387.

- A’meş, buradaki kelimeyi isim yaparak “müteşâbihun” şeklinde okumuştur.[1174]

Sa‘lebî, Yüce Allah’ın إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ *“Allah, size ancak leşi, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kıldı”*[1175] âyet-i kerîmesindeki حَرَّمَ ifadesini Ebû Ca’fer’in, “Ha” harfini ötreli, “Ra” harfini şeddeli esre ile ve arkasından gelen isimleri de merfû’ olmak üzere “حُرِّمَ” şeklinde okuduğunu zikretmektedir. Buna göre iki vecih vardır:

a) Buradaki kelime, meçhul fiil biçiminde,

b) Veya إِنَّ “inne” nin haberi şeklinde okunur ki bu durumda “haram kılındı” anlamı vardır.[1176]

Âyetin devamında altı çizili kısımdaki ibareyi, فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ, Kırâat imamlarından Âsım, Hamza, Ya’kûb ve Ebû Amr, “Nûn”u ve diğer harfleri kesreli şekilde okumuşlardır.

İbn Muhaysın (ö. 123/741), *“dat”* harfini *“tı”* harfine idğam ederek “ فَمَنِ اضُّطُرَّ” biçiminde okumuştur. Ebû Ca’fer ise *“tı”* harfini kesreli “فَمَنِ اضْطِرَّ” şeklinde okumuştur. Bunun aslı ise “اضْطُرِرَ” şeklinde olduğundan idğam yapıldığı zaman *“n”* harfinin harekesi *“tı”*ya geçirilmiş olur. Geriye kalanlar aslında olduğu gibi *“tı”* harfini damme ile okumuşlardır.[1177]

Bakara Sûresi’nin وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ *“Oruca gücü yetmeyenler ise…”*[1178] âyet-i kerimesindeki يُطِيقُونَهُ lafzı “Takat” kökünden gelen bir fiil olup herhangi bir şeyi zorlukla

[1174] Sa‘lebî, a.g.e., I, 138.
[1175] Bakara, 2/173.
[1176] Sa‘lebî, a.g.e., I, 238.
[1177] Sa‘lebî, a.g.e., I, 239-240.
[1178] Bakara, 2/184.

yapma anlamındadır. Buna göre bu kelimenin "orucu ancak çok zorlukla tutabilenler"[1179] anlamı da vardır. Yalnız bu fiilin gerek dilsel gerekse kırâat türleri açısından farklı manalara gelebildiği için buradaki kısmın, "orucu tutabilecek durumda olanlar" şeklinde anlam taşıdığı söyleyenler de olmuştur.[1180]

Sa'lebî sened zikretmeksizin âyetteki يُطِيقُونَهُ lafzını selefin farklı şekillerde okuduklarını zikretmekte ve buna göre bu lafzının her bir okuyuşuna göre değişik manalara geldiği görmek mümkündür. Mesela; يُطِيقُونَهُ lafzını İbn Abbâs, Hz. Âîşe, Atâ b. Rebâh, Saîd b. Cübeyr, İkrime ve Mücâhid'in "ye" harfini dammeli "tı" harfini fethalı, "vav" harfini fethalı (yutavvekûnehû) şeklinde okumuşlardır ki, "yukellefûnehû" veya "yuhammelûnehû" kelimelerde olduğu gibi "onunla yükümlü olanlar ve onu boyunlarına alanlara vardır" manasında olur.[1181] İkrime yine يُطِيقُونَهُ lafzındaki "ye" harfini fetha ile, "tı" harfini ise şedde ile "yettavvekûnehû" biçiminde okumuştur ki "yetetayyekunehû" manasında olup "onunla mükellef olanlar" demektir. İbnu'l-Enbarî, İbn Abbâs'ın nakliyle "يُطِيقُونَهُ lafzındaki *ye* harfini fethalı, *tı* ve ikinci *ye* harfini fetha ve şedde ile yani *yettayyekûnehû* biçiminde okumuş olduğunu nakletmektedir." Buna göre mana da âyette olduğu gibidir. Mesela; "Tâkâ", "etâkâ" ve "etîku" kelimeleri de ayrı ayrı şeklinde yazılır fakat tek bir mana taşır.[1182]

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin 275. âyetindeki geçen altıçizili فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ ifadesini Hasan-ı Basrî'nin يَا اَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ *"Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt geldi..."*[1183] âyetinde olduğu gibi te'nîs alametini belirterek فَمَنْ جَاءَتْهُ مَوْعِظَةٌ *"Her kime gelir de..."* şeklinde okuduğunu aktarmaktadır. Süddî, Bakara Sûresi'nin فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ

[1179] Burada çok yaşlı (e'ş-şuyûh) ve devamlı hastalığı olanlar (el-âcâiz) kastedilmektedir. Onlar, oruç yerine fidye vermekle yükümlülerdir. Bu anlama göre âyet neshedilmiş değildir. Oruç tutmakla çok zorlanan ya da zorlukla tutabilen, tutamadığı her gün yerine bir miskini (yoksulu) doyurması yani fidye vermesi gerek. Bu "yettavvekûnehû" şeklinde okuyanın hükmüdür. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 259.
[1180] *Kur'an Yolu Tefsiri,* I, 279.
[1181] Sa'lebî, a.g.e., I, 257.
[1182] Sa'lebî, a.g.e., I, 257-258; İbn Abbâs'tan rivayet edilen her iki rivayet de sahih olup bütün Kur'ân ehli bu şekilde okumuştur. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 259.
[1183] Yûnus, 10/57.

275. âyetinde geçen "mev'iza" kelimesi "vaaz (öğüt)" anlamında olup yani Kur'ân manasında olduğunu söylemiştir.[1184]

Sa'lebî, İsrâ Sûresi'nin لِيَسُۥٓـُٔوا۟ وُجُوهَكُمْ *"...yüzünüzü kara etsinler..."*[1185] âyetinde geçen لِيَسُۥٓـُٔوا kısmı ile ilgili kurrâların farklı görüşlerini zikretmektedir. Kisâî لِيَسُۥٓـُٔوا kelimesini "nûn" ile ve "hemze"yi fetha olarak لنسوؤ "li nesûe" şeklinde okumuştur ki Allah Te'âlâ'nın ta'zîmine râcî olan bir fiildir. Daha önceki âyetlerde geçen: وَقَضَيْنا "ve kadaynâ", بَعَثْنا "beasnâ", رَدَدْنا "redednâ", وأمددنا "ve emdednâ", وجعلنا "ve cealnâ" fiillerini dikkate alarak bu şekilde okumuştur. Çünkü bu fiillerdeki gizli zamirler Allah'a râcidir. Hz. Ali (r.a.)'dan da buna benzeyen bir rivayet nakledilmiştir. Bunu da Ubey b. Ka'b'ın "nûn" ve te'kîd harfi ile "لنسؤنّ" şeklindeki kırâatı tasdik etmektedir. Kûfe ehli (Âsım ve İbn Âmir hariç) ise ليسؤ "li yesûe vucûhekum" biçiminde "ya" ile tekil sigasıyla ve hemzesini de fetha ile okumuştur. Tekil olması halinde iki vecih vardır: Birincisi, "Allah azze ve celle yüzünüzü kara çıkarsın"; ikincisi ise yüzünüzü -o düşmanlar- kara çıkarsın" Haricindeki kişiler ise çoğul sigasıyla "ya" ile "hemze"yi dammeli ليسوءوا "li yesûû vucûhekum" şeklinde okumuşlardır ki "üzerinize göndereceğimiz güçlü, kuvvetli kullarımız, yüzlerinizi kara çıkarsın diye" manasındadır.[1186]

Zümer Sûresi'nin وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا۟ إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا ۖ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَٰبُهَا 71. âyetinde geçen فُتِحَتْ kelimesini Ehli Kûfe "Âsım, Hamze, Kisâî" şeddesiz ile okumuşlardır. Diğerleri "İbn Kesîr, Nâfi', Ebû Amr, İbn Âmir" şeddeli فُتِّحَتْ "futtihat" biçiminde okumuştur.[1187]

4.3.2. İsimlerin Değişik Vezinlerle Okunmasından Kaynaklanan Kırâat Farklılığı

Münâfikûn Sûresi'nin وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ ۖ كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ şeklindeki 4. âyetinde geçen altı çizili kelimeyi A'meş, Kisâî, Ebû Amr ve İbn Kesir'den rivayetle Kanbul "şin"

[1184] Sa'lebî, a.g.e., I, 466.
[1185] İsrâ, 17/7.
[1186] Sa'lebî, a.g.e., IV, 35.
[1187] Sa'lebî, a.g.e., V, 326.

harfini dammeli okumak yerine sukunlu خُشْبٌ "Huşbun" şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuş Berâ b. Âzib'in kırâati olduğu gibi, Ebû Ubeyd dahi bu kırâatı tercih etmiştir. Çünkü bu kelimenin tekili خشبة "Haşebetun" şeklindedir. Ayrıca Arapça'da tekili فَعَلة "fealetun" vezninden gelip de çoğulu "fe" ve "ayn"ın dammesiyle فُعُل "fu'ulin" vezninde gelen bir isim bulunmaz. "Bedenetun" isminin okunuşu da çoğul olarak sukunlu "budne" şeklinde gelmektedir. Aynı şekilde Hac Sûresi'nin وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَآئِرِ اللهِ şeklindeki 36. âyetinde bu şekilde gelmiştir.

Diğerleri ise sakîl yani "şin" harfini dammeli خُشُبٌ "Huşubun" şeklinde okumuşlardır. Ebû Hâtim bu kırâatı tercih etmiştir.[1188]

4.3.3. Fiillerin Farklı Sîgalarla Okunması Yönünden Kırâat Farklılığı

Âl-i İmrân Sûresi'nin وَإِذْ اَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ *"Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz, diye sağlam söz almıştı"*[1189] âyetinde geçen لَتُبَيِّنُنَّهُ ve تَكْتُمُونَهُ kelimelerinden her ikisini Ebû Amr ve Ebû Bekr'den gelen nakilde; Âsım ve Mekke ehli *"ye"* ile *"le-yubeyyinunnehû; mutlaka onu açıklayacaklar",* ve *"ve lâ ye-ktumûnehû; ve onu gizlemeyecekler"* şeklinde okumuşlardır. Ebû Ubeyde bu kırâatı tercih etmiştir. *"Ye"* ile okuyanlar delil olarak فَنَبَذُوهُ وَرَآءَ ظُهُورِهِمْ *"Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına attılar..."*[1190] şeklindeki âyeti gösterirler. Yani, "onu attılar, zâyi ettiler ve onunla amel etmeyi terkettiler."[1191]

Kalanlar ise bu fiilleri muhatap sigâsıyla *"te"* ile *"le-tubeyyinunnehû; "mutlaka onu açıklayacaksınız",* ve *"ve lâ te-ktumûnehû; ve onu gizlemeyeceksiniz* şeklinde okumuşlardır. Bu kırâatı ise Ebû Hâtim tercih etmiştir. Bu durumda "o fiillerden önce,

[1188] Sa'lebî, a.g.e., VI, 197.
[1189] Âl-i İmrân, 3/187.
[1190] Âl-i İmrân, 3/187.
[1191] Sa'lebî, a.g.e., II, 209.

kavl (söylemek) masdarı kökünden türetilmiş bir fiil gizlidir." *"Te"* ile okuyanların delili, Âl-i İmrân Sûresinin وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ النَّبِيّٖنَ لَمَآ اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ şeklindeki 81. âyetidir.[1192]

4.3.4. Kelimenin Masdar Okunuşu Sebebiyle Kırâat Farklılığı

Sa'lebî, Mâide Sûresi'nin 2. âyetinde وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوا geçen altı çizili kelimesi شنئت "şene'tu" fiilinin masdarı olup söz konusu شَنَاٰنُ kelimesindeki ilk "nûn"un sakin okunduğu gibi fetha olarak da okunduğunu belirtmiştir. Medîne ehli, Şam ehli, Âsım ve A'meş sukun ile "şen'ânu" şeklinde okumuşlardır. Diğerleri ise "nûn"un fethasıyla yani "şeneânu" olarak okumuşlardır. Bu iki okuyuşun her ikisi de farklı lehçeden kaynaklanmaktadır. Fakat fetha ile okunan kurala daha münasiptir. Bunu Ebû Ubeyde ve Ebû Hâtim de tercih etmişlerdir. Böyle okuyan masdar yapmış olur. Masdarlar da genellikle "Darebân", "Nezevân", "Aselân" örneklerinde olduğu gibi "faalân" vezninde "ayn"ın fethasıyla gelmesi ekserdir.[1193] Buradan anlaşılan şu ki her iki kırâat lafız itibariyle farklı olsa da anlam açısından birdir.

Tahrîm Sûresi'nin يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا تُوبُٓوا اِلَى اللّٰهِ تَوْبَةً نَصُوحاً *"Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin"*[1194] âyetinde geçen نَصُوحاً lafzını Âmme'nin kırâatı fethalı "tevbenin sıfatı" diye, şeklinde olmuştur. Ebû Bekir Âsım'dan söz konusu kelimeyi dammeli نُصُوحاً "nusûha" şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir. Masdar şeklindeki okuyuşun manası "nasihat" anlamında olur. Bu da Hasan'ın kırâatidir.[1195]

4.3.5. İsimlerin Tekil-Çoğul Okunuşu Sebebiyle Kırâat Farklılığı

Sa'lebî, Mâide Sûresi'nin 1. âyetinde geçen altı çizili وَاَنْتُمْ حُرُمٌ *"...ihramlı iken..."* kelimesini âmmenin dammeli olarak okuduğunu; ardından âyette geçen حرم "hurum" kelimesinin حرام "harâm"ın çoğulu olup ihramlı manasında oluduğunu zikretmiştir. Buna

[1192] Sa'lebî, a.g.e., II, 209.
[1193] Sa'lebî, a.g.e., II, 401.
[1194] Tahrîm, 66/8.
[1195] Sa'lebî, a.g.e., VI, 230.

göre hac için ihrama giren bir kimseye; "رجل حرام", bir kişiden fazla olduğunda ise "حرم" denilir.[1196]

4.3.6. Harfle İlgili Kırâat Farklılığı

Sa'lebî, İsrâ Sûresi'nin وَإِذَآ اَنْعَمْنَا عَلَى الْاِنْسَانِ اَعْرَضَ وَنَا بِجَانِبِهٖۚ *"İnsana nimet verdiğimizde yüz çevirip yan çizer"*[1197] âyetinde geçen "نَا" harfini kurrânın farklı şekillerde okuduklarını belirtmektedir.

Kırâat âlimlerin çoğu, bu kelimedeki "nûn" ve "hemze"yi meftuh olarak okumuşlardır ki bu da en meşhur ve âli görülen dil şeklidir.

Ebû Amr, Âsım, Naf'i ve Hamze'den nakledilen bazı rivayetlerde onlar "nûn"u fethalı, "hemze"yi de imale ile "neâ" şeklinde okumuşlardır.

Kisâî, Halef ve Hamze rivayetlerin hepsinde iki fethanın imâlesi ile yani (kesreye meylettirerek) "neey" şeklinde okumuşlardır.

Ebû Ca'fer ve İbn Âmir, söz konusu lafzı "nâe" şeklinde okumuşlardır. Bunun iki açıklaması vardır. Birincisi, "gördü" manasında "râe" denildiği gibidir. İkincisi ise, bunun "kalkmak" ve "doğrulamak" manasında olan "النوء"den gelmiştir. Benzer şekilde "düşmek" ve "oturmak" da "نَوْءٌ" denilir. Buna göre bu zıt manalı kelimelerdendir.[1198]

4.4. Nahiv Yönünden Kırâat Farklılıklarını Değerlendirmesi

Sa'lebî tefsirinde kırâatleri aktarırken nahiv kuralları yönünden tahlillerini yaparak açıklamalarda bulunmuştur. Konu ile ilgili fazla detaylara girmeden tefsirinden birkaç örnek vermekle yetinecektir.

Mesela; Bakara Sûresi'nin 185. âyetinde geçen شَهْرُ "şehru" kelimesi hem merfû' hem mansûb olarak okunmuştur. Buna göre de farklı manalar meydana gelmiştir.

[1196] Sa'lebî, a.g.e., II, 398.
[1197] İsrâ, 17/83.
[1198] Sa'lebî, a.g.e., IV, 76.

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin شَهْرُ رَمَضَانَ *"...Ramazan ayı..."*[1199] âyetinin altı çizili kısmını âmmenin "bu Ramazan ayıdır" anlamı üzerine merfû' (ötreli) olarak okuduklarını zikretmiştir.[1200] Denildi ki, شَهْرُ رَمَضَانَ mübtedâ, arkadan gelen الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ ise onun haberidir. "Şehru" kelimesini mansûb ile okuyanlar da "Ramazan ayını oruçlu geçiriniz, onu kaçırmayınız" takdirinde olduğunu söylemişledir.[1201]

Konu ile ilgili diğer bir örnek yine Bakara Sûresi'nde Allah Te'âlâ'nın buyurmuş olduğu وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجاً وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ 240. âyeti verilebilir. Sa'lebî, âyette geçen وَصِيَّةً kelimesini kurraların farklı şekillerde okuduklarını zikretmiştir.

Hasan, Ebû Amr, İbn Âmir, A'meş ve Hamze âyette geçen وَصِيَّةً ibaresini mansûb olarak okumuşlardır ki anlamı da mealde olduğu gibi "vasiyet etsinler" şeklindedir. Kalanlar ise merfû' olarak okumuşlardır ki bu durumda mânâ da "size vasiyet farz kılındı" şeklinde olur. Yani eşlerine vasiyette bulunmak farz kılındı manasında olduğu denilmiştir. Nitekim bu Abdullah b. Mes'ûdun "onlara, eşlerine vasiyette bulunmaları için farz kılındı (yazıldı)" kırâatında da böyledir.[1202]

Yine Ankebût Sûresi'nin وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللهِ أَوْثَاناً مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا 25. âyetindeki geçen altı çizili kelimeler hakkında kırâat imamların farklı okuyuş şekilleri olmuştur.

İbn Kesîr, Ebû Âmir, Kisâî ve Ya'kûb مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ kelimelerini merfû' ve izafetle مَوَدَّةُ بَيْنِكُمْ "meveddetu beynikum" şeklinde okumuşlardır.

Âsım bazı rivayetlerde مَوَدَّةَ kelimesini merfû', بَيْنِكُمْ kelimesini ise mansûb مَوَدَّةٌ بَيْنَكُمْ "meveddetun beynekum" şeklinde okumuştur.[1203] Bunun manası da ilk kırâate râcidir.

[1199] Bakara, 2/185.
[1200] Sa'lebî, a.g.e., I, 260.
[1201] Diğer görüşler için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 261.
[1202] Sa'lebî, a.g.e., I, 388.
[1203] Bu şâz kırâat arasında zikredilmiştir. Bkz. İbn Haleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Haleveyh, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedi'*, Kâhire: Mektebetu'l-Mutenebbî, t.y. s. 116.

Hamze, Hafs da Âsım'dan rivayetle nasb ve izafet ile مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ "meveddete beynikum" şeklinde okumuşlardır.

Diğerleri, Hamze'nin kırâatine râcî olan bu kelimeleri nasb ile مَوَدَّةً بَيْنَكُمْ "meveddeten beynekum" şeklinde okumuşlardır.[1204]

Yine konu bağlamı içerisinde Ömer b. Abdulazîz'in Fâtır Sûresi'ndeki إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ şeklindeki 28. âyetinde geçen "Allah" lafzını fail yaparak إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهُ şeklinde merfû' (dammeli), "âlim olanlar" anlamındaki lafzını da mansûb (fethalı) الْعُلَمَاءَ şeklinde okuduğuna dair rivayetine yer vermiştir. Bu şekilde okunduğunda "Allah ilim sahibi kullarından korkar" şeklinde, uygun olmayan bir mana ortaya çıkmaktadır. Ebû Hanîfe'nin de aynı kırâatı tercih ettiğini söylemiştir.[1205] Ayrıca bunun "seçer" anlamında olduğu da denilmiş ise de bunun en doğrusunun âmmenin tercih ettiği kırâat olduğunu ifade etmiştir.[1206]

4.5. Şâz Kırâatlara Yer Vermesi

Müfessir, şâz kırâatlara da sık sık yer vermiştir. Fakat bunların şâz olup olmadığını belirtmeden zikreder. Tefsirinde zikretmiş olduğu şâz kırâatler genel olarak İbn Hâleveyh'in *"el-Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân"* adlı eserinde tespit edilmiştir.

Mesela Sa'lebî, Lokmân Sûresi'nin وَمَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُۥٓ اِلَى اللهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ şeklindeki 22. âyetinde geçen يُسْلِمْ kelimesini Ebû Abdurrahmân es-Sülemî şedde ile يُسَلِّمْ "Yusellim" şeklinde okuduğunu zikretmiştir.[1207] Bu okuyuş şâz kırâatler arasında zikredilmiştir.[1208]

[1204] Sa'lebî, a.g.e., V, 10; Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ferrâ, a.g.e., II, 315-316.
[1205] Tefsirinde Ebû Hanîfe'nin böyle bir kırâati okuduğunu aktaran Sa'lebî, bu kırâatin mevzû olup olmadığı ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Ancak Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu okuyuşu Zerkeşî "fî tevcîhi'l-kırâati'ş-şâzzeh" faslında şâz kırâatlar arasında saydığını görmekteyiz. Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 341.
[1206] Sa'lebî, a.g.e., V, 175.
[1207] Sa'lebî, a.g.e., V, 60.
[1208] İbn Haleveyh, a.g.e., s. 118.

Sa‘lebî, Kamer Sûresi’nin وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُوناً فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى اَمْرٍ قَدْ قُدِرَ 12. âyetinde geçen الْمَاءُ “el-mâu” lafzının açıklamasını yaptıktan sonra bunun iki farklı okunuşun bulunduğunu zikretmiştir. Sa‘lebî, Âsım el-Cahderî’nin bu kelimeyi الْمَاءان “el-mââni”; Hasan’ın ise الْمَاوان “el-mâvâni” şeklinde okuduğunu belirtmiştir.[1209] Bu okuyuşların her ikisi de şâz kırâatler arasında sayılmaktadır.[1210]

4.6. Kırâat Vecihlerini Diğer Arap Şiveleri Açısından Değerlendirmesi

Sa‘lebî, Rûm Sûresi’nin اَللهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفاً وَشَيْبَةً 54. âyetinde geçen altı çizili kelimelerindeki “dat” harfini kırâat imamlarından Yahyâ, Âsım, A’meş ve Hamze fethalı, diğerlerinin ise dammeli okuduklarını zikretmektedir. İkinci okuyuşu Ebû Abîd, Hz. Peygamber’in lügatı (şivesi) olduğundan bu kırâatı tercih etmiştir. Âsım el-Cahderî اَللهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفاً âyetinde altı çizili kelimedeki “dat” harfini dammeli, diğer ikisini fethalı okumuştur. O böylece her iki lügatı (şiveyi) bir arada kullanmayı arzu etmiştir.[1211] Sa‘lebî, Ferrâ’nın: Dammeli okuyuş Kureyş’in, mansûb (fethalı) okuyuş ise Temîm’in şivesi olduğu dediğini zikretmiştir.[1212]

Konuyla ilgili diğer bir örnek Cuma Sûresi’nin 9. âyetindeki يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ *“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman…”*[1213] altı çizili kelimenin okunuş şeklinden kaynaklanan farklı lehçeleri olmasıdır. الْجُمُعَة lafzında, âmme kırâatının “cîm” ve “mîm”in dammesiyle olduğunu belirten Sa‘lebî, A’meş’in bu lafızdaki “cîm” harfini dammeli “mîm” harfini ise sukunlu (الْجُمْعَة) olarak okuduğunu ve bu iki okuyuşun ayrı lugat olup her ikisinin de cem’i جُمَعٌ “Cumeun” ve

[1209] Sa‘lebî, a.g.e., V, 35.
[1210] Bkz. İbn Haleveyh, a.g.e, s. 148.
[1211] Sa‘lebî, a.g.e., V, 44.
[1212] Sa‘lebî, Ferrâ’nın görüşünü belirtmiş fakat biz Ferrâ’nın eserinde böyle bir açıklama bulamadık.
[1213] Cuma, 62/9.

جُمَعَاتٌ "Cum'âtun" şeklinde geldiği ifadesinde bulunmaktadır.[1214] Sa'lebî, söz konusu kelime ile okuyuşundan kaynaklanan farklı lugatını Ferrâ'nın sözüne yer vererek açıklamaktadır. Ferrâ, bu kelime "Cumua", "Cum'a" söylendiği gibi "mîm"in fethasıyla جُمَعَة "Cumea" şeklinde de söylendiğini ve böyle bir okuyuşun "Benî Ukayl/Akîl/Akîloğulları"nın şivesi (lugatı) olduğunu söylemiştir.[1215] Nitekim bunun Hz. Peygamber'in lehçesi olduğunu da ifade edilmiştir.[1216]

4.7. Bazı Tecvid ve Kırâat Kâidelerine İşaret Etmesi

Sa'lebî eserinde, zaman zaman tecvid ilminin içinde sayılan bazı kâidelere de temas ettiğini görmekteyiz. Bazı âyetleri tefsir edişi sırasında, âyetlerin ne şekilde okunduğunu belirttikten sonra bir değerlendirmede bulunmaktadır. Mesela; imâle, tefhîm, idğâm, vakf ve ibtidâ ile ilgili gibi konuları tefsirinde zikretmiştir. Bunlar kırâat ilmi ile bağlantılı olduğu kadar tecvid ilmi ile de bir o kadar bağlantılı olan konulardır.

4.7.1. Tefhîm

Mesela; Yûnus Sûresi'nin الٓرٰ *"Elif, Lâm, Râ…"*[1217] ilk âyetindeki râ'nın fethası tefhîm (kalın olarak) ve râ'nın kesresi imâle ile okunduğu gibi bu iki lafzın arasında da yani (râ harfini fetha ve kesre arası bir harekeyle) okunmuş olup ve her ikisinin de lugat bakımından sahîh (doğru) ve fasîh (düzgün) olduğunu zikretmektedir.[1218]

4.7.2. İmâle

Müfessir, طٰهٰ *"Tâ Hâ."*[1219] harfleri üzerinde birkaç kırâatın olduğunu zikretmektedir. Ebû Amr "Tı"nın fethi ve "He"nin kesresi (imâle) ile okurken Medîne ve Şam ehli fetha ve kesre ile arasında "Tâ-hé" şeklinde okumuşlardır. A'meş, Hamze ve Kisâî "Tı"nın ve "He"nin kesresi ile yani her iki harfini (imâle) ile okurken Âsım ve İbn Kesîr ise tefhim ile "Tâ-hâ" şeklinde okumuşlardır. Söz konusu kırâat farklılıklarından

[1214] Sa'lebî, a.g.e., VI, 184.
[1215] Sa'lebî, a. yer; Ayrıca bkz. Ferrâ, a.g.e., III, 156.
[1216] Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 184-185.
[1217] Yûnus, 10/1.
[1218] Sa'lebî, a.g.e., III, 269.
[1219] Tâhâ, 20/1.

sonra Sa‘lebî kendi görüşünü beyan ederek bu kırâatın tümü lügat açısından sahîh (doğru) ve fasîh (düzgün) telaffuzlar olduğunu ifade etmiştir.[1220]

4.7.3. Vakf

Müfessir, Fetih Sûresi'nin[1221] "لِتُؤْمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَصِيلاً" âyetindeki وَتُوَقِّرُوهُ kelimesinde vakf-ı tâm (tam vakıf) olduğunu belirtmiştir.[1222] Çünkü mana oraya kadar tam olup Allah Te'âlâ'ya değil, zamirin ikisi de Hz. Muhammed'e râcî olmuştur. وَتُسَبِّحُوهُ kelimesinden sonra ki mana ise Allah Te'âlâ'ya râcîdir. Öte yandan bu âyetteki bütün zamirlerin Allah Te'âlâ'ya râcî olduğu da söylenmiştir.[1223]

4.7.4. İdğâm

Allah Te'âlâ Tevbe Sûresi'nde وَاللهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ *"Allah da tertemiz onları sever"*[1224] buyurmaktadır. Sa‘lebî, bu âyette geçen الْمُطَّهِّرِينَ kelimesi, aslında الْمُتطهِّرِينَ manasında olup buna göre buradaki kelime "ت" ve "ط" mahrecinin yakınlığı sebebiyle idğam edildiğini söylemektedir.[1225]

5. NÂSİH VE MENSÛH / الناسخ والمنسوخ

Nesh kelimesi "n-s-h" kökünden masdar olup sözlükte: "İzâle etmek, değiştirmek, gidermek, yok etmek, tebdîl, tahvîl ve nakletmek" gibi ifadelerle tanımlanmıştır.[1226] Terim olarak ise nesh: "Dînî bir hükmün, daha sonra gelen bir dîni hükmü ile kaldırmak" demektir.[1227] Bu bakımdan hükmü iptal edilen âyete "mensûh", kendisinden önceki

[1220] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 197.
[1221] Fetih, 48/9.
[1222] Sa‘lebî, a.g.e., V, 490. Bu görüşün aynısını Kurtubî de zikretmiştir. Bkz. Kurtubî, a.g.e., IX, 305.
[1223] Daha geniş bilgi için bkz. Kurtubî, a.g.e., IX, 305.
[1224] Tevbe, 9/108.
[1225] Sa‘lebî, a.g.e., III, 249.
[1226] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 122; Çelik, a.g.e., s. 151; Ayrıca bkz. Remzi Kaya, "Nesh Terimi ve Muhtevası", İslâmî Araştırmalar, sayı: 5, 1987.
[1227] Cerrahoğlu, a.g.e., s. 122; Çelik, a.g.e., s. 151.

hükmün yerine geçen âyete "nâsih", böyle bir işin yapılmasına da "nesh" denilmektedir.[1228]

Nesh konusu, dolaylı bir şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri ile bağlantılı olduğu için önemlidir. Müfessirler de nesh konusunu Kur'ân'ın önemli bir ilim dalı olarak kabul etmişlerdir. Bunun için bir kimsenin Kur'ân'dan bir âyete mânâ ve tefsirini yapmak durumunda olduğunda nâsih ve mensûhun bilinmesi şart olduğunu aksi takdirde bunu bilmeyen birisinin Kur'ân'a mânâ ve tefsir yapması caiz olmadığını belirtmişlerdir. Bununla ilgili Hz. Ali bir kadıya: "Nâsih ve mensûhun ne olduğunu biliyor musun? diye sormuştu. Kadı: Allah bilir, diye cevap verince Hz. Ali; hem kendini hem başkalarını helak ettin diye bir cevap vermişti.[1229]

Nesh hakkında oldukça çok bilgiler verildiğinden dolayı detaylara girmenin gerekli olmadığını düşünerek öz bilgi vermeyi tercih ettik. Nesh ile ilgili bu özet bilgiyi verdikten sonra şimdi de bize ilgilendiren kısmına geçerek müfessirimizin konuya dair olan yaklaşımı ve tefsirinde ne tür bir yol izlediğini görmek olur.

Sa'lebî, tefsirinde nesh konusuna değindiğini ve bununla ilgili nakillerde bulunduğunu görüyoruz. Âyetin nâsih veya mensûh olduğu yönünde âlimlerden gelen yorumlar ile açıklamaya çalışmanın yanı sıra kendisinin konuya dair görüşlerini aktararak bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Aynı zamanda doğrudan mensûh gösterdiği âyetler vardır. Müfessir, cumhûr'un görüşüne[1230] bağlı kalarak neshin haberler konusunda söz konusu olmayacağını; emir ve nehiylerde olacağını düşünmektedir.[1231]

Neshin merkezinde olan Nahl Sûresi'nin 101. âyetine müfessir, "bir âyetin hükmünü kaldırıp neshederek yerine başka bir âyetin hükmünü getiririz"[1232] anlamını verirken Ra'd Sûresi'nin 39. âyetinin tefsirindeki nesh konusuna değinmeden âyetin anlamı hakkında müfessirlerden gelen farklı görüşleri zikretmekle yetinmektedir.[1233] Öte yandan Bakara Sûresi'nin 106. âyetinde geçen "nesh" kelimesinden hareketle neshin

[1228] Çelik, a.g.e., s. 151-152.
[1229] Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 29; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 55.
[1230] Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 33.
[1231] Sa'lebî, a.g.e., I, 172, II, 340.
[1232] Sa'lebî, *el-Keşf,* 3/539.
[1233] Bkz. Sa'lebî, *el-Keşf,* 3/447-450.

lugat açısından iki anlamda olduğunu zikrederek açıklamasını şöyle yapmaktadır. Birincisi, "tağyîr (değiştirmek) ve tahvîl (dönüştürmek, nakletmek)" manasındadır. Bu bir kitaptan bir kitaba değişme anlamındadır. Bu bakımdan bütün Kur'ân mensûhtur. Zira Kur'ân Levh-i Mahfûz'dan tahvîldir." Nitekim Allah Te'âlâ'nın: إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Çünkü biz yapmakta olduklarınızı kaydediyorduk"*[1234] âyet-i kerîmesi de bu manadadır. Yani, "meleklere onun neshedilmesini emrediyorduk" demektir. İkincisi ise "ref etmek-kaldırmak, yükselmek" mânâsıdır. Mesela, "güneş gölgeyi neshetti" denildiğinde, onu kaldırdı ve iptal etti" anlamında olur. Yüce Allah'ın: مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا اَوْ مِثْلِهَا *"Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek) yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz"*[1235] kavli de bu anlamdadır. Dolayısıyla bu veche göre Kur'ân'ın tamamı değil, bir bölümü nâsih (nesheden, kaldıran), bir bölümü de mensûhtur (neshedilen, kaldırılan, hükmü kaldırılmış).[1236] Böylece Allah Te'âlâ bu âyette, neshin hikmetini beyan etmektedir.

Şunu belirtmek gerekir ki Sa'lebî nesh ile ilgili yaptığı bu açıklamalara göre Kur'ân'da neshin olmadığını söyleyen bazı âlimelerin görüşlerini reddetmiş olmaktadır. Örneklerden de göreceğimiz üzere müfessir, Kur'ân'da nâsih-mensûhun varlığını kabul etmekle[1237] beraber istisnai olarak bir tek Şûrâ Sûresi'nin 23. âyetine farklı yaklaşmaktadır.[1238]

Sıradaki birkaç başlık altında tefsirinden bazı örnekler vererek müfessirin hangi âyetleri neshedilmiş olarak kabul ettiğini ve değerlendirmelerini anlatacağız.

5.1. Âyetlerin Nâsih-Mensûh Olduğunu Zikretmesi

[1234] Câsiye, 45/29.
[1235] Bakara, 2/106.
[1236] Sa'lebî, a.g.e., I, 172.
[1237] Bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 414.
[1238] Bu bölümde ele alınan konu, "Mezhebinden Delil Getirerek Âyetin Mensûh Olmadığını Savunması" adlı başlığında anlatılmıştır.

Sa‘lebî, Bakara Sûresi’nin وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ şeklindeki 139. âyetinin doğrudan kılıç âyetiyle[1239] mensûh olduğunu zikretmektedir.[1240]

Bakara Sûresi’nde يَسْئَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهِ عَلِيمٌ buyrulan 215. âyetin tefsiri sadedinde Sa‘lebî; bu âyet-i kerimenin, zekât farz kılınmadan önce olduğunu ve daha sonra zekâtı emreden âyetle neshedildiğini ifade etmektedir.[1241] Ancak Sa‘lebî’nin bu âyetle ilgili açıklamasının aynısı, Taberî tefsirinde Suddî’ye atfedilmektedir.[1242]

Sa‘lebî, Enbiyâ Sûresi’nin وَاِنْ اَدْرِي اَقَرِيبٌ اَمْ بَعِيدٌ مَا تُوعَدُونَ 109. âyetini yine aynı sûrede geçen وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ *“Gerçek vaad (kıyametin kopması) yaklaşır…”*[1243] ile başlayan âyet neshetmiştir, der.[1244] Fakat bu örneği diğer bazı tefsirlerle karşılaştırdığımızda müfessirler buna dair benzer açıklama yapmamışlardır.

Yine konuyla ilgili Sa‘lebî, Kâfirûn Sûresi’ndeki لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ *“Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.”*[1245] buyrulan âyetinin doğrudan seyf (kılıç/cihadı emreden) âyetiyle mensûh olduğunu belirtmiştir.[1246]

5.2. Âyetin Neshedilip Edilmediği Konusunda İhtilafları Zikretmekle Yetinmesi

Bakara Sûresi’nin *“Onları nerede yakalarsanız öldürün…”*[1247] mealindeki âyetini Sa‘lebî, Mukâtil b. Hayyân’ın “onları haram beldede veya onun dışında herhangi bir yerde yakaladığınızda öldürün” şeklinde açıkladığını ve bunun aynı âyetin içinde bulunan وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *“Mescidi Haram’da onlarla savaşmayın”* lafzıyla neshedildiği sözünü aktarır. Tevbe (Berâe) Sûresinde geçen kılıç (seyf) âyet-i kerîmesi de bu âyet-i

[1239] Tevbe, 9/5.
[1240] Sa‘lebî, a.g.e., I, 202.
[1241] Sa‘lebî, a.g.e., I, 326.
[1242] Taberî, a.g.e., III, 641-642.
[1243] Enbiyâ, 21/97.
[1244] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 279.
[1245] Kâfirûn, 109/6.
[1246] Sa‘lebî, a.g.e., VI, 572.
[1247] Bakara, 2/191.

kerîmeyi neshetmiştir. Bu bakımdan Mescid-i Haram'da savaşmanın emrini bidiren âyeti kerîme de nâsih ve mensûh bir özelliğe sahiptir. Mücâhid ve diğer müfessirlerin çoğunluğuna göre de bu âyet muhkem olup Mescidi Haram'da (haram beldede) savaş başlatmak câiz değildir.[1248]

Sa'lebî, Nûr Sûresi'de وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ *"Çocuklarınız erginlik çağına geldiklerinde, kendilerinden öncekilerinizin istedikleri gibi izin istesinler. İşte Allah âyetlerini size böyle açıklar. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir"*[1249] buyrulan âyetin tefsiri sadedinde âlimler bu hükmün mensûh olup olmadığı ile ilgili ihtilaf ettiklerini zikretmektedir. Bazılarına göre bu âyet mensûhtur. Diğerlerine göre bu âyet muhkemdir, bununla amel etmek de vaciptir. Süfyân es-Sevrî'den, o Mûsâ b. Ebî Âişe'den, Şa'bî'ye Allah Te'âlâ'nın bu âyeti mensûh olup olmadığı hakkında sorunca Şa'bî: "Mensûh değildir" cevabını vermiştir. Ben de: "Fakat insanlar gereği kadar amel etmiyorlar" dediğimde: "Bu durum için Allah Te'âlâ'nın yardımını dileriz" dedi. Başka bir görüşe göre de bu âyet için Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: İnsanlar, neshedilmiştir diyorlar. Vallahi neshedilmiş değildir, fakat insanlar kendisiyle kolaylık sağlamışlardır.[1250]

5.3. Âyetin Neshedilip Edilmediği Konusunda İhtilafları Zikrettikten Sonra Değerlendirip Tercihte Bulunması

Sa'lebî ', müfessirlerin Mâide Sûresi'nin وَاتَّقُوا اللهَ وَاسْمَعُوا *"Allah'a karşı gelmekten sakının ve dinleyin"*[1251] şeklindeki âyetinin mensûh olup olmadığı konusunda iki görüş zikrettiklerini ifade etmektedir. Şöyle ki, Abdullah b. Abbâs ve bazıları, bu âyetin mensûh olduğunu söylemişler; çoğunluk ise muhkem olup mensûh olmadığı görüşündedirler. Sa'lebî de herhangi bir açıklamada bulunmadan bu görüşün daha doğru olduğunu belirtmiştir.[1252]

[1248] Sa'lebî, a.g.e., I, 281.
[1249] Nûr, 24/59.
[1250] Sa'lebî, a.g.e., IV, 397-398.
[1251] Mâide, 5/108.
[1252] Sa'lebî, a.g.e., II, 508.

Konuyla ilgili diğer bir örnek Tevbe Sûresi'nin فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ 5. âyeti verilebilir. Hükmün neshedilip edilmediği hususunda müfessirler arasında görüş ayrılığı olmuştur. Hüseyin b. Fazdl'a göre bu âyet, Kur'ân'da düşmanlardan yüz çevirmenin ve aynı zamanda onların eziyetlerine sabr göstermenin lüzumlu olduğunu bahseden tüm âyetleri neshetmiştir. Dahhâk, Süddî ve Atâ'ya göre bu âyet, Allah Te'âlâ'nın; فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً *"...Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin..."*[1253] âyeti ile mensûhtur. Kâtâde'ye göre ise bu âyet mensûh değil bilakis, Muhammed Sûresininin 4. âyetinde geçen mezkûr *"...Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin..."* kısmını neshetmiştir.[1254]

Sa'lebî bu görüşleri zikrettikten sonra bu âyetlerden herhangi biri diğer bir âyeti nesheden olmadığı görüşünün daha sahih olduğunu ifade etmektedir. Zira âyetin hükmü sabit ve muhkem olduğundan bunlardan herhangi biri öbürünün hükmünü kaldıracak değildir. Karşılığı olmadan serbest bırakmanın, öldürmenin ve fidye almanın, müşriklerle gerçekleştirdiği ilk savaş olan Bedir gününden itibaren uygulamış olduğu hükümler devam etmiştir. Allah Te'âlâ'nın: وَخُذُوهُمْ *"Onları yakalayın"* âyeti buna hüccettir. Burada yakalamak ashâb (esir) almak, demektir. Ashâb almak ise, ya öldürmek için ya da fidye almak için olur.[1255] Buna benzer bir görüş Taberî'nin tefsirinde de rastlamaktayız. Dolayısıyla Sa'lebî burada, her ne kadar Taberî'nin ismini tefsirinde tasrih etmemiş olsa da böyle bir görüşün kendisine değil Taberî'ye ait olduğunu söylemek gerekir.[1256]

5.4. Selefin Kavliyle Âyetlerin Mensûh Oluşunu Zikretmekle İktifa Etmesi

Sa'lebî, bazen âyetin mensûh olup olmadığı hususunu selefin görüşleri ile açıklamakla itkifa etmektedir. Mesela müfessir, Âl-i İmrân Sûresi'nin, لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا مِمَّا

[1253] Muhammed, 47/4.
[1254] Sa'lebî, a.g.e., III, 168.
[1255] Sa'lebî, a.g.e., III, 168.
[1256] Bkz. Taberî, a.g.e., XI, 349.

تُحِبُّونَ şeklindeki 92. âyetini tefsir ederken Mucâhid ve Kelbî'den naklen bu âyetin zekâtı emreden âyet-i celîle ile mensûh olduğunu ifade etmekle yetinmiştir.[1257]

Yûnus Sûresi'nde geçen وَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ لِي عَمَلِي وَلَكُمْ عَمَلُكُمْۚ اَنْتُمْ بَرِيۤـُٔونَ مِمَّآ اَعْمَلُ وَاَنَا بَرِيۤءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ 41. âyetin Kelbî ve Mukâtil'den (cihadı emreden) kılıç âyet ile mensûh olduğunu nakletmiştir.[1258]

Sa'lebî, İsrâ Sûresi'nde وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيراً *"...ve de ki: "Rabbim!, Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı"*[1259] buyrulan âyetinin hemen akabinde İbn Abbas (r.a.)'ın kavline yer vermektedir. İbn Abbas (r.a.)'dan nakledilen rivayete göre bu âyet mensûhtur. Tevbe Sûresi'nde geçen مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ *"Peygamber ve mü'minler için müşriklere istiğfar etmeleri yoktur"*[1260] kavliyle neshedilmiştir.[1261]

Bu konuyla ilgili bir başka örnek Furkân Sûresi'nde geçen وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْاَرْضِ هَوْناً وَاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَاماً 63. âyeti gösterilebilir. Diğer örneklerde olduğu gibi burada da Sa'lebî tefsiri esnasında seleften Ebu'l-Aliyye ve Kelbî'nin bu âyet savaşla emredilmeden önce olup sonra kitâl âyeti ile nesholunmuştur şeklindeki ifadelerini aktarmakla yetinmektedir.[1262]

Yine Necm Sûresi'ndeki وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى *"İnsan için ancak çalıştığı vardır."*[1263] buyrulan âyet hakkında Sa'lebî, daha önce olduğu gibi bir tek İbn Abbâs (r.a.)'ın görüşünü zikretmekle yetinir. İbn Abbâs (r.a.) bu âyet mensûhtur (yürürlükten kaldırılmış), der. Tûr Sûresi'nin وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِاِيمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ *"İman eden ve nesilleri de iman konusunda kendilerinin yoluna uyanlar var ya, biz onların nesillerini*

[1257] Sa'lebî, a.g.e., II, 99.
[1258] Sa'lebî, a.g.e., III, 286.
[1259] İsrâ, 17/24.
[1260] Tevbe, 9/113.
[1261] Sa'lebî, a.g.e., IV, 42-43.
[1262] Sa'lebî, a.g.e., IV, 428.
[1263] Necm, 53/39.

kendilerine kattık…"[1264] âyetiyle neshedilmiştir.[1265] Fakat *"ez-Zâdu'l-Mesîr"* adlı eserin müellifi İbnu'l-Cevzî, İbn Abbâs'tan rivayet edilen bu görüşü doğru bulmaz. Zira iki âyetin de lafzı haber mahiyetindedir. Haberlerin neshedilmesi de söz konusu olmaz diye ifade etmektedir.[1266]

5.5. Mezhebinden Delil Getirerek Âyetin Mensûh Olmadığını Savunması

Sa'lebi'nin tefsirinde bu konuda tek örneğe rastlanıldığını söylemek mümkündür.

Şûrâ Sûresi'nde geçen قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى *De ki:"Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum"*[1267] âyeti ile ilgili Sa'lebî, seleften bazı rivayetler aktarmakla beraber farklı açılardan âyeti değerlendirerek bilgiler verir. Genel olarak, âyet hakkında görüşler sunarken mensubu olduğu Şâfiî mezhebine bağlı kalmaktadır. Biz burada sadece ilgili konuya dair vermiş olduğu bilgileri zikredeceğiz.

Bazıları bu âyetin Mekke'de indiği için nesholunduğunu söylemişlerdir. Müşrikler Hz. Peygamber'e eziyet ettiklerinden dolayı bu âyet inmiştir. Allah Te'âlâ onlara Hz. Peygamber'e sevgi göstermelerini ve onunla akrabalık ilişkilerini gözetmelerini buyurmuştur. Medine-i Münevvere'ye hicret ettiğinde Ensar onu barındırıp kendisine destekte bulunarak yardım edince Allah Te'âlâ da onu: وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ecrimi verecek olan, ancak âlemlerin Rabbidir"*[1268] diyen diğer peygamber kardeşlerine ilhak edince, üzerine "*De ki: "Ben buna (yaptığım tebliğ görevine) karşılık sizden, akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum."* âyeti indirdi. Böylece bu âyet, hem zikredilen âyet hem de Allah Te'âlâ'nın:

[1264] Tûr, 52/21.
[1265] Sa'lebî, a.g.e., VI, 24.
[1266] Bkz. İbnu'l Cevzî, a.g.e., s. 1366.
[1267] Şûrâ, 42/23.
[1268] Şuarâ, 26/109.

قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ *"(Resûlüm!) De ki: Buna karşılık ben sizden bir ücret istemiyorum ve ben olduğundan başka türlü görünenlerden de değilim."*[1269]

اَمْ تَسْئَلُهُمْ خَرْجاً فَخَرَاجُ رَبِّكَ خَيْرٌ *"(Resûlüm!) Yoksa sen onlardan bir karşılık mı istiyorsun? Rabbinin vereceği daha hayırlıdır. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır."*[1270] ile:

وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ *"Halbuki sen bunun için (peygamberlik görevini îfa için) onlardan bir ücret istemiyorsun. Kur'an, âlemler için ancak bir öğüttür."*[1271]

اَمْ تَسْئَلُهُمْ اَجْراً فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ *"Yoksa sen kendilerinden bir ücret istiyorsun da bu yüzden onlar ağır bir borç altında eziliyorlar mı?"*[1272] âyetlerindeki buyrukları ile neshedilmiştir. Bu şekilde te'vil yaparak düşünen Dahhâk b. Muzâhim ve Hüseyin b. Fadl olmuştur.

Âyet hakkında aktarmış olduğu bu bilgilerden sonra Sa'lebî وهذا قول غير قوي ولا مرضي tabirini kullanarak eleştiren bir yaklaşımla şöyle devam etmektedir:

"Bu görüş kabul edilebilir olmadığı gibi sağlıklı ve pek kuvvetli bir görüş de değildir. Nitekim, âyet hakkında bizim ehl-i te'vilin görüşlerinden aktardıklarımız, bu âyetlerden bir tanesinin bile mensûh olmasının caiz olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun için bu âyetlerden biriyle nesholdu denilmesi caiz değildir. Ayrıca salih amel ile Allah'a yaklaşma ve itaatin, peygamberi ve Ehl-i Beytini sevmenin mensûh olduğunu iddia etmek utanç olarak iddia sahibine yeterlidir."[1273]

Sa'lebî, "Mezhebimizin bu konudaki doğruluğun delili şudur", diyerek ardından hocasının kanalıyla şöyle bir hadis kaydetmektedir:

"Bir kimse Muhammed ve âilesine sevgi duyarak ölürse şehid olarak bağışlanmış, tevbe etmiş ve imânı kâmil ile ölmüş olur. Bir kimse Muhammed ve

[1269] Sâd, 38/86.
[1270] Mü'minûn, 23/72.
[1271] Yûsuf, 12/104.
[1272] Tûr, 52/40.
[1273] Sa'lebî, a.g.e., V, 390-391.

âilesine sevgi duyarak ölürse melekul-mevt (ölüm meleği) onu cennetle müjdeler ve yine Münker ve Nekir melekleri ona müjdenin aynısını lütfederler. Bir kimse Muhammed ve âilesine sevgi duyarak ölürse Allah Te'âlâ onun kabrini rahmet meleklerinin ziyaret yeri yapar. Bir kimse Muhammed ve âilesine sevgi duyarak ölürse, kabrinde cennetten iki kapı açılır. Her kim de Muhammed âilesine buğzederek ölürse, kıyâmet gününde iki gözünün ortasında (Allah'ın rahmetinden ümit kesmiştir) ifadesi yazılı şekliyle gelecektir. Her kim Muhammed âilesine buğzederek ölürse kâfir olarak ölmüş olur. Her kim Muhammed âilesine buğzederek ölürse cennetin kokusunu dahi almayacaktır."[1274]

6. KISASU'L-KUR'ÂN / قصص القرآن

Kur'ân-ı Kerîm'de geçmiş peygamberler ve milletlerden bahsedilen kıssalar mevcuttur.[1275] Aynı zamanda Kur'ân'da Hz. Muhammed zamanında vuku bulunan önemli hadiseler kıssalar yoluyla anlatılmıştır. Dolayısıyla Kur'ân'da bu kıssaların bulunmasına "Kısasu'l-Kur'ân" adı verilir.

Kur'ân'da bulunan bu kıssalardan maksat, tarihi vakaların kronolojik biçimde aktarılması değildir. Fakat geçmiş peygamberler ve milletlerin yaşamış olduklarından bir ibret dersi almamız maksad edilmektedir. Bundan dolayı da Kur'ân'da bazı kıssalar birkaç defa tekrar edilmiştir. Bu hadiselerin muhtelif sûrelerde anlatılmasına rağmen her defasında bir tatlılık ve tazelik kazanmaktadır.[1276]

Birinci bölümdeki müfessirin eserleri hakkında bilgi verirken orada müfessire ait ve şöhret kazanmış olan bir eserinden bahsetmiştik. Bu da Kur'ân'daki peygamberlerin kıssalarıyla ilgili kaleme almış olduğu *Kısasu'l-Enbiyâ*/*Arâisu'l-Mecâlis* adlı eseridir. Bu eser, *el-Keşf ve'l-Beyân*'daki bulunan peygamberler ile ilgili bölümleri genişleterek telif etmiştir. Müfessir, genel olarak bu eserde, geçmiş peygamberlerin kıssaları üzerine

[1274] Sa'lebî, a.g.e., V, 391; Hadisin kaynağına ulaşılamamıştır. Bu yüzden sahihlik derecesini belirlemek zordur. Fakat zayıf bir hadis olduğu muhtemeldir.
[1275] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 171.
[1276] Cerrahoğlu, a.g.e., s. 171-172.

bilgiler vermekle beraber isrâiliyâta dair haberleri de içine barındırmaktan uzak kalmamıştır. Dolayısıyla *el-Keşf ve'l-Beyân*'daki İsrâiliyât denilen asılsız bilgilerin çoğunu *Arâisu'l-Mecâlis*'in içine de almıştır. Yani kıssa ile hikâye arasındaki fark gözetmeksizin bu eserlerde bu bilgileri aktarmıştır. Mesela arzın yaratılışı,[1277] Hârut ve Mârut,[1278] Tâbut[1279] gibi kıssasındaki bilgiler ve aktarılan rivâyetlerinin sağlam bir dayanağı yoktur. [1280]

Mesela Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ *"Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara: Aşağılık maymunlar olun, demiştik"*[1281] âyet-i celîlesinde "aşağılık maymunlar olun" denilmesinin sebebini şu anlatılan kıssaya dayandırarak tefsir etmektedir:

"Cumartesi" anlamına gelen "es-Sebt" sözcüğü, İbrânî dilindeki şabbat sözcüğünün Arapçalaşmış halidir. Kökeni "ara vermek, kesmek, dinlenmek"[1282] manasındaki şabat kelimesidir. Çünkü Yahûdi dinine göre Allah Te'âlâ yaratmayı altı günde tamamlayıp kesti/ara verdi, yedinci gün cumartesi günü ise dinlenmişti.[1283]

Âyette geçen *"es-Sebt"* kelimesi, Allah tarafından Yahûdilere ayrılmış mukaddes bir gün kılındığı; onlar o güne saygı gösterip bütün dünyevî işlerini bırakma ve sadece ibadet ve itaatle meşgul olma ile emrolundukları için bu şekilde isimlendirilmiştir. Fakat Yahûdilerden bazı insanlar bu yasağı çiğnemiştir. İşte Sa'lebî tefsirinde kıssayı şu şekilde anlatmıştır:

Bu olay, Allah Te'âlân'ın Yahûdilere cumartesi gününde balık avlamayı yasakladığı Eyle isminde bir kasabada Davud (a.s.) zamanında vaki olmuştur. Cumartesi günü geldiğinde balıkların hepsi su yüzüne çıkıyor ve su görünmeyecek hale gelerek balıkların hepsi orada toplanıyordu. Denizde balıklar dışında başka hiçbir şey olmuyordu. O gün geçtiğinde ise bütün balıklar dağılıyor ve denizin en dibine çekilerek kaybolmuş

[1277] Sa'lebî, *Kısasu'l-Enbiyâ el-Musemmâ bi'l-'Arâ'is,* Mektebetü'l-Cumhûriyeti'l-Arabiyye, t.y., s. 4.
[1278] Sa'lebî, *'Arâ'is,* s. 53-57.
[1279] Sa'lebî, a.g.e., IV, 401; Ayrıca bkz. Sa'lebî, *'Arâ'is,* s. 288.
[1280] Daha fazla bilgi için bkz. Tümer, "Arâisu'l-Mecâlis", *DİA*, C. 3, s. 265.
[1281] Bakara, 2/65.
[1282] Bkz. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,* I, 139. Ayrıca bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 423.
[1283] Bkz. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,* I, 139..

oluyorlardı. İşte bu olay A'râf Sûresi'nin إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعاً وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ "*Zira tatil yaptıkları Cumartesi günü balıklar onlara akın akın geliyor, tatil yapmadıkları (diğer) günlerde ise gelmiyorlardı"*[1284] âyetinde ifade edilmiştir. Bu yüzden Yahûdilerden bazı insanlar karar verip denizin kenarında havuz kurdular ve böylece denizden havuza kanallar açtılar. Cuma gecesi bu kanalları açıyorlar ve cumartesi olunca dalgalardan dolayı balıklar bu havuza giriyor ve pazar günü geldi mi balıkları avlamış oluyorlardı. İşte bu yasağı, balıkları böyle havuzlara koyarak çiğnemiş oluyorlardı. Davud (a.s.) onları lanetledi. Allah da onlara masiyet üzere ısrarlarından dolayı onlara gazab etti ve yaptıkları günahlara karşılık hepsini maymuna dönüştürdü. Böyle bir halde üç gün kalmış ve sonra da helak olmuşlardır. Bu üç günün üzerinde ne bir değişim devam etmiş ne de bir çoğalma olmuştur.[1285] Bu yüzden de Allah Te'âlâ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ "*Biz onlara, "Aşağılık maymunlar olun" demiştik"*[1286] buyurmuştur.[1287] Bu emrin bir dönüşüme işaret ettiğini zikreden Sa'lebî, âyette geçen خَاسِئِينَ kelimesinin, Mücâhid, Katâde ve Rebî b. Enes'e göre Kenan dilinde "küçüklük" ve "kovulmuş" anlamında olduğunu ifade etmiştir.[1288]

7. FEDÂİLU'L-KUR'ÂN / فضائل القرآن

Kur'ân-ı Kerîm'in faziletleri hakkında, İslamî literatüründe geniş bilgi verilmiştir. Özellikle hadis kolleksyonlerinde bu ilme müstakil kitap ve bablar ayrılmıştır.[1289]

Sa'lebî'nin, Kur'ân'daki sûrelerin faziletleriyle ilgili tefsirinde pek çok hadis naklettiği görülür. Eserinde sahih hadislerin yanı sıra mevzû ve zayıf rivâyetlere de yer vermiştir. Genellikle Übeyy b. Ka'b'a isnad edilen mevzû hadisleri her sûre başında zikretmiştir. Bunun için tefsirinin bu yönü muteber kabul edilmemiştir. Hatta bazı âlimler tarafından bundan dolayı ağır ve şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Mesela Zehebî,

---

[1284] A'râf, 7/163.
[1285] Bu konuyla alakalı tefsirde geçtiği şekliyle kıssanın tamamını vermedik. Bazı kısımları çıkarıp uygun bir şekilde mana vermeye çalıştık. Kıssanın tamamına erişmek için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 132. Ayrıca bkz. Sa'lebî, *'Arâ'is,* s. 314-315.
[1286] Bakara, 2/65.
[1287] Sa'lebî, a.g.e., I, 132.
[1288] Sa'lebî, a.yer.
[1289] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 201.

Sa‘lebî’nin seleften naklettiği tefsir rivayetlerinde sıhhati araştırmadığını, eserinde sûre sûre Kur’ân’ın faziletine ilişkin uydurulmuş mevzû hadislere aldandığını söylemektedir. Ona göre, her sûrenin başında veya sonunda mevzu bahis sûrenin faziletine dair zikrettiği rivayetler Übeyy b. Ka’b’a isnad edilmekte olup bunların birçoğu mevzûdur. Üstelik bunların uydurma olduğuna işaret etmeksizin kitabını bu hadislerle doldurması, sahih haberleri, sahih olmayandan ayırt edecek kadar birikime vakıf olmadığına delalet eder.[1290] Sa‘lebî gibi öğrencisi olan Vâhidî ve ayrıca Zemahşerî vb. bazı meşhur müfessirlerin de eserlerinde mevzû hadislere geniş yer vermeleri, metodik bir aldanıştır.[1291]

Sa‘lebî, her bir sûre isminin altına, sûrenin fazileti ile alakalı hadis koymayı âdeta alışkanlık haline getirmiştir. Nitekim İbni’l-Cevzî de Sa‘lebî’nin her sûre başında sûreye dair hadis zikrettiğini ve öğrencisi Vahidî’nin de bu konuda hocasına tâbî olduğunu ifade etmektedir.[1292] Örneğin, Übeyy b. Ka’b’a isnad edilen Mâide Sûresi’nin fazileti hakkında başında zikrettiği, « من قرأ سورة المائدة أعطي من الأجر بعدد كل يهودي ونصراني يتنفس في الدنيا عشر حسنات ومحا عنه عشر سيئات» ***“Kim Mâide Sûresi’ni tilâvet ederse bu dünyada nefes almış olan her yahûdî ve hırıstiyan sayısınca ona on sevap (iyilik) yazılır, on günah (kötülük) silinir ve on derece yükseltilir.”***[1293] hadisi üzerine İbni’l-Cevzî: “Ben bu ikisine şaşırmıyorum. Çünkü bunlar hadis ehlinden değildir. Fakat şaşırdığım nokta şu ki o da Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd’un (ö. 275/888) *Fedâilu’l-Kur’ân* adlı eserinde bu hadisin zayıflığını bildiği halde ayırt etmeden nasıl zikrettiğidir.”[1294] şeklinde bir eleştiride bulunduğunu görmekteyiz. İbn Cevzî sadece bu iki müfessire yönelik değil; diğer muhaddislerinin de yazmış oldukları eserlerde bâtıl veya dayanağı sağlam olmayan hadislere yer verdikleri için eleştiride bulunmuştur. Her ne kadar Sa‘lebî, sûrelerin başında mevzu veya zayıf hadisler zikretmişse de bu, onun hadis ilminde tamamen otorite sahibi olmadığını yansıtmaz. Sûrelerin başında olmasa da -daha önce söylediğimiz gibi- tefsirinin birçok yerinde sahih hadisler zikrettiğini görmek mümkündür. Bundan dolayı da müfessir için böyle bir

[1290] Zehebî, Muhammed Hüseyin**,** *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn***,** I, 167.
[1291] Zehebî, a.g.e.**,** I, 167; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 203.
[1292] Bkz. İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *el-Mevzu’ât,* thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: Mektebetu’s-Selefiyye, 1966, I, s. 240.
[1293] Sa‘lebî, a.g.e., II, 396; Vâhidî, *el-Vasît,* II, 147.
[1294] Bkz. İbnu’l-Cevzî, a.g.e., I, 240; Ayrıca bkz. Ünsal, a.g.m., s. 142.

algıdan uzak durulmasında fayda vardır. Nitekim Sa'lebî'nin, Kur'ân faziletlerine ait *Fedâilu'l-Kur'ân* isimli bir kitabın olması diğer ilimlerin yanısıra hadis ilmine de önem verdiğini göstermektedir.[1295]

Hakkında menfi düşünen ve eleştiren âlimler olması, onun olumlu ve kayda değer olan yönlerinin tamamını izale edemez. Dolayısıyla olumsuz eleştirenler olduğu gibi onu güzel vasıflarla öven ve hadis ilmine vukufiyeti ile değerlendiren âlimler de olmuştur. Birinci bölümde Sa'lebî hakkında yapılan müspet menfi açıklamaları verdiğimizde bunların arasında olumlu düşünceler zikretmiş olan âlimlerden olduğunu da söylemiştik. Burada Sa'lebî hakkındaki olumlu düşüncelerini ve özellikle hadis ilmindeki vukûfiyetine yönelik atıfta bulunan âlimlerden bazılarını tekrar etmekte fayda var diye düşünüyoruz.

Abdülğâfir el-Fârisî, Sa'lebî'yi çeşitli vasıflarla överek adlandırmış, ayrıca doğru kişiliğiyle ve sahih rivâyetler naklettiğini; onu kesîru'ş-şuyûh ve kesîru'l-hadîs ünvanlarıyla da anılmış olduğunu söylemiştir.[1296]

İbn Hallikân ve Subkî'nin ifadelerine göre Sa'lebî'nin, eşsiz sağlam nakli ile güvenilir bir âlim olduğu kaydedilmiştir.[1297]

Zerkeşî, Sa'lebî'nin mevzû hadisleri kullanmakla hata etse de isnat zincirlerini zikrettiği için çok fazla kınanmayacağını ifadesinde bulunmuştur.[1298]

el-Mûsevî (ö. 1313/1895) de, Sa'lebî'nin tefsir ilminde zamanının eşsiz ve meşhur müfessirlerinden ve insanlara hadis naklinde sika râvilerden biri olduğunu ifadelerini kullanmıştır.[1299]

Sa'lebî'nin, her sûre başında hadis koyduğunu söylemiştik. Fakat bununla birlikte bahsedilen sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunu, âyetlerinin sayısını, kelimelerini,

---

[1295] Eserler kısmında Sa'lebî'nin böyle bir kitabın olduğunu belirmiştik. Bkz. Sa'lebî, *Katle'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', s. 34.
[1296] Fârisî *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr,* s. 109.
[1297] Fârisî, *el-Muntehab*, s. 91; a.mlf., *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr,* s. 109; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân***,** I, 79; Subkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* IV, 267. Ayrıca bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 95.
[1298] Zerkeşî, *el-Burhân,* I, 432.
[1299] Mûsevî, *Ravzâtu'l-Cennât,* I, 245.

harflerini ve sûre'nin iniş sebeplerini de belirttikten sonra faziletine geçer. Şimdi tefsirinden her sûrenin faziletine yönelik zikrettiği seçme diğer bazı örnekler verelim.

Kehf Sûresi'nin faziletine dair zikrettiği hadislerden birisi şöyledir:

"Semure b. Cundub'in Übey b. Ka'b'tan şöyle dediğini rivayet etmişir: Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Her kim Kehf Sûresi'nden on âyet (ezber) okursa, Deccal fitnesinin ona bir zararı olmaz. Ve her kim sûrenin tamamını okursa Cennete girecektir."[1300]

Sa'lebî Mü'min (Ğâfir) Sûresi'nin fazileti hassa olduğunu ve Hz. Peygamber'e kadar ulaşan kendi isnadıyla şu hadisi nakletmiştir:

"Bize Ebû Abdullah haber verdi, ona… Übey b. Ka'b'dan Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu aktarmıştır: Her kim (Hâ-Mîm) Mümin sûresini okursa, ona salât (dua) etmeyen ve onun için mağfirette (bağışlanmada) bulunmayan hiçbir Nebî, Sıddık, Şehîd ve mü'min rûhu kalmaz." [1301]

Yâsîn Sûresi'nin fazileti ile ilgili birçok hadisin arasında hocasının kanalıyla dinlediği şöyle bir hadis de zikretmektedir:

Hocasının kanalıyla Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Muhammed şöyle buyurmuşlardır*: **"Kim Perşembe gecesi Yâsîn Sûresi'ni okursa, günahları mağfiret edilmiş olarak sabaha uyanır."*** [1302]

Bazen Sa'lebî, sûreye dair tek hadis nakletmekle yetinir. Konuya bağlantılı olarak şunu hatırlatmakta fayda vardır. Eserler kısmında Sa'lebî'nin istifade etmiş olduğu tefsirlerden bir tanesi de *Tefsîru Ebî Amr el-Furâtî*'nin adlı tefsiri olduğunu belirtmiştik. İşte Cum'a'nın fazileti ile ilgili Ebî Amr'dan dinlediği sadece şöyle bir garip hadis kaydettiğini görmekteyiz.

[1300] Sa'lebî, a.g.e., IV, 91.
[1301] Sa'lebî, a.g.e., V, 331.
[1302] Sa'lebî, a.g.e., V, 188; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., I, 247.

"Bize… Übey b. Ka'b Hz. Peygamber'in şöyle buyuduğunu aktarmıştır: Her kim Cuma sûresini okursa, Müslüman bir şehirden bir şehirde Cuma namazını eda etmek için gelen ve gelmeyenlerin sayısınca Allah Te'âlâ ona on sevap yazar."[1303]

İhlâs Sûresi'nin fazileti ile ilgili birçok hadisin arasında hocasının kanalıyla şöyle bir hadis de nakletmiştir.

"…Ebû Derdâ'dan Nebî (s.a.v.)'in ashabına şöyle dediğini nakletmektedir: "Sizden biriniz Kur'ân'ın üçte birini bir gecede okumaktan âciz mi kalıyor?" buyurunca ashâbına bu zor geldi ve: "Yâ Resûlallah, hangimiz buna gücü yeter ki?" dediler. Bunun üzerine Resûlullah: "Kur'ân'ın üçte birini okuyun." buyurdu.[1304]

8. MÜŞKİLU'L-KUR'ÂN / مُشكِل القرآن

Müşkil (مُشْكِلْ) kelime olarak, "insanın zihnine karışıklık getiren veya karmaşık olmak, çözümü zor" gibi anlamlara gelen أَشْكَلَ "*eşkele*" fiilinin ism-i fâildir.[1305] Böylece anlamı, "karışık ve birbirine zıt olan şey" demektir.[1306] Müşkil kelimesi, terim olarak, değişik ilim dallarında farklı şekillerde tanımlanmıştır, Kur'ân ilimlerinde âlimler şu şekilde tanımını yapmışlardır: "Kur'ânı Kerîm'in bazı âyetleri arasında ilk başta mevcut olduğu zannedilen ihtilâf, tenâkuz ve tezat olan durumları inceleyen ve aralarını uzlaştırmaya çalışan bilim dalına *Müşkilü'l-Kur'ân* denir."[1307] Şu bir gerçektir ki, Kur'ân'da bulunan bütün âyetlerin kesinlikle birbiriyle çelişki ve tutarsızlık söz konusu olmaz.[1308] Nitekim Allah Te'âlâ bu Yüce Kitab'ın eşsiz bir kitap olduğunu, hiçbir ihtilaf

---

[1303] Sa'lebî, a.g.e., VI, 181.
[1304] Sa'lebî, a.g.e., VI, 181; Buhâri, "Fedâilu'l-Kur'ân", 113.
[1305] Mansûrî, Abdullah b. Muhammed, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbnü'l-Cevzî, 2005, s. 43; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü,* 6. b., İstanbul: İFAV Y., 2008, s. 203; Âdem Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul: 2006, C. 32, s. 164.
[1306] Demirci, a.g.e., s. 203.
[1307] Cerrahoğlu, *Tefsîr-Usûlü*, s. 179; Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 257; Kiraz, *Şerif Murtezâ'nın Emâlî'sinde Kur'ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, s. 13; Yerinde, a.g.md., s. 164.
[1308] Zerkeşi, *el-Burhân,* C. II, s. 53.

ve çelişkinin olmadığını birçok âyet-i kerîmede açıklamıştır. Bunu en iyi açıklayan âyetlerden birisi de Nisâ Sûresi'nin 82. âyetidir. Allah Te'âlâ şöyle buyurmaktadır:

أَفَلاَ يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ اللّهِ لَوَجَدُواْ فِيهِ اخْتِلاَفاً كَثِيراً *"Hâla Kur'ân hakkında gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o (Kur'ân-ı Kerîm) Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birbirini tutmayan birçok şeyler bulurlardı."*[1309]

Âyet-i kerîmeden anlaşıldığı üzere Allah kelâmı bundan münezzehtir. Gerçekte böyle bir ihtilaf soz konusu olmasa bile, Kur'ân hakkında yeterli malumata sahip olmayan birisi ilk bakışta bazı âyetler arasında ihtilaf ve tenakuz varmış gibi vehmine kapılabilir. O yüzden bu şüpheyi gidermek gerekir.[1310]İşte Müşkilü'l-Kur'ân ilminin ortaya çıkışının en önemli sebeblerinden biri ve amacı, bu gibi durumlara düşenlere en güzel şekilde çözüm sağlayarak Kur'ân hakkındaki şüpheleri kaldırmak olmuştur.

Birçok müfessir gibi Sa'lebî de tefsirinde bu konu üzerinde durmakta ve bazı âyetler arasında ihtilaf varmış gibi görünen durumları açıklığa kavuşturmaktadır. O, Kur'ân-ı Kerîm'i tedebbürün ve manasının anlaşılmasını çok önemli bir husus olarak görmektedir. Önceden de ifade edildiği üzere müfessir, tefsirini 14 vecih üzerinde inşa etmiş olup bu vecihlerden biri *Gavâmiz (anlamı kolay anlaşılmayan) ve Müşkilât* olduğunu söylemiştik. Buradan anlaşılıyor ki o, bu konuya oldukça önem göstermiştir. Sa'lebî, mukaddimede müfessirleri kategorize ederken kapalı ve müşkil lafızları çözmek için bir beyanda bulunmayan bazı müfessirlerin tefsir etmedeki metotlarını yeterli görmemiştir.[1311] Öte yandan Sa'lebî, Kur'ân'da hiçbir ihtilaf ve tutarsızlığın olmadığını Zümer Sûresi'ndeki قُرْاٰناً عَرَبِياً غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ *"Biz onu, Allah'a karşı gelmekten sakınsınlar diye hiçbir eğriliği bulunmayan Arapça bir Kur'an olarak indirdik"*[1312] âyetinden sonra aktardığı müfessirlerin sözleriyle ıspat etmeye çalışır. *"Eğriliği bulunmayan"* ifadesini, müfessirlerden Mücâhid: "karışıklığı olmayan"; Osman b. Affân, "çelişkisiz olan"; İbn Abbâs, "O, hiçbir ihtilafı olmayan"; Süddî, "mahluk olmayan"; Bekr b. el-Muzenî, "lahni/yanlış anlatımı bulunmayan" şeklinde açıklamıştır.[1313]

[1309] Nisâ, 4/82.
[1310] Suyûtî, *el-İtkân*, C. II, 71.
[1311] Bkz. Sa'lebî, *Mukaddime*, I, 4.
[1312] Zümer, 39/28.
[1313] Sa'lebî, a.g.e., V, 301.

Şimdi de müfessirin müşkil gibi görünen âyetlerdeki tavzihini birkaç örnekler eşliğinde anlatmaya çalışacağız.

Mesela; Hicr Sûresi'nin فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِيْنَ - عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ "*Rabbin hakkı için, mutlaka onların hepsini, sorguya çekeceğiz; yapmakta oldukları şeyleri"*[1314] âyetlerinde, insanların sorguya çekilecekleri bildirilmişken; Rahman Sûresi 55/39. âyetinde ise; فَيَوْمَئِذٍ لَّا يُسْأَلُ عَن ذَنبِهِ إِنسٌ وَلَا جَانٌّ *"İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz"* sorgulamanın olmayacağından bahsedilmektedir. Dolayısıyla âyetler arasında bir tenâkuz var gibi görünmektedir. Sa'lebî, bu iki âyet arasındaki işkâli Hz. Muhammed ve İbn Abbâs'ın sözleriyle gidermiştir. Şöyle ki, Hicr Sûresi'ndeki geçen âyetini Enes (r.a.)'dan Hz. Muhammed'in: "Kelime-i tevhidi deyip demediklerini soracağız" şeklinde açıkladığı rivayet edilmiştir. Rahmân Sûresi'ndeki âyete gelince de Sa'lebî, İbn Abbâs'ın: "Allah Te'âlâ onlara: "Şunu şunu yaptınız mı?" diye sormayacaktır. Zîrâ O, bunları onlardan daha iyi bilmektedir. O yüzden Allah Te'âlâ: *"İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz"* buyurmuştur. Fakat onlara: "Niçin şunu şunu ne diye yaptınız?" diye soracaktır, sözüyle cevap vererek ortadaki vehmi kaldırmıştır. Müfessir bu arada Kutrub'un da bu görüşü esas kabul ettiğini zikretmiştir.[1315]

Müfessir, âyetlerdeki müşkil gibi görünen durumlara bazen soru-cevap şeklinde açıklık getirmiştir. Mesela; Mâide Sûresi'nde geçen إِنَّآ أَنْزَلْنَا التَّوْرٰيةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ اَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللهِ "*Şüphesiz Tevrat'ı biz indirdik. İçinde bir hidayet, bir nur vardır. (Allah'a) teslim olmuş nebiler onunla yahudilere hüküm verirlerdi. Kendilerini Rabb'e adamış kimseler ile âlimler de öylece hükmederlerdi…"*[1316] âyet-i kerimede sanki "teslim olmayan" peygamberler varmış gibi bir algı oluşabilir. Müfessir burada şöyle bir soru sorarak konuya açıklık getirmektedir. Eğer "Bazı peygamberler, teslim olanlardan (Müslüman) değil miydi"? denilirse şöyle cevap verilir: Şüphesiz ki Allah Te'âlâ peygamberleri İslâmla vasıflandırmıştır ve Müslüman olmayan (teslim olmayan) hiçbir peygamber de yoktur. Hiçbir peygamber yoktur ki Allah'a ve kelimesine iman etmemiş olsun ki bu da peygamber efendimize atıfla *"O halde Allah'a*

[1314] Hicr, 15/92-93.
[1315] Sa'lebî, a.g.e., III, 500-501.
[1316] Mâide, 5/44.

ve O'nun sözlerine inanan Resûlüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız"[1317] âyeti ile ifade etmiştir.[1318]

Nahl Sûresi'nin 24. âyetinde وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَآ اَنْزَلَ رَبُّكُمْ ۙ قَالُوا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ *"Onlara: Rabbiniz ne indirdi? denildiği zaman: Öncekilerin masalları, dediler"* buyrulmuşken; yine aynı sûrede وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَآ اَنْزَلَ رَبُّكُمْ ۚ قَالُوا خَيْرًا *"Allah'a karşı gelmekten sakınan kimselere: Rabbiniz ne indirdi? denildiğinde: Hayır indirdi, derler"*[1319] buyrulmaktadır. Görüldüğü üzere birinci âyette "öncekilerin masalları" diye geçerken ikinci âyette "hayır" şeklinde geçmektedir. Bu bakımdan âyetler arasında bir tutarsızlık varmış gözükmektedir. Müfessir, burada da soru-cevap yöntemine yönelerek meseleyi şu şekilde çözüme bağlamıştır. Müfessir der ki: Eğer Allah Te'âlâ'nın; *"Öncekilerin masalları"* buyruğundaki cevap merfû halinde iken: *"Hayır"* buyruğundaki cevap 'Niçin mansûb olarak gelmiş?' sorusuna yanıtımız: "Müşrikler, Allah Te'âlâ'nın Kur'ân'ı indirdiğine inanmıyorlardı. Bu yüzden, 'Muhammed'in dile getirdiği o şeyler var ya öncekilerin masallarıdır.' demiş gibilerdir. Allah Te'âlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm-i indirdiğine inanan mü'minler: "Rabbiniz ne indirdi?" denildiğinde, "Hayır indirdi" diye cevap vermiş gibidirler."[1320]

Yine Allah Te'âlâ, İsrâ Sûresi'nin وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا 97. âyetinde geçen عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا *"körler, dilsizler ve sağırlar olarak"* şeklinde buyurmuştur. Bu kısım ile ilgili de Sa'lebî şöyle bir soru sorarak cevap vermiştir. "Eğer denilirse, Allah Te'âlâ şu âyetlerde وَرَاَ الْمُجْرِمُونَ النَّارَ *"Suçlular (o gün) ateşi görünce..."*[1321] ve سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظًا وَزَفِيرًا *"...onun müthiş kaynamasını ve uğultusunu işitirler"*[1322] ve دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا *"...orada, yok olup gitmeyi isterler"*[1323] buyururken nasıl olur da kıyâmet gününde onların *"körler, dilsizler ve sağırlar olarak"* geleceklerini şeklinde vasıflandırarak buyurmuştur? Biz bunun cevâbını İbn Abbâs'in dediği gibi veririz.

[1317] A'râf, 7/158.
[1318] Sa'lebî, a.g.e., II, 457.
[1319] Nahl, 16/30.
[1320] Sa'lebî, a.g.e., III, 513.
[1321] Kehf, 18/53.
[1322] Furkân, 25/12.
[1323] Furkân, 25/13.

Abdullah b Abbâs: "Onlar, *körlerdir";* kendilerini mutlu edecek bir şey göremezler. "Onlar, *dilsizlerdir";* herhangi bir hüccetle konuşamazlar. "Onlar, *sağırdırlar";* kendilerini mutlu edecek bir şey duyamazlar" demiştir.[1324] Ayrıca Mukâtil b. Süleymân'ın da bu konuda şöyle dediğini aktarır: "Onlara, *"Aşağılık içinde kalın orada, artık benimle konuşmayın!"*[1325] denileceği zaman olacaktır. O vakitten sonra onlar ebedi olarak kör, dilsiz ve sağır olacaklar" demiştir.[1326]

Müfessir, bu yöntemi tefsirinde oldukça kullandığını görüyoruz. Genel olarak soru-cevap yöntemini bu gibi meselelerin çözümü için kullandğı görülmektedir. Bilindiği gibi Kur'ân'da müşkil/kapalı lafız olan veya çabucak anlaşılamayan bazı durumlar söz konusu olabilir ve bu, zihinlerin yanlış yönde düşünmesine sebebiyet verebilir. Müfessir, müşkil ile ilgili durumlara bu yöntemleri uygulayarak ortadaki şüpheleri kaldırmaya çalışır.[1327]

Konuyla ilgili benzer diğer bazı örneklere müstakil başlık altındaki işlediğimiz soru-cevap kısmına bakılabilir.

9. GARÎBU'L-KUR'ÂN / غريب القرآن

Hz. Muhammed Kureyş kabilesine mensuptur. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm ona Kureyş lehçesinde vahyedilmiştir. Onun için bu lehçeyle konuşanların Kur'ân'da az da olsa, bir başka lehçeye ait olduğunu bazı garîb kelimelerin bulunduğuna şahit olunca ister istemez anlamakta zorluk çekmişlerdir. Hatta meşhur sahabeden olan Hz. Ömer Abese sûresindeki "ebben" kelimesini; İbn Abbâs da "fâtırı's-semâvâti ve'l-ardi" kelimesinin anlamını bilmediklerine rivayet edilir.[1328] Elbetteki bunları en iyi anlayan ve kavrayan Kur'ân'ın ilk muhatabı olan Hz. Muhammed olduğu için buna benzer durumlarda ona sorar ve böylece ortada herhangi bir sorun kalmazdı. Nitekim Hz. Muhammed'den:

[1324] Sa'lebî, a.g.e., IV, 83.
[1325] Mü'minûn, 23/108.
[1326] Sa'lebî, a.g.e., IV, 83-84; Mukâtil, a.g.e., II, 473.
[1327] Daha fazla örnek için bkz. I, 63, 97-98, 137, 337-338, 372, 425, 492; II, 299, 324, 326, 339, 344., 138; III, 6, 395, 412, 470, 513, 516; IV, 49, 189, 203, 241, 474, 550; V, 68, 176, 258, 291, 570; VI, 57, 472.
[1328] Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 293, 295; Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsîr-Usûlü*, s. 155.

"Kur'ân'ın gariplerini araştırınız" rivayet edilen sözünden hareketle bu anlamda Kur'ân'daki garip kelimelerinin bilinmesinde büyük ehemmiyet teşkil etmektedir. Bundan dolayı bunları bilmeyenlerin, Kur'ân'ın âyetlerini tefsir etmekten sakınılması gerekmektedir. Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili ilk faaliyetlerin sahabe devrinde başlamış olsa da bir Kur'ân ilmi olarak hicrî II. yüzyıldan itibaren müstakil bir disiplin haline gelerek Kur'ân ilimleri arasında yerini almıştır.[1329] Bu konuda sayılmayacak kadar çok eser bulunmakla birlikte bunların arasında İslam dünyasında en meşhur ve bilinen, Râğıb el-Isfehânî'nin (ö. 502/1108) te'lîf etmiş olduğu *"el-Müfredât fî Garîb'il-Kur'ân"* adlı kitabı sayılabilir.[1330]

الغريب "garîb" kelmesi sözlükte, "yabanci ve acîb, mübhem ve kapalı olan" demektir.[1331] Istılahta, farklı ilimlerde değişik manalara gelebilen "garîb" kelimesi Arap dilinde "nâdir de olsa, Kur'ân ve hadislerde bulunan yabanci sözcükler için kullanılan ıstılah"tır.[1332] Bu manada karşımıza "Garîbu'l-Kur'ân" ve "Garîbu'l-Hadîs" ilim dalı çıkmaktadır. Çünkü Kur'ân ve Hadiste bu türden olan kelimeler az da olsa geçmekte ve sözlüklere başvurulmadan bunların anlamı bilinmesi güçtür.

Sa'lebî; Kur'ân'da geçen bu türden olan kelimelere zaman zaman işaret etmiş ve açıklamalarını yapmıştır. Çalışmamızın önceki bölümlerinde ifade ettiğimiz gibi müfessir, *el-Keşf*'i aralarında Garîbu'l-Kur'ân konusunda yazılan mühim kaynaklardan da istifade ederek meydana getirmiştir. Onun istifade etmiş olduğu eserlerin isimlerini birinci bölümdeki eserler kısmında zikretmiştik. Şimdi müfessirin Kur'ân'da bulunan bazı garîp kelimelerine nasıl yaklaştığını bakalım.

Mesela; Bakara Sûresi'nin 130. âyetinde وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ *"Kendini bilmeyenden başka İbrahim'in dininden kim yüz çevirir?"* geçen *"sefihe"* kelimesinin

[1329] İsmail Cerrahoğlu, "Gârîbü'l-Kurân", *DİA*, İstanbul: 1996, C. 13, s. 379; a.mlf., Cerrahoğlu, a.g.e., s. 156; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 158.
[1330] Çelik, a.g.e., s. 163.
[1331] Cerrahoğlu, a.g.e., s. 151; Demirci, a.g.e., s. 156; Çelik, a.g.e., s. 161.
[1332] Cerrahoğlu, a. yer.

manasını müfessir, âlimlerin sözü dışında kendi görüşünü de belirtir ve Arap dilinde bunun asıl anlamı: "Hafiflik, cahillik ve görüşünün zayıflığı" demektir, der.[1333]

Kehf Sûresi'nin 29. âyetinde geçen "el-Mühl" lafzı, Berber dilinde kullanılan bir kelimedir.[1334] Sa'lebî, âyette geçen kelimenin anlamını hemen akabinde Hz. Peygamber'in şu hadisiyle açıklamaktadır.[1335] **"Hz. كعكر الزّيت ، فإذا قرب إليه سقطت فروة وجهه فيه**

Peygamber şöyle dedi: el-Mühl kelimesi, zeytinyağı tortusuna benzer ki onu yüzüne yaklaştırınca, yüzündeki derisi soyulup düşer."[1336]

Allah Te'âlâ, Tûr Sûresi'ndeki ilk âyetine "Tûr'a yemin ederek başlamaktadır. Tûr kelimesi Süryanice "dağ" demektir.[1337] Bu diğer Arap leçelerinden gelmiş ve yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılmış kelimelerin arasında yer alan bir kelimedir.[1338] Sa'lebî, söz konusu "Tûr" kelimesinin Araplarda kullanıldığını söyler ve söz konusu âyeti şöyle açıklar: Allah her "Tûr" dağına yemin etmektedir.[1339] Fakat burada özellikle, Medyen'deki Allah Te'âlâ ile Hz. Mûsa arasında konuşmanın gerçekleştiği Zebîr adında bir dağının olduğunu söyler. Medyen; mukaddes topraklarında bulunan bir yerdir.[1340] İslam âlimlerinden (Ebû Ubeyde ve Huzzâk); Kur'ân'da Arapça dilinden başka bir dilinin bulunması mümkün ve câiz olmadığını söylemişlerdir. Çünkü Allah Kur'ân'ı Arapça olarak indirmiştir.[1341]

Sa'lebî, Şûra Sûresi'nin: **حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ** *"...Allah hakkında tartışmaya kalkışanların delilleri rableri katında geçersizdir..."* şeklinde 16. âyetinde geçen altı

[1333] Sa'lebî, a.g.e., I, 79, 196.
[1334] Cerrahoğlu, a.g.e., s. 156; Demirci, a.g.e., s. 157.
[1335] Sa'lebî, a.g.e., IV, 117.
[1336] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVIII, 210, (11672).
[1337] Sa'lebî, a.g.e., I, 131.
[1338] Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 157.
[1339] Sa'lebî, Abdullah b. Ömer'in şöyle dediğini aktarır. Allah katında dört dağ mukaddestir. Bunlar: Tûr-i Tînâ, Tûr-i Zeytâ, Tûr-i Sînâ ve Tûr-i Tîma'dır. Tûr-i Tînâ, Dimeşk'tir. Tûr-i Zeytâ, Beytu'l-Makdis'tir. Tûr-i Sînâ, Hz. Mûsâ'nın bulunduğu Tûr dağıdır. Tûr-i Tîma, Mekke'dir. Bkz. Sa'lebî, VI, 493.
[1340] Sa'lebî, a.g.e., V, 573.
[1341] Sa'lebî, a.g.e., I, 131.

çizili kelimenin "باطلة زائلة" yani "batıl, temelsiz ve zail olan" anlamında olduğunu ifade etmiştir.[1342]

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin "...وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ *...Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı."* şeklindeki 173. âyetinde Tağut ve putlar için kesilen hayvanların kastedildiği, çünkü câhil Arapların bir hayvan keserlerken Allah'ın ismini bırakıp tanrıları adına keserek seslerini yükselttiklerini ifade etmiştir.[1343] Müfessir, âyette geçen "uhille" sözcüğünün kökü olan "ihlâl"in aslının "sesinin yükselmesi" demek olduğunu ve ayrıca "ihlâl bilhac" da böyle olup telbiye okunduğunda sesi yükseltmek için aynı tabirin kullanıldığını ifade eder. Ardından ifadenin daha net anlaşılabilmesi için şiirlerden beyitler ve hadis zikretmektedir. Aynı zamanda doğum esnasında çocuğun annesinin karnından çıkıp ağlamasına da "ihlâl ve istihlâl" denilir.[1344]

Kur'ân'da bunlara benzer garîb olan diğer bazı kelimeler de mevcuttur.[1345] Biz burada konunun amacına değinmek ve özellikle Sa'lebî'nin bu tür kelimeleri tefsirinde nasıl bir biçimde ele aldığını göstermek için bu kadarla yetindik. Görülen o ki müfessir, bu ve diğer garîb kelimelerin izahını çeşitli yollara başvurarak yapmıştır. Söz konusu kelimelerin izahını yapmadan da geçmeyi tercih etmemiştir.

10. VÜCÛH VE NEZÂİR / الوجوه والنظائر

Şüphesiz her dilde olduğu gibi Arap dilinde de çok anlamlı ve eş anlamlı kelimeler mevcuttur. Yani tek bir kelime farklı manalara gelebildiği gibi, birden fazla kelime tek bir manaya da gelebilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm Arapça dilindde indiği için bu tür kelimelere rastlamak mümkündür. Bu özelliği taşıyan kelimelere Kur'ân ilminde "Vücûh" ve "Nezâir" denilmektedir.

[1342] Sa'lebî, a.g.e., V, 385.
[1343] Sa'lebî, a.g.e., I, 339.
[1344] Sa'lebî, a.yer.
[1345] Söz konusu diğer kelimeler için bkz. Cerrahoğlu, a.g.e., s. 155-156; Demirci, a.g.e., s. 157; Çelik, a.g.e., s. 162.

Vücûh, *vech* kelimesinin çoğulu olup, "Kur'ân'da değişik anlamlarda kullanılan tek bir kelime"ye verilen isimdir.[1346] Nezâir de, *nazîre* kelimesinin çoğulu olup, "Kur'ân'da bulunan birbirine benzeyen kelimeler" demektir.[1347] Bu bakımdan vücûhun manalarda, nezâirin de lafızlarda kullanıldığı söylenir ki bu zayıf bir görüş olarak kabul edilmiştir. Şayet kabul edilseydi aynı manadaki lafızlar, tek lafız kabul edilmiş olurdu. Halbuki bu görüşü benimseyenler kitaplarında bu durumu ayrı bir tür olarak değerlendirmişlerdir.[1348]

Vücûh ve nezâir, Kur'ân ilimleri için temel teşkil eden önemli ilimlerinden sayılmaktadır. Çünkü bu ilmin konusu içerisine giren lafızlar için öngörülen anlamlar, esasında âyetlerin tefsiri bakımından çok önemlidir.[1349] Dolayısıyla bu ilme konu olan lafızlara, muhtevalarında bulunan manalar açısından tam bir netlik kazandırılmaz ise, o durumda söz konusu lafızların yer aldığı nassların delaletlerini doğru bir şekilde anlamak mümkün değildir. Bunun için İslâm âlimleri daha ilk dönemlerde bu konuya dair müstakil eserler yazmaya başlamışlardır.[1350]

Sa'lebî, tefsirinde vücûh ve nezâir konusuna ayrı bir ilgi göstermiştir. Örneklerde göreceğimiz üzere o, Kur'ân'daki bir kelimenin farklı âyetlerde ihtiva ettiği değişik manaları ifade etmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın farklı âyetlerinde geçen fakat aynı manaya gelen kelimeleri zikrederek açıklamalar yapmıştır. Bu yöntem eserin temayüz eden özelliklerindendir.

Müfessir, vücûh ve nezâir içerisinde yer alan kelimeleri değerlendirirken âyetin bağlamına göre dolaylı olarak manalar vermektedir. Bunun yanında bazen başka bir âyet, hadis, sahâbe sözleri, tabiîn ve diğer müfessirlerin sözlerini de zikrederek açıklamalar yapmaktadır. Fakat Kur'ân'daki tek bir kelimenin tekrar ettiği değişik âyetlerde müfessir genel olarak uygun olan manayı vermekle beraber bazen de herhangi bir açıklama yapmamıştır. Mesela "**نور**" kelimesi, Kur'ân'da yirmibeşten fazla yerde geçmektedir.

[1346] Suyûtî, *el-İtkân*, C. I, 379; Demirci, a.g.e., s. 236.
[1347] Suyûtî, a.yer; Demirci, a.g.e., s. 238.
[1348] Suyûtî, a.yer.
[1349] Demirci, a.g.e., s. 238.
[1350] Demirci, a.g.e., s. 239.

Müfessirin, söz konusu kelimenin geçtiği âyetlerde -birkaç âyet dışında-[1351] çoğu zaman farklı farklı anlamlar verdiği görülmektedir. Müfessir bu kelimeyi Bakara Sûresi'nin 257. âyetinde *"îmân ve hidâyet"*,[1352] Mâide Sûresi'nin 15. âyetinde *"Hz. Muhammed (a.s.)"*,[1353] 16. âyetinde *"îmân aydınlığı"*,[1354] En'âm Sûresi'nin 157.[1355] ve Tegâbun Sûresi'nin 8. âyetinde *"Kur'ân"*,[1356] Tevbe Sûresi'nin 32. âyetinde *"Allah'ın dini"*,[1357] İbrâhîm Sûresi'nin 1. âyetinde *"ilim ve îmân"*,[1358] vb. anlamlarında kullanmıştır.

10.1. İşlenişi Bakımından Vücûh

"الصَّلٰوة/es-salât" kelimesi, Kur'ân'da "dua" ve "namaz" anlamı yanı sıra farklı anlamlara da gelen bir kelimedir. Birçok müfessir gibi Sa'lebî de, bu kelimeyi tefsirinde değişik anlamlarda kullanmıştır. Örneğin; Bakara Sûresi'nin 3.[1359] 43.[1360] 83.[1361] 110.[1362] âyetlerinde; Nisâ Sûresi'nin 43.[1363] 77.[1364] 101-102-103.[1365] 142.[1366] âyetlerinde ve Mâide Sûresi'nin 12.[1367] 55.[1368] âyetlerinde *"namaz"*, Bakara Sûresi'nin 157.[1369] ve Ahzâb Sûresi'nin 43.[1370] âyetinde *"rahmet"*, Enfâl Sûresi'nin 35.[1371] âyetinde *"ibâdet"*, İsrâ Sûresi'nin 110.[1372] *"dua"*, Tevbe Sûresi'nin 99.[1373] ve 103.[1374] âyetlerinde *"dua-*

[1351] Sözü geçen kelime hakkında herhangi bir açıklamada bulunmadığı âyetlerden bazıları şunlardır: Mâide Sûresi, 5/44, 46. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., II, 456; Ahzâb, 33/43. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., V, 120; Hadîd, 57/9. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 105; Saf, 61/8. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 179; Talâk, 65/8. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., VI, 222.
[1352] Sa'lebî, a.g.e., I, 424.
[1353] Sa'lebî, a.g.e., II, 427.
[1354] Sa'lebî, a.yer.
[1355] Sa'lebî, a.g.e., III, 82.
[1356] Sa'lebî, a.g.e., VI, 207.
[1357] Sa'lebî, a.g.e., III, 191.
[1358] Sa'lebî, a.g.e., III, 455.
[1359] Sa'lebî, a.g.e., I, 73.
[1360] Sa'lebî, a.g.e., I, 109.
[1361] Sa'lebî, a.g.e., I, 147.
[1362] Sa'lebî, a.g.e., I, 177.
[1363] Sa'lebî, a.g.e., II, 288.
[1364] Sa'lebî, a.g.e., II, 319.
[1365] Sa'lebî, a.g.e., II, 346-347, 352.
[1366] Sa'lebî, a.g.e., II, 378.
[1367] Sa'lebî, a.g.e., II, 425.
[1368] Sa'lebî, a.g.e., II, 467-468.
[1369] İbn Abbâs, "mağfire/bağışlama", demiştir. İbn Keysân ise buradaki salâvattan kasıt "senâ, rahmet ve tezkiye"dir, demiştir. Sa'lebî, a.g.e., I, 219.
[1370] Sa'lebî, a.g.e., V, 119.
[1371] Sa'lebî, a.g.e., III, 140.
[1372] Bu âyetin sadedinde Sa'lebî, çeşitli rivayetler aktarmaktadır. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., IV, 88-89.
[1373] Sa'lebî, a.g.e., III, 237.

istiğfâr", Hûd Sûresi'nin 87.[1375] âyetinde *"namaz-okumak",* Ahzâb Sûresi'nin 56. âyetinde *"övmek-rahmet-dua"* [1376] anlamlarında kullanılmıştır.

Müfessir, Bakara Sûresi'nin 185. âyeti ile Âl-i İmrân Sûresi 4. âyetinde geçen "الْفُرْقَان/el-furkân" kelimesinin *"hak ile bâtılı ayırt eden"*[1377] manasında olduğunu söylerken; Enbiyâ Sûresi'nin 48. âyetinde söz konusu kelimenin *"Tevrat"*[1378], Enfâl Sûresi'nin 8. âyeti[1379] ile Furkân Sûresi'nin 1. âyetinde geçen aynı kelimenin ise *"Kur'ân"*[1380] manasında olduğunu ifade etmiştir.

Sa'lebî, Kur'ân'da geçen "الفحشاء/el-fehşâ" kelimesine âyetin bağlamına uygun mana vermiştir. Bunun yanında bazen ilgili konudaki müfessirlerin görüşlerini de ziktretmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin; "الفحشاء/el-fehşâ" kelimesinin geçtiği Bakara Sûresi'nin 169. âyetinde *"masiyetler, çirkin söz ve kötü fiiller"*[1381], yine Bakara Sûresi'nin 268. âyetinde *"cimrilik, zekâtı vermemek veya zekâtın engellenmesi"*[1382], Yûsuf Sûresi'nin 24. âyetinde "zina"[1383], Nahl Sûresi'nin 90. âyetinde *"çirkin söz veya davranış çeşidinden olan her şey"*[1384] anlamlarında olduğunu zikretmişitir.

Verilen örnekten de anlaşıldığı üzere müfessir, Kur'ân'da farklı anlam taşıyan aynı kelimelere, âyetin bağlamına uygun anlam vermeye çalışmıştır. Bunun yanında kelimeyle ilgili manayı desteklemek için âyetin benzerini veya müfessirlerden rivayetler aktarmak suretiyle izahlar yapmıştır.

10.2. İşlenişi Bakımından Nezâir

[1374] Sa'lebî, a.g.e., III, 244.
[1375] Sa'lebî, a.g.e., III, 340.
[1376] İbn Abbâs, âyette geçen "yusallûne" kelimesinin "tebrik etmek" manasında olduğunu söylemiştir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., V, 130.
[1377] Sa'lebî, a.g.e., I, 262, II, 6.
[1378] Sa'lebî, a.g.e., IV, 241.
[1379] Sa'lebî, a.g.e., III, 145.
[1380] Sa'lebî, a.g.e., IV, 404.
[1381] Sa'lebî, a.g.e., I, 233.
[1382] Mukâtil b. Hayyân, bu âyet müstesna Kur'ân'da geçen bütün "el-fehşâ" kelimelerinden kasıt zina olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 234, 455.
[1383] Sa'lebî, a.g.e., III, 367.
[1384] İbn Abbas: "O, zinadır" demiştir. Bkz Sa'lebî, a.g.e., III, 534.

Sa‘lebî, Bakara Sûresi’nin 247. âyetinde geçen “اصطفاه/istafâhu-onu seçti” kelimesini aynı manada kullanılan اختاره “ihtârahû” kelimesiyle açıklamıştır.[1385] Genel olarak her iki kelime mana bakımından Kur’ân’ın farklı âyetlerinde eş anlamda kullanılmıştır.

Sa‘lebî, Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan “الْوَهَّابُ/el-vehhâb-bahşeden” kelimesini “تعطي/verir” [1386], “المعطي/veren”[1387] kelimesyle izah etmiştir.

Sa‘lebî, En’âm 6/14.[1388] Hûd 11/51.[1389] İsrâ 17/51.[1390] Tâhâ 20/72.[1391] Zuhruf 43/27.[1392] âyetlerinde yer alan “فاطر/Fâtır-yaratan” kelimesini “خالق/Hâlik” manasında kullanmıştır. Her iki kelime de Kur’ân’ın farklı âyetlerinde aynı manada kullanılmıştır.

Sa‘lebî, Mâide Sûresi’nin, اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ *“Onlar müminlere karşı alçak gönüllü…”* 54. âyetinde geçen اَذِلَّةٍ kelimesinin anlamı İsrâ Sûresi’nin وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ *“Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir…”* 24. âyetinde geçtiği gibidir, demektedir. Yine bu âyetin devamında اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ *“Kafirlere karşı güçlü”* ifadesinde geçen اَعِزَّةٍ /güçlü kelimesini اَشداء kelimesiyle açıklamaktadır. Ardından bunun benzer manasının Fetih Sûresi’nin, اَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ *“…inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler”* 29. âyetinde geçtiğini söylemektedir.[1393]

Sa‘lebî, Ankebût Sûresi’nin وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْ “*Andolsun, onlar mutlaka kendi yüklerini ve kendi yükleriyle beraber nice ağır yükleri yükleneceklerdir”* 13. âyetinde geçen اَثْقَالَهُمْ kelimesini اوزارا/evzârâ “ağırlıklar, günahlar” kelimesiyle aynı manada

[1385] Sa‘lebî, a.g.e., I, 399.
[1386] Sa‘lebî, a.g.e., II, 14.
[1387] Sa‘lebî, a.g.e., V, 278.
[1388] Sa‘lebî, a.g.e., II, 524.
[1389] Sa‘lebî, a.g.e., III, 327.
[1390] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 54.
[1391] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 216.
[1392] Sa‘lebî, a.g.e., V, 410.
[1393] Sa‘lebî, a.g.e., II, 466.

olduğunu açıklamış ve bunun benzeri Nahl Sûresi'nin لِيَحْمِلُوا اَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِۙ وَمِنْ اَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّوْنَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ "*Böylece kıyamet gününde kendi günahlarını tam olarak, bilgisizce saptırdıkları kimselerin günahlarının da bir kısmını yüklenirler"* 25. âyetinde geçtiğini ifade etmiştir.[1394]

Sa'lebî, Fussilet Sûresi'nin وَاِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَآءٍ عَرِيضٍ *"Başına bir kötülük gelince de yalvarmaya koyulur."* 51. âyetinde geçen عَريض kelimesinin كثير/kesîr "çok/fazla" manasında olduğunu zikretmiştir.[1395] Araplar, عريض ve طول kelimesini çokluk/fazlalık/uzunluk ifade manalarında kullanmaktadırlar. Örneğin; أطال فلان في الكلام وأعرض في الدعاء إذا أكثر *"Falan kişi sözü/konuşmayı uzattı ve enlice/uzun dua etti"* demektedir. Bunu çok yaptı anlamındadır.[1396]

Bu örneklerde de görüldüğü gibi müfessir, genel olarak âyetlerde geçen kelimenin izahını ona yakın olan veya aynı manayı taşıyan farklı bir kelime veya ifadeyle yapmıştır.

11. MÜBHEMÂTU'L-KUR'ÂN / المبهمات القرآن

"Duyu veya akıl alanına girmekle birlikte algılanması ve anlaşılması zor olan; kendisiyle ne kastedildiği açık ve belirli olmayan şey veya söze mübhem denilmektedir."[1397] Buna göre mübhem ıstılah olarak, "Kur'ân'da kendi ismiyle veya ne olduğunu ortaya koyan bir kelimeyle belirtilmeyip bunların yerine insan, melek, cin, şehir, hayvan, ağaç ve yıldız için kullanılan zamir, işaret isimleri, künye, lakap ve vasıf gibi kapalı kelime ve özel adlarından haber veren bir ilimdir."[1398] Bundan dolayı bu gibi

[1394] Sa'lebî, a.g.e., V, 8.
[1395] Sa'lebî, a.g.e., V, 377.
[1396] Sa'lebî, a. yer.
[1397] İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, "bhm" md.; ss. 56-57; Demirci, a.g.e., s. 218.
[1398] Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul: İFAV Y., 1991, s. 194; Zerzu'ri, a.g.e., s. 368.

isim ve mevsullerinin veya zamirlerin kime delalet ettiğini bilmek pek de kolay bir şey değildir.[1399]

Süyûtî, mübhemâtın sadece Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiînden gelen rivayetlerle belirlemenin mümkün olduğunu hatta bu konuyla ilgili bir eserini yazarken özellikle naklî bilgilerden istifade ederek eserini meydana getirdiğini belirtmektedir.[1400]

Mübhemâtın Kur'ân'da yer almasının başlıca sebepleri şöyle sıralanabilir:

- İfade zenginliği sağlamak.
- Kendisinden söz edilen şahsı yüceltmek.
- Hoşa gitmeyen bir vasıfla muhatabı tahkir etmek.
- Fâil meşhur olduğu için açıklama cihetine gitmemek.
- Mübhemin belirginleşmesinde herhangi bir faydanın söz konusu olmaması.[1401]

Sa'lebî, mübhem âyetlerin ne anlama geldiğini genellikle hadis yoluyla ve üç nesil müfessirlerden gelen nakillerle açıklamaktadır. Öte yandan isrâiliyâtı da tefsir aracı olarak kullandığı görülmektedir. Bunun dışında müfessir, herhangi bir rivayete dayanmaksızın veya kaynak göstermeden âyetin inme sebebini zikrederek izahda bulunur. Fakat onun tefsirde yalnız bir yer dışında[1402], "bu kelime mübhemdir" veya "kapalıdır" gibi ifadeler kullanarak açıklamada bulunduğu görülmemiştir.

Müfessir, eserinde mübhem olan âyetlerin açıklamasını yüzü aşkın yerde yaptığı tespit edilmiştir. Burada bütün örnekleri zikretmek konumuzu epeyce genişleteceğinden söz konusu müfessirin bu ilmideki yerini ve konuya nasıl yaklaştığını göstermek için tefsirinden sadece bazı örnekler vermenin yeterli olacağını düşünmekteyiz.

Sa'lebî, Fâtiha Sûresi'nin, *"Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin…"* 7. âyetinde zikredilen "ellezîne/kimseler"in Allahu Te'âlâ'nın zikrettiği

[1399] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 182.
[1400] Suyûtî, *el-İtkân*, C. II, 376-377.
[1401] Demirci, a.g.e., s. 219-220.
[1402] Nahl Sûresi'nin 75. âyetinde geçen مَنْ "men" ism-i mevsûle mübhem ifadesini kullanarak işaret etmiştir. Bkz. Sa'lebî, a.g.e., V, 528.

peygamberler ve müminler olduğunu söyleyerek bunun, Nisâ Sûresi'ndeki *"Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaştır!"*[1403] âyetiyle açıklanmış olduğunu ifade etmiştir.[1404]

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin, *"Hani, bir kimseyi öldürmüştünüz…"* şeklindeki 72. âyetinde kastedilen kimsenin Âmil isminde birisi olduğunu zikretmektedir.[1405]

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin, *"İbrahim bunu kendi oğullarına da vasiyet etti…"* mealindeki, 132. âyetinde geçen Hz. İbrâhîm'in oğullarının isimlerini İsrâilî haberlerle açıklamıştır. Şöyle ki Sara'nın vefatından sonra Hz. İbrâhîm Kenanlı Yaktan kızı Katûrâ ile evlilik yapmıştır.[1406] Katûrâ'dan Medyene, Serâyin[1407], Nakşân[1408], Âtûn[1409], Yeşbak[1410] ve Şûh isimli çocukları doğmuştur.[1411]

Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin, "*İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider…*" anlamındaki 204. âyetinde *"insanlardan"* kelimesinin kastını Kelbî, Süddî, Mukâtil ve Atâ'nın sözleriyle açıklamıştır. Onlar bu âyetin, Ahnes b. Şerîk es-Sekafî hakkında indiğini söylemişlerdir.[1412]

Sa'lebî, Âl-i İmrân Sûresi'nin, *"İmana çağıran bir davetçi işittik"* mealindeki 193. âyetinde geçen *"imana çağıran davetçi"*nin Hz. Muhammed olduğunu zikretmiştir.[1413]

Sa'lebî, Mâide Sûresi'nin, *"…Adem'in iki oğlunu…"* 27. âyetindeki "iki oğul"dan kastın, Kâbil ve Hâbil olduğunu ifade etmiştir.[1414]

[1403] Nisâ, 4/69.
[1404] Sa'lebî, a.g.e., I, 48.
[1405] Sa'lebî, a.g.e., I, 139.
[1406] Sa'lebî, a.g.e., I, 197; Ayrıca bkz. Sa'lebî, *'Arâ'is,* s. 107.
[1407] *'Arâ'is'*te *Medân* şeklindedir. Bkz. Sa'lebî, a.yer.
[1408] *'Arâ'is'*te *Yakşân* şeklindedir. Bkz. Sa'lebî, a.yer.
[1409] *'Arâ'is'*te *Zimrân* şeklindedir. Bkz. Sa'lebî, a.yer.
[1410] '*Arâ'is'*te *Eşbak* şeklindedir. Bkz. Sa'lebî, a.yer.
[1411] Sa'lebî, a.g.e., I, 197; Ayrıca bkz. Kurtubî, a.g.e., II, 409.
[1412] Sa'lebî, a.g.e., I, 310.
[1413] Sa'lebî, a.g.e., II, 214.
[1414] Sa'lebî, a.g.e., II, 436.

Sa‘lebî, Hûd Sûresi’nin, *“...Nûh oğluna seslendi…”* 42. âyetindeki kastedilen “oğlu”nun Kenân olduğunu ve kâfir olduğunu kaydetmiştir.[1415]

Sa‘lebî, Yûsuf Sûresi’nin, *“...Yusuf ve kardeşi…”* 8. âyetindeki *“kardeşi”*nden maksat Bünyamin’dir, demiştir.[1416]

Sa‘lebî, Yûsuf Sûresi’nin, *“Onlardan bir sözcü dedi ki…”* anlamındaki 10. âyetinde mübhem olan kişinin Rûbeyl olduğunu zikretmiştir. Süddî’ye göre Yehûda’dır.[1417]

Sa‘lebî, yine Yûsuf Sûresi’nin *“...Onu Mısır’dan satın alan”* mealindeki 21. âyetinde geçen *“satın alan”* kişi hakkında İbn Fencüvey’in kanalıyla Ebû Hişâm er-Rufâî’nin şöyle dediğini aktarır: “Yûsuf (a.s.)’u sahiplenen azîz kadının ismi Züleyhâ bint Mûsâdır.”[1418]

Sa‘lebî, İsrâ Sûresi’nin *“Hani sana, "Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır" demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı da, Kur'an'da lanetlenmiş bulunan o ağacı da sırf insanları sınamak için vesile yaptık.”*[1419] âyetinde yer alan “ağaç”tan maksadın Zakkûm ağacı olduğunu ifade ettikten sonra hakkında çeşitli açıklamalar yapmıştır.[1420]

Sa‘lebî, Neml Sûresi’nin *“Şehirde dokuz kişilik bir çete vardı. Bunlar yeryüzünde bozgunculuk yapıyorlar ve ıslaha çalışmıyorlardı”* 48. âyetindeki söz konusu *“şehir”* kelimesinin Semûd şehri-Hicr bölgesini ifade ettiğini; *“dokuz kişilik bir çete”*den kastın ise Kudâr b. Sâlif, Masda’ b. Dehr, Eslem, Rehmâ, Burham, Da’mâ, Vuaym, Kattâl ve Saddâf olduğunu zikretmiştir.[1421]

Sa‘lebî, Kasas Sûresi’nin, *“Şehrin öbür ucundan koşarak bir adam geldi.”* 20. âyetinde geçen “adam”ın kim olduğu hususunda ihtilaf edildiğini söylemektedir. Te’vîl

[1415] Sa‘lebî, a.g.e., III, 324.
[1416] Sa‘lebî, a.g.e., III, 354.
[1417] Sa‘lebî, a. yer.
[1418] Sa‘lebî, a.g.e., III, 360.
[1419] İsrâ, 17/60.
[1420] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 60.
[1421] Sa‘lebî, a.g.e., IV, 502-503.

ehli'nin çoğu, bu adamın Firavun'un ailesinden iman eden Hazbiyel b. Sabûrâ[1422] isminde birisi olduğunu düşünmektedir. Söz konusu kişi Firavun'un amcasının oğluydu. Şuayb el-Habâî'ye göre ise adamın ismi Şem'ûn'dur. Diğer bir rivayete göre de Şem'ân'dır.[1423]

Sa'lebî, Yâsin Sûresi'nin *"(Ey Muhammed!) Onlara, o memleket halkını örnek ver."*[1424] âyetinde söz konusu *memleket/köy/şehir* kelimesinin Antakya'yı ifade ettiğini söylemiştir.[1425]

Allah Te'âlâ Kevser Sûresi'nin *"Doğrusu sana buğzeden, soyu kesik olanın ta kendisidir."* meâlindeki âyetini isim belirtmeden "huve" zamiri ile buyurmuştur. Sa'lebî, "ebter" kelimesinin açıklamasını yaptıktan sonra dolaylı olarak bu âyetin, Âs b. Vâil hakkında indiğini belirttikten sonra diğer müfessirlerin de bu konudaki görüşlerine yer vermiştir.[1426]

12. ESMÂU'S-SUVER / أسماء السور

Esmâu's-suver; Kur'ân'da bulunan sûrelerin isimleri demektir. Sûreler isimlerini, ihtiva ettikleri garib bir kelimeden veya ifade ettikleri manadan alırlar. Bu açıdan bazı sûrelerin birden fazla ismi vardır.[1427]

Sa'lebî, tefsirinde sûrelerin isimleri var ise bunları beyan etmektedir. Mesela, Fâtiha Sûresi'nin tefsirine geçmeden önce sûrenin ismi ve nüzûlunu, Hz. Peygamber'in hadisleri, sahâbe ve tabiînin sözleri ile açıklamaktadır.[1428] Müfessir, söz konusu sûrenin geniş açıklamaları esnasında, *"faslun fî esmâi hâzihi's-sûre"* şeklinde ayrı bir başlık açarak bazen kendisine kadar ulaşan isnatla, bazen değişik haberler yoluyla, bazen de Hz. Peygamber'den gelen hadislerle, sahâbe ve tabiînin sözlerini delil getirerek sûrenin ismini

[1422] Kurtubî tefsirinde Hazkiyel b. Sabûrâ şeklinde geçmektedir. Bkz. Kurtubî, a.g.e., XVI, 253.
[1423] Sa'lebî, a.g.e., IV, 530.
[1424] Yâsin, 36/13.
[1425] Sa'lebî, a.g.e., V, 193.
[1426] Sa'lebî, a.g.e., VI, 567. Mübhemât ile ilgili daha fazla örnek için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 193, 429; II, 81, 536; III, 97, 101, 536, 540, 542; IV, 34, 55, 80, 135, 138, 221, 290, 412, 528; V, 47, 51, 304, 368, 411,; VI, 5, 6, 21, 275, 290, 292, 314, 334, 337, 367, 369, 472, 500.
[1427] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 59.
[1428] Sa'lebî, a.g.e., I, 19-20.

ve adlandırılma sebebini belirtmektedir. Aktarılan rivayetler doğrultusunda Sa'lebî, "Fâtihâtu'l-Kitâb", "Sûretu'l-Hamd", "Ümmü'l-Kitâb ve'l-Kur'ân", "Seb'u'l-Mesânî", "el-Vâfiyetu", "el-Kâfiyetu", "el-Esâs", "eş-Şifa" ve "es-Salât", "Sûretu Teallumi'l-Mes'ele" şeklinde on farklı isim üzerinde sûrenin ismini değerlendirmektedir.[1429]

Bunun dışında Sa'lebî, bazı sûrelerin tek bir isminden bahsettiği olmuştur.

Sûrenin Asıl İsmi	**Sûrenin Diğer İsimleri**
Tevbe	Berâe[1430]
İsrâ	Benî İsrâîl [1431]
Fâtir	Melâike[1432]
Ğâfır	Mü'min[1433]
Rahmân	Ârûsu'l-Kur'ân[1434]
Saf	Sûretu Îsâ aleyhisselam[1435]
Talâk	Sûretu'n-Nisâ el-Kusrâ (es-Suğrâ)[1436]
Meâric	Se'ele Sâilun[1437]
Mürselât	el-'Urf[1438]
Nebe	Amme Yetesâelûne[1439]
Mutaffifîn	Tatfîf[1440]
Nasr	Feth[1441]
Mesed	Tebbet[1442]

[1429] Daha geniş bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 53-56.
[1430] Sa'lebî, a.g.e., III, 161.
[1431] Sa'lebî, a.g.e., IV, 3.
[1432] Sa'lebî, a.g.e., V, 166.
[1433] Sa'lebî, a.g.e., V, 330.
[1434] Sa'lebî, a.g.e., VI, 47.
[1435] Sa'lebî, a.g.e., VI, 176.
[1436] Sa'lebî, a.g.e., VI, 212.
[1437] Sa'lebî, a.g.e., VI, 274.
[1438] Sa'lebî, a.g.e., VI, 353.
[1439] Sa'lebî, a.g.e., VI, 358.
[1440] Sa'lebî, a.g.e., VI, 398.
[1441] Sa'lebî, a.g.e., VI, 573.
[1442] Sa'lebî, a.g.e., VI, 586.

Sa‘lebî, bazen de bir sûrenin asıl isminin dışında ek olarak iki isimden bahsettiği olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlar: Fussilet, eş-Şûrâ, İnsân ve Beyyine sûresidir.

Sûrenin Asıl İsmi	Sûrenin Diğer İsimleri
Fussilet	Hâmîm, Secde[1443]
eş-Şûrâ	Hâmîm, Ayn-Sîn-Kâf[1444]
İnsân	ed-Dehr, Hel Etâ[1445]
Beyyine	Munfekkîn, Lem Yekun[1446]

Bazen iki sûre için müşterek bir isim zikretmiştir. Mesela, Falak ve Nâs sûrelerine Muavvizeteyn denildiğini belirtmiştir.[1447]

Sa‘lebî, bu sûrelerin tefisirine geçmeden önce isimlerini sûrenin başında dolaylı olarak vermekle beraber bazen de o sûrenin faziletinden bahsederken hadislerde geçtiği isminden hareketle farklı adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca müfessir, Fâtiha Sûresi’nin isimlerini kaydedip izahlarda bulunduğu gibi diğer sûrelerde bunu yapmamıştır. Sadece ek ismini zikretmiştir. Hatta sûreler arasında ek isminden bahsetmediği de olmuştur. Ek ismini belirtmediği sûreler; Bakara Sûresi başta olmak üzere Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En’âm, A’râf, Enfâl, Yûnus, Hûd, Yûsuf, Ra’d, İbrâhîm, Hicr, Nahl, Kehf, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ, Hac, Mü’minûn, Nûr, Furkân, Şu’arâ, Neml, Kasas, Ankebût, Rûm, Lokmân, Secde, Ahzâb, Sebe’, Yâsîn, Sâffât, Sâd, Zümer, Zuhruf, Duhân, Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Feth, Hucurât, Kâf, Zâriyât, Tûr, Necm, Kamer, Vâkıa, Hadîd, Mücâdele, Haşr, Mümtehine, Cum’a, Münâfikûn, Teğâbun, Talâk, Tahrîm, Mülk, Kalem, Hâkka, Nûh, Cin, Müzzemmil, Müddessir, Kıyâme, Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfitâr, İnşikâk, Burûc, Târık, A’lâ, Ğâşiye, Fecr, Beled, Şems, Leyl, Duhâ, İnşirâh, Tîn,

[1443] Sa‘lebî, a.g.e., V, 359.
[1444] Sa‘lebî, a.g.e., V, 378.
[1445] Sa‘lebî, a.g.e., VI, 337.
[1446] Sa‘lebî, a.g.e., VI, 513.
[1447] Müfessir, Felak ve Nâs sûrelerinin faziletinden bahsederken bu iki sûrenin hadislerde *Muavvizeteyn* adıyla zikredildiğini aktarmaktadır. Bkz. Sa‘lebî, a.g.e., VI, 600.

Alak, Kadr, Zelzele, Âdiyât, Kâria, Tekâsur, Asr, Hümeze, Fîl, Kureyş, Mâûn, Kevser, Kâfirûn ve İhlâs sûresidir.

13. SÛRELERİN ÂYET SAYISI / عدد آيات السور

Müfessirler, Kur'ân'daki âyetlerin sayısı ile farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Sa'lebî, tefsirinde sûrelerin başındaki âyetlerin sayısını zikrederken herhangi bir müfessirin görüşünü beyan etmeksizin verir.

el-Keşf ve'l Beyân tefsirinin diğer özelliklerinden biri de sûrelerin başında âyet sayılarının zikredilmesidir. Müfesir, Sebe, Fâtır sûresi dışında her bir sûrenin tefsirine geçmeden evvel sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunu belirtmekle birlikte o sûreye ait olan âyetlerinin sayısını, kelimelerini ve harflerini de verir.[1448]

[1448] Detaylı bilgi için bazı sûrelere bkz. Sa'lebî, a.g.e., I, 61; II, 31, 222, 396, 517; III, 3, 112, 161, 269, 350, 420, 454, 478, 504; IV, 3, 91, 165, 197, 231, 281, 315, 342, 403, 438, 471, 519; V, 3, 25, 46, 64, 76, 187, 207, 244, 330, 405, 449, 473, 518, 559, 591; VI, 3, 31, 47, 103, 164, 181, 204, 223, 300, 309, 408, 433, 501, 522, 562, 593, 600, 604.

SONUÇ

Sa‘lebî, birçok kaynakta zikredildiğine göre, asrında Nîşâbur’un önde gelen ve göze çarpan müfessirlerinden biri olarak görülmektedir. Hicrî 4. asrın sonu ile 5. asrın başında yaşamış olan müfessir, yazmış olduğu tefsiriyle kendinden sonraki dönemlerde kaleme alınan eserlere asırlar boyunca öncülük etmiştir. Diğer bir deyişle ışık olmuş, rehberlik etmiş ve müracaat kaynağı olmuştur. Örneğin, meşhur müfessirlerden olan el-Vâhidî, el-Beğavî, es-Sem’ânî, ez-Zemahşerî, Kâdî Beydâvî, Fahreddîn er-Râzî, İbn Atiyye, Kurtubî ve ismini zikredemediğimiz diğer bazı müfessirler, onun tefsirinden etkilenmiş ve çokça istifade etmişlerdir. Elbette ki bu müfessirleri tesirinde bıraktığı gibi, kendisi de Kelbî, Mukâtil, Sevrî, Taberî ve diğer bazı müfessirlerden etkilenmiştir.

Müfessir, İslam dünyasında Sa‘lebî lakabıyla bilinmektedir. Ancak çoğu zaman “el-Cevâhiru’l-Hisân” adlı tefsirin yazarı Ebû Zeyd es-Seâlibî’nin (ö. 875/1470) lakabıyla karıştırılmaktadır.

Elde edilen verilere göre müfessirin ailesi, seyahatleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Ayrıca bu kadar hacimli bir tefsirin kaç yılda ve ne zaman yazıldığına dair de bilgi bulunmaz. Bununla birlikte hayatının epey bir kısmını bu esere adadığını düşünmekteyiz.

Yaptığımız araştırmaya göre alim ilmini kendi döneminki âlimlerden öğrendiği anlaşılır. Söz konusu faydalandığı ilim sahipleri Abdullah b. Hamîd el-Isfahânî ve Ebu’l-Kâsım Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbûrî gibi âlimler ilk sırayı alır. Onun yetişmesinde diğer âlimlerin de tesiri olmuştur. Müfessir, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Kırâat, Gramer, Belâğât gibi birçok alanda kendisini geliştirmiş ve aynı zamanda talebeler yetiştirmiştir. Bu talebelerden ve aynı zamanda meşhur müfessirlerden biri olarak da bilinen Vâhidî, en önemlisidir.

Müfessirin doğum tarihi bilinmezken, ölüm tarihi konusu da ihtilaflıdır. Çoğunluğun zikrettiği ve bizim de katıldığımız görüşe göre ölüm yılının en doğrusu h. 427 (m. 1035)’dir.

Ebû İshâk es-Sa‘lebî, Kur’ân ilimlerinde, tefsir, kırâat, lügat, edebiyat ve tarihte eşsiz biri olarak bilinmektedir. Hatta bu ilimlerle uğraştığı için âlimler ona *“el-Mukrî’”, “el-Müfessir”, “el-Vâ’iz”, “el-Edîb”, “es-Sika”, “el-Hâfız”*, *“el-Mutasavvıf*” vb. unvanlar vermişlerdir. Kur’ân-ı Kerîm’i kırâat alanının tüm kaidelerine uygun olarak okutması sebebi ile kendisine *“el-Mukri’”*; en güzel biçimde açıklamaya çalıştığı için *“el-Müfessir”*; hitabetinin güçlü ve akıcı olmasının yanı sıra haberleri, kıssaları ve Kur’ân âyetlerini aktarırken anlaşılır bir üslûb kullanması sebebi ile *“el-Vâ’iz”*; güvenilir biri olarak sahih rivâyetler naklettiği için *“es-Sika”*; Arapça’ya ve edebiyata hâkim, fasîh ve edebî bir dile sahip olduğu, hitabette uygun ve düzgün bir dil kullandığı için *“el-Edîb”*; tasavvufa olan ilgisi ve eserinde bir takım tasavvufî yorumlarda bulunması nedeni ile de *“el-Mutasavvıf*” lakapları ile anılmıştır.

O, tefsirini saydığımız ilimlerden istifade ederek oluşturmuştur. Bunun yanında hadis ilminde de üstün bir konuma sahip olduğu anlaşılır. Fakat tefsirinde bazı mevzu ve zayıf hadislere yer verdiği için âlimlerin eleştirisine maruz kalmıştır. Haberlerin sıhhatine pek dikkat etmemiş olsa da onun hadis ilminde yetersiz biri olarak görülmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Zira öncesinde de ifade ettiğimiz gibi bu durum onun zayıf ve mevzu hadislere olan düşkünlüğünden değil; konuların daha iyi açıklanması ve anlaşılması adınadır. Nitekim sahih hadislere çok daha fazla yer ayırdığı görülmektedir. Bu bakımdan Sünnet-i Nebeviyye’ye büyük ehemmiyet gösterdiğini söyleyebiliriz.

Vardığımız kanaatlerden bir diğeri Sa‘lebî, bunun dışında tabiîn, tebe-i tabiîn ve diğer bazı müfessirlerin yorumlarını tefsirde zikretmiş ve onların sözleriyle konulara açıklık getirmeye çalışmıştır. Sarf, nahiv, lugat ve şiir istişhadına son derece önem verdiğini de belirtmek gerekir. Çalışmamızda bu hususa dair detaylı açıklamalarda bulunulmuştur. Aynı zamanda tefsir, tasavvufî yorumları bulunduran bir özelliğe sahiptir. Hatta bazen işârî tefsirleri kendi isnadıyla vermiş, gerekli gördüğü yerde ehl-i işârenin sözleri ile açıklamalara yer vermiş; yer yer de hocalarından gelen rivayetlerle ve onlardan birebir duyduğu yorumlar ile konulara açıklık getirmiştir.

Tefsirinin bariz özelliklerinden biri de Fıkıh ve Kelâm alanlarına temayüz etmesidir. Şafiî mezhebine bağlı olması hasebiyle diğer mezheplerin ihtilaflarına ve görüşlerine de yer vermekle beraber, genel olarak Şafiî mezhebinin görüşlerini ön plana çıkarmıştır. Bazen kendi görüşüyle, çoğu zaman da İmam Şafiî’nin naklettikleriyle fıkhî

mevzulara çözüm getirmeye çalışmıştır. Ulûhiyet, nübüvvet ve sem'iyyâta dair kelâmî meselelerde özgün fikirleri olmakla beraber çoğunlukla Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat çizgisini takip ederek izahlarda bulunmuştur. İsrâilî haberleri tefsirinde çokça zikretmesi de tenkit edildiği hususlar arasındadır. Fakat unutmamalıdır ki Sa'lebî gibi birçok müfessir bu tür İsrâiliyât haberlerinden müstağni kalamamışlardır. İsrâiliyyât ile ilgili aktarmış olduğu bazı haberler âlimlerce kabul görmemişse de bunların arasında sahih olanların bulunmasının muhtemel olabileceği göz ardı edilmemeldir.

Şüphesiz ki tefsirinin öne çıkan diğer önemli özelliklerinden biri de Ulûmu'l-Kur'ân'dır. Muellif tefsirin mukaddimesinde *"Bâbu İlmi'l-Kur'ân ve't-Tertîbu fîh"* adıyla bir başlık koymuş ve burada farklı hocalar kanalıyla rivayetler aktararak tefsirdeki Kur'ân ilimlerinin ehemmiyetine vurgu yapmıştır. Onun aktarmış olduğu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, Kur'ân tefsirinde bütün bu ilimlerin öğrenilmesinin gerekli olduğu ve bunları bilmeden âyetlerin anlaşılmasında zorluklar oluşabileceği üzerinde durulmaktadır. Bununla beraber Sa'lebî'nin *"el-Kâmil fî Ulûmi'l-Kur'ân"* adıyla Kur'ân ilimlerine dair yazmış olduğu bir eserin olduğu, fakat günümüze kadar ulaşmadığı bilinmektedir.

Tefsirini, 'Ulûmu'l-Kur'ân açısından değerlendirirken Esbâb-ı Nüzûl, Muhkem-Müteşâbih, Hurûfu-ı Mukata'a, Kırâat, Nâsih-Mensûh, Fedâilu'l-Kur'ân, Müşkilu'l-Kur'ân gibi ilimlere daha ziyade ağırlık vererek, müfessirin Kur'ân'daki âyetleri bu ilimler ışığında ne şekilde izah ettiğini aktarmaya çalıştık. Özellikle Esbâb-ı Nüzûl, Muhkem-Müteşâbih, Hurûf-ı Mukatta'a, Kırâat, Nâsih-Mensûh, Fedâilu'l-Kur'ân gibi ilimlerin müfessir için büyük önem taşıdığı açıklıkla ortadadır. O, âyetlerin nüzul sebeplerini bazen senet zikretmeksizin doğrudan doğruya bazen de selefin ve diğer müfessirlerin sözlerini vererek açıklamıştır.

Müteşâbih konusunda selef gibi düşünmüş ve müteşâbihin mânâsını onların görüşüne uyarak te'vîl etmiştir. Müteşâbihâtın mânâsını Allah Te'âlâ'dan başka kimsenin bilemeyeceği görüşünü benimsemektedir. Bu görüşün Arapça'ya ve âyetin zahirine daha uygun olduğunu söyleyerek, sözünü "Allah en iyisini bilir" cümlesiyle bitirir. Nitekim müteşâbih konusunda selef ve bazı âlimlerden gelen tarifleri tefsirinde zikretmiştir. Hurûf-ı Mukatta'a üzerinde durmuş ve neredeyse bu harflerle başlayan her sûre için açıklamalar yapmıştır. Genel olarak bu konuda da âlimlerin çoğunluğuna tabi olmuştur.

Çoğunluk, bu âyetlerin müteşâbihat kategorisinde yer aldığını; anlamını yalnızca Allah Te'âlâ'nın bildiği âyetler olduğunu söylemişlerdir.

Tefsirin diğer önemli özelliği Kırâat'tır. Müfessir, kırâat konusuna oldukça fazla ihtimam göstermiştir. Genel olarak sağlam kabul edilen mütevatır kırâatlara yer vermektedir. Kırâat farklılıklarını, selef ve meşhur kırâat imamlarının okuyuşlarını zikrederek göstermektedir. Ayrıca kırâat farklılıklarından kaynaklanan âyetlerdeki manaları da açıklamaktadır. Bununla birlikte yeri geldiğinde şâz kırâatlara da müracaat etme gerekliliği duymuştur. Fakat âlimlerin çoğuna göre bu türden olan kırâatlarla namaz kılınması caiz değildir. Hanefî Mezhebi fakihleri de bu görüştedirler.

Müellif, nesh konusunu terminolojik anlamda kullanmıştır. Dolayısıyla Kur'ân'da nâsihin varlığını kabul etmektedir. Hatta Bakara Sûresi'nin 106. âyetinde geçen "nesh" kelimesinden hareketle neshin lugat açısından iki anlamda olduğunu zikrederek bu manaları açıklamaktadır. Müfessir, nesh konusuyla ilgili cumhurun görüşüne bağlı kalarak neshin haberlerde olmayacağını; ancak emir ve nehiylerde (yasaklar) olacağını ileri sürmektedir.

Müşkilü'l-Kur'ân'a dair görüşleri de çok nettir. Kur'ân'da hiçbir ihtilaf ve tutarsızlığın olmadığı kanaatine sahiptir. Bazı âyetler arasında ihtilaf varmış gibi görünen durumları açıklığa kavuşturmak için bazen hadislerle bazen de soru-cevap yöntemiyle işkâli gidermeye çalışmıştır. O, Kur'ân-ı Kerîm tedebbürünü ve manasının anlaşılmasını çok önemli bir husus olarak görmektedir. Fedâilu'l-Kur'ân'a son derece önem göstermektedir. Bunun yanı sıra, sûrelerin faziletleri hakkında bilgi verirken, Ubeyy b. Ka'b'a nispet edilen bazı mevzû hadisleri tefsirine almasının sorun teşkil ettiği düşünülmektedir.

Bu araştırmada bu tefsirde olduğu gibi diğer bazı tefsirlerde de eksik ve abartılmış haberler bulunmaktadır. Her alimin, faydalı olan bilgiyi, faydalı olmayandan ayırt etme gayesi edinmesi gerekir. Dolayısıyla biz de üzerinde çalıştığımız tefsirden genel olarak faydalı ve sahih olan bilgileri ve rivayetleri seçerek aktarmaya çalıştık.

Tesbitlerimize göre Sa'lebî, söz konusu tefsirini son derece sade ve anlaşılır bir dille yazmıştır. Âyetler ışığında konuları değerlendirmekle birlikte en çok Hz. Peygamber

başta olmak üzere üç altın nesilden gelen haberleri de ihmal etmeden açıklamıştır. Bu onun vazgeçilmez yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle tefsir metodu rivayet ağırlıklı kategorisinde değerlendirilmiştir. Fakat bu tefsiri sadece tek bir özellik üzere konumlandırmak yeterli ve doğru görünmemektedir. Zira tefsirin muhtevasında birtakım konularda müfessirin kendine has yorumları ile de karşı karşıya kalınmaktadır. Fakat bu yaklaşımı, yer verdiği baskın rivayet ağırlığı yanında hafif kaldığı için göz ardı edilmektedir. Netice olarak, Sa'lebî'nin tefsir metoduna, âyetleri açıklama biçimi ve yorumlama yöntemine, rivayet tefsiri sahasına yaptığı katkılara detaylı bir şekilde değinmek sureti ile ışık tuttuğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

KUR'ÂN-I KERÎM Meâli, 12.b., Diyanet İşleri Başkanlığı Y., Ankara: 2011.

AHFEŞ Ebü'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Mucaşi Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Huda Mahmûd Karaa, I-II, 1.b., Kâhire: Mektebetu'l-Hanci, 1990.

AHMED İbn Hanbel, *Müsnedu Ahmed İbn Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaûtî, Âdil Murşid, Cemâl Abdullatîf, Muhammed Naim el-Ariksûsî, I-L, 1.b., Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1999.

ALEMDAR Yusuf, "Kıraâtın Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 2, Sivas: 2004, ss. 143-170.

ÂLÛSÎ Ebu's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Ruhu'l-Meâni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, t.y.

AŞIK Nevzat, "Hicrî IV. Asırdan Sonra Makâmât Yazanlar", *D.E.Ü.İ.F.D.,* İzmir: 1985, ss. 55-74.

ATA Mehmet Mahfuz, *Kevâşî ve Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, İstanbul: Emre Y., 2002.

ATEŞ Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, İstanbul: Sönmez Neşriyat Y., 1969.

_____, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.

ATİK Abdülazîz, *'İlmü'l-Beyân,* Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1985.

_____, *'İlmü'l-Bedî'*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye., t.y.

AVVÂD Abdullah b., *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (En'âm Sûresi, Dirasât, Tahkîk, Tahrîc ve Ta'lîk)*, Suudi Arabistan: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, (Yüksek Lisans Tezi), 2009.

BARTHOLD Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi,* çev. Fuad Köprülü, 5.b., Ankara: DİB Y., 1963.

BAŞOĞLU Tuncay, "Hicrî Beşinci Asırda Fıkıh", *İLAM Araştırma Dergisi,* C. III, S. 2, İstanbul: 1998, ss. 113-140.

BEYHAKÎ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata, I-X, 3. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

BİLMEN Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtu'l-Müfessirîn,* I-II, İstanbul: Samerkand Y., 2014.

_____, *Büyük İslam İlmihali,* İstanbul: Bilmen Y., t.y.

BİRIŞIK Abdülhamit, "Kur'an", *DİA,* C. XXVI, Ankara: TDV Y., 2002, ss. 417-422.

_____, *Kıraât İlmi ve Tarihi*, Bursa: Emin Y., 2004.

_____, "Tefsir", *DİA,* C. XL, İstanbul: TDV Y., 2011, ss. 290-294.

_____, "Ulûmu'l-Kur'ân", *DİA,* C. XLII, İstanbul: TDV Y., 2012, ss. 132-135.

BUHÂRÎ Muhammed b. İsmâîl, *Halku Ef'âli'l-İ'bâd,* 3. b., Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1990.

_____, *Sahîhu'l-Buhârî,* 4.b., Riyâd: Dâru's-Selâm, 2008.

BOĞA Mustafa Dîb, Muhyiddin Dîb Mestû, *el-Vâdıh fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2.b., Dımeşk: Dâru'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, 1998.

BOLELLİ Nusrettin, *Belâgat Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, 12. b., İstanbul: İFAV Y., 2017.

BRİNNER William, "al-Tha'labi", *Encyclopedia of Arabic Literature*, Routledge, London and Newyork: 1999.

BROCKELMANN Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden, 1937.

_____, "Sa'lebî", *İA*, C. I-XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1980, s. 125.

_____, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Y., 1992.

EL-CÂRİM Ali ve Mustafâ Emîn, *el-Belâğatü'l-Vâzıha*, Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1999.

CERRAHOĞLU İsmail, "es-Sa'lebî ve Tefsiri", *A.Ü.İ.F.D., İslam İlimleri Enstitüsü Y.*, sayı: 4, Ankara: 1980, ss. 55-56

_____, “Gârîbü’l-Kurân”, *DİA,* C. XIII, İstanbul: TDV Y., 1996, ss. 379-380.

_____, “İbn Cüreyc”, *DİA,* C. IX, İstanbul: TDV Y., 1999, ss. 404-406.

_____, *Tefsir Tarihi,* 4.b., Ankara: Fecr Y., 2009.

_____, *Tefsir Usûlü*, Ankara: TDV Y., 2009.

C.L. Huart, “Horasan”, *İA*, V/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1987.

ÇELEBİ Katib, Mustafa b. Abdillah Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, C. II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

ÇELİK Ömer, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İstanbul: Erkam Y., 2002.

ÇETİN Abdurrahman, *Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul: Dergâh Y., 1982.

_____, “Ebu Amr ed-Dânî ve Kıraât İlmindeki Yeri”, *U.Ü.İ.F.D.,* Sayı: 3, C. III, Yıl 2, Bursa: 1991, ss. 13-30.

_____, “Vâhidî”, *DİA,* C. XLII, İstanbul: 2012, ss. 438-439.

_____, *Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraât İlmindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Y., 2015.

ÇETİN Osman, “Horasan”, *DİA,* C. XVIII, İstanbul: TDV Y., 1998, ss. 234-241.

ÇUBUKÇU İbrahim Ağah, “Hicrî 5. Miladı 11. yüzyılda İslâmda Siyasî ve Dinî Durum”, *A.Ü.İ.F.D.,* Ankara: 1965, ss. 41-44.

DÂVÛDÎ Şemsu’d-dîn Muhammed b. Ali, *Tabakâtu’l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-II, 1.b., Kahire: Mektebetu Vehbe, 1972.

DEMİRCİ Muhsin, *Tefsir Usûlü,* 6. b., İstanbul: İFAV Y., 2008.

_____, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA,* XI, İstanbul: TDV Y., 1995, ss. 360-262.

_____, *Kur’ân’ın Müteşâbihleri Üzerine (Müteşâbihâtu’l-Kur’ân),* İstanbul: Birleşik Y., 1996.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Heyet), İstanbul: Çağ Y., 1987.

DÖNMEZ İbrahim Kâfi, “Lafız”, *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul: İFAV Y., 1997.

DURMUŞ İsmail, “Kinaye” *DİA*, XXVI, Ankara: TDV Y., 2002, ss. 34-36.

_____, “Meânî” *DİA*, XXVIII, Ankara: TDV Y., 2003, ss. 204-206.

EBÛ DAVUD Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani, *Sunenu Ebî Dâvûd,* 4.b., Riyâd, Dâru’s-Selâm, 2008.

EDNEVÎ Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu’l-Müfessirîn,* thk. Süleymân b. Sâlih el-Hazzî) 1.b., Medine: Mektebetu’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1997.

EFENDİOĞLU Mehmet, “Sem’ânî”, *DİA,* C. XXXVI, İstanbul: TDV Y., İstanbul, 2009, ss. 461-462.

EMİN Ahmed, *Zuhru’l-İslâm*, I-V, Mısır: Kalimat Arabiyye, 2013.

EROĞLU Ali, “İbn Mihrân en-Nisâbûrî”, *DİA,* C. XX, İstanbul: TDV Y., 1999, ss. 199-200.

EYMEN Fuad Seyyid, “Fâtımîler”, *DİA,* C. XII, İstanbul: TDV Y., 1995, ss. 237-240.

FÂRİSÎ Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdulgafir, *el-Muntehab mine’s-Siyâk*, thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İ’lmiyye, 1989.

_____, *el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nîsâbûr (el-Muntehab min kitâbi’s-siyâk),* thk. Muhammed Ahmed Abdul’azîz, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.

FÂZIL Abdussettâr, “Sa‘lebî”, *Mevsûatu A'lami'l-Ulemâi ve'l-Udebâi’l-Arabi ve'l-Muslimîn*, C. IV, 1.b., el-Munazzamatu'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, Beyrut: Dârü’l-Cîl, 2005.

FERHÂN Râşid Abdullah, *Tefsîru Müşkilü’l-Kur’ân*, Kuveyt: y.y., 1983.

FERRÂ Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemî, *Meâni’l-Kur’ân,* I-III, 3.b., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.

GÖRGÜLÜ Faruk, *Sa‘lebî Tefsiri’nden Nûr Sûresi’nin Tahkîk ve Tahlili*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), 1995.

GÜNGÖR Mevlüt, *Cassâs ve Ahkâmu’l-Kur’ân*, Ankara: Elif Y., 1989.

HACIMÜFTÜOĞLU Nasrullah, “Beyân” *DİA*, C. VI, İstanbul: TDV Y., 1992, ss. 22-23.

_____, “Bedî’”, *DİA,* C. V, İstanbul: TDV Y., 1992, ss. 320-322.

EL-HAMEVÎ Yâkût er-Rûmî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh, *Mu'cemu'l-Udebâ,* I-VII, 1.b., Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1999.

HASAN Hasan İbrahim, *Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi***,** çev. Heyet, İstanbul: Kayıhan Y., 1985.

(HEYET), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, 2.b., İstanbul: Kitabevi Y., 1997.

İBN HALEVEYH Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Haleveyh, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedi'*, Kâhire: Mektebetu'l-Mutenebbî, t.y.

İBN HALLİKÂN Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân***,** thk. İhsan Abbâs, I-VIII, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

İBN KÂDÎ ŞUHBE Ebü's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed, *Tabakatü'ş-Şafi'iyye,* tsh. Hafız Abdülhalim Han, I-IV, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1987.

İBN KESÎR Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Câmi'ul-Mesânid ve's-Sünen*, neşr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî, C. XVI, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.

_____, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslâm Tarihi),* çev. Mehmet Keskin, I-XIV, İstanbul: Çağrı Y.

İBN KUTEYBE Abdullah b. Muslim Dînevrî, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, neşr: İbrâhîm Şemseddîn, 2.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

İBN MÂCE Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebei el-Kazvînî, *Sunen-i İbn Mâce,* 4.b., Riyâd, Dâru's-Selâm, 2008.

İBN MANZÛR Ebu'l-Fadl Muhammed İbn Mukerrem, *Lisânü'l-Arab,* I-XIV, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

İBN TEYMİYYE Takiyyuddîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir,* thk. Adnan Zerzur, 2.b., Şam: y.y., 1972.

İBN TAGRÎBERDÎ Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire,* I-XII, Kahire: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1929.

İBNU'L-'İMÂD Ebu'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb,* thk. Şuayb el-Arnaûtî, Mahmûd el-Arnaûtî, C. V, 1.b., Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1989.

İBNU'L-CEVZÎ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *el-Mevzu'ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, I-III, 1. b., Mektebetü's-Selefiyye, Medine: 1966.

_____, *Zâdu'l-Mesî fî İlmi't-Tefsîr*, Dımaşk: Dâru İbn Hazm/el-Mektebetü'l-İslâmî, 2002.

İBNU'L-ESÎR Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I-III, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

İBNÜ'L-CEZERÎ Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, neşr. Gotthelf Bergstraesser, I-II, 3.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1982.

İlmihal, Te'lif: Heyet, I-II, TDV Y., Ankara: 2007.

İ'NÂYE Gâzî, *Huda'l-Furkân fî Ulûmu'l-Kur'ân*, 1.b., Beyrut: Âlam el-Kütüb, 1996.

İSLAM ARAŞTIRMALARI KOMİSYONU, *İslâm Tarihi*, çev. Ayhan Çakıroğlu, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2010.

EL-'İNZÎ Halid b. Avn, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (Kitabın Başından el-Bakara Sûresi'nin 176. Âyetine Kadar),* (Doktora Tezi), Suudi Arabistan: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, 2000.

EL-İSNEVÎ Cemâleddîn Abdurrahîm, *Tabakâtu'ş-Şafiiyye*, thk. Abdullah Muhammed el-Cüburi, I-II, Riyad: Dârü'l-Ulûm, 1981.

İŞLER Emrullah, "Zeccâc", *DİA,* C. XLIV, İstanbul: TDV Y., 2013, ss. 173-174.

KAHRAMAN, Ferruh "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Tefsirinin Kur'an İlimlerindeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi,* C: 49, sayı: 1, (2013), ss. 7-21.

KARAÇAM İsmail, *Kıraât İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraâtların Yorum Farklarına Etkisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1996.

KARATAŞ Ali, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*, 1.bs., Diyarbakır: A Grafik Y., 2015.

KAYA Remzi, "Nesh Terimi ve Muhtevası", İslâmî Araştırmalar, Sayı: 5, 1987, ss. 93-99.

KAZANCI Ahmet. Lütfi, “Abdüddâr (Benî Abdüddar)”, *DİA,* C. I, İstanbul: TDV Y., 1988, s. 177.

KEHHÂLE Ömer Rızâ, *Mucemu Musannifî'l-Kütübi'l-Arabiyye,* I-XIV, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1986.

_____, *Mucem'ul-Muellifîn,* I-IV, Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, 1993.

KIFTÎ Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf*, İnbâhu'r-Ruvât,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), I-IV, Kahire: 1950.

KILIÇ Hulusi, “Belâğat”, *DİA*, C. V, İstanbul: TDV Y., 1992, ss. 380-384.

KİRAZ Celil, *Kur'ân'da Ahlâk İlkeleri-Tevrat, Zebur ve İncil'de Mukayeseli Bir Çalışma*, Bursa: Emin Y., 2007.

_____, *Şerif Murtezâ'nın Emâlî'sinde Kur'ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, Bursa: Emin Y., 2010.

KOÇAK İnci, “Ahfeş el-Evsat”, *DİA,* C. I, İstanbul: TDV Y., 1988, s. 526.

KOÇ Mehmet Akif, *Tefsir'de Bir Kaynak İncelemesi (es-Sa'lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivâyetleri)*, Ankara: Kitabiyat Y., 2005.

KOMİSYON, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: DİB Y., 2006.

KONUR Himmet, “Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (h. I-IV asırlar)”, *D.E.Ü.İ.F.D.,* Sayı: 21, İzmir: 2005, ss. 3-27.

KUREŞÎ Muhammed b. Abdurrahman el-Osmânî ed-Dımaşkî, *Tabakâtü'l-Fukahâi'l-Kubrâ,* (thk. Muhyiddîn Ali Necîb), I-II, 1.b., Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2013.

KURT Yaşar, “Kıraât ve İmamet”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 4, 2005, ss. 137-165.

KURTUBÎ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I-XIV, 1.bs., Beyrut: Müesse setu'r-Risale, 2006.

KÜÇÜK Raşit, “İbn Ebû Hâtim”, *DİA,* C. IX, İstanbul: TDV Y., 1999, ss.

LUNDE Paul, İslam Tarihi, (çev. İmge Tan), İstanbul: Alfa Y., 2011.

MANSÛRÎ Abdullah b. Muhammed, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Dâru İbnü'l-Cevzî, 2005.

EL-MEDÎNÎ Mûsâ Muhammed b. Ömer, *el-Muğîs fî Ğarîbî el-Kur'âni ve'l-Hadîs*, thk. Mahmûd Nesâr, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

MERTOĞLU Mehmet Suat, "Sa'lebî", *DİA,* C. XXXVI, İstanbul: TDV Y., 2009, ss. 432-434.

MOLLAİBRAHİMOĞLU Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.

MUSLİM b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu-Muslim,* 4.b., Riyâd, Dâru's-Selâm, 2008.

MÛSEVÎ Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer Hansarî, *Ravzâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât,* thk. Esedullah İsmailiyyan, I-VIII, Tehran: 1390-1392.

NAİMİ Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed, Hamza b. Hüseyin b. Kâsım, *İstidrâkât alâ Târîhi't-Turasi'l-'Arabî: Kısmu'ş-şi'r ve Fıkhi'l-Luğa,* Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1.b., 1422/2001.

NESÂÎ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sunenu'n-Nesâî,* 4.b., Riyâd, Dâru's-Selâm, 2008.

NUVEYHİD Âdil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâzır,* C. I, Beyrut: Muessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, 1983.

OKUYAN Mehmet, "Necmeddîn-i Dâye", *DİA,* C. XXXVI, İstanbul: TDV Y., 2001, ss. 496-497.

ORUÇ Cemalettin, *Sa'lebî'nin el-Keşfü ve'l-Beyân Adlı Tefsirinde Hz. Musâ ile İlgili İsrâilî Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

ÖĞTEM Sümeyra, *Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı Tefsirinde Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2019.

ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, "Nîşâbur", *DİA,* İstanbul: TDV Y., 2007.

RAHMAN H. U., *İslam Tarihi Kronolojisi*, (çev. Abidin Büyükköse), İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1995.

SA'LEBÎ Ebû İshâk, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Hasen Kesrevî, I-VI, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İ'lmiyye, 2004.

_____, *Kısasu'l-Enbiyâ el-Musemmâ bi'l-'Arâ'is*, Mektebetü'l-Cumhûriyeti'l-Arabiyye, t.y.

_____, *Katla'l-Kur'ân,* thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Munî', 1.b., Riyâd: Mektebetu'l-Ubeykân, 2008.

_____, *el-Keşf ve'l-Beyân,* thk. Hâlid b Ali el-Ğâmidî 'v.d.', I-XXXIII, 1.b., Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.

SAFEDÎ Salâhuddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Wiesbaden, 1979.

SALEH Waled A., *The Formation of Classical Tafsîr Tradition, (The Qur'ân Commentary of Al-Tha'labî),* Leiden: Koninklijke Brill NV, 2004.

SÂLİH Subhi, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, çev. M. Said Şimşek, Konya: Hibaş Y.

SARI Mehmet Ali, "İbn Habîb en-Nîsâbûrî", *DİA,* C. IX, İstanbul: TDV Y., 1999, s. 510.

SEM'ÂNÎ Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrut: Dârü'l-Cinan, 1988.

SUBKÎ Ebû Nasr Taceddin Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,* thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, I-X, 1.b., Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1966.

SUYÛTÎ Ebu'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman İbn Ebî Bekr, *Tabakâtu'l-Müfessirîn,* thk. Ali Muhammed U'mer, 1.b., Mektebetu Vehbe, 1976.

_____, *Buğyetu'l-Vuât,* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, I-II, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.

_____, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Sakip Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik, I-II, İstanbul: Madve yay., t.y.

SÜLEMÎ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *Hakâiku't-Tefsîr*, thk. Seyyid Umrân, I-II, 1. b., Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İ'lmiyye, 2001.

ŞİMŞEK M. Said, *Kur'ân'da İki Mesele*, Konya: Selâm Y., 1987.

TABERÎ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezîd, *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli ay'l-Kur'ân,* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXV, Kahire: Dâru Hicr, 2001.

TİRMİZÎ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *Câmiu't-Tirmizî,* 4.b., Riyâd, Dâru's-Selâm, 2008.

TOPALOĞLU Bekir; YAVUZ, Yusuf Şevki; ÇELEBÎ, İlyas, *İslâm'da İnanç Esasları,* 11. b., İstanbul: Çamlıca Y., 2011.

TURGAY Nurettin, "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri", Bilimname, XIV, Sayı:1, 2008, ss. 35-57.

TURGUT Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul: İFAV Y., 1991.

_____, "Ebû Ma'şer et-Taberî", *DİA,* C. X, İstanbul: TDV Y., 1994, ss. 319-320.

TÜMER Günay, *Bîrûnî'ye göre Dinler ve İslâm Dini*, Ankara: DİB Y., 1975.

_____, "Arâisu'l-Mecâlis", *DİA,* C. III, İstanbul: TDV Y., 1991, ss. 265-266.

UULU Abdukuddus Avazbek, *es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ında İşârî Tefsir*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2019.

ULU Arif, "Tâbiîn", *DİA,* C. XXXIX, İstanbul: TDV Y., 2010, ss. 328-330.

ULUDAĞ Süleyman, "Takvâ", *DİA,* C. XXXIX, İstanbul: TDV Y., 2010, ss. 484-486.

ÜLGEN, Emrullah *Ebû İshâk es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirinde Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Dıyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

ÜLKÜ Hayati, *İslam Tarihi*, 6. b., İstanbul: Çile Y., 1979.

ÜNLÜ Nuri, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İ. F. Ö. Y., 1984.

ÜNSAL Hadiye, "Ebü'l-Hasen el-Vahidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13 (1), ss. 135-164.

VÂHİDÎ Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî, *el-Vasît fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd***,** thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd 'vd.', I-IV, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

_____, *Esbâbu-Nüzûli'l-Kur'ân*, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

_____, *et-Tefsiriu'l-Basît,* thk. Muhammed b. Sâlih b. Abdullah el-Fevzân, C. I, Riyad: Silsiletu'r-Resâili'l-Câmia, 2009.

YAFİÎ Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani, *Mir'âtu'l-Cenân ve İbretu'l-Yakzân fî Ma'rifeti ma Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân,* I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

YARDIM Ali, "Adî b. Hâtim et-Tâî", *DİA,* C. I, İstanbul: TDV Y., 1988, s. 380.

YAVUZ Yusuf Şevki, "Müteşâbih", *DİA,* C. XXXII, İstanbul: TDV Y., 2006, ss. 204-207.

YÂSİN Hüseyin Âli, Muhammed, *Muteşâbihu'l-Kur'ân*, Ürdün: Dâru Ammâr, 2008.

YERİNDE Adem, "Mecâzü'l-Kur'ân", *DİA,* C. XXVIII, İstanbul: TDV Y., 2003, ss. 225-227.

_____, "Müşkilü'l-Kur'ân", *DİA,* İstanbul: TDV Y., 2006, ss. 164-167.

YEŞİL Hasan Hüseyin, *Ebû İshâk es-Sa'lebî ve İşârî Tefsir,* (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2019.

YETKİN Şerare, "Abbâsîler", *DİA,* C. I, İstanbul: TDV Y., 1988, ss. 49-56.

YİTİK Ali İhsan, "Oruç", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul: TDV Y., 2007, ss. 414-425.

ZECCÂC Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu,* şerh ve thk. Abdulcelil Abduh Şelebî, I-V, 1. b., Beyrut: Âlemu'll-Kütüb, 1988.

ZEHEBİ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* thk. Şuayb el-Arnaûtî, Muhammed Naim el-Ariksûsî 'v.d.', I-XV, 1.b., Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1983.

_____, *el-‘İber fî Haberi men Ğaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlul, I-IV, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

_____, *Târihü’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm,* thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, I-LIII. b., Beyrut: Dârü’l-Kütüb’l-Arabî, 1993.

_____, *el-İ’lâm bi Vefeyât-il-A’lâm,* 1. b., Beyrut: Dârü’l-Fikri’l-Muasır, 1991.

ZEHEBÎ Muhammed Hüseyin**,** *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn*, I-III, Mektebetu Vehbe, t.y.

_____, *el-İsrâiliyyât fi’t-Tefsîr ve’l-Hadîs*, 4. b., Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1990.

ZEMAHŞERÎ, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşaf ‘an Hakâikı Gavâmidi’t-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucuhi't-Te’vîl,* çev. Muhammed Coşkun, Adil Bebek, Abdulaziz Hatip, Murat Sülün, I-V, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

ZERKEŞÎ İmam Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm, I-IV, 3.b., Kahire: Dâru't-Turâs, 1984.

ZERZÛRİ Adnân Muhammed, *‘Ulûmu’l-Kur’ân ve İ’câzuhu***,** 1.b., Ürdün: Dâru’l-A’lâm, 2005.

ZETTERSTEEN K. Ö., “Abbâsîler”, *İA,* C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1978, ss. 19-22.

ZEYDÂN Corcî, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-‘Arabiyye***,** Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1983.

ZİRİKLİ Hayreddin, *el-A'lâm (Kamus’t-Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine’l-Arabi’l-Musta’ribîn ve’l-Musteşrikîn),* I-VIII, 10.b., Beyrut: Dâru’l-İ’lmiyyeti li’l-Melâyin, 1992.

ZUHAYLÎ Muhammed, *İlmu Usûli’l-Fıkh,* Dubai: Dâru’l-Kalem, 2004.

ZERKÂNÎ Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân,* thk. Ahmed İsâ el-Ma’sarâvi, I-II, 3.b., Kahire: Dâru’s-Selâm, 2010.